

2004/1
XIX. évf.

AETAS

BÓDY ZSOMBOR

A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy
Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján

SZIKRA DOROTTYA

Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása

HÁMORI PÉTER

Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére
a két világháború közötti Magyarországon.

KÖVÉR GYÖRGY

Kincstár és konzorcium:
a magyar aranyjáradék-konverzió mérlegei, 1881-1884

GYÁNI GÁBOR

Modernitás, modernizmus és identitásválság:
a fin de siècle Budapest

Beszélgetés Scott M. Eddie-vel

Következő számunk tartalmából

HERWIG WOLFRAM

Origo et religio. Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben

PAOLO DELOGU

Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom

BÁRÁNY ATTILA

Az Alfréd-kori Anglia okleveles forrásai

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban

„A humán tudományok feladata erkölcsi alapot adni a társadalomnak...”
Beszélgetés Alföldy Géza ókortörténésszel

XIX. évfolyam
2004. 1. szám

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
TOMKA BÉLA

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

BÓDY ZSOMBOR	
A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján	5
SZIKRA DOROTTYA	
Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása	31
HÁMORI PÉTER	
Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története	49
KÖVÉR GYÖRGY	
Kincstár és konzorcium: a magyar aranyjáradék-konverzió mérlegei, 1881–1884	74
EGRY GÁBOR	
Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei	100
GYÁNI GÁBOR	
Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest	131
KELLER MÁRKUS	
Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930	144

Elmélet és módszer

VÉRTESI LÁZÁR	
Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei	158
PAUL THOMPSON	
Történelem és közösség	173

Határainkon túl

„... gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok.” Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel (Az interjút készítette: Kövér György)	187
Scott M. Eddie műveinek bibliográfiája	199
SCOTT M. EDDIE	
A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban: az Osztrák-Magyar Monarchia mint „adóunió” 1868 és 1911 között	202

Figyelő

Útjelző(k) a társadalomtörténet-írás dzsungelében (Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): <i>Bevezetés a társadalomtörténetbe</i> . Budapest, Osiris, 2003.)	
KISS ZSUZSANNA	218

Egy kitalált tárgy megtisztítása (Szekeres András [szerk.]: <i>A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Atelier Füzetek 4. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002.</i>)	
KISANTAL TAMÁS	224
Kispolgári identitás a 19. században (Heinz-Gerhard Haupt—Geoffrey Crossick: <i>Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts. München, C. H. Beck, 1998.</i>)	
PERÉNYI ROLAND	231
Aranyifjúból kötelességtudó politikus? (Szilágyi Ágnes Judit—Sáringer János: <i>Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia. Budapest, Holnap Kiadó, 2002.</i>)	
PRANTNER ZOLTÁN	236
<i>Beérkezett könyvek</i>	240
<i>Számunk szerzői</i>	241

A „társadalom kora”

Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján

Magyarországon korán megindult a kötelező társadalombiztosítás kiépülése, és a második világháború előtt már – legalábbis az iparforgalmi szektor munkavállalói esetében – az OTI, illetve a MABI magas színvonalú és valamennyi alapvető biztosítási ágra kiterjedő szolgáltatást nyújtott a biztosításra kötelezetteknek. Ezzel szemben a munkajog, a szakszervezeti jog megjelenése sokáig késlekedett, és még az 1930-as évek végén is csak a kezdeti lépések történtek meg ezen a téren. Sajátos ellentmondás ez, ha belegondolunk, hogy Európa más országában a 20. században e két terület fejlődése szorosan egybefonódott. A biztosítási intézményrendszer kiépülése és a szakszervezetek jogi elismerése, illetve a munkajog kialakulása nagyjából párhuzamosan haladt, és mindenütt az alsó rétegek társadalmi emancipációjával és a politikai participáció kiszélesedésével járt együtt.

Egyes vélemények szerint ez az átalakulás horderejében ahhoz hasonlítható, mint amikor a rendi társadalomból kibontakozott a polgári társadalom. Egymástól más tekintetben távol álló szerzők egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítanak az – egyszerűség kedvéért nevezzük így – 19. századi liberális társadalom-modell helyét elfoglaló munkavállalói vagy munkatársadalom kialakulásának.¹

A magyar történetírásban ez a változás eddig nem váltotta ki a kutatók érdeklődését. Ennek oka elsősorban a magyar társadalomtörténet sajátos konceptuális kereteiben keresendő. Azok az átfogó fogalmak, amelyek hagyományosan a magyar társadalmi fejlődés megragadására szolgálnak, és egyben e társadalom-fejlődés problémáit is kijelölik, egy korszakként ragadják meg a rendi társadalom végétől (amely persze maga is egy hosszan elnyúló folyamat) a kapitalista vagy polgári kor végét jelentő, 1945 utáni átalakulásig terjedő időszakot. Bár különféle periodizációk e korszakot is tagolják, mégis a mindinkább kibontakozó kapitalizmus, illetve az ezzel párhuzamosan zajló polgárosodás következtében általában egységes korszaknak látják a második világháború előtti száz évet. A kapitalizmus uralma és a polgárosodás kibontakozása határozzák meg azt is, hogy mely konfliktusok tűnhetnek a társadalomfejlődés szempontjából a legfontosabbaknak. Az osztályharc mint a korszakot „alapító” konfliktus helyét már jó ideje elfoglalta a polgárosodás akadályokba ütköző és a társadalom rendi formáival konfliktusban álló folyamata. Mindkét koncepció azonban – osztályharc és polgárosodás – egyezik abban, hogy nem lát olyan minőségi változást a korszakon belül, amely a 19. század polgárosodó korához képest új problémákat vetne fel.² A hazai historiográfiai hagyományon kívül állónak tekinthető, a polgári társadalom kialakulását a kapitalizmustól függetlennek tekintő árnyalt elemzés sem utal olyan vál-

¹ Ewald, François: *L'Etat providence*. Paris, 1986. és Kocka, Jürgen: *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*. Bonn, 1990.

² A tárgyalt felfogás két alapszövege: Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*. Valóság, 19. évf. (1976) 4–5. sz.; Hanák Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*. Történelmi Szemle, 5. évf. (1962) 2. sz. Utóbbi szöveg később több változatban is megjelent.

tozásra, amelyet a munkavállalói tömegek kialakulása hozott volna magával.³ A reformkortól a második világháborúig terjedő korszakot átfogó újabb összegzés már új utakat keres e korábbi felfogásokhoz képest. Mindkét tanulmány szerzője tárgyalja a participáció kérdését, azonban a tömegtársadalom kialakulásának problémája a maga egészében itt sem fogalmazódik meg. Ebből következik, hogy a munka nem törekszik arra, hogy az első világháború környéki korszakhatárnak a szokásos politikatörténeti értelmezésen túl lehetséges társadalomtörténeti jelentését próbálja kidolgozni.⁴

A nyugat-európai társadalmakra nézve éppen az első világháború körül szokták keresni azt a fordulatot, amely a különféle megközelítésekben, a jóléti állam vagy a liberális, cenzusos, 19. századi politikai rendszerekkel szembeállított tömegdemokrácia kialakulásához vezetett. Természetesen ez esetben is folyamatokról van szó, és nem egyszeri hirtelen fordulatról.⁵ A politikai rendszer átalakulásánál, a politikai tömgszervezetek megjelenésének problémáinál vagy a tömegkultúra megjelenésénél számunkra itt most érdekesebb az az átalakulás, ami a munka világát érintette. Pontosabban éppen a munka világának önállóvá válásáról van szó, amely folyamatban széles alsó néprétegek társadalmi emancipációja, középrétegekbe való felemelkedése zajlott. A tömegtársadalmak kialakulásának egyéb – kulturális és politikai – aspektusaival itt nem foglalkozunk.⁶

A munkajog, a szakszervezetek és a kötelező biztosítás megjelenése alkották azt a fejleményt, amely a munka sajátos világát kialakította, és ami a modern értelemben vett munkavállaló megszületéséhez vezetett. Ez jelentős változás volt a 19. századhoz képest. Előfeltételét nem csupán a munkára vonatkozó rendi kötöttségek felszámolása képezte, hanem a pénzben fizetett rendszeres bér munkának az elterjedése és a sokféle egyéb munkaforma háttérbeszorulása.⁷ Ezen előfeltétel hangsúlyozása mellett Gérard Noiriel az 1910-es francia nyugdíjbiztosítási törvény jelentőségét a társadalom nemzetesítésében (*nationalisation*) és nagy tömegek kezelésére képes adminisztratív technikák kialakításában látja. Míg a korábbi szegénygondozási törvények nem definiálták a rászorultságot, hanem az elvek meghatározása után a jogosultság elbírálását a lokális hatóságokra bízták, addig a kötelező biztosí-

³ Sőt, Péter László egyébként inspiráló tanulmányában a magyar szociálpolitikát mint a társadalmi integráció eszköztét kifejezetten elhanyagolhatónak tartja, szembeállítva például az osztrák fejlődéssel. Péter László: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században*. In: Uő.: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998. 148–186. Különösen 165–166., 178.

⁴ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. Az első világháború társadalomtörténeti korszakhatárként való háttérbe szorítása valószínűleg abból következik, hogy a két szerző által írt részek között éppen ez a határ. Trianon társadalomtörténeti következményeinek problémáját a tömegdemokrácia kialakulásával összefüggésben elemzi Gyáni Gábor: *Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két háború között*. In: Uő.: *Történelemszinkurzusok*. Budapest, 2002. 221–228.

⁵ A témáról általános európai áttekintés nyerhető a következő tanulmánykötetből: Mommsen, Hans (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung. Soziale Wandel und Formveränderung der Politik*. Köln–Weimar–Wien, 2000.; Kirsch, Martin – Kosfeld, Anne G. – Schiera, Pierangelo (Hrsg.): *Der Verfassungsstaat vor der Herausforderung der Massengesellschaft. Konstitutionalismus um 1990 im europäischen Vergleich*. Berlin, 2002.; a német társadalom átstrukturálódását és a 19. századi polgári világ lebomlását az egyesületi tevékenység átalakulásán és a könyvelőállítás és -kereskedelem változásain keresztül vizsgálja: Mommsen, Hans: *Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert*. In: Jürgen, Kocka (Hrsg.): *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1987. 288–315.

⁶ A tömegkultúra témájában Magyarországon úttörő a Budapesti Negyed tematikus száma: *Tömegkultúra a századfordulós Budapest*. 1997. nyár.

⁷ E folyamatot részletesen bemutatja Dowerpe, Alain: *Le monde du travail en France 1800–1950*. Paris, 1996. (Első kiadás: 1989.) Különösen 100–108.

tással az állam általánosan meghatározta, hogy ki jogosult a biztosítási szolgáltatásokra, és az érintettek ügyeinek kezelését egy újszerű, adminisztratív apparátusra bízta. Utóbbi a maga működéséhez megfelelő dokumentumokat igényelt, hogy az egyéneket azonosíthassa, és tevékenységüket megítélhesse, ami újfajta adminisztratív technikák kialakítását tette szükségessé. Mindezt Noirielt a nemzetállami logika kiterjesztésének, az alsó néprétegek feletti nemzetállami kontroll kiépítésének látja, ami az állampolgári hovatartozás jelentőségének növekedéséhez⁸ és például a határokon átlépő migráció megnehezüléséhez, fokozottabb ellenőrzéshez vezetett.⁹

Másként közelít ugyanehhez a problémához François Ewald és Jacques Donzelot. Előbbi – Michel Foucault tanítványaként – a munkahelyi balesetek kérdésének elemzéséből kiindulva jut el a jóléti társadalmak általános értelmezéséhez. A számára kiindulópontot jelentő, 19. század közepi liberalizmus felfogásában a lényeges kérdés az volt, hogy ki a felelős a balesetért. Az elkövetett mulasztás vagy hiba felelőse tartozott ugyanis kártérítéssel a baleset elszenvedőjének. Ha önmaga okozta balesetét, vagy nem volt megállapítható a felelős, akkor ebből következően a munkás nem számíthatott kártérítésre. Hiba vagy mulasztás és az érte viselt felelősség szorosan összetartozott. Ez a liberális felfogásban gyökerező jogi koncepció azonban az ipar kibontakozásával párhuzamosan egy sor konfliktushoz vezetett, hiszen sok esetben nem volt megállapítható, hogy ki a felelős a balesetért. A megoldást hosszas keresés után a „risque professionnelle” fogalmának feltalálása jelentette, ami lehetővé tette, hogy a hiba vagy a mulasztás, az érte viselt felelősség és a kártérítés szétváljon egymástól. Mindez azonban a liberális berendezkedés alapsémájának átalakításával járt. Egyén és társadalom fogalompárjának a viszonya megfordult. Többé nem az egyén volt a kiindulópont, aki felelősséggel tartozik önmaga cselekedeteiért, és nem a felelős egyének viszonyrendszeréből állt össze a társadalom, hanem a társadalmat tekintették elsődlegesnek, amely meghatározza tagjainak helyzetét, különféle veszélyeknek teszi ki őket, és ezért felelősséggel is tartozik értük, amely felelősségvállalás egyik formája a kötelező biztosítás technikája.¹⁰

Hasonló Donzelot megközelítése, aki az 1848-as francia forradalomban oly élesen felmerült szociális kérdés elemzéséből indult ki. Ekkor vált általánossá a felismerés, hogy a köztársaság nem oldja meg az egyének államban való együttélésének problémáit, s hogy a közhatalom és az egyének viszonyának rendezése a népszuverenitás logikájának megfelelően még számos problémát hagy nyitva. A liberálisok számára – mint azt a munkához való jog 1848-as kimondása, majd eltörlése körüli viták mutatták – elfogadhatatlan volt, hogy az állam egyesek megélhetéséről és anyagi biztonságáról gondoskodjon. A legszínvonalasabban Tocqueville által kifejtett – és egyébként a 19. századi magyar szerzőknél is ismétlődő – nézetek szerint ez az ancien régime-hez való visszatérést jelentené, hiszen jogilag kellene meghatározni az egyesek státusát a társadalomban, és szükség volna az árak és a bérek maximálására is. A kérdés megoldására a liberálisok szerint a morál hívatott, amelynek normáit azonban nem lehet jogilag előírni. A liberális felfogás szerint az egyéneket a morál és az érdek fűzi össze társadalommá, majd a társadalom alkot bizonyos kérdések megoldására államot. A harmadik köztársaságban a politikai hatalmat egyre biztosabban

⁸ E témában lásd: Brubaker, Roger: *Citoyenneté et nationalité en France et en Allemagne*. Paris, 1992. és Gosewinkel, Dieter: *Einbürgern und Ausschließen. Die Nationalisierung der Staatsangehörigkeit vom Deutschen Bund bis zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen, 2001.

⁹ Noirielt, Gérard: « Etat-Providence » et « colonisation du monde vécu » : *L'exemple de la loi de 1910 sur les Retraites Ouvrières et Paysannes*. Prévenir, 1989. N° 19.

¹⁰ Ewald: *L'Etat providence*

kezükben tartó republikánusok számára azonban saját kormányzatuk konszolidációjához feltétlenül szükséges volt, hogy a szociális problémák kezelésének Tocqueville által is felvázolt liberális csapdájából kiutat találjanak. Minek nevében, hogyan cselekedjen az állam, hogy a társadalmilag rosszabb helyzetben lévő polgárait megóvja, anélkül, hogy közjogilag különböző csoportokra tagolná az állampolgárokat, mint az ancien régime-ben, azaz megkérdőjelezze a népszuverenitást?

A megoldást a durkheimi szociológia fogalmi innovációja hozta magával. Durkheim a szolidaritás fogalmával és a társadalom fejlődésének elméletével – kimutatva abban a szolidaritás különböző formáit – úgy lépett túl a korábbi liberális argumentáción, hogy mind a szocialista típusú érveléssel szemben, mind a konzervatívokkal szemben érveket nyújtott a republikánusok számára. Az egész 19. századot jellemző szociális gazdasági irodalomban – amely az újonnan felmerülő szociális kérdés megoldását kereste – a liberálisok a karitást és a takarékoság különböző formáit ajánlották megoldás gyanánt. A konzervatívok segélyegyleteket képzeltek el notable-ok gyámkodása alatt, és mezőgazdasági kolóniákat, valamint a családok és a hagyományos közösségek erősítését javasolták, a szocialisták pedig szövetkezeteket és állami beavatkozást követeltek. A republikánusok mindezekkel szemben az 1880-as években egy „nouvelle école”-lal jelentkeztek ezen a területen. Emile de Laveleye történeti munkákban a tulajdont és a „salariat”-t, azaz a bérből élők rétegét történeti folyamatok eredményének mutatta be, amiből a fontos az volt, hogy történeti, tehát megváltoztatható. Ez egybevágott Durkheim megállapításaival, aki a társadalmat minden pszichológiától elválasztotta, és önmagában megragadandónak tartotta. A társadalmi fogalma mint olyan született meg. Durkheim felismerései jogászokat is inspiráltak, akik munkáikban igazolták, hogy le kell mondani az állam liberális önképéről, mely szerint a fennálló rend védője csupán. Az igazolás alapja az a megállapítás volt, hogy a jogot nem az egyénre kell alapítani, hanem a szolidaritás szükségességére. A biztosítási technika nyújtotta azt az eszközt, ami a munkás–munkaadó viszony átalakítását korlátozatlan állami beavatkozás nélkül biztosította, jogi formát adva a társadalom tagjait összekötő szolidaritásnak. A biztosítás ötletének köszönhetően a konzervatív, liberális és szocialista iskolákkal szemben a republikánus nouvelle école tudta nyújtani a praktikus eredményeket hozó megoldásokat a szociális kérdés kezelésében. Léon Bourgeois, akihez a francia történeti tudat a szolidarizmus eszméjét köti, adott az új iskola tanainak politikailag is használható formát. Az ő felfogásában a társadalomnak vállalnia kell a saját szervezetének fogyatékoságai által okozott gondok gyógyítását: a munkanélküliség, baleset és betegségek következményeinek elhárítását. Sőt, az államnak a társadalom tagjait fenyegető veszélyek megelőzésére kell törekednie. Ezt kívánja az egész társadalom védelme. Ez indokolja a munkajog kialakítását is, ami a biztosítás mellett a társadalom tagjait összefűző szolidaritás másik jogi megfogalmazása. A munkajog – különösen a kollektív szerződések rendszerének kialakulásával együtt – felszámolja a munkahelyeken érvényesülő paternalizmust, az alkalmazottaknak a szerződési szabadság keretei között érvényesülő alávetettségét. Ez egyben a munkaadók érdeke is volt, mert tehermentesítette őket a patriarchális védelem kötelezettsége és a fegyelmezés állandó feladata alól. Ezzel a konfliktus kilépett az egyes vállalatok lokális szintjéről, a megoldást többé nem a filantrópiában vagy az ideálisan szervezett vállalat kialakításában keresték, hanem a problémát nemzetállami léptékben a két fél – munkaadók és munkavállalók – szervezeteinek szabályozott viszonyrendszerében kellett kezelni.¹¹

¹¹ Donzelot, Jacques: *L'invention du social*. Paris, 1984. 90–100., 132–135. és 155–159.

Mindeme szerzők koncepciói közösek abban, hogy a szociális kérdés megjelenését nem egyszerűsítik le a „szociálisan érzéketlen” liberalizmus és az újabb, a szociális kérdésre koncentráló irányzatok küzdelmére, illetve nem is redukálják a szociálpolitikai törvények létrejötte körüli küzdelmeket a burzsoázia és az alkalmazottak harcára. Felfogásuk szerint a jogrendszerben is lecsapódó társadalomfilozófiai koncepciók, valamint a problémák kezelésére hivatott hétköznapi technikák és gyakorlatok történetét egymástól elválaszthatatlanként kell kezelni. Utóbbiak is beleilleszkednek abba a logikába, illetve arra alapozódnak, amelyben az egyének egymásközi viszonyai, az egyén és társadalom, illetve állam kapcsolata az adott korban teoretikusan elgondolható volt. A konkrét intézmények működésének megértéséhez így a fogalmi eszközöket éppen az esztétikailag jeles – vagy kevésbé jeles – szerzők vizsgálata nyújthatja a kutató számára. Az eltérő társadalomfilozófiákkal jellemezhető, de konkrét érdekcsoportok küzdelmeiben megszülető eredmények pedig nem egyik vagy másik fél győelmét jelentik. Néhol mindkét oldal érdekében állónak tűnik az eredmény, másutt viszont mindkét oldal konkrét érdekeitől függetlenül, az egyes cselekvők által nem belátható összefolyamatok vezetnek egy új intézmény kialakulásához.

Az imént – szükségszerűen – leegyszerűsítve összefoglalt koncepciók felhasználásával az alábbiakban megkísérelünk felvetni néhány kérdést a „szociális” magyarországi megjelenése kapcsán. Megpróbáljuk felvázolni, hogy milyen eszmei keretek között, miért és milyen társadalmi, politikai erők befolyása, beleszólása mellett születtek meg az első magyar munkásbiztosítási törvények: az 1891-es kötelező betegségbiztosítási törvény és az 1907-es balesetbiztosítási törvény.¹² Egyúttal kísérletet teszünk annak megvilágítására, hogy miért volt egyoldalú a „szociális” terület kifejlődése, miért a kötelező biztosításra korlátozódott, s miért maradt el a munkajog ezzel párhuzamos megjelenése. Nem törekszünk tehát a „szociális” kérdés történetének teljes körű bemutatására, csupán a fejlődés két csomópontja, a két törvény segítségével próbáljuk meg azonosítani a probléma elgondolásának fogalmi kereteit és az összeütköző erőket. Elsősorban e törvények parlamenti vitáira, a hozzájuk kapcsolódó tanulmányokra és előkészítésük levéltári anyagaira fogunk támaszkodni, illetve a törvényként el nem fogadott munkajogi tervezeteket és azok visszhangját fogjuk vizsgálni. Mindezzel a tömegtársadalom fogalmának a magyar társadalomtörténetbe való bevezetéséhez és ezzel egy lehetséges, új periodizáció kidolgozásához szeretnénk szempontokat felvetni.¹³

¹² E törvényekkel, mint általában a szociális kérdéssel, a szegényüggyel, illetve a társadalombiztosítás történetével, ha nem is olyan bőséggel, ahogyan az a nemzetközi szakirodalomban megszokott, de természetesen számos munka foglalkozott már. Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986.; Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994.; Uő: *Könyörületesség, fegyelmelés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája*. Történelmi Szemle, 32. évf. (1999) 1–2. sz. 57–84.; Hámosi Péter: *A magyarországi agrárszociálpolitika kezdetei*. Századok, 137. évf. (2003) 1. sz. 3–42.; Szikra Dorottya: *Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején*. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után*. Budapest, 2000. 11–27. Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003.

¹³ Legújabbban Hámosi Péter vetette fel e problémát, utalásszerűen jelezve, hogy a 19. és 20. század fordulóján a mind nagyobb tömegű alkalmazotti helyzetű, de a polgári kisegisztenciákat jövedelem vagy mobilitási esélyek tekintetében gyakran felülmúló csoportok megszaporodásával új minőség jelentkezett a 19. századi – általa egyébként gyengének vélt – vagyonon alapuló polgársághoz képest. Hámosi Péter: *A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában*. In: K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet*. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003. 31–32.

Az ipari szociálpolitika első hulláma az 1890-es évek elején

Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény, az ugyanezen évben keletkezett vasárnapi munkaszünetről szóló törvény és az 1893-as XXVIII. törvénycikk az ipari baleset-megelőzésről és az iparfelügyelők intézményéről – amelyek az ipari munka szférájára vonatkozó első törvényeknek tekinthetők Magyarországon – közös sajátossága, hogy a kor közvéleménye nem tulajdonított nagyobb jelentőséget nekik.¹⁴ E törvények révén egy döntően még agrárállam törvényhozása alkotott ipari szociálpolitikát. Ebből következett, hogy a döntéshozóknak nem kellett számottevő súlyú ellenérdekelt felekkel számolniuk, és hogy a törvény megalkotói úgy tekintették, jobbára a jövőnek dolgoznak, nem lévén még számottevő munkásosztály Magyarországon. Mind a törvény-előkészítés során több körben véleményüket nyilvánító Kereskedelmi és Iparkamarák és egyéb érdekképviselések, mind a parlamenti képviselők sokszor hangoztatták, hogy Magyarországon – nagyipar hiányában – még nincsenek jelen azok a problémák, amelyekre a kötelező biztosítás megoldás lehet. A nyugat-európai fejlődésből azonban látható, hogy az ipar – mindenképpen kívánatos – fejlődéséből milyen veszélyek származnak, s jobb megelőzni a bajt, mint hagyni nagyra nőni, és utána próbálni kezelni.¹⁵ Egy politikai és társadalmi súlyát tekintve erőtlen kezdeményezésre – egy bányászszterencsétlenség kártérítési ügyének rendezése érdekében a képviselőházhoz érkezett petíció kapcsán – indult el a törvény előkészítése. Ennek nyomán a képviselőház 1885-ben határozatban mondta ki, hogy a kormány nyújtson be javaslatot az ipari balesetek kártérítésének megoldása tárgyában.¹⁶ Ennek elfogadása nyilván nem esett a képviselők nehezére, de nem is volt számukra, illetve egyik párt számára sem különösebb jelentősége a határozatnak. A minisztériumokban dolgozó szakértők viszonylag szabadon – inkább a baleseti és betegségi statisztikák felállításának nehézségeitől, semmint az ellenérdekek által akadályozva – dolgozhattak a tervezeten. Az ipari érdekképviselések általában pozitívan reagáltak a törvénytervezetekre. Felvetették ugyan, hogy a mezőgazdasági munkásokat vagy legalább a cséplőgép mellett dolgozókat is biztosítani kellene, de ez nem volt hangsúlyos követelés.¹⁷ Megvalósulására nem volt valódi esély. Mint a törvénytervezeten dolgozó egyik szakértő megállapította, „habár a munkaerő konzerválásának elvi tekintetéből, valamint a humanizmus szempontjából a mező- és erdőgazdasági munkások mellőzése indokolatlan, sőt helytelen, másfelől közigazgatási viszonyaink mellett a mezőgazdasági munkások biztosítása – főleg az alföldi tanyai rendszer mellett – igen nehezen volna megvalósítható, valamint az is áll, hogy a javaslat esetleges parlamenti keresztülvitelét mód

¹⁴ E törvények keletkezéséről részletes elemzés: Bódy Zsombor: *A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén*. Korall, 2001. Ősz-tél. 5–6. sz. 72–93. A továbbiakban az 1890-es évek munkásügyi törvényeivel kapcsolatban nagy mértékben erre a tanulmányomra támaszkodom, némely kérdésben azonban ki is egészítem.

¹⁵ A kamarai vélemények megtalálhatók: MOL K 231. 39. 99. cs. A törvény vitája: Képviselőházi Napló. 1891. 450. 451. ülés.

¹⁶ „Tekintettel arra, hogy a munka közben megsérült és az életüket veszített munkások családjainak kárpótlásáról, illetőleg segélyezéséről a létező törvények kellőképp nem intézkednek, a képviselőház utasítja a kormányt, hogy a balesetek elleni biztosításról törvényjavaslatot terjesszen elő.” Közgazdasági értesítő, VII. évf. 49. sz. 1888. dec. 6. 3097. (A Földművelésügyi Ipari és Kereskedelmi Minisztérium hivatalos közlönye.)

¹⁷ Weisz Berthold – Weisz Manfréd fivére – fogalmazta meg a kérdést, hogy tulajdonképpen mire is alapozódik a megterhelésnek csak az iparra való korlátozása, amikor a mezőgazdasági munkásság bevonása a biztosításba még indokoltabb lenne. Magyar Ipar, X. évf. 1889. január 15. 1. sz.

nélkül megnehezítené, ha nem épen talán meghiusítaná”.¹⁸ Mindez tehát eleve megszabta, hogy csupán az iparra kiterjedő rendelkezésekről lehet szó.

Eredetileg két tervezetet dolgoztak ki, egy balesetbiztosításra és egy betegbiztosításra vonatkozót. A kettő közül azonban csak az utóbbit nyújtották be a parlamentnek, a balesetbiztosítási helyett a baleset-megelőzésről és az iparfelügyelőkről szóló törvény született meg. Az ipari érdekképviselők mellett a betegbiztosítási törvény közvetlenül érintette az Általános Munkáspénztárat is. Ennek az 1890-ben mintegy 40 000 tagot számláló, önszervekezéssel foglalkozó munkásegyletnek a beillesztése az új betegbiztosítási rendszerbe volt az a kérdés, ami a legtöbb vitát váltotta ki a törvény előkészítése és parlamenti vitája során.

A törvény, mondhatni, középutat képvisel az Általános Munkáspénztárra vonatkozó javaslatok között.¹⁹ A törvényjavaslat mindenképpen több pénztárfajtával számolt, meg kívánta hagyni a már létező intézményeket. Az Országos Iparegylet javaslata a magánegyleti pénztárakat – gyakorlatilag az egyetlen nagy jelentőségű pénztárat, az Általános Munkáspénztárat – ki kívánta venni azon pénztárak sorából, ahol a biztosítási kötelezettségnek eleget lehetett tenni. Ezzel nyilván a munkásmozgalom ekkortájt legerősebb szervezetét kívánták visszaszorítani, amikor a benne való részvételt a kötelező biztosításon kívüli magánügynek akarták nyilvánítani. Ezt az álláspontot vallotta nem egy szakértő is a törvény-előkészítés folyamán.²⁰ Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter ezzel szemben elvi liberális álláspontot képviselt, és a megfelelő osztrák törvény megoldását javasolta. Az ugyanis a magánegyleti pénztárakra nem terjesztette ki a törvény hatályát, viszont a magánegyleti tagokat felmentette a biztosítás kötelezettsége alól. A megszületett magyar törvény végül is felszámolta az Általános Munkáspénztár magánegyleti jellegét. Nem kivételt tett a magánegyletek tagjaival, mint az osztrák törvény, hanem bizonyos feltételek megléte esetén a magánegyleteket is alkalmasnak nyilvánította a biztosítási kötelezettség teljesítésére. Ehhez az egyesületekkel szemben alapszabályszerű követelményeket támasztott a szervezet, a járadék- és járulékminimumok és -maximumok, valamint a pénzkezelés szabályai tekintetében. Ugyanakkor megadta a törvénynek megfelelő alapszabályokkal működő magánegyleteknek azt a jogot, hogy a vállalatoktól munkásaik be- és kijelentését követeljék, illetve hogy a járulékokat végrehajtási úton is beszedjék. Az Általános Munkáspénztár így csak az elszorvadás – hiszen tagjai a kötelező biztosítás mellett nyilván nem fizetnének még egy magánbiztosítót is – vagy az új rendszerbe való betagozódás között választhatott. A döntéshozók mindezzel az Általános Munkáspénztárat nyilvánvalóan integrálni akarták a biztosítási rendszerbe, és ezen keresztül a kormányzati ellenőrzését lehetővé tenni. Nem jelentett azonban ez teljes és közvetlen gyámkodást, hiszen a pénztárak autonómiát élveztek.²¹ A törvény parlamenti vitájában is a Munkáspénztár kérdése volt az

¹⁸ Enyedi Lukács szakvéleménye. MOL K 255. 330. cs.

¹⁹ Az Általános Munkáspénztárra lásd: Ecseri Lajos: *A munkásegylezés ügye Magyarországon tekintettel a munkásbiztosítás kérdésére*. Budapest, 1884.

²⁰ Náluk a munkásmozgalommal szembeni érvek azzal a megfontolással keveredtek, hogy a túl sok biztosítási pénztár nem fog tudni hatékonyan működni. Így nyilatkozott Popovics Sándor a Pénzügyminisztérium nevében és Enyedi Lukács is a törvénytervezetről tartott értekezleten. MOL K 231. 99. cs.

²¹ Azon érvelésekkel szemben, amelyek a Munkáspénztárat azért támadták, mert nem csupán segélyezésre fordítja bevételeit, hanem a munkásmozgalom lapjait támogatja, illetve rölapokat nyomtat, például Tisza István vette védelmébe a pénztárat. Szerinte a kényszer „egyéniiséget zsiszbasztó” eszközének ellensúlyozásaként feltétlenül szükség van az autonómiára. Általánosabb összefüggésekbe helyezve a kérdést, Tisza azt fejtegette, hogy tőke és munka között a küzdelem mindig

egyik legfontosabb vitapont. Egyes ellenzéki képviselők – a náluk járt munkásdeputációk hatására – a törvényjavaslat néhány, a Munkáspénztárat sújtó rendelkezése ellen érveltek. Mindenekelőtt azt bírálták, hogy a törvény szerint más pénztárból nem lehet átlépni magánegyesületi pénztárba.

Végül a törvény a biztosításra alkalmas pénztárakként határozta meg az ipartestületi pénztárakat a kisiparban – ennek is voltak igen szerény előzményei, mert az ipartörvény alapján ilyeneket önkéntesen korábban is létre lehetett hozni; a vállalati pénztárakat, amelyeket a nagyobb cégek hozhattak létre; a nagy múltú bányatársuladákat; és a magánegyesületi pénztárakat, ha alapszabályaikat megfelelően átalakítják. Mindezek mellé létrehozták a kerületi pénztárakat azon régiók, illetve munkáskategóriák számára, ahol a többi, esetleges önálló kezdeményezés nyomán megszülető pénztárfajta hiányozna. A pénztárak autonóm intézmények voltak, amelyeknek közgyűlését a tagság választotta, kétharmadát a munkások, egyharmadát a munkaadók, annak megfelelően, ahogy a járulékfizetés arányát a törvény meghatározta.

A balesetbiztosítási törvény tervezete ekkor nem jutott el az országgyűlésnek való benyújtásig. Ennek két oka lehetett. Az egyik, hogy – bár sok Kereskedelmi és Iparkamara ezt a tervezetet is pártolta – az Országos Iparegyesület és a Budapest Kereskedelmi és Iparkamara e törvény benyújtásának elhalasztását kívánta. Érvelésük szerint a járulékok és járadékok kiszámításához szükséges baleseti statisztika nem állt rendelkezésre, illetve a könnyebb baleseteknél – és ilyen a balesetek többsége – a gyógyulás idejére megfelelő ellátást nyújt a betegbiztosítási törvény alapján járó táppénz. A másik ok az lehetett, hogy a minisztériumi apparátusban sem tudták a tervezetet olyan módon megszerkeszteni, hogy a törvény sikeres gyakorlati megvalósulását remélhették volna. E tervezetben ugyanis csak önkéntes biztosítással számoltak, nem pedig kötelezővel, mint a betegbiztosítási törvényben. Ennek az az oka, hogy a betegbiztosítás esetében tulajdonképpen a munkások kötöttek biztosítást, amihez munkaadójuk is hozzájárult, ellenben a balesetbiztosításnál a munkaadó kötött biztosítást az esetleges balesetek következtében őt terhelő kártérítés összegének fedezésére. Ez esetben a vállalkozó a munkaszerződéssel automatikusan szavatolja a munkahely biztonságát a balesetekkel szemben, hiszen a munkavállaló a bérért csak munkáját nyújtja, és nem vállalja a munkahelyi balesetek kockázatát (a „risque professionnelle”-t). A szavatosság elve lehetővé tette, hogy baleseteknél ne a hiba vagy gondatlanság elkövetőjét kelljen keresni, akit felelőssé lehetne tenni anyagi értelemben is a balesetért, azaz kártérítésre kötelezni. Gyakran ugyanis felelős egyáltalán nem volt megállapítható, ha pedig a munkaadó felelősségét állapították meg, akkor az a kisebb tőkeerejű vállalkozások esetében gyakran a cég végét jelentette, tehát szintén nemkívánatos következményekhez vezetett.²² Magyarországon ekkor még csupán a vasutak esetében érvényesült a szavatosság el-

fenn fog maradni, illúzió a javaslatról azt várni, hogy ezt csillapítsa. Azonban egy erőteljes, de értelmes, tisztességes emberi színvonalon álló osztály, amelynek veszténivalója is van, sokkal kevésbé veszélyes, mint egy könnyen a legvadabb kétségbeesésbe kergethető osztály. Képviselőházi Napló. 1891. 451. ülés.

²² „Fennálló törvényeink s ill. Bírói gyakorlatunk szerint tehát a baleset által okozott károk megtérítésének előfeltételét képezi, hogy a balesetet a kárt okozónak vétkessége vagy gondatlansága idézze elő. Ily körülmények között a magánjogi felelősség a baleset gazdasági hátrányainak orvoslására általánosságban kellő alapot nem nyújtván, a balesetbiztosítás intézményének megteremtése vált szükségessé, mely egyáltalán és minden baleset káros gazdasági következményeinek elhárítását célozza.” Magyar Jogi Lexikon. Budapest, 1898. Balesetbiztosítás című szócikk.

ve az 1874-es XVIII. törvénycikk alapján. (Európában másutt is először a vasutaknál jelent meg ez az elv, Ausztriában 1869-ben, Németországban 1871-ben.)²³

A törvény tervezete tulajdonképpen a szavatosság elvének általános kimondását tartalmazta, és a vállalkozókra nézve így a balesetekből folyó anyagi terhek fedezésére lehetett biztosítást kötni. Itt azonban nem volt magától értetődő a biztosítás kötelezővé tétele. Míg a munkásokra úgy tekintettek, hogy őket – mivel maguk képtelenek az előrelátásra²⁴ – lehet törvényi úton biztosításra kényszeríteni, addig a vállalkozó polgárok esetében, akik nagyrészt választójoggal is rendelkeztek, az egyéni előrelátás törvénnyel való helyettesítése nem volt magától értetődő. Viszont a tervezet készítői is sejtették, hogy a biztosításnak a kényszerből következő általánossága nélkül a létrejövő pénztárak túl kicsik maradnak a hatékony biztosítópénztári működéshez, illetve hogy a szavatosság elvének érvényesítése kényszerbiztosítás nélkül sok céget csődbe vihet.²⁵ A törvény alapkoncepciójáról 1888 decemberében tartott értekezleten, amelyen az érdekeltségek képviselői mellett számos képviselő – köztük Irányi, az előkészítést elindító házhatározat kezdeményezője – vett részt, a legfontosabb vitapont szintén az a kérdés volt, hogy megállapítsák-e a kényszer, vagy csupán a szavatosság elvét mondják ki, és a vállalkozókra bizzák a biztosítást. Irányi és Enyedi érveltek leghatározottabban a kényszer mellett – utóbbi egyenesen állami biztosító intézetet kívánt –, míg Hegedűs Sándor a kényszer ellen foglalt állást. A törvényelőkészítésben egyébként fennakadást eredményezett a Földművelésügyi, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium átszervezése, mert az új kereskedelmi minisztériumban Baross előről kezdette a törvény kidolgozását, immár a kényszer elvének elutasításához ragaszkodva.

Az előkészítés során a törvénytervezetről adott kamarai véleményekből látszik, hogy a szavatosság és a kártérítési kötelezettségből folyó terhek fedezésére szolgáló biztosítás alapelvét sokan nem értették meg.²⁶ Mindezen bizonytalanságok vezethettek ahhoz, hogy az elkészült tervezetet végül nem nyújtották be az országgyűlésnek. Kiemelték viszont belőle a baleset-megelőzésre és az iparfelügyelőkre vonatkozó részeket, és azokat külön törvényjavaslattá kidolgozva benyújtották a képviselőháznak, amiből az 1893:XXVIII. törvénycikk született meg. Ennek indoklásában egyébként leszögezték, hogy ha majd megfelelő tapasztalatok állnak rendelkezésre a törvény végrehajtása kapcsán és megbízható statisztika az üzemi balesetekről, akkor a balesetbiztosítás bevezetése is szükséges lesz.

A vasárnapi munkaszünetről szóló törvény előkészítése szintén egy képviselőházi határozattal indult, amelyet a ház a témában benyújtott egyházi és törvényhatósági petíciók nyomán fogadott el. A minisztériumi apparátus azonban a tárgyban kiadott törvényhatósági szabályrendeletek jóváhagyása, illetve megtámadása kapcsán, valamint a Kereskedő Ifjak Társulatának – országos hálózatot alkotó klubszerű szervezetek – beadványai révén is találkozott a problémával.²⁷

²³ Henning, Hansjoachim: *Bismarcks Sozialpolitik im internationalen Vergleich*. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1991. 195.; Köhler, Peter A. – Zacher, Hans F.: *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Österreich und der Schweiz*. Berlin, 1981. 27.

²⁴ Ez a megállapítás refrénszerűen ismétlődik a törvény előkészítése során keletkezett dokumentumokban.

²⁵ A tervezetnek a biztosítás önkéntességéről szóló paragrafusa mellett a törvényelőkészítésen dolgozó minisztériumi tisztviselők kezétől két bejegyzés olvasható: „Vagy biztosítási kényszer vagy semmi.” és a válasz: „Ő Excellenciája nem óhajt a kötelem elvére lépni.” MOL K 231 40. cs.

²⁶ Például azt igényelték, hogy a munkások is járuljanak hozzá a biztosítás költségeihez.

²⁷ MOL K 231. 42. és 43. cs.

Valamennyi, az 1890-es évek elején keletkezett szóban forgó törvény tehát tulajdonképpen az érintettek kezdeményezései nyomán született meg, s közös vonásuk, hogy az országgyűlésben, illetve a közvéleményben nem váltottak ki nagyobb figyelmet. A betegbiztosítási javaslatot például a képviselőház három ülés alatt letárgyalta, beleértve az általános és részletes vitát és a végszavazást a törvényről harmadik olvasatban.

E kérdések nem váltak a korabeli pártpolitikai küzdelmekben fontos témákká, mind a Szabadelvű Párt, mind a függetlenségi ellenzék támogatta meghozatalukat. E törvények mellett az egyik legfontosabb érv sokak számára a szociáldemokrácia visszaszorítása volt.²⁸ Messzebbre látó politikusok viszont jól érzékelték, hogy e törvényekkel a szociáldemokrácia erősödését megállítani nem lehet. Hegedűs Sándor a kormánypárt padsoraiból mutatott rá, hogy ezek illúziók, hiszen a munkásbiztosítás Németországban sem szerelte le a sztrájkokat, és nem fékezte meg a szociáldemokrata munkásmozgalom terjedését. A döntéshozók sokkal inkább azt várhatták, mint Tisza István is, hogy az e törvényekkel megkezdett úton a munkásmozgalmat integrálhatják anélkül, hogy az a vállalkozási szabadság korlátozásához vezetne. Tisza fejtegetése szerint e törvények csak a kezdetet jelentik, s további intézkedésekre van szükség, s az államnak feladatokat kell vállalnia a munkásság helyzetének javításában. Leszögezte azonban azt is, hogy „szembe szállunk minden irányzattal, amely a magánvagyon, a vállalkozás szabadsága ellen fellép”. A produktivitásnak ez az alapja – mondta –, ezért korlátozása végső soron a munkásság helyzetét is rontaná.²⁹ Tisza ettől a felfogásától később sem tért el.³⁰

Bár e három törvényt petícióikkal a munkások, illetve a vasárnapi munkaszünet esetében a kereskedőségek kezdeményezték, mégsem mondhatjuk, hogy az ő mozgalmaik vívták volna ki azokat a munkaadóktól vagy az államtól. A törvények megszületésére a politikai elit jó szándékú, de nem különösebb figyelemről tanúskodó pártoló állásfoglalása a magyarázat, amihez a még meglehetősen erőtlen ipari és kereskedelmi érdekképviseltek szintén inkább támogató állásfoglalása kapcsolódott. Emellett fontos szerepet játszott a munkásmozgalom visszaszorításának, illetve ellenőrzött keretek közé terelésének gondolata is, amely sokak szemében legitimálta a törvényeket. A törvények megalkotásán a minisztériumoknak dolgozó szakértők pedig nyugati, elsősorban német minták átvételével oldották meg a felmerült problémákat.³¹

A betegbiztosítás reformja és a balesetbiztosítás bevezetése 1907-ben

Az 1891-es törvény alapján a korábbi önkéntes biztosítottakhoz képest – és az ekkor gyors ütemű iparfejlődés nyomán – jelentősen nőtt a biztosítottak száma. A törvény által teremtett intézményi keretek között a kormányzat sikerrel gátolta az Általános Munkáspénztár fejlődését, tagjainak száma 40 000-ről egy évtized alatt csak 50 000-re nőtt, mi-

²⁸ Számos képviselő nyilatkozott így a törvény parlamenti vitájában, de a kamaráknak a tervezetről adott véleményeiben is előfordul ez az érv. A Pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara például az államoknak a szociáldemokráciával szembeni szolidaritásával indokolta a törvény támogatását.

²⁹ Képviselőházi Napló. 1891. 451. ülés.

³⁰ Jóval később azt állította, hogy a biztosítópénzárak autonómiáját ő vívta ki Baross Gábornál. Tisza István: *Kényszerbiztosítás és önkormányzat*. In: Gróf Tisza István összes munkái. Budapest, 1923. I. köt. (Eredetileg: Magyar Figyelő I. évf.). 582–589.

³¹ A bismarcki törvények már tervezetként ismertek voltak Magyarországon. Ecséri Lajos: *A munkásbiztosítás kérdése*. Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből. 6. sz. Budapest, 1883. (Önálló füzet.) A törvények előkészítése során a minisztériumok beszerezték az európai országok megfelelő törvényeit, sőt gyakran a törvénné nem vált tervezeteket is, és azokat valóban tanulmányozták is.

közben a biztosítottak száma körülbelül 150 000-ről félmillióra emelkedett. A biztosítási rendszer azonban korántsem működött problémák nélkül. Ahogyan arra némelyek már a törvény előkészítése során rámutattak, a sokféle korábbi pénztár megőrzése logikus volt a németországi törvényben, mert ott fejlett segélyegyleti rendszer működött már korábban is. Ugyanez érvényes a 3 millió biztosítottat átfogó osztrák törvényre is, ellenben a sokkal kisebb létszámú magyar munkásság esetében a sokféle pénztár a biztosítottak túlzott széttagolásához vezetett, ami sok pénztárat kicsívő tett a hatékony működés méretigényéhez képest. A reform szükségessége mindezek miatt már kevesebb, mint egy évtizeddel a törvény meghozatala után egyértelműen megfogalmazódott. 1900-ban a Kereskedelmi Minisztérium már szétküldött az érdekképviselőknek egy a betegbiztosítás reformjáról szóló tervezetet. Ez a biztosítási kötelezettség körének kiterjesztésével igyekezett növelni a pénztárak stabilitását, illetve a kiadásait kívánta volna csökkenteni, amennyiben a táppénzt csak három nap várakozási idő után javasolta folyósítani, valamint hosszabb pénztári tagsághoz kötötte volna a gyermekágyi segély folyósítását. Legfőbb újítása azonban az ezer főnél kevesebb tagot számláló pénztárak feloszlata és tagságuk, illetve vagyonuk beolvasztása a kerületi pénztárakba lett volna. Ezen felül a pénztárakat egy országos szövetségbe akarta bevonni, amelyik – minden pénztár jövedelmeinek 10%-át megkapván – központi tartalékalapot képezne a veszteséges pénztárak támogatására.³²

Ez a javaslat nem talált kedvező fogadtatásra. A véleményüket megfogalmazó érdekeltek lényegében elutasították az ezer főnél alacsonyabb taglétszámú pénztárak megszüntetésének ötletét, viszont mindegyik pénztár képviselője valamelyik másik pénztárfajta felszámolását javasolta. A munkásmozgalmi kötődésű magánpénztárak és a Ferenc-József kereskedelmi kórház is a vállalati pénztárak megszüntetését követelte.³³ A kerületi pénztárak nagy része a magánpénztárak ellen foglalt állást. Volt olyan vélemény is, amely az egész biztosítási szervezet teljes államosítását kívánta, és akadtak, akik az ipartársulati pénztárak ellen érveltek. Másrészt az alakítandó országos pénztárszövetség elképzelését megvalósíthatatlannak tartották, mert a pénztárak nem képesek bevételeik 10%-áról lemondani, még azok sem, amelyek nem küszködnek állandó deficittel. Egy ilyen szervezet létrehozása korlátozná autonómiájukat, és képtelenné tenné őket a törvényben előírt szolgáltatások teljesítésére. A beérkezett vélemények nyomán a minisztériumban a tervezetet átdolgozták, majd 1901 februárjában egy igen népes értekezleten megvitatták.³⁴

Az értekezleten a tervezetet ismét igen sok kritika érte. Matlekovits Sándor kereskedelmi államtitkár felszólalását zsörtölődéssel kezdte, amennyiben a mezőgazdasági munkások biztosításból való kimaradását kifogásolta. Szerinte a kötelező betegbiztosítást a mezőgazdasági munkásokkal kellett volna kezdeni, s ha rájuk is kiterjedne, akkor a kerületi pénztárak mindjárt más helyzetben lennének, sokkal több tagjuk lehetne. Felszólalása végén

³² A Munkás-betegsegélyezési törvény módosítása. Kiadja a Kereskedelemügyi M. Kir. Miniszter. Budapest, 1905. Itt közlik a törvénytervezetet és a törvényhatóságok, kamarák, pénztárak, egyes cégek stb. róla adott véleményét.

³³ A budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szerint viszont a vállalati pénztárak a legjobbak, mivel a vállalatok tisztviselői kezelik őket, alacsony igazgatási költségekkel működhetnek, és az egyes munkásokat személyesen ismerve „individualizáltan járhatnak el”. Az ipartestületi pénztárakban pedig a segédek és mesterek közti harmonikus viszony egyik garanciáját látták, mivel itt mindkét fél – a segédek többségi helyzete folytán a mesterek, előbbieket pedig alkalmazotti helyzetük miatt – mérsékleltre és együttműködésre van készítve. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Előterjesztése az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegsegélyezéséről intézkedő törvény (1891:XIV. tcz.) módosításáról szóló előadói javaslat ügyében. Budapest, 1900. szeptember 22.

³⁴ A Munkás-betegsegélyezési törvény módosítása. Budapest, 1905.

azonban maga sem fogalmazott meg konkrét javaslatot a mezőgazdasági munkások biztosításba való bevonására, nyilván nem tartva azt komolyan megvalósítható lehetőségnek. Tisza István a mezőgazdasági munkások biztosításba való bevonása ellen foglalt állást, szerinte ott annyira más viszonyok uralkodnak, mint az iparban, hogy ez nem lehetséges. Tisza egyébként a vállalati pénztárakat védte, kimutatva, hogy náluk a legalacsonyabbak a kezelési költségek és a legmagasabbak a szolgáltatások. Az ipartestületi pénztárakat megszüntethetőnek tartotta. Matlekovits viszont épp ez utóbbiakat védte, rámutatva, hogy ugyanúgy, mint a vállalati pénztárak, ezek is a munkás és a munkaadó közti jó viszonyt elősegítő intézmények, s ha jelenleg nem is működnek jól, ha az ipartestületről mint intézményről nem akarunk lemondani, akkor ezeket a pénztárakat is meg kell tartani és erősíteni. Tisza István hozzászólásában elviekben a kérdés liberális angliai kezelése mellett állt ki, amely – szemben a kényszerre alapozott német megoldással – a munkások önszerveződésére bízta a segélyezés ügyét. Szerinte ez a munkásosztály törekvéseinek helyes irányba terelése szempontjából a legmegfelelőbb volna. A magyarországi viszonyok között azonban véleménye szerint nem lehet a kényszerszertől eltekinteni, különben a kérdés megoldatlanul maradna, ugyanakkor a lehető legnagyobb teret kell hagyni az öntevékenységeknek, és a lehető legnagyobb autonómiát kell biztosítani a pénztáraknak.

Az értekezlet után a tervezet szövegét ismét átdolgozták, majd néhány évig nem történt semmi az ügyben.³⁵ A biztosítás kérdése azonban nem került le a napirendről. Az 1901-ben összehívott országgyűlésben már az uralkodói trónbeszéd is a megoldandó feladatok között említette a betegbiztosítás újjászervezését, sőt emellett a balesetbiztosítás bevezetését is. Vagyis a második Széll kormány ezzel hivatalosan is programja részeként vállalta a munkásbiztosítás helyzetének rendezését.

Szinte egy időben a balesetbiztosítás bevezetésének igénye nagyon határozottan merült föl a munkaadói érdekképviseltek részéről. Vidéki kereskedelmi és iparkamarák, majd az Országos Iparegyesület kezdték szorgalmazni a balesetbiztosítási törvény megalkotását, s a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1902-ben egy konkrét tervezetet is készített. Mindezt az 1893-as baleset-megelőzésről szóló törvényhez kapcsolódó joggyakorlat magyarázza, amely a szavatosság elvének igen szigorú értelmezését tette általánossá. A bíróságok ugyanis ítélezési gyakorlatukban szinte odáig mentek, hogy a törvény 1. és 37. §-ára hivatkozva majdnem automatikusan a vállalkozót tették felelőssé a balesetekért, függetlenül attól, hogy a technikailag lehetséges óvintézkedéseket megtette-e vagy sem.³⁶ Emellett az alkalmazottak mulasztásaiért is a vállalkozót kezdték felelősnek tekinteni. Továbbá általánossá vált, hogy a vállalkozó vétkességét vélelmezték, vagyis rá hárult a bizonyítás terhe, neki kellett bizonyítani, hogy a balesetért más valaki tehető felelőssé büntetőjogi értelemben is.³⁷ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara megbízásából készült tervezet azonban láthatólag kimélni akarta a vállalkozókat, amikor a balesetekből származó sérülések esetében továbbra is fenn kívánta tartani azt a gyakorlatot, hogy 20 héten át a sérültek a beteg-

³⁵ Az előkészítés lépéseiről: *A betegbiztosítási törvény előadói tervezete*. (Szerző nélküli közlemény.) Közgazdasági Szemle, XXV. évf. (1901) 24. köt. 701.; Vágó József: *A munkás-betegsegélyezés reformja*. Közgazdasági Szemle, XXV. évf. (1901) 26. köt. 223. A kérdés újabb napirendre kerülését jelzi, hogy 1905-ben megjelentették a tervezetet és az előkészítés anyagait.

³⁶ Megjegyzendő, hogy a hivatkozott paragrafusokban, miként az egész törvényben sem, nem szerepel a szavatosság elvének rögzítése. Ez azonban a nemzetközi gyakorlatból és a magyar polgári törvénykönyv elkészült, de soha el nem fogadott tervezetéből ismertté és elfogadottá vált a jogászok között.

³⁷ A joggyakorlatot ismerteti: *A Munkások baleset ellen való biztosítása*. I. rész. Hazai és külföldi anyag-gyűjtemény. Kiadja a Kereskedelemügyi M. Kir. Minister. Bp. 1903. 76–79.

biztosító pénztáraktól kaptak táppénzt és orvosi ellátást. A balesetbiztosítási pénztár, melynek helyi szerveit a megbiztosító pénztárak alkották volna, csak ezután vállalta volna át a balesetek áldozatairól való gondoskodást, tehát lényegében rokkantjáradékot folyósított volna. A balesetbiztosító intézménynek egy országos szövetkezetet ajánlottak, amelybe valamennyi munkaadónak – tekintet nélkül arra, hogy melyik iparághoz tartozik – be kellett volna lépnie. Ugyancsak 1902-ben a kerületi betegsegélyező pénztárak vezetőségei kongresszust tartottak, ahol egységes baleset- és megbiztosítási rendszer létrehozását javasolták. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Egyesületének kezdeményezésére pedig számos ágazati munkaadói szervezet tartott értekezletet, ahol szintén a balesetbiztosítás bevezetését igényelték, szervezetenként viszont a magánbiztosítókra bízta volna a biztosítás végrehajtását.

Mindezek nyomán készült el egy tervezet Szterényi József irányításával a Kereskedelmi Minisztériumban, amely azonban nem látta még megoldhatónak a balesetbiztosítás és a megbiztosítás egyesítését.³⁸ Végrehajtó intézményekként azonban ez is a meglévő megbiztosító pénztárak hálózatával számolt, és a két szervezet felügyeleti hatósága is közös lett volna a felállítani tervezett Állami Munkásbiztosítási Hivatal révén. Ez utóbbi a pénztárak felügyeleti szerve, illetve a pénztárak, munkaadók és munkavállalók vitás ügyeiben bírói fórum lett volna, az ennek megfelelő függetlenség biztosításával. Ezt a tervezetet már 1903-ban nyilvánosságra hozták, és parlamenti benyújtására is sor került, azonban – talán a biztosítás kérdéséről független politikai viharok miatt – a képviselőház nem tárgyalta.

Az ellenzéki koalíció hosszú politikai válságot követő, 1906-os kormányra kerülésével a korábbi tervezetek nyomán előkészített új javaslat végére a parlament elé került. A törvényjavaslat szövege – későbbi munkaadói panaszok szerint – rendkívül gyorsan készült el, és az érdekelteknek nem hagytak elég időt tanulmányozására és megvitatására, sőt a szokásos egyeztető értekezleteket csak formálisan tartották meg.³⁹ A benyújtott eredeti tervezet ennek ellenére a GYOSZ közreműködésével született meg, és Szterényi József kereskedelmi államtitkár tevékenységének köszönhető.⁴⁰ A tervezet több ponton is túllépett a baleset- és a megbiztosítás korábbi tervezetein. Egységesítette a biztosítás két ágát mind intézményrendszerében, mind pedig a biztosítottak körében. Emellett felszámolta a korábbi sokféle pénztárfajtát, amikor csak a kerületi pénztárakat és a vállalati pénztárakat hagyta meg, melyek azonban csak az újonnan létrehozott országos pénztár helyi szervei lettek, bár meglehetősen nagy autonómiával bírtak. Csupán a Ferenc-József Kórház Kereskedelmi Betegápoló Egylet különállása maradt meg.⁴¹ A tervezet kiterjesztette a biztosítottak körét, mivel az 1891-es törvény még csak az ipartörvény hatálya alá eső vállalatok alkalmazottait kötelezte biztosításra, ekkor pedig egy sor egyéb foglalkozást is – közegészségügyi, kulturális intézményeket, az állam alkalmazottait, ha egyéb keretek között nem létezett már biztosításuk – a biztosítottak sorába vontak. Fontos kiterjesztés volt, hogy a mezőgazdasági mellék-

³⁸ A tervezet elkészítője Szterényi József miniszteri tanácsos volt. Bokor Gusztáv: *Az ipari munkások baleset ellen való biztosítása I–II.* Közgazdasági Szemle, XXVII. évf. (1903) 30. köt. 848–860. és 936–956.

³⁹ *Munkásbiztosításunk.* A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének megbízásából írta Méhely Kálmán. Bp. 1914.

⁴⁰ A GYOSZ szerepéről: Hatvany-Deutsch József: *A munkásbiztosítás reformja. Előadta a Magyar Gyáriparosok Orsz. Szövetsége nagyválasztmányának 1908 november 19-iki ülésén.* Budapest, 1908.; Gelléri Mór: *Hetven év a magyar ipar történetéből.* Budapest, 1912.

⁴¹ Ennek az intézménynek az alapítása még a 19. század negyvenes éveibe nyúlik vissza. Az 1891-es törvény után átalakult, attól kezdve formálisan is csak kereskedelmi alkalmazottakat segélyezett (és nem kereskedőket). A későbbiekben ebből jött létre a MABI.

iparok alkalmazottaira nézve is megállapították a biztosítási kötelezettséget. A korábbi törvény 1200 forint évi fizetésben állapította meg azt a határt, ami alatt a biztosítás kötelező volt. A betegbiztosítás tekintetében ezen a tervezet nem változtatott, amikor 2400 koronában határozta meg a biztosítási kötelezettség határát. Ez az orvosok érdekeit szolgálta, akik a magánpraxis piacának a beszűkülésétől féltek, ha a magasabb jövedelműeket is bevonják a kötelező biztosításba. A balesetbiztosításnál viszont nem szabott határt a tervezet, csupán azt mondta ki, hogy a magasabb fizetéssel rendelkezők esetében a segélyezés, illetve a járadék megállapításánál csak 2400 koronáig kell figyelembe venni korábbi keresetüket.⁴² Lényeges változás volt, hogy a betegbiztosítási járuléknál a munkavállalói és munkaadói hozzájárulást 50-50%-ban állapították meg, míg korábban a munkavállalók kétharmadot fizettek és a munkaadók egyharmadot. Ennek megfelelően viszont a közgyűlésben is fele-fele arányban vehetett részt a két fél.⁴³

A javaslat benyújtásánál Kossuth Ferenc élénk helyesléssel fogadott ígéretet tett arra, hogy a kormány által intenzíven tanulmányozott agkori és rokkantbiztosítás tárgyában hamarosan törvényjavaslatot nyújt be, s szó volt további gyári törvényekről is.⁴⁴

A benyújtott törvényjavaslat a parlamenti tárgyalás során jelentősen átalakult. A legfontosabb változtatásokat a képviselőház munkásügyi bizottsága a kisipar védelmében hajtotta végre. Megszüntették a 20-nál kevesebb főt foglalkoztató üzemek alkalmazottaira nézve a balesetbiztosítási kötelezettséget, kivéve, ha géperező üzemről van szó.⁴⁵ Ezáltal mégis szétvált a beteg- és a balesetbiztosítottak köre, ami rendkívül bonyolulttá tette az intézmény igazgatását. Ugyanakkor a kisiparra nézve a betegbiztosítási járulékot is leszállította a módosító javaslat, amikor 5 évi időtartamra 2%-ban maximálta azt, míg egyébként az Országos Pénztár közgyűlése maga határozhatta meg a törvényjavaslat szerint, hogy a törvény által megadott 2 és 4% közti sávon belül mekkora legyen a járulék.⁴⁶ Hatvány, az újonnan létrehozott országos pénztár első elnöke feltételezte, hogy a képviselőház nem számolt, amikor ezt a javaslatot elfogadta. Az ő számításai szerint a pénztárak törvényben előírt működéséhez átlagosan 3%-os járulékra lett volna szükség, vagyis ha a kisiparosok csupán 2%-ot fizetnek, akkor az így kieső hiányt a gyáriparnak – munkásoknak és munkaadóknak együtt – kell megfizetnie magasabb járulékkal. De ráadásul mivel a munkaadói és munkavállalói rész aránya a járulékon belül is változott, ezért a támogatás igazából a kisiparos helyett a kisipari munkásoknak jut, hiszen korábban a segédek fizették bérük 2%-át, a mester pedig egy százalékot, míg az új törvény alapján a 2%-os járulékot fele-fele arányban fizette a két fél, vagyis a segédek is és a mester is 1%-ot.⁴⁷

⁴² A biztosítási kötelezettség szempontjából csak az ún. törzsfizetés és az élelmezés számított a fizetésbe, tehát a lakbérpótlék vagy egyéb juttatások nem.

⁴³ Itt a probléma abból fakadt, hogy a baleseti járulékot kizárólag a munkaadó fizette, ezért nem látszott igazolhatónak, hogy annak kezelése is a munkavállalói többségű pénztárak kezében legyen. Viszont ha a két fél részvételét paritásosan állapítják meg, akkor ez azt igényelte, hogy a betegbiztosításhoz való hozzájárulás is fele-fele arányban legyen felosztva. Hatvány-Deutsch: *A munkásbiztosítás reformja*.

⁴⁴ Képviselőházi Napló. 1906. 43. ülés.

⁴⁵ Hatvány példája szerint ebből az a lehetetlen helyzet adódott, hogy ha cipészlegények áruszállítás közben utcai balesetet szenvednek, akkor a közülük gyárban vagy legalább 20 fős üzemben dolgozók kapnak kárpótlást, de az nem, aki 19 alkalmazottal rendelkező üzemben dolgozik. Más a helyzet azonban, ha az üzemben van egy villanyvarrógép, amelynek az utcai balesethez ugyan semmi köze, de ezáltal mégis a kisüzemben foglalkoztatott is jogosult lesz kártérítésre.

⁴⁶ Az eredeti tervezetben 2–5%-os sáv szerepelt, de a képviselőház ezt 2–4%-osra módosította.

⁴⁷ Hatvány előadása nyomán GYOSZ határozatban foglalt állást a törvény módosítása mellett.

A képviselőház vitája ez alkalommal már sokkal nagyobb érdeklődést jelez a kérdés iránt, mint 15 évvel korábban. Csupán az általános vita öt ülésen át tartott, szemben azzal a gyorsasággal, ahogyan az első betegbiztosítási törvényt tárgyalták.⁴⁸ A képviselőházhoz a különféle érintettektől számos beadvány érkezett, és valamennyi érdekelt csoportnak megvolt a maga szószólója a parlamentben. A legnagyobb vita a kisiparosokat érintő kedvezmények körül alakult ki. Bár igen sokan rámutattak arra, hogy a kisiparosok tévednek érdekeikkel kapcsolatban, s hogy a biztosítás egységének megbontása káros, az ő követeléseik mégis keresztülmentek. Ennek oka feltehetőleg az volt, hogy a függetlenségi párt szavazóbázisa szempontjából jelentős csoportot alkottak a választásra jogosultak között. Az Országos Orvosszövetség el tudta érni, hogy 2400 korona évi kereset maradjon a biztosítási kötelezettség határa, de azt már nem, hogy például vidéken még ennél is alacsonyabbra szállítsák le a küszöböt. A munkásmozgalom képviselői azért küzdöttek, hogy a pénztárak vezetésében ne érvényesítsék a paritás elvét. Törekvésüket azonban nem koronázta siker, pedig ezt a munkaadói szervezetek is támogatták, természetesen összekapcsolva azzal az igényvel, hogy a fizetendő járulék felosztása se változzon, tehát továbbra is csak egyharmadot fizessenek a munkaadók. Sikerrel jártak viszont a magántisztviselők és a kereskedelmi alkalmazottak, akiknek pénztárát, a Ferenc-József Kórház Kereskedelmi Betégápoló Egyletet – mint említettük – nem vonták be az egységes rendszerbe, hanem az Országos Pénztártól különálló intézmény maradt. A mégis fennmaradó különállást Sztérenyi József a képviselőházban „szépséghibának” nevezte. Összességében a törvény parlamenti tárgyalását, elsősorban a függetlenségi párti képviselők részéről, nemzeti hangvétel jellemezte, amely úgy próbált munkásbarát hangokat megütni, hogy közben szociáldemokrata-ellenes volt. Többben hangsúlyozták, hogy a törvény érzékeltetni fogja a munkássággal: az állam, illetve a nemzeti politika gondoskodik róluk, s így a szociáldemokrata eszmék terjesztését fogja akadályozni. Ezeket a vágyakat nyilván befolyásolta a szociáldemokrata pártnak a darabont-kormány idején tanúsított, a függetlenségek számára csalódást okozó magatartása.

A mezőgazdasági munkásoknak a biztosításból való kihagyása az 1891-es biztosítási törvény tárgyalásánál még csak futólag került elő, ekkor viszont majd minden képviselő szót ejtett róla. Az első törvény tárgyalásakor éppen csak megemlítették, hogy a mezőgazdasági munkásokat lehetetlen a biztosításba bevonni, mert jelentős részük túlságosan gyakran változtat munkahelyet, illetve sokan közülük csak félig munkások, másrészt viszont gazdák. 1907-ben ellenben általános volt a kívánság, hogy a biztosításba valamiképpen a mezőgazdasági munkásokat is be kell vonni. A képviselőház ennek megfelelően határozatot hozott, amelyben felszólította a kormányt, hogy dolgozzon ki törvényjavaslatot a mezőgazdasági munkások biztosítására.

Összességében elmondható, hogy a második munkásbiztosítási törvény részint az első által létrehozott betegbiztosítási rendszer reformjának szükségességéből nőtt ki, részint pedig a balesetbiztosítás vonatkozásában a nemzetközi trendeket követő joggyakorlat alakulása teremtett olyan helyzetet, hogy maguk a munkaadók kezdeményezték azt. Az egyes konkrét kérdéseket illetően látható, hogy a munkaadók sikeresen védték meg a vállalati pénztárakat, hiszen egyedül ez a pénztárfajta maradt meg a kerületi pénztárak mellett, noha ez is alárendelve az Országos Pénztárnak. A kisiparosság érdekében a sajátos pártpolitikai érdekeknek köszönhetőn szintén több intézkedés született a képviselőházban. Összességében azonban úgy tűnik, hogy ez esetben is az európai trendekre figyelő és a problémákhoz elvi szempontokkal közelítő minisztériumi apparátus – élén a minisztériumi tiszt-

⁴⁸ Képviselőházi Napló. 1907. 106–111. ülés.

viselői karriert befutó Sztérenyi államtitkárral – igen nagymértékben alakította a törvény végleges változatát. Számos kérdésben – a paritás bevezetésétől a pénztárak rendszerének átalakításáig, ami az Általános Munkáspénztárnak a Budapesti Kerületi Pénztárba való beolvadását hozta magával – az ő álláspontjuk érvényesült.

A kötelező munkásbiztosítás újdonsága a 19. századi liberális felfogáshoz képest és a munkajogi szabályozás elmaradása

Földes Béla az első betegbiztosítási törvény tárgyalásának idején a munkáskérdésről megjelentetett cikkében áttekintette az addigi európai gyári törvényeket, majd megállapította, hogy a „társadalom” két irányban törekszik a munkások helyzetének megjavítására: munkásvédelem és munkásbiztosítás által. Az előbbit tartotta a nagyobb jelentőségűnek, mert általánosabb (nem csak a betegeket és a balesetet szenvedőket érinti), ugyanakkor nem ró terhet a munkásra. A biztosítást szerinte megszervezni is nehezebb.

Mint láthattuk, az 1890-es évek elején Magyarországon mindkét irányba elindult a törvényhozás, amikor kötelező betegbiztosítási törvényt és a vasárnapi munkaszünetről, illetve ipari balesetvédelemről is alkotott törvényt. A későbbiekben azonban e kezdeményezések közül csak a biztosításügyé folytatódott az 1907-es biztosítási törvénnyel (később pedig az 1927–28-as törvényekkel). Újabb munkásvédő törvények ellenben nem születtek. Amikor a szintén hosszan előkészített új Ipartörvény tervezetét a koalíciós kormány idején kiküldték az érdekelteknek, azok a törvénynek a munkások és magánalkalmazottak védelmével és munkajogával foglalkozó fejezeteire különösen elutasítóan reagáltak. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara – többek között Lánczy Leó által aláírt – véleménye élesen szembefordult a tervezet „gyakorlatilag keresztülvihetetlen”, „elvont munkásvédő (...) szertelen túlzásaival”.⁴⁹ Budapest főváros maga pedig úgy nyilatkozott, hogy a tervezet „tetszeleg oly kérdések megoldásában, amelyek még csak a messze jövőre várnak.”⁵⁰ Ezzel szemben, mint láttuk, a biztosítás ügyében a munkaadói szervezetek támogatták a törvények megszületését, vagy akár maguk kezdeményezték újabb biztosítási ágak bevezetését.

A munkáskérdésre vonatkozó nemzetközi diskurzusnak természetesen nemcsak a biztosításra vonatkozó ága volt jelen Magyarországon, hanem az is, amelyben a munkásvédelem kérdéseiből fokozatosan kifejlődött a munkajogra, szakszervezetekre vonatkozó diskurzus. Az utóbbi eredetileg a gyárak egészségügyi viszonyaival, a munkaidő hosszával – elsősorban a leginkább védelemre szoruló gyerekek és nők szempontjából –, illetve a baleset-megelőzéssel foglalkozott. E témák tárgyalása alakult át fokozatosan a munkajog és a szakszervezetek jogainak körülírásává. Ezek álltak például a – megintcsak Európa több fővárosát követve létrehozott – Társadalmi Múzeum tevékenységének középpontjában is,⁵¹ valamint ez volt a fő témája az 1907-ben Budapesten rendezett Balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállításnak is.⁵² Az e kérdésekkel foglalkozó nemzetközi társadalom-

⁴⁹ MOL. Kamarai Ált. iratok. Z 195. 296. cs.

⁵⁰ *Észrevételek Az ipar gyakorlásáról, valamint az ipari és kereskedelmi alkalmazottak védelméről szóló törvényjavaslat előadói tervezetére. A fővárosi I. Jogi, ipari és rendészeti ügyosztály előterjesztése Budapest székesfőváros Tanácsához.* Budapest, 1908.

⁵¹ Szántó Menyhért: *A Magyar Társadalmi Múzeum feladatai.* Közgazdasági Szemle, XXXI. évf. (1907) 37. köt. 361. Az 1889-es párizsi világkiállítás szociális anyagának együtt tartásáért hozták létre az első társadalmi múzeumot Franciaországban. Ennek mintájára több országban létrejött ilyen intézmény, közülük a legnagyobb Charlottenburgban, Berlin mellett volt.

⁵² Szántó Menyhért: *Balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítás Budapesten.* Közgazdasági Szemle, XXXI. évf. (1907) 31. köt. 649–660. A kiállítás a GYOSZ és több más magánegyesület

reformer irányzat intézményesült is a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületében, amelynek magyar tagegyesülete is működött.⁵³ Az első világháború előtt már népművelő előadások témájává is vált a munkáskérdés, illetve a munkajog problémája.⁵⁴

Mi az oka annak, hogy jóllehet mind a biztosítás, mind a munkásvédelem megoldásai ismertek voltak Magyarországon, s az európai mintákat követő minisztériumi apparátus mindkét témában ki is dolgozott törvénytervezeteket, mégis csupán az előbbi területen születtek törvények? A válasz megadásához a munkaviszony liberális felfogását kell közelebbről megvizsgálnunk.

A munkaviszonyt Magyarországon az 1872-es Ipartörvény, az 1875-ös Kereskedelmi törvény, majd hosszú időre az 1884-es új Ipartörvény szabályozta. E törvények a mai munkajoghoz képest keveset mondtak a munkaviszonyról, és rendelkezéseik többsége diszpozitív volt, azaz csak akkor volt érvényes, ha a felek a munkaszerződésben másként nem egyeztek meg. Ha a munkaszerződés a törvény rendelkezéseitől eltért, akkor per esetén a bíróságok a szerződés alapján ítélték, és csak szerződés hiányában (az írott szerződés hiánya a jellemző a törvény keletkezése idején) döntöttek a törvény paragrafusai alapján. Mindez abból következett, hogy a munka a magánszféra része volt, ahol az embereket csak a maguk döntései vezették viszonyaik kialakításában. Nem jelentette azonban mindez a munkaviszonyokban a munkaadói önkény korlátlan érvényesülését, illetve azt, hogy a munkaviszony tárgyasult, üzleti viszony lett volna, ahol csupán a munkaerő megvásárlásáról lett volna szó (amint azt a 19. századi liberalizmus ellenfelei állították). Mindkét fél bizonyos köteleességekkel tartozott a másiknak, noha ezek a köteleességek természetesen aszimmetrikusak voltak. Az osztrák és a német munkajogi fejlődésben ez az ún. „Treu- und Fürsorgepflicht” szembeállításában jelent meg.⁵⁵ E köteleességek konkrét formáit azonban nem írta elő a törvény kötelező módon, ami a liberális jogfelfogásból fakadt.

A liberális felfogásban – mint erre korábban utaltunk – a társadalmi viszonyokat alapvetően jogon kívüli, morális normák szabályozták. Helytelennek, mert a társadalmi köteleket gyengítőnek tartották, ha a jog benyomult a társadalom területére azért, hogy ott feladatokat vállaljon át.⁵⁶ Ebből következett, hogy a jog csak olyan diszpozitív rendelkezéseket

kezdeményezésére jött létre. A magyarok mellett elsősorban német, osztrák kiállítók voltak, de svéd, holland, olasz, francia, amerikai kiállító is akadt.

⁵³ Ez az egyesület az első világháború végén létrehozott Nemzetközi Munkaügyi Hivatal elődszerve volt. Az 1900-as párizsi világkiállítás alkalmával hozták létre több hasonló témájú nemzetközi kongresszus (1897 Zürich és Brüsszel) nyomán. Félhivatalos szervezetnek tekinthető, mivel fenntartásáról az európai tagországok kormányai gondoskodtak. Az egyesület jelentéseket kért az egyes országokból a munkásügy különböző kérdéseiről (ezeket a magyar tagegyesület is elkészítette és kiadta), ezek alapján pedig ajánlásokat dolgozott ki, amelyeket az egyes államok törvényre emelhetek. Magyarország esetében ez csak a nők éjjeli munkájának tilalmáról és a fehér foszfor ipari felhasználásának tilalmáról szóló ajánlások esetében történt meg. Herren-Oesch, Madeleine: *La formation d'une politique internationale du travail avant la première guerre mondiale*. In: Luciani, Jean (dir.): *Histoire de l'Office du travail* (1890–1914). Paris, 1992.

⁵⁴ Pap Dezső: *A munkaviszony*. Előadás a Népművelő Társaság szociálpolitikai tanfolyamán. 1912. jan. 29. és 31. A Fővárosi Könyvtár kiadása. Népszerűsítő szintű munka még: Dr. Rácz Lajos: *Az ipari béke megvalósítása kollektív munkaegyezmények által*. Debrecen, 1907. Néhány jelentősebb munkára alább térek ki.

⁵⁵ Baryli, Andreas: *Die Geschichte des Dienstrechts der Angestellten in Österreich*. In: Steindl, Harald (Hrsg.): *Wege zur Arbeitsrechtsgeschichte*. Frankfurt a. M. 1984.; Bernert, Güther: *Arbeitsverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Marburg, 1972. 30–35.

⁵⁶ Innen származik például Eötvös aggodalma, hogy az állami szociálpolitika el fogja sorvasztani a karitást, az egyesek egymás iránti morális alapokon nyugvó segítőkészségét. Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999. 207.

fogalmazott meg a magánszférába tartozó munkaviszonyra nézve, amelyek mintegy összefoglalását adták, de csak diszpozitív érvénnyel, a magánviszonyokban érvényesülő normáknak. A magánszféra kapcsolatait tehát – és benne a munkaviszonyokat – az érdek mellett a morálnak kellett irányítania. Ezért a munkaviszonyokat is morális szempontok szerint ítélték meg. E tekintetből pedig természetes volt az alkalmazottak alárendelése munkaadóknak, hiszen a liberális felfogás szerint az emberek nem egyenlőek, főleg nem morális tekintetben. Ez indokolja az állampolgári jogegyenlőség mellett az emberek között közjogi szempontból tett különbségeket (választójog korlátozása), és ez indokolja azt is, hogy miért alárendeltek az alkalmazottak a munkaadóknak, akiknek viszont kötelességük bizonyos keretek között gondoskodni alkalmazottaikról.⁵⁷ Így tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy az Ipartörvény mögöttes filozófiájában a szerződési szabadság jogi elve tulajdonképpen a természetesnek tekintett társadalmi egyenlőtlenségek és az ezekre alapuló aszimmetrikus viszony szabad érvényesülését tette lehetővé.⁵⁸

Annak magyarázata, hogy miért nem fejlődött Magyarországon a munkásvédelem a munkajog irányába, – miközben a biztosítást kiterjesztették, – éppen abban rejlik, hogy a munkások helyzete megjavításának ez a két útja nem egyformán mond ellent a liberális felfogásnak és a munkaviszonyok 19. század végi, szabad szerződési elvre alapított gyakorlatának.

A kötelező biztosítással kapcsolatban egy kortárs munkában az a kérdés merült fel, hogy „nem szakít-e az individualisztikus gazdasági jogrenddel s nem indul-e meg – a hogy mondani szokás – az állam-szocializmus lejtőjén?”⁵⁹ A szerző válasza – Ráth Zoltán – szerint nem, mert az állam nem kezd maga gazdasági vállalkozásba, viszont annál inkább magában hordozza a kommunizmus elveit a munkásbiztosítás. A kommunizmus lényege a javak közös fogyasztása, tekintet nélkül egyéni eredetükre, s a munkás-betegbiztosítás is ilyen, mert előnyei nem ugyanazoknál a személyeknél jelentkeznek, mint terhei. Ez érvényes nemcsak a munkaadókra, akik semmiképpen sem részesülhetnek belőle, de sok egészséges szervezetű munkásra is. A kommunizmus – e gondolatmenet szerint – tulajdonképpen az egész szegénységélyezést jellemzi, s a munkásbiztosításnak éppen az ad létjogosultságot, hogy általa szűkebb térre szorul a kommunizmus, mivel a biztosított munkások többé nem szorulnak a szegénység gondozására. Hasonló a Közgazdasági Lexikon megállapítása is a kötelező biztosítással kapcsolatban: „[E]rős érvágás az egyéni szabadság elvén, fontos kivétel az individualistikus társadalmi jogrend szabályai alul. Sőt erős communistikus vonás is rejlik abban, mert a biztosítottak együttvéve oly kényszerközösséget (Zwangsgemeinschaft) alkotnak, melynek körén belül a teher és előny nagyon egyenlőtlenül oszlik meg. A befizetett díjak arra valók, hogy azok szükségleteit fedezzék, kik munkaképtelenné vál-

⁵⁷ A munkaviszony aszimmetrikus jellegének részletes elemzését, a segédszemélyzet különféle kategóriái közti különbségeket, a segédek és munkaadók egymással szembeni kötelességeit illetően lásd: Bódy Zsombor: *A munkaviszony a kereskedelem és iparban a századforduló Magyarországnál a joggyakorlat tükrében*. In: Sasfi Csaba (szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. Rendi társadalom – polgári társadalom 11. Esztergom, 2000. A munkajog fejlődésére lásd még: Grandner, Margarete: Aspekte der Gleichbehandlung in der Entwicklung des Arbeitsrechts in Österreich und in der Schweiz. In: Kirsch, Martin – Kosfeld, Anne G. – Schiera, Pierangelo (Hg.): *Der Verfassungsstaat vor der Herausforderung der Massengesellschaft*. 375–390.

⁵⁸ Arról, hogy liberalizmus és egyfajta polgári paternalizmus együttjárása nemcsak magyar vagy német sajátosság, lásd: Ewald, François: *Philosophie de la précaution*. L'Année sociologique, 1996. 2. sz.

⁵⁹ Dr. Ráth Zoltán: *A munkásbiztosítás hazánkban*. Nemzetgazdasági Szemle, XV. évf. (1891) 1. sz. 59.

nak”.⁶⁰ Ráth is és a Közgazdasági Lexikon szerzője is megfogalmazták, milyen lenne a nem kommunisztikus alapon szervezett munkásbiztosítás. Jobban megfelelné az individualisztikus rendszernek, ha csak kényszerszolidaritás érvényesülne, s minden munkásnak meg lenne így a maga saját alapja, amiből szükség esetén támogatná.

A kötelező biztosítás tehát, amikor kényszerszolidaritást vezet be, tulajdonképpen a magánviszonyoknak arra a területére hatol be, ahol a liberális felfogás a spontán módon alakuló társadalmi kötelekeknek kívánt helyet hagyni. A törvényelőkészítés folyamán ez mint a magánjogi alapról való letérés jelentkezett. A Kereskedelmi és Iparkamarák között is volt olyan, amely megállapította, hogy a magánjog keretei között maradvá, ahova a munkaviszony tartozott, nem lehet megoldani a balesetekből kifolyólag nehéz helyzetbe került munkások segélyezését, ezért azt közjogi alapra kell helyezni.⁶¹ Az 1907-es törvény parlamenti tárgyalásánál is fölmerült, hogy legalább a jobb módú munkások esetében meg kellene őrizni a „magánjogi alapot”.⁶²

Láthatólag a kötelező biztosítás is ütközik tehát a 19. századi liberális gondolkodással. Egyrészt elválik benne a felelősség (a balesetért) és a következmények viselése, másrészt az egyének bizonyos körében kényszerszolidaritást teremt, többé nem érdekeik és a morál alapján meghozott döntéseik teremtette kötelekek fűzik össze őket – ahogyan azt a klasszikus liberális jogrendszer feltételezte –, hanem a jogi kényszer.⁶³

Mégis a kötelező biztosítás még mindig inkább összeegyeztethető volt a liberalizmussal, mint a munkajog. A biztosítás intézményét lehetett úgy tekinteni, ahogy a szabadelvű párti Hegedűs Sándor tette, szerinte ugyanis az 1891-es törvény az egészségügy, szegényügy terén jelent új intézkedéseket, s a munkások illúziókba ringatják magukat, ha azt képzelik, hogy az első biztosítási törvény csupán a szociális törvényhozás nyitánya. „Ne is beszéljünk szociális kérdésről, ne mondjuk, hogy a szociális politika terére léptünk.” A szociális kérdés szerinte a munkásoknak a munkaadókkal való viszonya, valamint „az állammal és a társadalommal való viszonya”. A munkásmozgalom elfogadhatatlan követeléseit erre vonatkoznak. E törvény nem a munkásmozgalom céljait akarja megvalósítani, hanem egészségügyi, szegényügyi célokat követ.⁶⁴

Mi is az a szociális törvényhozás, amitől Hegedűs Sándor tartott? Földes Béla már hivatkozott cikkében az ipari fejlődés nyomán keletkezett munkás-nyomor leírása után megállapította, hogy a helyzet kezelésére „első föladatnak az látszott volna, hogy az újonnan keletkező atomistikus munkás-osztály szerveztessék, jogos érdekeinek kellő érvényesítése és általában a társadalmi keretbe való beilleszkedése céljából.” E „szerveztetés” gyakorlati megvalósítását keresve pedig arra a következtetésre jut, hogy „... a társadalmi osztályok érdekellentétei a mai jogrendszer alapján kiegyenlíthetők, ha a munkaszerződést nem engedjük eszközzé válni a munkás-osztályok kiszívására, ha a munkaszerződést vegyi processus

⁶⁰ „Munkásbiztosítás” címszó. In: Közgazdasági Lexikon. II. köt. 1900. Budapest. Szerk.: Halász Sándor – Mandelló Gyula.

⁶¹ Pozsonyi kamara felterjesztése. MOL K 231. 39. cs.

⁶² Földes Béla felszólalása. Képviselőház Naplója. V. köt. 110. ülés 1907. febr. 16.

⁶³ Lényeges itt még egyszer hangsúlyozni, hogy a liberális felfogásban az egyének egymással szembeni szabadsága nem pusztán a nyers érdekek érvényesülését jelenti, hanem a morális rend megvalósulását is. A társadalomban egy morális rend meglétét tételezték fel. Eötvös problémája azzal, hogy az állam szerepet vállaljon az emberek létfenntartásának biztosításában éppen az, hogy ezáltal felmentve az egyeseket másokkal szembeni morális kötelezettségük alól, amely a tágn értett jótékonyságban nyilvánul meg, rombolja a társadalom morális rendjét. Gángó: *Eötvös József az emigrációban* 208.

⁶⁴ Hegedűs Sándor felszólalása. Képviselőház Naplója. 451. ülés.

által az abban túl nagy mennyiségben levő magánjogi elemek egy részétől megszabadítjuk és azt társadalmi elemekkel helyettesítjük: a pusztán magánjogi sphaerából föl kell emelni a munkaszerződést a közigazgatási jog sphaerájába.”⁶⁵

Concha Győző a következő definíciót adta a közigazgatási jog fogalmának: „A közigazgatásjog 1) azon jogszabályok egésze, a melyek a közigazgatási funkcióra hivatott szerveket, ezeknek egymáshoz viszonyát, hatáskörét 2) az egyes közfeladatok megvalósítására adott hatalom mértékét, eszközeit, módját az államtaggokkal szemben meghatározza, 3) az államtagok akaraturalmát a közigazgatási szervekkel szemben elismeri, biztosítja.”⁶⁶ E meghatározás kettős pontja szerint tárgyalja Concha a közegészségügy kérdéseit, amelyhez a munka szféráját is sorolja. Ez utóbbi kapcsán a munkásvédelem mibenlétét mondja el röviden. „A munkával járó gép- vagy más berendezések okozta szerencsétlenségek megelőzése nem hygienikus természetű feladat s csak úgy az elemi erők elleni védekezés körébe tartozik, mint a házak, hidak beomlása elleni óvrendszabályok” – írja.⁶⁷

Az állam tehát – közfeladatot teljesítve – a közigazgatási jog eszközével csak annyiban avatkozik a munkaviszonyba, illetve a munkakörülményekbe, amennyiben az elemi erők okozta csapások elhárításához hasonlóan az egyéni belátást meghaladó intézkedések szükségesek. E felfogás liberális logikája világos. Ahhoz, hogy a munkaviszony részletes jogi szabályozás területévé váljon, az szükséges, hogy rendezése közfeladatnak minősüljön, olyan feladatnak, amelyet az egyének spontán együttműködésére bízni nem lehet. A „szabad kereseti” rendszerben azonban, ahogyan a jogi rendiség utáni viszonyokat a korban gyakran nevezték, a munkaviszonyok alakulása éppen az egyének szabad együttműködésére volt bízva.⁶⁸

Annak kidolgozására, hogy a munkaviszony szabályozása miért közfeladat, többen is vállalkoztak. E műveletet pedig a társadalom fogalmára alapozták.⁶⁹ Éppen Concha Győző mutatott rá, hogy miként jelent meg a társadalom fogalma. „Politika” című vaskos könyvének egy hosszú lábjegyzetében a társadalomtan megjelenésének magyarázatát adja. Gondolatmenete szerint a francia forradalom után a jogegyenlőség megvalósulásával válik nyilvánvalóvá, hogy a társadalomban továbbra is tényleges egyenlőtlenség áll fenn, és erre „[a]z államon kívül, a közületnek az egyén és állam közt fekvő rétegében, a tulajdon, a család, az életpályák választása körül kell hát a gyógyírt keresni.”⁷⁰ Egy másik előadásában ugyanezt a gondolatmenetet tovább viszi, rámutatva a munkásmozgalom azon szerepére, hogy az miként világított rá a társadalmi problémáknak mint ilyeneknek a meglétére.⁷¹ E felismerés lényegében azt jelenti, hogy megszűnt az egyének felelőssége saját helyzetükért, s helyzetük javítása nem pusztán az egyéni kezdeményezésen múlik.

⁶⁵ Földes Béla: *Munkásvédelem és munkajog*. Budapesti Szemle, (1890) 168. sz. 338–339. A liberális jogfelfogásból szemlélve a kérdést mások is úgy látták, hogy a munkaviszonyt a közigazgatási jognak kell szabályoznia. Dr. Pap Dezső előadása. Az ipartörvény-tervezet jogi főkérdéseinek jogászegyletei tárgyalása. Az ipari munkaviszony. Magyar Jogászegyleti értekezések. Új folyam. 7. füzet, 1910. július.

⁶⁶ Concha Győző: *Közigazgatástan*. Budapest, 1905. 230.

⁶⁷ Uo. 409.

⁶⁸ Eötvös József szerint az állam célja nem az erkölcsi és anyagi javak biztosítása az egyének számára, hanem a megszerzett javak védelmezése. Az ember azért lép az államkötelékbe, hogy meglévő tulajdonát védelmezze. Eötvös J.: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, 1981. II. kötet. 106–118.

⁶⁹ A társadalom természetesen korábban is használt terminus. Új értelmezésében azonban mint az egyénekkel szemben elsődleges tényező, a liberalizmus kritikájának eszközüvé válik.

⁷⁰ Concha Győző: *Politika*. Budapest, 1895. 186.

⁷¹ Concha Győző: *A társadalomról*. Budapesti Szemle, 1895. 222. sz. 347.

Ez a felismerés az alapja Ágoston Péter és Ferenczi Imre munkáinak, amelyek a legkomolyabb magyar kísérletek a munkajog megalapozására. Ágostonnak a római jog keletkezési körülményeitől indított hosszas fejtegetése lényegében annak bizonyítása, hogy a szerződési szabadság a gyakorlatban a munkás alávetettségét jelenti, mert az egyes munkások a társadalomilag adott vagyoni különbségek folytán valójában munkakényszernek vannak alávetve. Ebből a felismerésből vezeti le követelését, miszerint a „munkásoknak nem elegendő a jogegyenlőség, nekik privilégiumok” kellene, fel kell őket szabadítani a „jogegyenlőség béklyóiból”.⁷² Ezért „szervezni kell azt [a munkásságot], hogy a társadalomra nézve hasznos legyen”. Gondolatmenete szerint a szervezés a jog feladata. Hasonló véleményt hangoztat egy másik munkájában is, ahol azt fejt ki, hogy a tulajdon magánjoga mellé kellene egy másik magánjogi kódex, a munka magánjoga. Ez esetben is kimutatja, hogy a munkások kollektivitást alkotnak, illetve, s érvényesül individuális értelemben szabad akaratuk a szerződések megkötésekor, tehát a kollektív szerződés, a kollektív sztrájköntés nem sérti egyéni jogaikat (ahogyan azt az individuumra alapozott liberális jogi felfogás vélte).⁷³

Hasonló kérdésekkel foglalkozva a szociálpolitika fogalmának szabatos meghatározását keresve jelenti ki Ferenczi – miután áttekintette a szociálpolitika kifejezés különböző használatos jelentéseit –, hogy „én azonban abban a tudományos elfogadott értelemben élek e szóval, amely első sorban a tarthatatlannak bizonyult egyéni munkabérszerződést igyekszik közjogi és társadalmi elemekkel átíratni.”⁷⁴ Ferenczi szerint a közjogi elemek a munkaviszony szabályozását jelentik, a szociális elemek a munkások szervezkedési szabadságát.

A munkások „szerveztetése”, amit Földes és Ágoston is szükségesnek mond, nem egyéb, mint a munkajog megvalósítása. Ezzel a munkások többé nem egyénileg, hanem szervezetten, a törvények által garantált státusz birtokában állnak szemben munkaadóikkal. Concha Győző elemezte mélyenszántó módon, hogy a „szabad kereseti rendszer”, illetve az állampolgári jogegyenlőség fennállása mellett a rendek és az osztályok – amelyekről szinte weberiánus elemzést ad – mikor válnak jogivá. Eltekintve most a rendek eseteitől, az osztályok „jogivá tételére” példaként a főnemességből 3000 Ft adót fizetőket, a vagyonosok közül a virilistákat és a választójoggal rendelkezőket említi.⁷⁵ A munkajog azonban lényegesen különbözik Concha fenti példáitól. Az utóbbiak ugyanis az egyének között a közhatalom kialakítására jogosított csoportok elhatárolására vonatkoznak, míg a munkajog a magán-egyéneknek magánegyénnel szembeni viselkedését szorítja jogi korlátok közé, amihez elengedhetetlen az is, hogy az állampolgárok korábban jogilag tagolatlan tömegből egymással szemben eltérő jogi helyzetű csoportokat határozzanak meg. Amíg az első esetben a társadalomban egyesült egyének közül azokat választják ki, akik alkalmasak a közhatalomban való részvételtre,⁷⁶ addig a második esetben megfordul a szemlélet. Itt nem az egyének tulajdona és tulajdonságai számítanak többé, hanem a hozzájuk képest elsődlegesnek tekin-

⁷² Ágoston Péter: *A munka rabsága*. Budapest, 1909. 6.; Ferenczi Imre: *Sztrájk és szociálpolitika*. Budapest, 1907.

⁷³ Ágoston Péter: *A sztrájk jogalapja*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 271. sz. 1907. április.

⁷⁴ A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének Dr. Gaál Jenő főrendiházi tag elnökelete alatt 1908. évi november és december hava folyamán az új ipartörvény-tervezet munkásvédelmi részeire vonatkozólag folytatott tanácskozásai. Budapest, 1909. 59.

⁷⁵ Akár a rendek, akár az osztályok jogivá tételét a legkörültekintőbben kell Concha szerint végrehajtani, mert a partikuláris érdekek túlsúlyára vezethet, és így feszültségek forrásává válhat. Az a helyes, ha a „rendek és osztályok olyan viszonya” áll fenn „a melyben a rend felbomlása nélkül mindig megvan a lehetősége, hogy az egyén rendi és osztálybeli állása az emberi összszél követelményei szerint változzék.” Concha: *Politika*, 171.

⁷⁶ Lásd Concha érdekes fejtegetéseit a választójogról. *Politika* i. m.

tett társadalom problémái. Ezeknek kezelésére kell az egyéneket összekötő viszonyokat jogilag is definiálni, s ez a felfogásban immár nem sérti a jogegyenlőséget és a személyi szabadságot, hiszen a társadalom szervezetének „szociológiai” tényei azokat úgyis behatárolják. Ezzel elvész a 19. századi liberalizmus nagy vívmánya, a jog és a morál szétválasztása, hiszen magánviszonyokban és jogilag írják elő az egyéneknek a viselkedési normákat. Persze valójában a munka ezzel megszűnik a magánszféra része lenni, illetve a magánszféra határai áthelyeződnek. Az így jogilag definiált csoportok viszont egymással szembenálló osztályokra bontják a nemzetet, amelynek egyesítésére a különféle rendi előjogok lebontásával a liberalizmus törekedett. Ez az a vád, amit munkaadói oldalról is megfogalmaztak a munkaviszonyra vonatkozó törvénytervezetek kapcsán. Méhely Kálmán az osztályszemlélet törvényesítéséről beszélt a kormány egy újabb munkaügyi témájú tervezete kapcsán. Ez az 1910-es évek elejéről származó tervezet egyébként, ellentétben a koalíciós idők tervezetével, nem volt a szó szoros értelmében munkajogi javaslat, hanem a szakszervezetek helyzetére vonatkozott. Amíg a korábbi tervezet meglehetősen szakszervezet-ellenes volt, és inkább egyénileg gyakorolható jogokat adott a munkaviszonyban a munkásoknak, addig az első világháború előtti tervezet – Tisza liberális, Angliát példának tekintő elveinek megfelelően⁷⁷ – nem a munkajogot kívánta rögzíteni, hanem a két érdekelt fél közti szervezett egyeztetés és döntőbírósi eljárás kereteit kívánta megalkotni.⁷⁸

Mindkét megoldási koncepció – a szakszervezetek szerepét jogilag körülíró és a munkaviszonyt jogilag szabályozó – erősen szembenállt a 19. századi liberális szemlélettel. Az ellentét mélyebb volt, mint a kötelező biztosítás esetében, mert az – még ha kényszerszolidaritást vezetett is be, és ráadásul nem mindenkre vonatkozott, tehát a jogegyenlőség követelményének sem tett eleget⁷⁹ – érintetlenül hagyta a munkaviszony magánjogi felfogását. A munkaviszonyra vonatkozó törvények ezzel szemben kiemelték a munkaviszonyt a magánszférából, a munkaadót és munkavállalót kollektivitásként konstituálták, és ezzel véget vetettek az „üzemi abszolutizmusnak”.⁸⁰ A kötelező biztosítás előnye munkaadói szempontból az volt, hogy a lehetséges konfliktusok egy jó részét megelőzte, illetve tehermentesítette tőlük az üzemet, amikor a munkások esetleges követeléseit a biztosító intézetek felé irányította. Így éppen hozzájárulhatott a munkaviszonyra vonatkozó törvények elodázásához is.⁸¹

⁷⁷ Tisza meglehetősen következetesen képviselt nézeteire a munkásüggyel kapcsolatban lásd: parlamenti felszólalását az első biztosításügyi törvény vitájában: Képviselőházi Napló. 1891. 451. ülés; Uő: *A Munkásbetegsegélyezési törvény módosítása*. i. m. 335–341.; valamint Tisza István: *Kényszerbiztosítás és önkormányzat*. In: Gróf Tisza István összes munkái. i. m.; A munkáskérdés Tiszához hasonló liberális szemléletű és a munkásmozgalom integrálását célul kitűző átfogó munka: Pulszky Ágost: *A munkáskérdés*. Budapest, 1890.

⁷⁸ A tervezet tulajdonképpen a kollektív szerződések megkötését szabályozta és a munkaügyi bíraskodást – a két fél ülnökeinek bevonásával – tervezte felállítani. Méhely Kálmán: *Az ipari bírósággokról szóló törvényjavaslat*. Budapest, 1914.

⁷⁹ Ezt legitímálta a „risque professionelle” fogalma, amely ahhoz a helyzethez kapcsolódott, amit az egyén a társadalmi munkamegosztásban betöltött. Erre utal Hatvany-Deutsch is a biztosítási törvény alapjaként. A „risque professionelle” nála franciául szerepel. Hatvany-Deutsch: *A munkásbiztosítás*, 4.

⁸⁰ A társadalomreformerek által Németországban és Magyarországon is használt kifejezés a liberális munkaviszonyok denunciaciójára.

⁸¹ Németországban – feltűnő időbeli egybeeséssel a magyar törvény keletkezésével – 1906-ban a munkaadók készséget mutattak a biztosítás kiterjesztésére, hogy elkerüljék a munkásvédelmi törvényeket, azonban ezek mégis megszülettek. Machtan, Lothar: *Der Arbeiterschutz als sozialpolitisches Problem im Zeitalter der Industrialisierung*. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1991. 111–

Összegzés és kitekintés

A munkajog, a szakszervezeti jog kialakulásának jelentősége, hogy kiemeli a munkát a magánszférából, és egy törvényileg szabályozott területté teszi, ami mögött a társadalomról való gondolkodás paradigmaváltása rejlik. Szemben a liberális felfogással, a munkajog csoportokat definiál, és azok egymással való viszonyát rendezi. Ezzel kikezdi az alkalmazottak főnökükkel szembeni alárendelt – gyakran patriarchális – viszonyát. Ilyen módon a munkavállalói rétegek társadalmi és politikai emancipációjának egyik legfontosabb eleme.⁸² A 20. századi értelemben vett munkaviszony – és vele a munkavállaló kategóriájának – magyarországi megjelenése azonban sokáig váratott magára. Noha a kérdéssel foglalkozó reformerek és a minisztériumi apparátusok az európai folyamatoknak megfelelően kidolgozták a munka világára vonatkozó javasataikat, mégis ezek közül csupán a munkásbiztosításra vonatkozóak valósultak meg. Az 1891-es első törvényt a szakemberek és a többségében a mezőgazdasághoz kötődő politikai elit még úgy alkothatta meg, hogy az ipari érdekképviselők – akár a munkások, akár a munkaadók oldaláról – nem tudtak számottevő befolyást kifejteni. Az 1907-es törvény ezzel szemben már az érdekeltek egész sorának heves küzdelmeiben alakult, bár a kormányzati akarat és a minisztériumi apparátus súlya ez esetben is meghatározó volt.

A jogi szabályozásnak a munka világába való behatolása Magyarországon egyrészt annak a változásnak a része, amely egész Európában ebben az időben zajlik, és amelyben az állam különböző jogi kötelek létrehozása révén igyekszik a társadalom integrációját biztosítani. Másrészt ennek konkrét formái az érintettek küzdelmeiben alakulnak. Nyilvánvaló, hogy a munkaadói oldal jobb érdekvédelemmel rendelkezett. El tudta érni, hogy ne a „vállalati abszolútizmust” felszámoló munkajogi rendelkezések szülessenek, hanem kötelező biztosítási intézkedések.

Nem jelenti azonban mindez azt, hogy a munkásoldal teljesen erőtlen lett volna. A biztosítás gyakorlati jelentőségét mutatja a szociáldemokraták számára Garbai Sándor visszaemlékezése. Szerinte az 1907-es törvény után gyakorlatilag a mozgalom teljes káderalományát el tudták helyezni munkásbiztosítási tisztviselőként. Magának a mozgalomnak is nagy súlyt adott a biztosítás. Amikor 1908-ban meghalt Hatvani Deutsch József, az új biztosító első elnöke, és helyére a munkavállalók sorából kellett elnököt állítani – a törvény szerint felváltva a két fél soraiból kellett az elnöknek kikerülnie –, az érdekeltek között heves küzdelem kezdődött. Kornfeld a Hitelbank és Lánczy Leó a Kereskedelmi Bank részéről

136. Már az eredeti bismarcki törvényeknek is az volt részben az értelme, hogy kiváltsák a munkásvédelmi törvényeket. Henning, Hansjoachim: *Bismarcks Sozialpolitik im internationalen Vergleich*. In: Pohl (Hrsg.): *Staatliche*, 195–223.; Tennstedt, Florian: *Der Ausbau der Sozialversicherung in Deutschland 1890 bis 1945*. In: Pohl (Hrsg.): *Staatliche*, 225–243.

⁸² A tömegtársadalmak kialakulásának folyamata a 20. századi magyar történelem átfogó értelmezésére alkalmasabbnak tűnik, mint a polgárosodás koncepciója. Ha ez utóbbi fogalmat a polgársághoz mint tőkés tulajdonos osztályhoz kötjük, akkor a tömegdemokrácia korának jelenségei, amikor az alkalmazotti helyzetű rétegek társadalmi és politikai emancipációja válik kulcskérdéssé, kevésbé köthetők hozzájuk. Ha pedig a polgárság fogalmát kitágítjuk a szabadfoglalkozások, illetve a különféle tisztviselői csoportok irányába, akkor az túl tággyá válik, és elveszti heurisztikus értékét. Ha a polgárosodás kifejezést a civilizatorikus haladás értelemben, illetve bizonyos magatartást orientáló értékek terjedésének megjelölésére használjuk, akkor kérdés, hogy meddig érdemes így nevezni ezt a folyamatot. Míg használata ebben az értelemben logikusnak tűnik a 19. század vonatkozásában, addig a 20. századra nézve inkább kérdéses, hogy a kibontakozó tömegmédiák életforma alakító szerepe mellett mennyiben alkalmas e fogalom az ilyen folyamatok megragadására. Részletesebben lásd: Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete. 1890–1938*. Budapest, 2003. 223–227. és 269–277.

mindent elkövetett, hogy az új elnök velük egy táborba tartozzon. Bár Kornfeldnek kedve-zőbbek voltak a pozíciói, mivel tagja volt a pénztár közgyűlésének, mégis a Lánczyval szövetséges Garbai Sándor, a Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsának későbbi elnöke lett az Országos Pénztár elnöke. Szövetségük alapja az a hitel volt, amelyet a Kereskedelmi Bank az építőmunkás szakszervezet székházának megépítéséhez nyújtott.⁸³ A kötelező munkásbiztosítás bevezetése, szemben némelyek várakozásával, Németországban sem járult hozzá a szociáldemokrata szervezetek visszaszorításához, hanem ellenkező hatást ért el. A kezdeti elutasítás után a szakszervezetek felismerték a biztosítási intézetek fontosságát és a lehetőségeket, amelyek számukra azokban rejlettek. A munkásbiztosító intézményekbe való bekapcsolódás nagymértékben növelte a szakszervezeti vezetőségek mozgásterét, és növelte a szakszervezetek vonzerejét a munkások között.⁸⁴

A pénztárak és a szociáldemokraták szoros kapcsolata csak a Tanácsköztársaság után szűnt meg, ekkor ugyanis az új hatalom felfüggesztette a pénztár autonómiáját, és politikai tisztogatásokat hajtott végre tisztviselői karában. Az 1927-es biztosítási törvény azután a korábbiakhoz képest csak korlátozott autonómiát állított vissza.⁸⁵ Az 1927–1928-as biztosítási törvények kapcsán megint csak feltűnő, hogy noha születtek munkajogi törvénytervezetek, de – a munkaadók heves ellenállása miatt – nem jöttek létre munkajogi törvények ebben az időben.⁸⁶ Úgy tűnik, a biztosítás aránylag magas színvonalú megvalósítása éppen a munkajogi törvények helyett alakult ki. Az I. világháború után a nyugat-európai országokban a biztosítás mellett már mindenütt létezik munkajog is, és a szakszervezetek jogai is törvényben rögzítettek.⁸⁷ Magyarországon változás e tekintetben csak az 1930-as években követke-

⁸³ Garbai Sándor visszaemlékezése. In: Petrák Katalin (szerk.): Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1905–1918. Budapest, 1976. 235–243. Garbai és Bokányi Dezső, az építőmunkás szakszervezet két vezetője az Aréna út–Dembinszky utca sarkán a Csengery családtól vásárolt telket 200 000 koronáért a székház számára. Ezen felül 150 000 koronája volt még a szakszervezetnek a székházépítés céljára, ekkora saját erőhöz pedig a bankok maximum 300 000 korona hitelt voltak hajlandók nyújtani. A kereskedelmi banktól kedvező feltételekkel 750 000 korona hitelt kapott a szakszervezet, amiből fölépítették a szakszervezet székházát, ahol az irodákon túl 44 elegáns bérlakás is helyet kapott. Mint Garbai már az emigrációban kezelt visszaemlékezéseiben elégedetten megállapítja, a hitelt a szakszervezetnek a háború után az infláció miatt elértéktelenedett koronában kellett csak visszafizetnie. A bankok az Országos Munkásbiztosító Pénztár hatalmas pénzforgalma és a baleseti járulékalap kezelése miatt voltak érdekeltek az együttműködésben.

⁸⁴ Steinisch, Irmgard: *Gewerkschaftliches Unterstützungswesen und die Anfänge der sozialstaatlichen Gesetzgebung in den USA*. In: Kocka, Jürgen–Puhle, Hans-Jürgen–Tenfelde, Klaus (Hrsg.): *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat*. München–London–Paris, 1994. 27.; Schröder, Wolfgang: *Subjekt oder Objekt der Sozialpolitik? Zur Wirkung der Sozialgesetzgebung auf die Adressaten*. In: Machtan, Lothar (Hrsg.): *Bismarcks Sozialstaat. Beiträge zur Geschichte der Sozialpolitik und zur sozialpolitischen Geschichtsschreibung*. Frankfurt–New York, 1994. 126–162.

⁸⁵ Az autonómia korlátozását nemcsak a szociáldemokraták, de a GYOSZ is ellenezte. E két fél álláspontjának egybeesését az akkori sajátos politikai szituáció magyarázza, aminek részletes elemzésére itt nincs terünk.

⁸⁶ A munkavállalók egyik kategóriájára vonatkozó tervezet: A magánalkalmazottak szolgálati viszonyának törvényi szabályozása. Dr. Pap Dezső előadása és annak megvitatása a Magyar Társadalmpolitikai Társaság 1928. évi március 2., 6. és 11-ik ülésein. Budapest, 1929; Munkaadói szervezetek elutasító véleménye: MOL Z 195. cs. 30. t.

⁸⁷ Franciaországban 1884-ben ismerték el a szakszervezeteket, 1919-ben kapták meg a kollektív szerződés-kötés jogát, és ezt 1936-ban átfogóan kiterjesztették. Rosanvallon, Pierre: *La question syndicale. Histoire et avenir d'une forme sociale*. Paris, 1988.; Németország, miután már az első világháború előtti években is egymás után három munkásvédelmi törvényt születtett, 1918 után a szociális kérdés kezelésének mintaállamává vált, ahol a biztosítás mellett a munkajog és a szakszerveze-

zik be, amikor fokozatosan – ágazatról ágazatra – bevezetik a minimálbér intézményét, és 1937-ben törvényt hoznak a munkaviszony szabályozásáról. További vizsgálatok számára adódik a kérdés, hogy ez miként függ össze a hagyományos polgári csoportok szélsőjobboldallal szembeni politikai háttérbeszorulásával.⁸⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a kötelező munkásbiztosítás Magyarországon is a társadalom nagyléptékű, jogi és bürokratikus integrációjának a kezdetét jelenti. A korábbi szegényügyi törvényhez képest az a váltás, amit a nyugat-európai szerzők megállapítottak, itt is megfigyelhető, hiszen az 1883:XV. törvény azt, hogy a községeknek kiról kell gondoskodnia, általánosságban meghatározta ugyan, a konkrét elbírálás azonban lokális maradt, mivel nem létezett olyan intézmény, amely ezt országosan egységesen adminisztrálni képes lett volna. Az is valószínű, hogy a mezőgazdaság kimaradása a kötelező biztosításból nem pusztán a birtokosok ellenállásának következménye, hanem abból is fakad, hogy a bér logikája Magyarországon a mezőgazdaságban nem vált kizárólagossá, tehát ezzel hiányzott a biztosítás kivitelezésének egyik fontos feltétele.⁸⁹ A kötelező biztosítás megvalósulása és a munkavállalók, illetve a szakszervezetek problémáinak jelentkezése azonban azt jelzi, hogy a 19. és 20. század fordulóján Magyarország is belépett a „társadalom korába”, amikor többé nem lokális szinten, hanem különféle technikákkal tömegméretekben kellett kezelni a társadalmi és politikai integráció feszültségókait.

tek szerepének jogi garanciái is teljeskörűnek mondhatók. Machtan: *Der Arbeiterschutz als sozialpolitisches Problem*.

⁸⁸ Ez utóbbi kérdés mellett természetesen számos más, a munkaviszonyokkal kapcsolatos probléma is további részletesebb kutatásokra vár. A munkaviszonynak az itt vázoltól eltérő, mikroléptékű megközelítésére lásd: Bódy Zsombor: *Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány*. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet–munkásantropológia*. Budapest, 2003. 36–52.

⁸⁹ Nyugat-Európa legtöbb országában némi kezdeti ingadozás után a mezőgazdaságra is kiterjesztették a biztosítást. Franciaországban az 1910-es nyugdíjtörvény már eleve vonatkozott a parasztokra is. Áttekintés: Köhler – Zacher: *Ein Jahrhundert Sozialversicherung*.

BÓDY, ZSOMBOR

*The „age of society”: Social insurance and labour policy in Hungary
at the turn of the nineteenth and twentieth centuries*

Through an analysis of the making of Hungary's 1891 compulsory health insurance Act and the its compulsory accident insurance Act of 1907, this study attempts to interpret the establishment of the institution of social insurance as an element in the evolution of Hungarian mass society. Relying on analyses of the history of similar West European institutions it depicts the birth of compulsory insurance as the making of an institutional system which no longer dealt with social tensions locally – as had been the case before, in poor-relief – but on a mass scale, building on new techniques of administration. The most important noticeable difference between the makings of the two laws discussed lies in the following: while, due to the lack of considerable influence of the yet insignificant industrial and commercial interests, the first one resulted from the work of experts following western, above all, German patterns as well as from the benevolence of the majority of the political elite, the second law evolved out of a debate in which employers and employees alike wished to have the lion's share in the making of the law through their respective interest organisations. Nonetheless, the most important part in the shaping of the insurance institution was still played by the ministerial apparatus and the political decision-makers. Although not standing equally far from employers and employees, first of all, they pursued their own goals as well as their ideas based on western patterns and did not wish to serve the interests of either party.

SZIKRA DOROTTYA

Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása

Bevezetés

„Már pedig, ha a törvény szigora a hanyagságot elkövető munkaadókkal szemben minden kivétel nélkül nem alkalmaztatik, akkor kár is volt megalkotni a törvényt, mert vagy legyen törvény, vagy ne legyen semmi; mert így, a jelenlegi állapotban csak nevetség és gúny tárgya az.”¹ Így zsörtölődik a nagyváradi kerületi betegbiztosító pénztár titkára az *Iparügyek* című folyóirat 1894. június 15-i számában. Véleményével nem volt egyedül. A korszakalkotónak nevezhető első magyar társadalombiztosítási törvény² végrehajtása ugyanis nehézkesen zajlott. Bizton állíthatjuk, hogy a „felemás” modernizáció társadalomtörténeti jelzője modern szociálpolitikai törvénykezésünk első darabjára tökéletesen illik. Jelen tanulmányunk ezt igyekszik bizonyítani, méghozzá úgy, hogy feltárja a törvény végrehajtásának eddig alig ismert részleteit.

Az 1870-es évektől az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felén is megindult iparosodás főszereplőiről, az ipari munkásságról nagyon keveset tudunk meg a rendszerváltás utáni történetírásból. Az üdítő kivételek ellenére még mindig hiányosak az ismereteink többek között összetételüket, életmódjukat, egyesületeiket illetően.³ Különösen kiáltó a hiány a részben német és osztrák befolyásra meginduló baloldali munkásmozgalom történetével kapcsolatban, aminek újrafelfedezése és újraírása még töredékesen sem történt meg. A részletes kutatásra váró témák körébe tartozik a növekvő számú ipari munkásságra vonatkozó törvénykezés is, amely szorosan összefüggött az egyre erősebb pozícióba kerülő állam iparpolitikájával. Az 1880-as és 1890-es évek iparpolitikájának egyik ága az ipar működésének kereteit igyekezett megszabni. Ez azt jelenti, hogy a szabad piaci viszonyokat alapvetően nem befolyásolva igyekezett meghatározni az ipari és kereskedelmi tevékenység feltételeit. Ilyen például az iparüzés bejelentésének kötelezettsége, amelynek alapján a helyi hatóságok elkészíthették az iparlajstromot, vagy a munkás és a munkaadó szerződésének laza szabályozása, illetve a veszélyes üzemekre vonatkozó rendszabályok megállapítása.

Az 1890-es évektől azonban egyre erősödött az iparpolitikának az az ága, amely nemcsak kereteket szabott a fejlődésnek (amely kereteken belül a liberális gondolatnak megfelelően egyenlő eséllyel versenyezhettek a különböző szereplők), hanem határozottan preferálni kezdte az új iparágakat és a gyáripari működést. Ennek megnyilvánulása például az 1890-es XIII. törvény, amely felmentette a kereseti adó, a jövedelmi pótdadó, valamint a különböző illetékek alól azokat a gyárakat, amelyeket a „*technika fejlődése szerint rendeztek be*”, és amelyekben „*új cikkek készítenek*”.⁴ Ez nyilvánvalóan drasztikus beavatkozás volt

¹ György István véleménye. *Iparügyek*, 1894. június 15.

² Ebben a tanulmányban a „betegbiztosítás” kifejezést használom, holott az első törvényt „betegsegélyezési” törvénynek nevezték. Ez is mutatja a kezdeti fogalmi bizonytalanságot. Magyarországon a „munkásbiztosítás” és a „társadalombiztosítás” fogalma között a váltás a két világháború között történt meg. Ld. pl. Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár, 1944. 210.

³ A kivételek közt a legújabb: Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet–munkásantropológia. Tanulmányok*. Budapest, 2003.

⁴ 1890:XIII. tc. Magyar Törvénytár. 1889–1991. 1884. évi törvénycikkek. Budapest, 1887.

a liberális piaci viszonyokba. Hasonlóan éles váltás a „laissez-faire” elvhez képest az a másik törvény-folyam, amely az ipari munkásságot célozta. Ezekkel a törvényekkel próbálták garantálni a polgári lét bizonyos minimumait egy olyan réteg számára, mellyel az állam korábban egyáltalán „nem számolt”. Az ilyen intézkedések körébe tartozik a vasárnapi munkaszünetet előíró 1891-es XIII. törvény, valamint a munkások biztosítását rendező törvények. Utóbbiak közül az első, az 1891:IV. tc. képezi dolgozatunk tárgyát.

Az állami beavatkozás semmiképpen nem nevezhető öncélúnak: indítéka mind az ipart, mind az ipari munkásságot támogató törvények esetében az volt, hogy az ipar kapacitását bővítve növelje a gazdaság teljesítményét, és ezzel javítsa a kiegyezés utáni Magyarország versenyképességét.⁵ A munkaerő „konzerválása” és így a versenyképesség javítása fontos érv volt a törvény mellett. Ezt a szempontot elsősorban azok a gyárosok tették magukévá, akik amúgy is élen jártak a munkások jólétét szolgáló intézkedések bevezetésében. Ez a csoport – amelyik ekkor az ipari munkásság töredékének adott munkát – kezdetől támogatta a törvény bevezetését.⁶ Tette ezt már csak azért is, mert jogosan tarthatott a jólképzett, sokszor többnyelvű szakmunkásainak elvándorlásától. A hatékonyság növelésének szempontja azonban a képviselőházi viták során eltörpült két másik érvrendszer mellett. Ezek szerint egyfelől a felsőbb osztályok „humanizmusa” hajtja előre a munkásjóléti intézkedéseket, másfelől pedig az egyre erősödő „szocialisztikus mozgalmak” kényszerítik azt ki.

A szociálpolitika magyarországi fejlődése szempontjából azért is különös jelentőségű az 1891:XIV. tc., mert ez az első modern értelemben vett szociálpolitikai törvényünk. Ez a törvény a kötelező szolidaritást már nemcsak mikroközösségi szinten (pl. bányatársuladák) érvényesítette, hanem a társadalom egy jóval jelentősebb csoportjának szintjén is. Ezzel addig nem látott módon beleavatkozott a munkások és a munkáltatók viszonyába.⁷ A törvény végrehajtását és megvalósulásának buktatóit azért is érdemes megismernünk, mert így közelebb kerülünk annak megértéséhez, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felén a biztosítás által lefedett népesség miért maradt jóval az osztrák, illetve a „nyugat-európai” szint alatt.⁸ Emellett a magyar állami szociálpolitika egyik sajátága mind a mai napig a „haladó gondolat” és a „gyenge végrehajtás” együttes jelenléte, így különösen érdekes ennek a kettősségnek a forrásvidékét részletesen megvizsgálni.

E tanulmány elsőként a törvény nemzetközi kontextusával foglalkozik, és a következő kérdésre keresi a választ: Milyen európai modellek léteztek az 1800-as évek végén a munkások biztosításának rendezésére, és vajon mit jelentett hosszú távon a bismarcki alternatíva választása? Ezután röviden a tárgyalta törvény intézkedéseinek ismertetésére kerül sor, mivel ez szükséges a továbbiak értelmezéséhez. A törvény végrehajtásáról szóló rész először

⁵ Az ipartörvények és a „munkásjóléti” törvények több szálon is összefüggnek. Ennek részletes kutatása azonban még várat magára.

⁶ Ez tökéletesen szembenáll a szociálpolitika kezdeteit a munkások és a munkáltatók küzdelmeként leíró munkásmozgalmi magyarázattal. Lásd Petrák Katalin: *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest, 1978.

⁷ A folyamatot, amely a „privát szférába” való beavatkozással járt, a nyugat-európai társadalombiztosítási rendszerek kialakulásával kapcsolatban részletesen ismerteti Swaan, Abram de: *In Care of the State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge, 1988.

⁸ A betegbiztosítás által lefedett lakosság mértékét bemutatja: Szikra Dorottya: *Társadalombiztosítás és modernizáció*. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest, 2001.; Zimmermann, Susan: *Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig*. Korall (2001) 5–6. sz. 124. Más kép rajzolódik ki a kérdésről Tomka Béla nagyívű munkájában: Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003.

a biztosítottak körének meghatározásával, majd a felállított pénztárak működésével és a járulékok behajtásával foglalkozik, és külön alfejezet szól az ipari munkásság önszerveződésének – a törvényen keresztül megvalósuló – akadályozásáról. Végül az összegzés következik.

A „bismarcki út” választása

Arra a kérdésre, hogy államilag szervezett kötelező biztosításunk története miért éppen a betegség elleni biztosítással kezdődött, nem tudunk kielégítő választ adni. Annyi bizonyos, hogy jó ideig rivalizált egymással a baleseti és a betegségi törvény tervezete, míg végül ez utóbbi lett a „befutó”.⁹ Az azonban a kezdetektől bizonyosnak látszott, hogy Magyarország a Bismarck által Németországban 1883-tól kezdődően fokozatosan bevezetett, felülről megszervezett és rövidesen Ausztria által is átvett biztosítási rendszert választja. Ennek lényege egyrészt, hogy a már meglévő kisebb-nagyobb önkéntes és gyári pénztárakat állami szabályozásnak vetették alá. A törvényt követően csak az a biztosítási pénztár kaphatott működési engedélyt, amelyik a törvénynek (és az azt követő rendeleteknek) megfelelően átalakította szervezetét és működését (a járulékok mértékétől a beszedés módján keresztül az éves jelentésig). A másik, legalább ennyire fontos elem, hogy a bismarcki modell egy államilag szervezett pénztár-hálózatot is létrehozott a már meglévők szabályozása mellett.

Miért volt ez utóbbira szükség? Egyrészt azért, mert ezekben az országokban korántsem volt annyira elterjedt az önkéntes, illetve a gyári biztosítás, hogy arra építve az egész országot „lefedő” biztosítási rendszert lehetett volna létrehozni. Másrészt – és ez legalább ennyire fontos volt –, az állami pénztárrendszerrel az alulról szervezett, önkéntes pénztáraknak akartak riválist teremteni. Sőt, később látni fogjuk, hogy a törvénynek kifejezett célja volt ezek ellehetetlenítése. Ennek oka pedig az volt, hogy az alulról szervezett pénztárak jelentős része – hol nyíltan, hol burkoltan – a munkások politikai szervezkedésének terepe volt Németországban éppúgy, mint Ausztriában vagy hazánkban.

Milyen más lehetőségei léteztek volna az országnak a munkások biztosításának megszervezésére? A téma korabeli szakemberei szemüket Angliára vetették, és azt látták, hogy ott államilag szervezett segélyezési rendszer működik (ez nálunk ekkor gyakorlatilag nem létezett), amely a segélyért való folyamodást összekötötte a politikai jogok elvesztésével. Ezt egy szakszervezeti és helyi közösségi alapon szerveződő („friendly societies”), önkéntes biztosítási rendszer egészítette ki, amelynek az állandó ipari munkások java része tagja volt.¹⁰ Mint azt az 1891. évi XIV. törvény indoklásában Baross Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter kifejtette, „Angliában az állam a munkásbiztosítás terén kényszerítő befolyást nem gyakorol, hanem az illető munkás szabadságában áll, hogy felmerülő szükség esetére magáról mi módon gondoskodik. A munkaadókra sem gyakoroltatik semmi kényszer, minthogy feltételeztetik, hogy saját érdekében is, munkásállományának épségben tar-

⁹ Ebben közrejátszhatott az is, hogy a baleseti biztosítást csak a munkáltató fizette volna, és bevezetését egyéb, a gyárak balesetvédelmi felszerelését is megkövetelő intézkedésekhez kötötték volna. A folyamatot részletesen ismerteti Bódy Zsombor: *A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése*. Korall. (2001) 5–6. szám, illetve Szikra Dorottya: *Az első magyar betegbiztosítási törvény krónikája*. PhD értekezés. ELTE BTK, Szociálpolitikai Doktori Iskola, Budapest, 2001.

¹⁰ Érzékletes összehasonlítást adja a korai angol és magyar temetkezési és betegsegélyező egyesületeknek Tóth Árpád: *Önsegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyesületek a reformkori Pesten* c. munkájában. Korall, (2001) 5–6. szám. 37–49.

tása végett minél célszerűbb intézkedéseket fog tenni”.¹¹ Az állam az egyesületeket egyúttal jogi és adózási előnyökben részesítette. Ennek is volt köszönhető, hogy a betegsegélyező egyesületi tagok száma elérte a 3,8 millió főt, ami a korabeli számítás szerint azt jelentette, hogy 1000 angliai lakos közül 110 biztosítva volt.¹² A francia helyzetet értékelve szintén a kölcsönös pénztárak elterjedtségét emelik ki a korabeli magyar elemzők. Mindkét országban az állam jóléti intézkedésekkel kapcsolatos passzivitása szembevetendő az 1880-as és 1890-es években.¹³

Ha a skandináv országok gyakorlatának vizsgálatára is kiterjedt volna a korabeli döntéshozók figyelme (mint ahogy nem terjedt ki, hiszen Európának ez a része ebből a szempontból is fehér folt volt a tárgyalt időszakban), azt láthatták volna, hogy az állam közvetlenül is támogatta a kölcsönös szolidaritáson alapuló segélyezési egyleteket. Dániában például a „beteg-klubokat” („*sick clubs*”) 1892-től dotálták. Ezeknek az egyesületeknek a tagjai nem valamely foglalkozási ág vagy társadalmi csoport tagjai voltak, hanem „vegyesen” kerültek ki különböző vagyontalan rétegekből. A vagyontalanság volt ugyanis az egyetlen kritérium, amelynek meg kellett felelni, ha valaki teljes jogú tagja akart lenni egy ilyen egyletnek. Pártoló tagként beléptek vagyonos emberek is, akik jelentős összegekkel járultak hozzá szerencsétlenebb helyzetben lévő embertársaik boldogulásához.¹⁴

A másik jellemző folyamat a skandináv országokban, hogy az állam, polgárai jólétét illetően, felelősségvállalását fokozatosan kiterjesztette. Ez azonban egészen másfajta felelősségvállalás volt, mint a porosz vagy az osztrák. Éppen 1891-ben vezették be Dániában az időskori támogatásról szóló törvényt, amely *társadalmi státusztól és járulékfizetéstől függetlenül* minimális (egyösszegű) ellátást biztosított minden rászoruló idős számára – anélkül, hogy ez által az érintett politikai jogait elveszítette volna. Ezt az ellátási formát általános adókból finanszírozták.

A későbbiekben rengeteg módosulással, de a fenti minták alapján alakultak ki a jóléti államok típusai: A segélyezési rendszerre építő „liberális” típus, amelyet az 1890-es években úgy jellemeztek, hogy a „*szabad, autonomisztikus egyesülésre*”¹⁵ épít. Vagy a másik, a járulékokhoz kötött, státuszfüggő és státusz-konzerváló társadalombiztosításra építő ellátási forma, amelyet utólag a „konzervatív” vagy a „korporatív-etatista” jelzővel illették. Lényegét a korabeli szakemberek úgy fejezték ki, hogy „*kényszerbiztosítás*” alapján működik. A harmadik jóléti állam típus – a mai szóhasználatnál élve – az „univerzális” ellátásokat, vagyis az azonos összegű, állampolgári jogon adott támogatást preferálta már a kezdetektől, s később a „szociáldemokrata”, illetve „skandináv” jelzőt kapta. Az 1950-es évek végétől létező, utólagos tipologizálásból¹⁶ számunkra most annyi fontos, hogy az 1880-as évek végén, 1890-es évek elején a magyar ipar ügyével foglalkozó szakemberek és tisztségviselők többsége a bismarcki, az állami beavatkozás fent ismertetett formáját megvalósító szociális intézkedések mellett tette le a voksát. Egyrészt úgy gondolták, hogy az állam ne bízza pol-

¹¹ Indokolás „az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről” szóló törvényjavaslathoz. Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés képviselőházi iromnyai. XXIII. kötet. Budapest, 1890.

¹² Uo. 160.

¹³ Uo. 161.

¹⁴ Wechsellmann, Sigurd: *The Danish National Insurance Act*. Ministry for Social Affairs. Copenhagen, 1936.

¹⁵ *A munkás-betegsegélyezési törvény módosítása*. I. kötet. Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium. Budapest, 1905. 335.

¹⁶ Titmuss, Richard: *Essays on the Welfare State*. London, 1958.; Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, 1990.

gáira azt a döntést, hogy saját jövőjükről gondoskodjanak, hanem kényszerítse őket az előtakarékoskodásra. Másrészt úgy vélték, hogy csupán azok vegyenek részt a kötelező szolidaritás újdonsült intézményében, akik dolgoznak, még pontosabban: akik az ipar területén alkalmazásban állnak. Fel sem merült a gondolat, – amely az 1928-as nyugdíjbiztosítási törvény tárgyalásakor szociáldemokrata politikusok szájából hazánkban is elhangzik –, hogy általános adókból finanszírozott minimális ellátást kapjon mindenki, beleértve a mezőgazdasági dolgozókat is.¹⁷ A képviselőházi többség felülről megszervezett, a társadalmi helyzetet megerősítő, jövedelemarányos befizetéseken alapuló, csak az ipari alkalmazottakra kiterjedő biztosítást akart.

Azon kevés kivételek egyike, akik nem lelkesedtek ezért a „modellért”, *Tisza István* volt, aki már ekkor is és később még hangsúlyosabban féltette az önszerveződéseket attól, hogy az állam a nagy gondoskodás közepette rájuk tenyerel. Szerinte a központi akarattal létrehozott biztosítás veszélyezteti „azt a másik, azt a sokkal magasabb cél, hogy azok a szabad fejlődési formák, a melyekben a szebb és jobb jövő záloga van, kockáztatva ne legyenek”.¹⁸ Hasonló aggályokat fogalmaztak meg az alulról szerveződő és egyre népszerűbb munkáspénztárak képviselői. Nagyon jól érezték, hogy az állam gondoskodó ölelése valójában kinyomja belőlük a szuszt. Fő bázisuk 1891-ig éppen az önkéntes betegpénztár volt, amelyet szigorú állami ellenőrzés alá kívánt vonni a betegbiztosításról szóló új törvény, többek között megtiltva bármiféle politikai szervezkedést.¹⁹

A magyar betegbiztosítási törvény nem egyszerűen követte a német és osztrák mintát, hanem a szó szoros értelmében lemásolta azt. A törvénytervezet szövegének levéltárban megtalálható, kézzel írt példányain széljegyzetek láthatók: a paragrafusok mellett jelölték, hogy melyeket vették át a „porosz”, melyeket az osztrák betegbiztosítási törvényből.²⁰ Neumann Ármán kormánypárti képviselő szerint azonban nem kell, hogy „az eredetiség viszketege” más, fejlettebb országok gyakorlatának átvételében megakadályozzon minket.²¹

Ha néhány mondatban kívánjuk összegezni a vonatkozó törvényt, akkor azt mondhatjuk, hogy az kötelezővé teszi a betegség kockázatát kivédeni hivatott előtakarékoskodást az összes ipari alkalmazott számára.²² Ezek a munkavállalók addig önkéntes pénztárakba tömörülve maguk szervezhetették meg saját biztosításukat, illetve a gyári pénztárban biztosította őket munkáltatójuk, de többségük ezekből a biztosítási formákból kimaradt.²³ A törvény meglehetősen radikális volt a tekintetben, hogy az összes ipari alkalmazottra vonatkozott, nem csupán a gyárakban foglalkoztatottakra (mint például az osztrák betegbiztosítási törvény).²⁴ Ez azt jelentette, hogy 1892-től (a hatálybalépéstől) az ország legeldugottabb kis

¹⁷ A mérlegelési szempontok és a döntési folyamat ismertetése külön tanulmány tárgya lehetne.

¹⁸ *A munkás-betegsegélyezési törvény módosítása*, 337.

¹⁹ Részben ennek következményeként a törvény bevezetése után egyre mélyült a szakadék az ún. „*krankenkasslerek*”, azaz az állami biztosításba betagozódó Általános Pénztár vezetői és a radikálisabb, elsősorban politikai célokat megfogalmazó baloldali munkások között. A politikai szempontokról később részletesen szólók.

²⁰ Magyar Országos Levéltár (későbbiekben: MOL) K231. 99. csomó.

²¹ Képviselőházi Napló. XXII. kötet. Budapest, 1890. 17.

²² Maga az „alkalmazotti kategória” éppen ezeken a törvényeken keresztül alakult ki Magyarországon. Lásd Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Tört. tud.-i Iskola, Budapest, 2003.

²³ A legjelentősebb önkéntes munkás-pénztár az 1870-ben alakult Általános Munkás Beteg-segélyező és Rokkant Pénztár (Általános Pénztár) volt. A törvénnyel kapcsolatos szerepüket később részletesen ismertetem.

²⁴ Az érintettek körét olykor a témával foglalkozó szakirodalomban is tévesen adják meg. Például Kovrig téved, amikor egyébként igényes munkájában azt írja, hogy az 1891:XIV. törvény az üze-

falujában dolgozó suszterinast és pincérfiút is be kellett volna íratni a legközelebbi biztosító pénztárba. Ez a felelősség a munkáltatójára hárult, tehát magának a suszternek, illetve a kocsmárosnak kellett volna jelentkeznie a helyi vagy legközelebbi bejegyzett önkéntes pénztárban, illetve a kerületi (állami) pénztárban, hogy alkalmazottai után befizesse a járulékot.

A képviselőházi vita során többen kétségeiknek adtak hangot arra vonatkozóan, hogy a teljes ipari népesség biztosítása a magyar viszonyok között valóban szükséges-e. Gróf Károlyi Sándor például a mellett érvelt, hogy a jólképzett német vagy angol ipari munkás biztosítása teljesen mást jelent, mint a hazai ipari alkalmazottaké: „Hisz nálunk ebbe az osztályba még a máramarosi cigány kovács is bejut. De kérdés: van-e helye itt ebben a conceptionban? Miből járuljon ő hozzá?”²⁵

A járulék a napibér 2%-a volt, amelynek kétharmadát vonhatta le a munkás fizetéséből a munkáltató, a fennmaradó harmadot neki kellett állnia. A járulékfizetésnek megfelelően kétharmados munkás-többség volt a pénztárak igazgatótanácsaiban és felügyelő-bizottságaiban is. Valódi önkormányzati igazgatás valósult így meg – az érintettek közvetlen ellenőrzési jogosítványával.²⁶ A járulékok fejében az érintett alkalmazottak betegség esetén nem szorultak munkáltatójuk kegyeire: ingyenes orvosi ellátás és 20 heti táppénz (!) mellett legfeljebb kétheti kórházi ellátás járt nekik, valamint ingyen gyógyszerre és bizonyos gyógyászati segédeszközökre (pl. szemüveg, sérvkötő) is igényt tarthattak a pénztárral szerződött patikákon keresztül.²⁷ A törvény az osztrák és német rendelkezéseknél is bőkezűbb ellátást nyújtott a táppénz időtartamát, valamint az ellátottak körét illetően, amennyiben lehetővé tette, hogy a biztosított személy családtagjai is részesülhessenek az orvosi és gyógyszerári szolgáltatásokból. Ez utóbbi egyetlen korabeli európai törvénynek sem volt sajátja.

A törvény értelmezése és végrehajtása

A fentiekben nem véletlenül említettük a pincérfiút és a kocsmárost. Ugyanis a törvény nem csak a „szűken vett” ipari munkásságra terjedt ki, hanem mindazon szakmákra, amelyek az 1884-es ipartörvény hatálya alá estek. Márpedig ez az ipar mellett magában foglalta a kereskedelem és a vendéglátás különféle ágait, valamint a szállítványozással, fuvarozással („forgalommal”) foglalkozó szakmákat.²⁸

Ugyanakkor számos munkavállalói réteg nem került a betegbiztosítási törvény hatálya alá. Első helyen kell emlitenünk a mezőgazdasági munkavállalókat, akik betegségi biztosítása elméleti szinten már ekkor felmerült, azonban teljes körű és az ipari alkalmazottakéval egyenrangú biztosításuk egészen az 1960-as évekig váratott magára. (Egyes csoportjaik baleseti és öregségi biztosítását a századfordulótól fokozatosan bevezették.) Ebben az időszakban (tehát az 1890-es években) biztosításból való kimaradásuk legfőbb oka a politika szereplőinek ellenérdekeltsége volt. Ahogy Enyedi Lukács, az igazságügyi minisztérium szakértője megjegyezte, bevonásuk mind gazdasági, mind társadalmi szempontból indokolt

üzemekre és a nagyobb építkezésekre vonatkozott. Az sem helytálló, hogy az 1907:XIX. tc. az ipari munkavállalókra nézve tette kötelezővé a balesetbiztosítást, mert ez utóbbi törvény hatálya csak a veszélyes üzemekre terjedt ki. Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár, 1944. 209.

²⁵ Képviselőházi Napló. 1887–1892. XXII. kötet. Budapest, 1890. 18.

²⁶ Erre az önkormányzati hagyományra építve alkották meg az 1990-es évek elején az – azóta megszüntetett – Egészségbiztosítási és Nyugdíjbiztosítási Önkormányzatokat.

²⁷ A munkáltató saját magát önkéntes alapon biztosíthatta, tehát rá nem vonatkozott a kötelezés elve.

²⁸ 1884:XVII. tc. Magyar törvénytár. 1884. évi törvények. Budapest, 1887.

lenne, ugyanakkor „a javaslat parlamenti keresztülvitelét mód nélkül megnehezítené, ha nem épen megghiúsítaná”.²⁹ Ugyanakkor érdekes, hogy a mezőgazdasági munkások biztosításának gondolata el sem hangzott a képviselőházi vitán. A háziiparban dolgozók, valamint a cselédek szintén nem váltak biztosítottakká.

A törvény értelmezésekor az volt az egyik központi kérdés, hogy a fenti – nem biztosított – kategóriákat hogyan különítsék el a biztosítottak csoportjától. Számos esetben ugyanis nehezen meghatározható, hogy az illető munkavállaló vajon mezőgazdasági vagy ipari munkásnak számít, háziipari vagy ipari tevékenységet folytat, cselédként vagy más munkavállalóként dolgozik stb.

A biztosítandók körének meghatározásakor az 1891:XIV. tc. 2. §-a a következőképpen fogalmaz: „Betegsegélyző pénztárhoz kell tartozniok, nemre, korra és honpolgárságra való tekintet nélkül mindazoknak, a kik a magyar korona országai területén [...] valamely ipartörvény (1884. XVII. t.cz.) alá eső foglalkozásoknál [...] oly fizetéssel vagy bérrel vannak alkalmazva, melynek egy munkanapra eső összege 4 frtnál nem magasabb és a kikkel szemben a munkaadó a munkába álláskor világosan ki nem kötötte, hogy az alkalmazás nyolcz napnál rövidebb időre terjed.”³⁰

A biztosítottak meghatározásának kulcsa tehát az ipartörvény, amely 183. §-ában tételesen felsorolta a törvény hatálya alá *nem vont* foglalkozásokat. Ezeken kívül hatálya minden foglalkozásra kiterjedt. Az ipartörvény alá nem eső foglalkozások között szerepel a mezőgazdaság és az erdei termelés, a háziipar, a bányászat és a kohászat, az állami egyedárúság (állami vállalatok), valamint egy sor más foglalkozás mellett a „közönséges napszámások” csoportja.³¹ Ezek közül a betegsegélyezési törvény egy sor foglalkozási ágat mégis *beemelt* a biztosítandók körébe: ilyen volt például az állami egyedárúságnál, a malomiparban vagy a bányákban és kohókban foglalkoztatottak köre.

A szeszgyártás jó példa a munkavállalói kategóriákkal kapcsolatos bizonytalanságokra: a mezőgazdasághoz tartozó szeszfőzdékben foglalkoztatottak például nem váltak biztosítottá, azok azonban igen, akik az iparendélyhez kötött „szeszgyárakban” dolgoztak.

„Létezik Homonnán egy szeszgyár, gróf Andrássy Aladár tulajdonát képezi, mely szeszgyárnak rendesen bérlője van; az illető bérlő a szeszprodukcziót egészben kereskedelmi módon elárusítás alá bocsátja ..., a szeszgyártásnál alkalmazásban lévő szeszfőzőt és munkásokat mint bérlő fizeti; kérjük tehát pénztárunkkal szives véleményét közölni, hogy a szeszgyári alkalmazottak kötelezett tagjai-e a kerületi pénztárnak vagy sem? – Homonna, 1897. évi május 27-én, a kerületi betegsegélyző pénztár, Österreicher Hugó igazgató.” E kérdésre a *Magyar Ipar* betegpénztári ügyekre szakosodott jogásza (Dr. Horváth János) a következő választ adta: „Az ipartörvény 25. §-a értelmében a szeszgyárak telepengedélyezés alá esnek és megkülönböztetendők a mezőgazdasági szeszfőzőktől. Míg ez utóbbiak nem képeznek ipari foglalkozást, addig a szeszgyártás a gyáriparhoz tartozik s az ipartörvény alá esik; szeszgyártásnál és a szeszkereskedésnél alkalmazásban levő munkások tehát okvetlenül valamely betegsegélyző pénztárnál biztosítandók.”³²

A *cséplőgépeknél* dolgozók példáján is jól illusztrálható a folyamatosan változó helyzet, amely különböző alkuk nyomán a biztosítottak körének fokozatos bővülését eredményezte. Egy 1897-es ügyben például a kereskedelmi minisztérium illetékese még úgy döntött, hogy

²⁹ MOL K 255. PM. 330.cs.

³⁰ 1891:XIV. törvény-cikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről. Magyar Törvénytár. 1889–1891. törvénycikkek. Budapest, Franklin. 392–410.

³¹ 1884:XVII. tc. Magyar Törvénytár. 1884. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, 1887.

³² Magyar Ipar, 1897. 206.

egy cséplőgép fűtőjét annak tulajdonosa jogosan nem jelentette be a kerületi pénztárhoz, mivel „a cséplés mezőgazdasági munka, és az iratokból kitűnik, hogy az illető csak fűtötte a gépet”.³³ Ha azonban a karbantartással is ő foglalkozna, – szolt az érvelés –, akkor az már ipari tevékenységnek számítana, és az illető biztosítandó lett volna. Egy későbbi döntés értelmében azonban a biztosítandók közé kerültek a cséplőgépeket fűtő munkások is, amennyiben a cséplőgépet abból a célból tartják, hogy „azzal mások terményeit pénzért vagy természetben adandó részért kicsépeljék”.³⁴ Azok azonban, akik túlnyomórészt saját céljukra használják a cséplőgépet, és kisebb részben csépelnek másoknak, már nem tartoznak iparigazolványt váltani, és így nem esnek a pénztári kötelezettség alá sem: „Az a kérdés, hogy ily cséplőgéptulajdonosok leginkább saját termékeik kicséplésére szorítkoznak, vagy pedig túlnyomólag idegenek részére csépelnek, minden egyes felmerülő esetben a konkrét körülmények mérlegelése alapján az illetékes elsőfokú iparhatóság által külön döntendő el.”³⁵

Hosszan sorolhatnánk azokat az iparágakat, ahol hasonló határesetek fordultak elő: a fürdők személyzete biztosításra lett köteles, de a gyógyfürdőké például nem, mert az már nem ipari vagy kereskedelmi vállalat, hanem egészségügyi intézmény. A „fák döntésével és erdőből való kiszállításával foglalkozó” munkásokra a betegbiztosítás (mely némileg a bal-eseti biztosítást is helyettesítette) nem terjedt ki. Ellenben azokra, akik feldolgozzák és kereskedelmi úton forgalomba hozzák a faanyagot, már vonatkozott a törvény.³⁶

A kendergerebenező munkásokat biztosítani kellett, a gazdaságoknál és uradalmaknál állandó fizetéssel alkalmazott úgynevezett szegődményes (konvenció) iparosokat azonban nem, mivel az uradalmaknál dolgozókra nem vonatkoztak az ipartörvény rendelkezései.³⁷ A fényképészetnél és a takarékpénztári intézményeknél dolgozók biztosítandók voltak, az ügyvédek és a gyógyszerészek alkalmazottai azonban nem. Elvi határozmány szolt a bordélyházakban alkalmazott *kéjnökről* is, akik, úgymond, nem kötelezhetők betegségi biztosításra, „önkéntes tagokul azonban beléphetnek”.³⁸

A háziiparban foglalkoztatottak esetében is gyakran az egyedi elbírálástól függött, hogy melyik kategóriába kerültek: „Binder Tamás és Simonis Péter nagydisznódi gyapjuszövőők feljelentettek, hogy alkalmazottaikat nem jelentették be a nagyszebeni kerületi pénztárba. Az I. fokú iparhatóság 5 frt pénzbüntetés, valamint 8 fő után járó díjhátralék megfizetésére az 1893–97 évre kötelezte az érintetteket, melynek összege 100 frt.”³⁹

A feljelentett iparosok fellebbeztek, aminek nyomán a II. fokú iparhatóság őket „fölmentette, mivel a gyapjúfonást 1897 végéig házi iparszerűleg gyakorolták”. Szerényi osztály-tanácsos az ügy lezárása érdekében tehát arra kérte Binder Lajos iparfelügyelőt, hogy vizsgálja meg a helyzetet a helyszínen.

Egy másik esetben egy fazekast jelentettek fel bejelentési kötelezettség elmulasztása miatt, aki arra hivatkozott, hogy tevékenysége háziiparnak számít. A jogász válasza egyértelmű volt: „A kereskedelemügyi minisztériumnak 70305/891. számú rendeletével a fazekas-ipar is a képesítéshez kötött iparágak közé soroztatott. Minthogy tehát a fazekas iparág, különösen, ha segédek igénybevételével üzetik, háziiparnak nem tekinthető, sőt rendszerint

³³ Magyar Ipar, 1898. 438.

³⁴ A munkás-betegsegélyezési törvény módosítása, 31–32.

³⁵ 33239/1904. sz. Kereskedelmi Miniszteri rendeletet idézik ugyanott. Az iparhatóságok szerepéről a dolgozat későbbi részében részletesen szólok.

³⁶ Uo. 33.

³⁷ Uo. 34.

³⁸ 54117. sz. 1896. K.M. rendeletet idézik uo. 33.

³⁹ MOL K 232. 9. tétel. 1753. alapszám.

telepengedélyezés alá is esik: ezeknél fogva a fazekas iparosok alkalmazottjai első sorban az ipartestületi s ha ilyen nincs, a kerületi betegsegélyző pénztárba tartoznak.”⁴⁰

A *napszámosok* kérdése hasonlóan bonyolult mérlegelési helyzet elé állította a kor szakembereit. A „napszámos” fogalmát ugyanis – hasonlóan a többi munkavállalói kategóriához – nem definiálták a törvények. Az 1884-es ipartörvény már idézett 183. paragrafusból kiderül, hogy az ún. „közönséges napszámosok” nem tartoznak a törvény hatálya alá. A későbbi végrehajtási gyakorlatból lehet következtetni arra, hogy ez a kategória a mezőgazdasági napszámosokat takarta.⁴¹ Azt, hogy ez a csoport nem kötelezhető biztosításra, a kereskedelemügyi miniszter elvi határozata is megerősítette.⁴²

A „közönséges napszámosok” csoportját azonban nem szabad összemosni a „napszámosok” tágabb kategóriájával. Ez utóbbiba ugyanis az iparban foglalkoztatott (olcsó, mobil) munkaerő is beletartozott. A „napszámosok” csoportjának homogenizálása valószínűleg éppen abból adódik, hogy olyan munkaerőről van szó, amely szezonálisan, a piac igényeinek megfelelően *hol az iparban, hol a mezőgazdaságban* vállalt munkát. Zimmermann korabeli statisztikák alapján kimutatta, hogy a napszámosok kategóriájába tartozók többsége az iparban dolgozott az 1890-es években. Az a megállapítása azonban már nem helytálló, hogy csak az 1907-es betegség- és balesetbiztosítási törvény vonta be őket a „védett” munkaerő körébe.⁴³ Az általunk vizsgált törvény indoklása egyértelműen fogalmaz: „Ehhez képest belépésre lesznek kötelezve a tágabb értelemben vett ipari foglalkozásoknál alkalmazottak, vagyis az ugynevezett iparos segédszemélyzet arra való tekintet nélkül, hogy az illető évi, havi, heti vagy napi fizetés mellett van-e alkalmazva ... Ennélfogva a törvényjavaslatban elősorolt vállalatoknál foglalkoztatott napszámosok is köteleztetnek a belépésre.”⁴⁴

A minisztérium később konkrét ügyekben is úgy foglalt állást, hogy az iparban foglalkoztatott napszámosokat biztosítani kell, és ez alól csak az a helyzet képez kivételt, – ez a törvény szövegéből is kitűnik, – amikor a munkáltató *„munkába álláskor világosan ki köti”*, hogy az alkalmazás 8 napnál rövidebb ideig fog tartani. A „kikötés” azért lényeges elem, mert ha a napszámost 8 napon belül elbocsátották, de erről őt a munkába álláskor előzetesen nem tájékoztatták, akkor bejelentéssel élhetett a kerületi pénztárnál, amely kötelezhette munkáltatóját a munkavállaló utólagos bejelentésére és a járulék megfizetésére.

Az építkezéseknél dolgozó *téglahordó és földmunkások* (akik tipikusan a képzetlen „napszámmunkások” kategóriájába tartoznak) például biztosításra kötelezettek, „mivel ők is ipari alkalmazottak, és 1876. évi XIII. tc. 3. §-a alapján cselédeknek nem tekinthetők”.⁴⁵ A kereskedelmi minisztérium állásfoglalása a következő: „Miután pedig köztudomású, hogy az építő-iparhoz tartozó iparosok és munkások munkája rendszerint 8 napnál hosszabb

⁴⁰ Magyar Ipar, 1897. 206–207.

⁴¹ Lásd Zimmermann: *Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok*, 124.

⁴² 58541/1897. K.M. A határozatok szövegét a fenti források (elsősorban a *Magyar Ipar*, illetve a betegsegélyezési törvény módosításával foglalkozó, már idézett kötet) tartalmazzák. Elsődleges forrásuk a „*Közlemények az Ipari és Gyári Alkalmazottak Betegsegélyezési és Baleseti Biztosításának Köréből*” c. hivatalos lap volna, amelyet a Kereskedelmi Minisztérium „*Központi Értesítő*” c. hivatalos lapjához csatoltak. Egy pár kivételes számon kívül azonban a „*Közlemények*” sajnos nem feltehetően a „*Központi Értesítő*”-ben, ezért a másodlagos forrásokban, illetve a levéltárban érdemes a határozatokat keresni.

⁴³ Zimmermann: *Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok*, 24.

⁴⁴ Indokolás „az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről” szóló törvényjavaslathoz. Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés képviselőházi irományai. XXIII. kötet. 1890. Pesti Könyvnyomda Rt. 168–169.

⁴⁵ Magyar Ipar, 1897. 135.

ideig tart s így az iparuk körében foglalkoztatott alkalmazottak, tehát az u.n. napszámosok is rendszerint 8 napnál tovább tartó munkára alkalmaztatnak, ennél fogva az ilyen napszámosoknak, ha napi bérük 4 frt-nál nem magasabb, az 1891. XIV. t.-cz. 28. §-ában felsorolt valamely betegsegélyző pénztárhoz kell tartozniok ...”⁴⁶

A bérek terményrészben való kiszolgáltatása, valamint az időszakos alkalmazás más esetben sem állhatott a biztosításra való kötelezés – és ezzel a járulékfizetés – útjában: „A molnárság szabad ipar – írja a paksi jegyző dunai molnárak biztosítására vonatkozó kérdésére a *Magyar Ipar* jogásza –, kétségtelen tehát, hogy mindazon alkalmazottak, kik a malomiparnál mint ipari munkások foglalkoztatnak, ezen foglalkozásuk ideje alatt kötelesek valamely betegsegélyző pénztár tagjai lenni. Az a körülmény, hogy a molnárságédek nem pénzfizetést, hanem részt kapnak és nincsenek állandóan alkalmazva, hanem csak néhány hétig, a fenti kötelezettségen mit sem változtat, mert a betegsegélyző pénztárba való belépés alól csak oly ipari munkások vannak kivéve, kiknek alkalmazása 8 napnál rövidebb időre terjed. A természetben való fizetés értéke pénzben megállapítandó és azután ez teszi a segélypénztári járulékok alapját képező napibér összegét.”⁴⁷ Ugyanez a megfontolás érvényesül a kavicsszállítási vállalatoknál foglalkoztatott napszámosokkal kapcsolatban: „A szóban lévő kavicstörő napszámosokat az előállított kavicshalmok után [a munkáltató] átalányban fizette ... a kifizetés módja a munkaviszony jellegén mit sem változtat.”⁴⁸

A törvény indoklásából és a végrehajtásról szóló iratokból a fentiek alapján két alapvető mozzanat derül ki: egyrészt, hogy a *terményben való fizetség nem képezte akadályát* a járulék kivetésének. Ennek azért van különös jelentősége, mert ekkor és később is sokáig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kötelező biztosításának elmaradását gyakran indokolták azzal, hogy fizetésüket sokszor terményben kapják, ami lehetetlenné teszi a járulék kiszámítását és kivetését. A másik fontos tanulság az, hogy a törvény *intenciója* szerint a betegség kockázatával szemben *védetté vált* a tágan értelmezett iparban alkalmazottak munkaviszonya, beleértve a *sérülékeny csoportok egy részét* is: közéjük tartozott a nyolc napnál hosszabb ideig az iparban idénymunkát végző napszámosok meglehetősen nagy csoportja.⁴⁹ Akik viszont már a kezdetekkor kimaradtak a védelemből, azok a mezőgazdaságban dolgozók voltak.

A mezőgazdasági és ipari munka között szezonálisan ingázó napszámosok, mialatt – októbertől májusig – az iparban dolgoztak, biztosítottak voltak. A mezőgazdasági idénymunkák beindulásával azonban *kiléptek a védett munkaviszonyból*, és egy időre ismét a „védelemben nem részesülők” kategóriájába kerültek.

Éppen ennek a folyamatnak volt köszönhető a pénztári „taglétszám hullámozása”.⁵⁰ A felelőről, állami intézkedéssel létrehozott kerületi pénztáraknál különösen magas volt az évközi ki- és belépések aránya. Az 1893-tól bemutatott adatsorok mindegyikében megfigyelhető, hogy az év eleji, téli pénztári taglétszámok jóval alacsonyabbak, mint amit az őszi hónapokban mértek. A budapesti kerületi pénztárnál például az 1898. év elején mért adat 11 ezer fő-

⁴⁶ 24654/893.sz. elvi jelentőségű határozat. Idézi *Magyar Ipar*, 1897. 135.

⁴⁷ *Magyar Ipar*, 1897. 206.

⁴⁸ Az 1897. évi 3462. sz. határozat, melyet a kereskedelemügyi minisztériumból intéztek Nagyvárad szab. kir. város tanácsához. Idézi a *Magyar Ipar*, 1897. 267.

⁴⁹ A „védetté válás” és a „sérülékeny csoport” kifejezéseket Susan Zimmermantól kölcsönöztem. Vele szemben tehát azt állítom, hogy a napszámosok munkaviszonya bekerült a védelemben részesülő munkaviszonyok közé a törvény szándékai szerint. A valóságban azonban bizonyára sok esetben elmaradt a biztosításuk.

⁵⁰ *A magyar korona országainak betegsegélyző pénztárai 1898-ban*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam, XXV. kötet. Budapest, 1901. 51.

vel kevesebb biztosítottat mutat, mint ugyanezen év októberében. Ez a statisztika készítői szerint annak tudható be, hogy a kerületi pénztár „az ipari és forgalmi népesség jóformán minden ágazatát egyesíti magában”, tehát minden bizonnyal itt jelentkeznek nagyobb számban az idénymunkákban részt vevő, alacsony végzettségű napszámosok is.⁵¹

A pénztárak működése és a Járulékbehajtás

Mint említettük, az 1891-es törvény talán leglényegesebb eleme a felülről, központi irányításra megszervezett pénztár-rendszer létrehozása volt. A kereskedelmi és a belügyminisztérium illetékesei többszöri egyeztetés – és a kereskedelmi kamarák véleményének meghallgatása – után kijelölték a *kerületi pénztárak* helyszínét. A kérdés súlyát jelzi, hogy a megbeszélések jelentős része a miniszterek személyes közreműködésével folyt.

A helyszínek kijelölésében egyrészt praktikus, másrészt politikai szempontok érvényesültek. Fontos volt, hogy a pénztárak közel legyenek az ipari központokhoz és a vasúthálózathoz. De a belügyminiszter kívánalma szerint a pénztáraknak közel kellett lenniük az ipari munkások szervezkedésének hagyományos helyszíneihez is. A két szempont ütközésekor általában ez utóbbi győzött: a fennmaradt feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a kereskedelmi miniszter is egyetértett azzal, hogy munkásjóléti intézkedések által – ez esetben a kerületi pénztárak telepítésével – *politikai célokat* valósítsanak meg. Ez azért is lényeges, mert a képviselőházi vita során Baross kényszerűen ügyelt arra, hogy a törvényt ne hozza összefüggésbe a „munkáskérdéssel”, tehát a munkások politikai szervezkedésének és szociális követeléseinek kérdésével. A képviselőházi vita során Baross magatartása Tisza István gúnyos megjegyzését is kiváltotta: „A hol ipari munkásosztály képződik, ott a munkáskérdés föl van vetve az élet által és a ki azt észre nem veszi, az hasonló a strucz madárhoz, mely a homokba dugja fejét.”⁵²

Ha a parlament vitában nem is kapott nagy hangsúlyt, a törvény előkészítésekor a munkáskérdés természetesen felvetődött. Erre utal a következő feljegyzés is, amelyet a kereskedelemügyi minisztérium és a belügyminisztérium megbeszélésén rögzítettek: „Gyula helyett az aradi kereskedelmi és iparkamara Békés-Csabát ajánlotta székhelyül, mert Csabának előnyösebb vasúti összeköttetései vannak. Minthogy azonban a Békés vármegyében ujabban felmerült munkás mozgalmak kívánatosá teszik, hogy a kerületi pénztár a megye székhelyén, vagy is Gyulán állíttassék fel, hol a kerületi pénztár inkább szem előtt van, s hol az ellenőrzés inkább eszközölhető. Ezen különösen a belügyminiszter úr által hangsúlyozott indokokból a kerületi pénztár székhelyéül Gyula jelöltetett meg ... Rózsahegy helyett Liptó-Szt. Miklós javasoltatik, mint a vármegye székhelye és politikai indokokból is, pénztári székhelyül.”⁵³

A kerületi pénztárak megalakítását a helyi *iparhatóságokra* bízta. Az iparhatóságok meghatározásával a már említett 1884-es ipartörvény VII. fejezete foglalkozik. Ennek 166. §-a értelmében az elsőfokú iparhatóságot a következők alkották: községekben a *szolgabíró*, rendezett tanáccsal bíró városokban a *várostanács*, törvényhatósági joggal felruházott városokban a *rendőrkapitány*, Budapest fővárosban a *kerületi előljáróság*. A másodfokú hatóságot a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter jelentette.⁵⁴

⁵¹ Uo.

⁵² Képviselőházi Napló. XXII. kötet. 1890. 45.

⁵³ A kerületi pénztárak beosztásáról szóló iratok megtalálhatóak: MOL K231. 98. csomó.

⁵⁴ 1884:XVII. tc. Magyar Törvénytár. Franklin, Budapest, 1887. A minisztérium 1889-ben kettévált, és a tárgyalat törvénnel a kereskedelmi és iparügyi minisztérium foglalkozott.

Az iparhatóságok alapvetően az iparendedélyek megadásával, a változtatások könyvelésével és az ún. „iparlajstrom” elkészítésével, valamint az iparosok és a tanoncok, segédek között felmerült vitás kérdések eldöntésével foglalkoztak. Nyilvánvaló, hogy az ipartörvényben meghatározott feladatok, melyek 1892-ben kiegészültek a pénztár-alapítási és ellenőrzési funkciókkal, többletmunkaerőt igényeltek a helyi közigazgatási apparátustól. Ezért minden elsőfokú iparhatóság mellé 20 „*iparhatósági megbízottat*” rendelt a törvény. A megbízottakat a helyben lakó iparosok választották jobbmódú társaik közül.⁵⁵ Díjazásukról a törvény nem szól. Arról viszont igen, hogy mi történik, ha nem hajtják végre feladatukat: a másodfokú iparhatóság 100 forint pénzbüntetés erejéig megbírságozhatta őket (174. §).

Az iparhatóságok első feladata az volt, hogy „kellően közhírré tegyék” a kerületi pénztárak megalakulásának tényét. Ez rendszerint azt jelentette, hogy az adott városban plakátokat függesztettek ki, amelyekben tudatták az iparosokkal és munkásaikkal a pénztár megalakulásának időpontját, és felszólították őket a megjelenésre. Ez a felszólítás azonban nem mindig ért célba. A kolozsvári polgármester például arról panaszkodott a kereskedelemügyi miniszternek (tehát a másodfokú iparhatóságnak), hogy csupán négy iparos jelent meg a pénztár alakuló ülésén. Egyikük – így a polgármester – gyári pénztárt fog alakítani, a többi kijelentette, hogy „alkalmazottjaik soha sincsenek, így a törvény rájuk nem vonatkozik”.⁵⁶ Mi a teendő? – kérdi a polgármester. A miniszter válasza meglehetősen határozott volt: „ajánlatba kellett volna hozni” a jelenlévő férfiakat, és felkiáltással bizalmi férfinak (azaz a kerületi pénztár megalapítóinak) megszavazni őket. Tehát mulasztást követett el az első fokú iparhatóság, és a miniszter felszólítja az illetékeseket, hogy pótolják ezt a mulasztást, és újra hívják össze az alakuló ülést. Bármilyen kevesen jelennek meg, válasszák meg a bizalmi férfiakat. Ha senki sem jelenik meg, jelölje ki őket a polgármester. Ha vonakodnának elfogadni a kinevezést, szólítsák őket fel, és ha ez nem megy, „a törvény 79. §-a módot ad a fenytetésre”.⁵⁷

A „kényszerbiztosítás” elvének megvalósulása ebben a példában válik igazán láthatóvá. Az állam – hasonlóan Ausztriához és Németországhoz – erőszakosan igyekezett érvényre juttatni a „kötelezés” intézményét, ami viszont a másik oldalon sokszor passzív ellenállásba ütközött. Amilyen lelkesen sürgette például a *Budapesti Gyárigazgatók Klubja* a minisztériumot a törvény végrehajtása érdekében,⁵⁸ olyan tétlenség és ellenállás mutatkozott egyes kisiparosok és iparhatóságok körében a pénztárak megalakítása, majd az alkalmazottak „beiratása” kapcsán. A különbségnek több oka volt. A legfontosabb mindenképpen az, hogy a nagyobb gyáraknak már eleve, a törvény bevezetése előtt működött saját gyári betegsegélyező pénztáruk, ami szinte magától betagozódott a törvény által létrehívott pénztári rendszerbe.⁵⁹ Csupán érvényesíttetni kellett az alapszabályt, amit a minisztérium több-kevesebb késéssel meg is tett. E pénztárak számára a leglényegesebb változás az volt, hogy igazgatásukban ezután a munkások – befizetéseiknek megfelelően – kétharmados többséget szereztek.

⁵⁵ Az ipartörvény 172. §-a értelmében azok voltak megválaszthatók, akik a „megállapított mértékű III. osztályú kereseti adót megfizették v. adómentesek”. A választást nem lehetett visszautasítani.

⁵⁶ MOL K231. 98. csomó.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ MOL K231. 99. csomó.

⁵⁹ Ennek oka, hogy a Monarchia nyugati feléből, illetve Németországból hazánkba települt gyárosok és a velük érkező képzett munkások többnyire rendelkeztek a gyári, vállalati biztosítás bevezetéséhez szükséges tapasztalatokkal és igényekkel.

A kisiparosok esetében egészen más volt a helyzet. Az 1884-es ipartörvény felszólította ugyan az ipartestületeket a pénztáralapításra, azonban a gyakorlatban erre csak ritkán került sor. A kisiparban tehát a biztosításnak semmiféle előzménye nem volt. Emellett több képviselő már a törvény elfogadása előtt felhívta a figyelmet arra, hogy a vidéki kisiparos-ság körében jelentős az analfabetizmus, ami megnehezíti a pénztárba való jelentkezést, illetve gyakorlatilag lehetetlenné teszi számukra annak ellenőrzését, hogy mi is történik a befizetett összeggel, milyen jogosítványokat szerez vele az alkalmazott stb. Éppen ezért volt elterjedt az a gyakorlat, amit a minisztérium egy elvi határozatban meg is erősített, hogy a pénztárba való bejelentés és a pénztárból való kijelentés szóban is megtörténhet.⁶⁰ A pénztári alkalmazottak szintén a helyi iparosok és kereskedők közül kerültek ki, sokszor minimális írás- és olvasás-tudással, ami ugyancsak megnehezítette a törvény végrehajtását.

Kinek volt érdeke az, hogy a pénztárba való bejelentkezést vagy annak elmulasztását ellenőrizze? A törvény rendelkezése szerint a be nem jelentett alkalmazottakat tartó iparosok büntetései „azon kerületi pénztár javára folynak be, a melynek a kerületében a marasztaló elsőfokú iparhatóság székel”, tehát a kerületi pénztáraknak ehhez mindenképpen érdekük fűződött.⁶¹ Emellett természetesen az is érdekükben állt, hogy minél több tagot toborozzanak. Ugyanakkor az ellenőrzés és a büntetési díjak kiszabásának jogosítványa az iparhatóságnál volt. Emiatt az ellenőrzés hatékonysága, illetve az iparosok bevonásának sikere alapvetően azon múlott, hogy milyen viszony alakult ki a pénztári vezetés és az iparhatóság között. A gyakorlatban az történt, hogy ha a pénztár kérte, az iparhatóság információt nyújtott az általa kiadott munkakönyvekről, végső soron arról, hogy kik a biztosítandó személyek. Viszont a – meglehetősen csekély díjazásban részesülő – pénztári tisztségviselőknek kellett annak utánajárni, hogy a „területükön alkalmazásban lévő biztosításra kötelezett egyének tagjai-e tényleg valamely pénztárnak”.⁶² Ha a pénztár rajtakapott valakit a járulékfizetés elmulasztásán, akkor azt az iparhatóság felé kellett jelentenie, hiszen a bírságok kiszabására ez a szerv volt jogosult. Tehát a kerületi pénztár érdekelt volt a törvény végrehajtásában, szankcionálási joga azonban nem volt. Az iparhatóságok helyzete éppen ellenkezően alakult: különösebb érdekük nem fűződött a járulékok behajtásához, viszont rendelkeztek ilyen jogosítvánnyal.

A fentiek fényében nem csoda, ha sorozatosan érkeztek panaszok – elsősorban a kerületi pénztárak vezetői részéről – úgy az iparügyekkel foglalkozó szaklapba, mint az illetékes minisztériumba. „A vidéki I. fokú iparhatóságok közönyösen veszik a pénztári ügyeket” – panaszkolta a kolozsvári pénztár vezetője. „Sem a bejelentések körül nem tanusítanak semmi ellenőrzést, sem a hátralékok behajtásánál nem fejtenek ki semmi szigort. A pénztár a vidéki közigazgatás egész mostohája.”⁶³

A dolgozatunk elején idézett nagyváradi pénztárnok szintén a járulékbajtás szigorát kifogásolja: „Kérdem tehát, nem kötelességük-e a járási főszolgabíráknak, mint első fokú iparhatóságok fejeinek hatáskörükben odaműködni, hogy az 1891. XIV. t.-cz. intenczióinak az arra hivatottak működési körükben eleget tegyenek? ... Már pedig, ha a törvény szigora a hanyagságot elkövető munkaadókkal szemben minden kivétel nélkül nem alkalmaztatik, akkor kár is volt megalkotni a törvényt, mert vagy legyen törvény, vagy ne legyen semmi; mert így, a jelenlegi állapotban csak nevetség és gúny tárgya az.”⁶⁴ A tordai kerületi pénztár

⁶⁰ A munkás-betegsegélyezési törvény módosítása, 44.

⁶¹ 1891. XIV. tv. 84. §.

⁶² A munkás-betegsegélyezési törvény módosítása, 45.

⁶³ Magyar Ipar, 1897. május 30.

⁶⁴ György István, a nagyváradi kerületi pénztár titkárának véleménye. Iparügyek, 1894. június 15.

feje is arról panaszkodik, hogy az I. fokú iparhatóság „nem iparkodik a tagdíjak behajtásával”.⁶⁵

Nem csupán az ellenőrzés hiányosságainak volt köszönhető a törvény részleges végrehajtása. Már a képviselőházi vitában szóba került, hogy a törvény által előírt orvosi szolgáltatások végrehajtásához nincsen elegendő orvos. Erre *Gaál Jenő* ellenzéki képviselő igyekezett felhívni *Baross* miniszter figyelmét: „Méltóztassék figyelembe venni azt, hogy az ország nagy részében még a járásokban sincs orvos. A kényszert tehát a végső következményéig keresztülvinni nem lehet.”⁶⁶ A miniszter válaszában lényege az volt, hogy „az illető szegény betegek”, akik eddig betegségük esetén se pénzt nem kaptak, se orvosi ellátásban nem részesülhettek, most *legalább táppénzt fognak kapni* – ha orvosi ellátásban nem is részesülnek majd.

1897-ben egy képviselőházi kérdésre a belügyminiszter kénytelen volt elismerni, hogy az ország még mindig nincs olyan helyzetben, hogy „az összes egészségügyi körök el lennének látva orvossal”.⁶⁷ A vidéki pénztárak pedig rendszeresen arról panaszkodtak a Magyar Ipar megfelelő mellékletében, hogy „hiányoznak a körorvosok, s a kisegítő orvosok magas kezelési díjakat számítanak föl”, amit sok pénztár nem tud megfizetni.⁶⁸ Emellett gyógyszerárakból is nagy hiány volt vidéken, így a gyógyszerészek sokszor a szükséges engedélyek nélkül szolgálták ki a betegeket. A vidéki pénztárakat az orvosszállítás költsége is terhelte, ezért azt kezdeményezték, hogy ezekből a többletköltségekből vállaljanak át a városi pénztárak. Hasonlóan kétségbeejtő volt a helyzet a kórházak tekintetében. Hiába írta elő a törvény, hogy a beteg jogosult a kórházi ellátásra, ha a megfelelő személyzettel rendelkező kórházak csekély száma ezt gyakran lehetetlenné tette. A helyhiány a létező kórházakban is elviselhetetlenül magas díjakat eredményezett.

A magyar szociálpolitikai törvénykezés első darabjának egyik legfontosabb sajátossága tehát az volt, hogy hiányoztak a végrehajtáshoz szükséges feltételek. A törvényt beterjesztő miniszter maga is úgy fogalmazott, hogy a törvénytől várja a viszonyok jobbra fordulását, például a körorvosi rendszer kiépülését. Valójában ez lett volna a törvény egyik alapfeltétele. Ez a meg-nem-feelés, paradox módon, éppen a törvény „európaiságából” adódott, abból, hogy a törvényalkotó lényeges módosítás nélkül alkalmazta a német és osztrák viszonyokra szabott törvényt hazánkban. A részleges végrehajtás következménye lett, hogy a *de jure* létező, törvényileg garantált jogok *de facto* csak részlegesen érvényesültek.

Politikai megfontolások

A törvény másik fontos tulajdonsága – amint azt a kerületi pénztárak „telepítésénél” láttuk – annak politikai célzata volt. Első olvasatra nem feltétlenül tűnik fel, hogy a törvényben a munkások „szocialisztikus” szervezkedésére adott válaszról van szó, hiszen az erre vonatkozó intézkedések a törvényben elrejtve, illetve különböző végrehajtási utasításokban találhatóak meg.

E tekintetben a törvényhozó legfontosabb célja az volt, hogy az egyre népszerűbbé váló és a munkásság ekkor egyetlen jelentős politikai szervezeteként működő *Általános Munkás-betegsegélyezési és Rokkant Pénztár* (köznapi nevén: *Általános Pénztár*) erejét gyengítse, illetve pacifikálja. Ezt egyrészt a pénztár tevékenységének korlátozásával érte el, más-

⁶⁵ Iparügyek, 1894. június 15.

⁶⁶ Képviselőházi Napló. XXII. kötet. 8.

⁶⁷ Magyar Ipar, 1898. január.

⁶⁸ Magyar Ipar, 1897. május 30.

részt azzal, hogy beemelte a pénztárat az államilag szervezett és a korábbinál szigorúbban szabályzott pénztár-rendszerbe (az „elismert” pénztárak rendszerébe). Az 1891:XIV. törvénynek és a végrehajtási utasításoknak az egyesületi pénztárakról szóló részei – mondhatjuk – az Általános Pénztárra lettek szabva.

A törvénynek a munkásszervezetek (és elsősorban az Általános Pénztár) által leginkább vitatott része a „magánegyesülés útján létesített betegsegélyző pénztárakról” szóló XII. fejezet. A törvény megadja nekik is azt a lehetőséget, hogy „elismert pénztárrá” váljanak alapszabályaiknak a törvény alapján való módosítása által, de meghagyja a tervezetben lévő azon szigorítást, ami a törvény előkészítésekor többek között az igazságügy-miniszternek is szemet szúrt. A 74. § értelmében ugyanis „kerületi, ipartestületi és bánya-betegsegélyző pénztár tagjai ily egyleti pénztárba nem léphetnek át”, az indoklás szerint azért, hogy „ez által ezeket ne gyengítse vagy fennállásukban ne veszélyeztesse”. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az Általános Pénztár tagtoborzási lehetősége két területre korlátozódott. Egyrészt megcélózhatták azokat, akik még nem voltak tagjai egyetlen pénztár-típusnak sem, másrészt megpróbálhatták a gyári pénztárakban biztosított munkásokat magukhoz vonzani. A fenti korlátozás a többi pénztárfajtára (tehát a kerületi, vállalati, ipartestületi pénztárakra) nem vonatkozott.

A pénztári tagokért folyó harc részben a fenti megszorítás miatt mérgesedett el. A *Népszavában* megjelent cikk szerint a munkáltatók erőszakosan próbálták rávenni munkásait az ipartestületi és a gyári pénztárakba való belépésre. A mérsékelt *Magyar Hírlap* újságírója attól tartott, hogy sztrájkhoz fog vezetni a munkaadók erőszakoskodása. Ugyanakkor arról írt, hogy nem hiszi, hogy a „nemrég elhunyt Baross miniszter” célja lett volna a munkások önszerveződésének bázisaként szolgáló Általános Pénztár szétrobbantása: „Gondolják csak meg, mennyire profanálják ezzel a mesével a meghalt miniszter emlékét.”⁶⁹

A tagokért folyó versengés a kisiparosok ipartestületi pénztárai és a munkások által (főként budapesti segédlettel) alakított vidéki egyesületi pénztárak között is hasonló módon folyt. Az Aradi Általános Munkás Betegsegélyző Egylet elnöksége például figyelmeztetést hozott nyilvánosságra, amelyben felhívta tagjai figyelmét arra, hogy „az ipartestületi pénztárba nem kötelesek belépni”.⁷⁰ Arra az esetre pedig, ha erre őket kényszerítenék, ingyenes jogorvoslatot ajánlottak az aradi Általános Pénztár irodájában. (Az ipartestületi pénztár tehát „átvehetett” az egyesületi pénztártól tagokat, fordítva viszont ez már nem volt igaz.)

A törvényhatósági jogú városokban – mint azt fent ismertettem – az iparhatóságot a helyi rendőrkapitány jelentette. A dokumentumokból kitűnik, hogy a rendőrkapitányok – korántsem meglepő módon – az ipartestületi pénztárat támogatták a munkás-önszerveződéssel szemben. Aradon például a rendőrkapitány hívta fel az ipartestület tagjait, hogy az általuk alakított pénztárakba írássák be segédeiket és tanoncaikat. Amikor erre reagálva a helyi Általános Pénztár a fenti közlemény kiadta, a rendőrkapitány azt a „törvényes rendellen való igazítás”-nak tekintette. Amikor az egylet sokadik fellebbezésére a minisztériumba került az ügy, a miniszter az iparhatóság jogkörébe utalta annak eldöntését, hogy „az alkalmazott tartozik-e az ipartestületi pénztárba belépni”,⁷¹ ilyenformán jóváhagyta a rendőrkapitánynak, majd a városi tanácsnak a munkásegyletet elmarasztaló döntését.

⁶⁹ „Erőszakoskodás”. *Népszava*, 1892. június 24.

⁷⁰ MOL 231. 98. csomó.

⁷¹ Uo.

Az Általános Pénztár beszámolóiból és a minisztériumi iratokból kiderül, hogy az „elis-mert pénztárrá” való nyilvánítás is teret engedett a törvény végrehajtásáért felelős kereskedelemügyi minisztériumnak arra, hogy az önkéntes munkáspénztárak ellenében a gyári és a kerületi pénztárakat támogassa. A Budapesti Általános Pénztár (amelyhez 1890-ben már több mint 50 gyár tartozott összes munkásaival) elismerését például a hatóság majd egy éven keresztül halogatta, amely idő alatt a gyári pénztárszövetség 11 gépgyárat tudott „átcsábítani” magához. A pénztár végül 1893 januárjában – sokszori kérvényezés és egyes szimpatizáló képviselőházi tagok közbenjárása után – kapta kézhez az ismételt működés-hez szükséges engedélyt.⁷² Gyakori volt továbbá, hogy „a felálló kerületi pénztár veszélyeztetése” címén megtagadták az engedélyt a kisebb vidéki pénztáraktól.⁷³

Az Általános Pénztár működésében a legnagyobb érvágást az jelentette, hogy egy 1893-as rendelet alapján a minisztérium gyakorlatilag megtiltotta vidéki fiókjainak működtetését. Jellemző, hogy a rendelet ismét csak burkoltan fogalmazta meg célját, amennyiben kimondta, hogy „magánegyesületi pénztárak szövetséget nem alakíthatnak, tehát fiókjaik sem lehetnek” (11987/93. K.M.). Ennek értelmében az Általános Pénztár „kénytelen volt a fiókokat feloszlalni, ezekkel minden összeköttetést megszakítani, s a vidéki tagokat a pénztár kötelékéből törölni. A pénztár ekkor 50 fiókot 24.000 taggal veszített el.”⁷⁴

A minisztérium másik hasonló célú rendelete szerint a magánegyesületi pénztárak „működési köre nagyobb területre, mint a kerületi pénztár ki nem terjedhet” (46496/1892), illetve nagyobb területről nem veheti tagjait. Ilyen körülmények között az 1893 elején már majdnem 80 000 tagot számláló pénztár budapesti szervezete csak a századfordulóra tudta ismét elérni ezt a taglétszámot. (Mindeközben az iparban foglalkoztatottak száma rohamosan növekedett, ami az egyesületi taglétszám megugrását eredményezte volna a fenti intézkedések nélkül.)

Az a kitétel szintén csak az egyesületi pénztárakkal kapcsolatban fogalmazódott meg, hogy „ha az egyleti pénztár a betegsegélyezés céljátul eltérő célokat követne, a kereskedelemügyi miniszter, a belügyminiszterrel egyetértőleg az elismert jelleget megvonhatja”. A képviselőházi vitában *Kaas Ivor*, mérsékelt ellenzéki képviselő (aki egyébként kitűnő gazdaságpolitikai cikkeiről volt híres) éles hangon kelt ki az intézkedés ellen, és azt a német „Polizeistaat”-tól kölcsönzött ötletnek tartotta.⁷⁵ Véleménye szerint a politikai tevékenységet politikai eszközökkel kellene kezelni, és a „humanista” tevékenységet nem szabadna korlátozni azért, mert ezek az egyesületek esetleg mással is foglalkoznak, mint betegsegélyezéssel.

Összegzés

Az 1891-es betegbiztosítási törvény (XIV. tc.) alapvetően az iparosodás meglődülésével Magyarországon is jelentkező gondokat kívánta orvosolni. Egyrészt az újonnan felbukkanó „szociális kérdés” kívánta kezelni, mely a korabeli felfogás szerint magában foglalta mind az ipari munkások rossz életkörülményeit, mind erősödő politikai szervezkedését.⁷⁶ Az ipari munkásság jólétének és biztonságérzetének növelése a ténylegesen biztosítottak tekinte-

⁷² Általános Munkás-Betegsegélyző Pénztár. *Jelentés a Pénztár forgalmáról és működéséről*. 1870–1898. Budapest, 1899.

⁷³ MOL K231. 100. csomó.

⁷⁴ Általános Munkás-Betegsegélyző Pénztár, 6.

⁷⁵ Képviselőházi Napló. XXII. kötet. Budapest. 25.

⁷⁶ A „szociális kérdés” korabeli jelentéseit részletesen leírja Bódy: *A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén*.

tében mindenképpen megvalósult. Ugyanakkor, mint azt tanulmányunkban megmutattuk, az orvoshiány, valamint a rosszul szervezett végrehajtói apparátus lehetetlenné tette a törvény maradéktalan végrehajtását. Bizonyítani igyekeztünk azt, hogy alapvető hiányosságként a Kereskedelem- és Iparügyi Minisztérium a végrehajtói szervezetet (az iparhatóságot) semmilyen tekintetben nem tette érdekeltté a járulékok behajtásában. Ennek legnagyobb kárvallottjai a kisiparosok alkalmazottai voltak.

A politikai szervezkedés megakadályozása, a munkások pacifikálása a törvény által részben és időlegesen sikerült. A törvény életbelépését követően az Általános Pénztár vezetőségéből kiváltak azok, aki elleneztek az állami befolyást, illetve a politikai aréna más szereplőivel való tárgyalást. A többiek (az ún. „krankenasslerek”) az Általános Pénztár és az államilag létrehozott Budapesti Kerületi Pénztár századfordulón bekövetkezett egyesülésével jól fizető álláshoz jutottak, és hosszú távú egzisztenciájuk érdekében végképp felhagytak a politikai szerepvállalással. A két pénztár egyesülésével megvalósult, amit a radikális szociáldemokraták már a törvény megjelenésének idején a „krankenasslerek” fejére olvastak: a hatalommal való teljes kiegyezés. A politikai szervezkedést, azon belül elsősorban az általános választójog követelését a Szociáldemokrata Párt tovább folytatta, végképp elzárkózva a „krankenasslerek” csapatától. A magyar viszonyok megerősítik azt a vélekedést, hogy a jóléti intézkedések ebben az időszakban csupán ideiglenesen, legfeljebb az új szervezkedési mód megtalálásának idejére pacifikálták a munkásmozgalmat.

A törvény megalkotói a szociális kérdés kezelését nem csupán humánus, illetve politikai szempontból tartották fontosnak. Mint azt tanulmányunk elején említettük, a gazdasági racionalitás is szerepet játszott első munkásbiztosítási törvényünk gyors, zökkenőmentes kidolgozásában és elfogadásában. *Baross Gábor* kereskedelem- és iparügyi miniszter szerint a törvénnyel meg kívánják akadályozni, hogy „már gyakorlott és használható ipari munkásaink az által is csábítottassanak idegen gyárakba”, hogy ott esetleg jobb ellátást kapnak betegség esetén. Hasonlóképpen, a magyar ipar versenyképessége szempontjából kulcsfontosságú volt a jól képzett külföldi munkaerő megszerzése. Így szerinte nem lenne szerencsés, hogy „új iparágak meghonosítása érdekében jó és szakképzett külföldi munkások megszerzésében akadályt képezzen az, hogy sorsukat hazánkban nem látják annyira biztosítva, mint ott, a honnan betelepédnének”.⁷⁷ Kutatásra váró további kérdés, hogy az európai (és köztük a magyar) munkások mobilitásában vajon mekkora szerepet játszottak a jóléti intézkedések.

Azzal, hogy első munkásbiztosítási törvényünk a bismarcki, kötelező biztosításon és arányos járulékfizetésen alapuló rendszert vette át, megszabta a munkásbiztosításból szervesen következő társadalombiztosítás hazai fejlődési irányát. A programok további, ilyen irányú szerveződéséhez hozzájárult az a tény, hogy a későbbiekben a törvény hiányosságai közül elsősorban a pénztári széttagoltságot igyekeztek orvosolni. Ez a törekvés nem állt másból, mint az államilag létrehozott kerületi pénztárak erősítéséből a kisebb, helyi kezdeményezésre létrejöttékkal szemben. A magyar társadalombiztosítás története az 1907-es baleset- és betegbiztosítási törvénytől kezdve jóideig a központosítás felé való fokozatos törekvés története lesz, amit emellett végigkísér a járulékbekajátoló hatóságok és a járulékfizetés megkerülésén parkodó állampolgárok mai napig tartó küzdelme.

⁷⁷ Indokolás „az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről” szóló törvényjavaslathoz. 168.

SZIKRA, DOROTTYA*The implementation of the 1891 Act on health insurance*

The subject of the paper is the first Hungarian law on social security, passed in 1891, which made the health insurance of all industrial employees compulsory in Hungary. The law closely followed the Bismarckian and Austrian insurance laws, not only in time but with respect to its contents as well. However, while the implementation of the law worked relatively smoothly in those countries, it struggled with various difficulties in Hungary. Consequently, the proportion of those actually insured was far lower than the same proportions in Germany and Austria at the time. The paper first attempts to place the beginnings of Hungarian social security within the European ideas of the solution of the social issue, then goes on discussing the law by precisely defining the range of the insured, not omitting the important issue of insuring day-labourers. Then it discusses the organisational aspects of insurance, such as the establishment of the new savings bank system, and the deficiencies in the organisation of collecting contributions. This latter difficulty, besides the inadequacy of medical care was in itself enough to prevent a significant part of the industrial population from becoming insured, and/or from receiving adequate care if ensured. Workers' mutual benefit societies were the most important bases of political organising activity in contemporary Hungary. That is why it was an important aspect of making the law to prevent workers from organising themselves. The paper discusses the measures within the Health Insurance Act to impede political organisation. Finally, the conclusion mentions that further research may focus on the connection between the governmental objective of increasing economic, especially industrial, competitiveness, and the development of workers' insurance.

HÁMORI PÉTER

Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon

Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története

A lakáskérdés az 1900-as évek elején megszülető magyar szociálpolitikai gondolkodás egyik legfontosabb „célterületének” számított a konzervatív reformköröktől a polgári radikálisokig és a szociáldemokratákig csaknem minden pártálláshoz tartozó szakíró szemében. Sokan voltak, akik a német „katedraszocialisták” nyomában a lakóköörülmények megjavításától, saját tulajdonú, egészséges és lehetőleg kertes otthonok építésétől nemcsak a közegészségügy, hanem általában az életviszonyok, az életmód, sőt az életszemlélet teljes körű átalakulását várták. Annak ellenére, hogy ez a téma ismert a szociálpolitikát és a lakáskérdést tárgyaló szakirodalomban, eddig csak Budapest tekintetében történt meg – igen magas színvonalú – feldolgozása. Tanulmányunkban ezért arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk: az 1920 és 1940 közötti szociálpolitika mit tudott kezdeni a vidéki Magyarország lakáskérdésével.

Az 1920-as évek Magyarországnak állami szociálpolitikája viszonylag kevés figyelmet fordított a falvak társadalmi problémáira. Ennek a jelenségnek a háttérében több tényezőt lehetett fellelteni. Mindenekelőtt kimutatható a falusi lakosságnak mint a forradalmak idején „minden agitáció dacára” semleges, s így a korábbi politikai rendszerhez többé-kevésbé lojálisnak megmaradt társadalmi réteggént való szemlélete a politikai elit részéről. Sajátos módon nemcsak a rendszer genezisekor, a kisgazdák nemzetgyűlésének idejében volt ez így – amikor a képviselők egy része választói bázisát lelhetette föl az érintettekben, és önlegitimációja érdekében is igyekezett kedvező képet festeni –, hanem később is állandósult a falu, a vidék megbízhatóságára való hivatkozás. Nem volt mindez mentes a falu romantikus szemléletétől sem. Korábban, elsősorban a századforduló agrármozgalmainak hatására egyre realisztikusabb leírások születtek a vidék nyomoráról, gazdasági-társadalmi helyzetéről. A figyelem azonban hamarosan – 1918-at jóval megelőzve – a város, pontosabban a főváros szegényebb rétegei felé fordult.

1920 után kiegészült mindez a városi proletariátustól és mozgalmaitól való állandósult félelemmel. Azt, hogy egy újabb forradalom lehetősége mennyire volt politikai realitás, e tanulmány keretében nem tisztunk tisztázni. Ám az megállapítható, hogy a publicisztikai közbeszédben, különösen, ha szociálpolitikáról és azzal összefüggő kérdésekről volt szó, rendre visszatérő elem volt a forradalom veszélye. A polgári radikálisok és a baloldal teljes mértékű háttérbe szorulása után a magyar társadalompolitikára elsősorban azok a politikusok gyakoroltak meghatározó hatást, akik javarészt a német „katedraszocialisták”, a Verein für Sozialpolitik, Adolf Wagner és különösen Gustav Schmoller, illetve utódaik elképzelésén nevelkedtek.¹ Vass József, de különösen Dréhr Imre és pályája elején tartó tehetséges mostohafia, Kovrig Béla azt vallották, hogy az állami irányítású – bár nem feltétlenül állam által végzett – nagyarányú szociálpolitika, s azon belül is különösen a minél több kockázati elemre kiterjedő társadalombiztosítás alkalmas eszköz a társadalmi egyenlőtlenségek nivel-

¹ Boese, F.: *Geschichte des Vereins für Socialpolitik, 1872–1932*. Berlin, 1939.

lálására s egyúttal az ebből fakadó mozgalmak lecsendesítésére.² Úgy gondolták, az állam által létrehozott, de önkormányzattal felruházott és paritásos alapon működő társadalombiztosítási testületek a „proletariátus felelős vezetőinek nevelő iskoláiként” működhetnek majd.³

A szociálpolitika „célcsoportjainak” kiválasztásánál nem elsősorban az érintettek tényleges helyzetének felmérése és az ezen alapuló tervszerű cselekvés, hanem a politikai megelőzés szempontjai érvényesültek. Valamelyest objektív kép megrajzolására – megfelelő közigazgatási szakapparátus híján – csak a fővárosban volt mód.⁴ Az 1917-ben létrehozott Népjóléti Minisztériumnak nem voltak sem alsó-, sem középfokú szervei. A Belügyminisztérium, mely a közigazgatás egésze fölött rendelkezési joggal bírt, 1921-ben és 1922-ben ugyan utasította a jegyzőket annak felmérésére, hogy működési területükön hány, „megélhetésében veszélyeztetett” kereső él, ám fogalmi tisztázás híján azok saját döntésére volt bízva, hogy kiket is tekintenek e kategóriába tartozónak. Az érintett tisztviselők ráadásul joggal gyanakodhattak arra, hogy az összeírtak eltartásának költségeit a minisztérium majdan az érintett községre terheli, így a munka a legtöbb helyen soha nem készült el.⁵

Objektív kép híján a politikai döntéshozók – de a napi sajtó is – elsősorban nem a falu, hanem a város, pontosabban a főváros szociális bajaival foglalkoztak a húszas évek első felében. A vidéki helyzetre vonatkozó adathiány még az 1926-ban tartott Országos Szociálpolitikai Értekezleten is érzékelhető volt, amit a fórum két felszólalója is kifogásolt.⁶ (Érdekes és talán jellemző módon egyikük Ripka Ferenc, Budapest főpolgármestere, másikuk pedig Liber Endre székesfővárosi tanácsnok volt...)

Az adathiányon túl a politikai elit is támogatta a szociálpolitika város felé fordulását, a városok, azon belül is a főváros állami szociális tevékenységen belüli előtérbe helyezését. Arra való hivatkozással, hogy a megcsonkított ország anyagi viszonyai minden rászoruló egyén és társadalmi réteg megsegítését nem teszik lehetővé, elsősorban az ipari dolgozók munka- és szociális viszonyait igyekeztek javítani.⁷ Mindebből következően a falusi lakosság szükségyszerűen háttérbe szorult. Erre további indokot szolgáltatott a Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földbirtokreform is. Először a konzervatív nézeteiről ismert Mailáth József gróf, majd nyomában számosan hangoztatták: a törvény elfogadása által a „magyar birtokos osztály ... egyszer s mindenkorra” letörlesztette mindazt, mellyel („egyesekek szerint”) a „társadalom szerencsétlenebb helyzetben lévő osztályainak, a magyar föld

² A Lex Vass I–II. néven ismert törvények megszületéséről számos érdekes részlettel szolgál Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika. 1920–1945*. New York, 1954. I. köt. 60–64.

³ A kérdéskör legjobb összefoglalása: Kovrig Béla: *A társadalombiztosítási választások eredménye*. Budapest, 1929.

⁴ A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal rendszeresen közölt adatgyűjtéseket a kérdésről, és módszerei, pontosságuk évről évre finomodtak. Jó példa erre: Statisztikai Közlemények, 90/1–2. köt. Schuler Dezső: *Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten*. Budapest, é.n. [1937.]

⁵ Pest Megyei Levéltár (továbbiakban PML), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának ált. közigazgatási iratai (továbbiakban PPSK Alisp.) IV. 408. b. 12.343/1926. Az irat annak ellenére mindössze másfélutcatnyi község jelentését tartalmazza, hogy az alispán összesen nyolcszor (!) sürgette meg elkészültét.

⁶ Ripka Ferenc–Liber Endre: *Szegényügy, jótékonyág*. In: Szociálpolitikai feladataink. Budapest, 1926. 124–186.

⁷ Dréhr Imre: *A népjóléti és munkaügyi beruházások*. Társadalombiztosítási Közlöny, 1929. 2. sz. 77–102.

munkásainak” tartozott.⁸ A Nagyatádi-féle törvény nemzetgyűlési elfogadása után nem sokkal Bethlen István gróf alakított kormányt. Evvel a magyar politikának azon iránya került vezető pozícióba, mely a magyar vidék szociális kérdéseivel kapcsolatos valamennyi kötelességét letudottnak vélte a földreformmal.

A kormányzat agrárszociális kérdésekről való gondolkodását jól mutatja, hogy a mezőgazdasági munkavállalók viszonyait rendező 1898. évi II. és az 1907. évi XLV. törvénycikkek korszerűsítése vagy akár betartásuk fokozottabb ellenőrzése érdekében komoly lépések nem történtek.⁹ Különösen igaz volt ez a cselédlakások kérdésére: bár az 1907-es törvény előírása szerint 1917 után már minden egyes nő cselédnek külön szoba, kamra és legalább fél konyha járt volna, a rendelkezés betartatását célzó kihágási ügyeket egyes jelek szerint rendre leállították.¹⁰

Mégis a lakásügy volt az, amiben, ha lassan és nehézkesen is, a Földművelésügyi Minisztérium előre akart és tudott lépni. Először típustervek kidolgozását és terjesztését kezdték meg.¹¹ Ezzel párhuzamosan megkísérelték folytatni az 1907:XLVI. törvény által megalapított kamattámogatási rendszert és az általa elősegített közületi építkezéseket is. Ennek érdekében az 1921. évi LI. törvénycikk új építésű lakásokra 10–30 éves adómentességet tett lehetővé, és 300 millió aranykorona értékben állami hitelkeretet is biztosított.¹² Az összeg felhasználása azonban elmaradt a községek, városok és törvényhatóságok egyértelmű, olykor politikai, máskor gazdasági indokokkal alátámasztott ellenállása miatt. A minisztérium érvei ugyanis – melyek semmiben sem különböztek az 1907-es törvény indoklásától¹³ – rendre leperegtek az önkormányzatokról. A legtöbb válasz lényege az volt, hogy bár a településen csakugyan vannak rászorulóak, akik amúgy is csekély jövedelmük igen nagy részét fordítják lakbérre, ám megsegítésüktől, különösen ingyenes vagy kedvezményes házhely juttatásáról a község, illetve város vezetői mégsem akartak hallani. Indoklásul általában azt említették, hogy a nyomornak egy helyre való koncentrálása csak az elégedetlenség fokozódásával, az indulatok felkorbácsolásával járna együtt.¹⁴ Hasonlóan bukásra ítéltetett az a minisztériumi kezdeményezés is, amely a lakáshiány elszenvédőit akarta szövetkezetekbe tömöríteni, és az így egyesített anyagi erővel próbált családi házakat építeni a rászoruló-

⁸ *Gróf Mailáth József beszéde.* Elhangzott Kaposváron, 1921. Péter és Pál Apostolok napján. Különlenyomat a Dunántúli Szántóvetőből, a Dél-Dunántúli Mezőgazdaság Kamara lapjából. Kaposvár, é.n.

⁹ Egyedül az 1923. évi XXV. törvénycikk (A mezőgazdasági munkások munkaerejének jogosulatlan kihasználásának meggátolásáról) említhető a Bethlen-kormányzat időszakából, ám annak betartásáért – hasonlóan a többi törvényes rendelkezéshez – nem sok minden történt. (A jogszabályok összefoglalását lásd: *A magyar szociális jogszabályok ismertetése.* Budapest, 1943. és Ladik Gusztáv: *Jóléti intézményeink.* Budapest, 1940. 170–198.)

¹⁰ Kerék Mihály: *A földkérdés és a szociálpolitika.* In: *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások.* Pécs, 1939. I. köt. 656.

¹¹ Marschall Ferenc: *A falu gondozása. Jelentés a Falu Országos Szövetség 1920–21. évi működéséről.* Budapest, 1921.

¹² A törvény 11–16. §-a erre a célra pénzüintézetekből az Országos Központi Hitelszövetkezet vezetésével szindikátust hozott létre, ám az tényleges működést nem folytatott. (1921:LI. A lakásépítés előmozdításáról. 1921. évi törvénycikkek. *Magyar törvénytár.* Budapest, 1924. 432–436.)

¹³ Elsősorban arra hivatkoztak, hogy a mezőgazdasági munkások nyomorának legfőbb oka, hogy jövedelmük túlságosan nagy hányadát kell lakbérre költeniük. Emellett azonban a közegészségügyi, közrendészeti és erkölcsi érvek sem hiányoztak. Lásd részletesen: Hámosi Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei.* Századok, 136. évf. (2003) 1. sz. 1–42.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Földművelésügyi Minisztérium Általános Iratai (továbbiakban: Fm. Ált.) K-184. 2272. cs. 1920–31/1. tét.

nak. Itt ugyan – hasonlóan a hitelszövetkezetekhez – megoldott lett volna az ellenőrzés, hiszen a szövetkezet vezetői a helyi társadalom „jobb köreiből” kerültek volna ki, ám a szükséges tőkeerő rendre hiányzott.¹⁵

A lakásügy a sikertelen próbálkozások dacára a minisztériumi érdeklődés homlokterében maradt. Szemben az 1920 előtti helyzettel, a külföldi példák a kérdésre ekkor már nem hatottak ösztönzőleg. Németországban és Ausztriában a földreform lényegében lejártszó-dott, s a szociálpolitikusok figyelme – még az agráriusoké is – a városi lakáskérdés felé fordult (a forradalmi megmozdulások városi jellegétől éppen nem függetlenül).¹⁶ A szociálpolitikában egyre gyakrabban mintának tekintett Olaszországban a lakásügy szinte kizárólag Rómára és az északi nagyvárosokra korlátozódott.¹⁷ Hasonló volt a helyzet Franciaországban is.¹⁸ A szomszédos utódállamokban ugyan nagyszabású földreformokra, sőt telepítésekre került sor, ám mivel ez javarészt a magyar földbirtokosoktól elvett területeken és általában a magyar lakosság háttérbeszorításának célzatával folyt le, ezért nem jelenthetett mintát a magyar reformerek számára.¹⁹

A Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői ugyanúgy gondolkodtak a lakásügyről, mint a háború előtt, az 1907-es törvények megalkotásakor. Olyan kérdést láttak benne, melynek rendezésével egy csapásra számos más társadalmi probléma is megoldottnak lesz tekinthető. Az érintettek életszínvonal-emelkedése mellett – illetve annak révén – a falvak közegészségügyi helyzetének javulását, a gyermekhalandóság csökkenését, a munkaképtelenséghez és így a család társadalmi kiilleszkedéséhez vezető betegségek megritkulását akarták elérni.²⁰ Legfőképpen azonban azt remélték, hogy az állami vagy más közületi lakáshoz segítség kiegyensúlyozott, sorsával megelégedett, tulajdonát féltő és ezért sem lázadó, családja boldogulását szem előtt tartó, erkölcsös, dolgozó, kocsmakerülő – azaz ideális munkást eredményez. Ennek érdekében a lakásjuttatáson túl – nem teljesen megbízva a lakás puszta „nevelő erejében” – a juttatottak körének szigorú kiválasztását és későbbi figyelemmel kísérésüket, oktatásukat, irányításukat is szorgalmazták (különösen a konyhakert szakszerű megművelése és a téli háziipar végzése érdekében).²¹

A lakáskérdés kiemelt kezelése esetében nem volt elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a lakás, a ház – különösen, ha telepszerűen építették – látványosan igazolta vissza a szűkebb és tágabb társadalom – a politikai elit és a választók – számára a szociálpolitikára fordított összegek létjogosultságát. Emellett talán a legfontosabb szempont az volt (legalábbis a törvényalkotók egy része, különösen az OMGE és az országgyűlés földreform-ellenes kép-

¹⁵ Lásd részletesebben: Hámori: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. A politikai ellenálás oka általában az érintettek magatartása iránti nagyfokú bizalmatlanságban volt keresendő.

¹⁶ Ennek nem mond ellent, hogy a házadóból képzett állami alap csak kertes családi házakra adott hitelt, mert a hitelkihelyezés döntően a városokra korlátozódott. (Lehmann, Otto: *Die Geldbeschaffung für den Wohnungsbau*. Berlin, 1928. 178. skk; Frerich, Johannes–Frei, Martin: *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. München, 1996. I. Bd. 238–241.)

¹⁷ Calza Bini, Alberto: *Il fascismo per la case del popolo*. Roma, 1927.

¹⁸ Liepmann, Karl: *Der gemeinnützige Wohnungsbau*. Internationale Rundschau der Arbeit, 7. évf. (1926) 9. sz. 830.

¹⁹ Vitézi Rend és a csehszlovákiai legionárius, jugoszláv dobrovoljac vagy éppen a romániai katona-telepítések összevetése ugyan nem tárgya a jelen tanulmánynak, de azt érdemes megjegyezni, hogy a mögöttük álló ideológia kísértetiesen hasonlít egymásra. A kérdés elemzését lásd: Dolmányos István: *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. Agrártörténeti Szemle, 7. évf. (1963) 1–2. sz. 94–119; 3–4. sz. 347–364.

²⁰ Kerbolt László: *A beteg falu*. Pécs, 1934. 18.

²¹ Az 1920-ban Balatonfűredről útnak indult, Rubinek Gyula vezette Falu Országos Szövetség programja is tartalmazta ezt az elemet. (Marschall: *A falu gondozása*.)

viselői szemében), hogy a háztelek-juttatás révén elkerülhetőnek gondolták a földreform további folytatását, illetve az Országos Földbirtokrendező Bíróság által már megkezdett ügyek esetében azt remélték, hogy házhelyek kiosztásával elejét vehetik az érintett községekben a termőföld-igénylők nagyobb számú jelentkezésének.²² Ugyan mindkét, Nagyatádi Szabó János nevével fémjelzett földbirtokreform-törvény párhuzamosan szerepeltette a termőföld- és a házhely-osztást, a törvény betűi mögött – és számos esetben a gyakorlatban is – nem a két juttatási forma párhuzamossága, hanem a földhétségnak házhelyekkel való lecsillapítása állott.²³

Jóllehet a lakáskérdésnek szinte minden szociális baj panaceájaként való kezelése első-sorban a 19. század végének és a 20. század elejének konzervatív szociál-reformereire volt jellemző, nem volt a gondolat teljesen idegen Nagyatádi Szabó Istvántól sem; a földreform gyakorlati részét kidolgozó, és az agrárius-újkonzervatív körökkel OMGE-főtítkársága, később pedig igazgatósága és rövid ideig tartó minisztersége révén napi kapcsolatot tartó Rubinek Gyulához pedig különösen közel állt.²⁴

Ezt igazolta a részleteiben Rubinek által kidolgozott – bár a közvélemény szemében Nagyatádihoz kapcsolt – földreform gyakorlati végrehajtása is. Nem számítva a vitézi telkeket, több lépésben összesen 259 773 házhelyet²⁵ juttattak új tulajdonosoknak.²⁶ A házhelyosztás azonban számos nehézséget is felvetett. Ezek közé tartozott, hogy a házhelyeket rendre a település szélén jelölték ki, ráadásul általában azon a szélén, ahol nem volt várható a település további építése, illetve ahol a leggyengébb minőségű föld volt fellelhető. (Veres Péter erről egyenesen azt írta, hogy „az OFB-telepek ellen csak ott nincsen panasz, ahol a falu közelében egyáltalán nem találtak rossz földet. Mert ahol találtak, okvetlenül odatelepítették a szegényt.”)²⁷ Mindennek hátterében egyrészt az állt, hogy a kijelölt helyeken feküdtek az olcsóbb területek, másrészt pedig – olykor nem is olyan burkoltan – a térbeli elkülönítés szándéka is megjelent.²⁸ A kiosztott házhelyek sok esetben ár- vagy belvízjárta te-

²² Az igénybejelentések száma – úgy tűnik – a házhelyek kiosztásával nem csökkent, ám mégis lehetőséget adott arra, hogy számos más, a helyi hatóság és az érdekelt földbirtokosok részéről megnyilvánuló nyomásgyakorlással együtt alaposan lehűtse a földreformmal kapcsolatos várakozásokat. Ld.: Nagy József: *A Nagyatádi-féle földreform. 1920–1928*. Eger, 1993.

²³ Az első, ideiglenes, „kétszakaszosnak” is nevezett törvény már címében sem a földreformról szólt: „1920. évi XXIX. törvénycikk Halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról”. (Magyar törvénytár. Budapest, 1921.) és Nagy: *A Nagyatádi-féle földreform*.

²⁴ Bodrodközy Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története. Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig*. Budapest, 1929. 255. skk; Rubinek Gyula: *Küzdelem a nemzetköziséggel*. Budapest, 1906. Megjegyzendő, hogy úgy a földreform-tervekre, mint Nagyatádi gondolkodására nagy hatással voltak a Földművelésügyi Minisztérium azon tisztviselői, akik korábban az 1907-es törvények kidolgozásában vettek részt.

²⁵ Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*. In: Gunst Péter (Szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 1998. A földreform lezárásának szándékával meghozott 1928:XLI. törvénycikk miniszteri indoklása ugyanakkor csak 256 000 házhelyről szól (1928. évi törvénycikkek. Magyar törvénytár. Budapest, 1929. 653.)

²⁶ A földreform igen kiterjedt irodalmából a házhelyosztásra vonatkozó legfontosabb írások: Nagy: *A Nagyatádi-féle földreform*. 20–28.; Uő: Nagyatádi Szabó István és a földreform. In: Nagyatádi Szabó István emlékkönyv. Budapest, 1995. 224–279.; Bodrodközy: *A magyar agrármozgalmak története*. 251–274. Az idézett források a házhelyosztáskor követett szociális szempontokat egyébként nem érintik. Ilyenről egyedül Szabó A. Ferenc tesz említést (Szabó A. Ferenc: *Demográfiai problémák biztonságpolitikai vonatkozásai egykor és ma*. Budapest, 1999.)

²⁷ Veres Péter: *Az alföldi földmunkás házáról*. Tér és Forma, 11. évf. (1937) 5. sz. 143–146.

²⁸ „Van bennök és sorsukban valami tragikus vonás. Újabban az OFB házhelyeinek jóvalta kitelepítette őket a faluból. Nem érzik magukat betagozódva a társadalomba, és létük létalapja máról hol-

rületen helyezkedtek el, elsősorban annak „köszönhetően”, hogy a földbirtokosok maguk jelölhették ki az egyszeri vagyoadó alkalmával az államnak leadandó – és később az igénylőknek továbbadott – földeket, illetve építési telkeket.²⁹

A legnagyobb gondot azonban mégsem ezek a körülmények okozták, hanem az, hogy a telek állam által megelőlegezett árának törlesztése általában olyan mértékben megterhelte a családokat, hogy további készpénzkiadásra semmiképpen sem tudtak vállalkozni.³⁰ 1926 októberéig a házhelyeknek mindössze 23,23%-án emeltek valamilyen lakóépületet, de még ennél is árulkodóbb, hogy mindössze 22,39% volt képes a vészesen közeledő határidő ellenére a vételárat visszatörleszteni.³¹ Az érintettek hitelt általában egyáltalán nem vagy csak különösen súlyos feltételek mellett kaptak; utóbbi esetben a házhely csaknem mindig néhány éven belül elárverezésre került.³² Nagyon sok esetben került sor arra is, hogy házhelyet igénylők rákényszerültek az addigi lakbérlet felmondására, és a juttatott telken emelt, ideiglenesnek szánt, putriszerű építményben húzódtak meg, olykor évekre. Az így kialakult „telepek” (melyek gyakran összefüggő utcatorokat is képeztek) az érintett községek számára leküzdhetetlen szociális, közegészségügyi és – a hatóságok egybehangzó véleménye szerint – közrendészeti problémák forrásaivá váltak, egyebek mellett a TBC és a venereás (nemi) megbetegedések fő fészkeit látták-láttatták bennük.³³ Megoldásul csak építési szabályzat megalkotása kínálkozott, ám annak betartatása, ellenőrzése gyakorlatilag kivihetetlennek bizonyult.³⁴

napra teng, s az állandó létbizonytalanság lelkükben fészkel.” (Kiss István: *Morális eszközök a szociális nevelésben*. In: A magyar szociálpolitika feladatai. II. köt. 533.) Az állítás valóságtartalmát megerősíti egyfelől számtalan korabeli panasz és újságcikk is, másrészt pedig a helynevek tanúsága (OFB-dűlő, OFB-sor vagy OFB-telep.) Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, 1974.; Végh József (szerk.): *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei*. I. 1970.; Bakos József–Fekete Péter: *Eger és Felnémet földrajzi nevei*. I–II. köt. Eger, 1972.

²⁹ Ez a legvilágosabban az 1938–39-es nagy dunai árvíz idején derült ki, amikor Bonczos Miklós árvízi kormánybiztos jelentésében külön felhívta a figyelmet a földreform idején juttatott telkek veszélyeztetett voltára. (Az Országos Árvízvédelmi Kormánybiztos iratai. Országos Vízügyi Levéltár. II. 4. a.)

³⁰ Hasonló volt a helyzet azoknak a gazdáknak az esetében is, akik hosszas takarékoskodás után 5000–6000 pengő tartálékkal bírtak: ha ezen építési telket vásároltak, akkor a házra általában már nem futotta. (Kovrig Béla: *A szociális lakáspolitiká*. Budapest, 1929. 25.)

³¹ Az már inkább a hatóságok lassúságáról árulkodott, hogy mindössze a házhelyek 10,69%-át telekkönyvezték a juttatott javára. (Hadik János: *Falusi kislakások*. Köztelek, 35. évf. (1926. április 22.) 568.) Kanyar József felhívta a figyelmet arra is, hogy a telekkönyvezés késése nagymértékben gátolta az építkezések megkezdését is. (Kanyar József: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a felszabadulásig, 1920–1945*. Budapest, 1980. 81.)

³² Jó példa erre Tibolddarócé: ott a szétosztott 96 házhelyből mindössze 20-nak a tulajdonosa volt képes törleszteni, és összesen 10 új ház épült fel – ám ezek sem feleltek meg a közegészségügy legelőkelőbb követelményeinek sem. (Mezey Margit: *Tibolddaróc*. Zöld Kereszt, 5. évf. (1934) 7. sz. 187–189.) Hogy a példa nem elszigetelt, arra bizonyíték az OKH felterjesztése a Pénzügyminisztériumhoz a tervbe vett földreform hitelműveleteiben való részletetésük tárgyában. (MOL. Z 148. 13. cs. 843. tétel.)

³³ A sok idézhető példából az egyik legszemléletesebb: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tisztifőorvosának jelentése 1932-ből, mely az említett indokok miatt az OFB által létrehozott telepek „legalább felének” felszámolására, vagy amennyiben ezt anyagi okok nem teszik lehetővé, legalább egészségházak sürgős létesítésére tett javaslatot. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tisztifőorvosának iratai, PML IV. 411. a.)

³⁴ Példa erre: Balassagyarmat megyei város polgármesterének ált. iratai. Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fiókleveletára, V. 83. 15. dob. köt. Szabó Zoltán is érzékletes képet fest az itteni lakásnyomorról és a város tehetetlenségéről – ami egyébként az országban egyáltalán nem a legrosszabb helyzet volt, különösen nem Mezőkövesd környékével összevetve. (Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, 1938. 218–230.)

A házhely-juttatás felsorolt problémái nem voltak ismeretlenek a törvényhozók előtt sem: már a második földbirtok-törvény nemzetgyűlési tárgyalásakor többen hívták fel a figyelmet az építési telkek kiosztásakor tapasztalható anomáliákra. Csík József keresztényszocialista képviselő egyenesen arról beszélt, hogy pusztán telkek osztásával a vidék lakáshelyzete aligha orvosolható, ahhoz szükséges lenne állami vagy államilag támogatott építési hitel is.³⁵ Ennek ellenére csak az ígért némi változást, amikor az 1923:XXXIV törvénycikkkel életre hívott, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium kebelében működő Lakásépítési Állandó Bizottság hatáskörét létrehozása évében kiterjesztették a falusi lakáskérdés tanulmányozására is.³⁶ A Bizottság 1924-es éves jelentésében a „magyar vidék lakásszükségletét” legkevesebb 80 000–85 000 körülire becsülte.³⁷ Az adat azonban vajmi keveset mond. Nem tudni, hogy a jelentés összeállítói mit értettek a „magyar vidék” kifejezésen.³⁸ Még ennél is zavarbaejtőbb, hogy semmit sem közöltek arról, mit tekintenek lakáshiánynak, melyik lakást minősítik túlszűfolttnak vagy éppen közegészségügyi szempontból elfogadhatatlannak. Éppen ezért a 80 000–85 000-es adat csak egy szempontból tekinthető fontosnak: a magyar szociálpolitika szakértői ezt az adatot tették le az ország irányítóinak asztalára, mint a megoldandó társadalmi kérdések egyik legfontosabbikát. Azonban amikor egy évvel később, 1926-ban a népjóléti tárca országos értekezletet szervezett a magyar szociálpolitika feladatairól, a lakáskérdés már elsősorban mint városi, még pontosabban mint fővárosi probléma merült már csak fel, s úgy tűnhetett, hogy a társadalompolitika irányítói csendben félretették a vidéki lakásépítés kérdését.³⁹

Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet alapítása

A látszat ellenére a falusi lakásügy, a gazdasági munkások olcsó lakáshoz segítségének gondolata – szemben mással, például a kötelező társadalombiztosításnak a mezőgazdasági munkásokra való kiterjesztésének 1938-ig vajdó ügyével – nem került ki a szociálpolitika irányítóinak érdeklődési köréből. 1925. február 18-án Hadik János gróf vezetésével az Iparosok Országos Központi Hitelszövetkezete (IOKH) megalapította a Falusi Kislakásépítési Szövetkezetet (FAKSz), amely az államtól 90 000, az Országos Központi Hitelszövetkezettől és az IOKH-tól 30 000-30 000 pengőnyi forgótőkét kapott.⁴⁰ Mivel ez kevésnek bizo-

³⁵ Az 1920. évi február 16-ára összehívott Nemzetgyűlés naplója. XI. köt. 63. (1921. június 15.)

³⁶ 26.142/1923. Me. rendelet. (PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 25.002/1924.) A Lakásépítési Állandó Bizottság koordinálta annak a 4 millió pengős rövid lejáratú hitelnek a szétosztását is, melyet az 1923-as év költségvetésébe építettek be. Az összeg – és az 1925–26-os 78 000, illetve az 1927–28-as félmillió és az 1928–29-es másfél millió pengő – egyszerre szolgált a lakásinség és az építőiparban jelentkező nagyarányú munkanélküliség csökkentésére, ám a pénzből a fővároson kívül csak a nagyvárosokra, és különösen a megcsonkult vármegyék új székhelyein folyó építési munkákra futotta. (Az 1927. évi január 25-ére összehívott Országgyűlés Alsóházának naplója. XXXI. köt. 54–57.)

³⁷ *A Lakásépítő [sic!] Állandó Bizottság éves jelentése az 1924. évről.* Budapest, é.n.

³⁸ A népjóléti tárcának alsóbb fokú szervei csak Budapesten voltak, és ezért érdemi működést is csak itt fejtett ki.

³⁹ A Népjóléti, majd a Belügyminisztérium kebelében működött egy lakásügyi szervezet, az azonban csak az állami tulajdonú, igen kevés számú lakás és a szükséglakótelepek ügyeivel foglalkozott. (Állami lakótelepek ügyei. MOL. K-150. 4007–4012. cs.)

⁴⁰ Ez megfelelt 1875 millió akkori koronának. *Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1942. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása a tizennyolcadik üzetévről.* Budapest, 1943.

nyult, a Földművelésügyi Minisztérium a Népszövetségtől felvett államkölcson és a tárca bevételi többleteinek terhére igen jelentős további pénzüsszegeket utalt ki.⁴¹

A szövetkezet élére elnöknek gróf Hadik Jánost választották meg. Hadikot az OMGE azon hangadóinak vezetőjeként ismerték, akik korábban élesen bírálták és túlzottnak találták a földreformot, mindenekelőtt annak a hiteléletre gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt.⁴² Ugyanakkor éppen ez a kör volt az, amelyik a házhelyek osztását a legerőteljesebben támogatta, felkarolva azt az érvelést, mely abban olyan eszközt látott, amivel a földbirtokigénybevételeket lehet lassítani vagy éppen kiküszöbölni.⁴³

Ellentétben a húszas évek elejének elvetélt kísérletével, amikor autonóm szövetkezetek alapításával kísérleteztek, 1925-ben az Országos Központi Hitelszövetkezet már meglévő és szinte minden községben működő tagszövetkezeteit akarták a hitel kihelyezésére felhasználni. A megalakulásról szóló hirdetmény szerint az új szervezet céljai közé tartozott készpénzért jó és országosan egységes minőségű épületanyagot árusítani, a házhely-juttatottaknak kedvezményes áron, rövid lejáratú, egy év alatt visszafizetendő hitelek adni, illetve egészséges és olcsó lakások típusterveit az érdeklődők rendelkezésére bocsátani. Az utolsó pont említette csak, hogy a szövetkezet hosszabb, tíz éves futamidejű, 4,5%-os kölcsönök nyújtását is tervezte az OFB (Országos Földbirtokrendező Bíróság) juttatottjainak. Ám ebben az esetben a hirdetmény számos előfeltételt is tartalmazott. Ugyanis nem volt elégséges feltétel, hogy az építési telkek kimérésekor az ilyen hitelt elnyerni szándékozó egyszer már juttatásra méltónak és alkalmasnak találtatott. „Dolgosnak”, „erényesnek” és „józan életűnek” kellett lennie, hiszen a körlevél szerint „ingyen házban senki sem lakhatik, ingyen házhoz senki nem juthat, csak annak lehet háza, aki ezért erős munkával megdolgozik, és ezzel a munkával szerzett keresményéből az igénybe vett hitelt le is törleszti”. Megjegyzendő, hogy hasonló kitételek bőven szerepeltek a két törvény alapján lebonyolított földreformmal kapcsolatban is; akkor a helyi hatóságok sok esetben kapva-kaptak az alkalmon, és a jogilag meglehetősen értelmezhetetlen kategóriák („jó erkölcsű”) segítségével kérelmezők tömegét utasították vissza.⁴⁴

Az előfeltételek meglétét természetesen nem pusztán „önbevallásra” alapozta a szövetkezet: a hitel megítélésekor gondos mérlegelés és a helyi „szavahihető személyek” megkérdezése volt az irányadó. Ilyennek elsősorban a jegyzők találtattak – mivel elsőfokú adóhatóságként ők voltak azok, akik az érintettek adózási, fizetési fegyelméről információkkal bírtak. A hitel megítéléséhez kikötötték azt is, hogy elnyerőjének az Országos Földbirtokrendező Bíróság felé a kapott házhely után tartozása nem lehet, egy évvel később, 1926-ban azonban ezt a korlátozást feloldották. Az azonban érvényben maradt, hogy a rászoruló készpénzt semmiképpen nem kaphat: az igényelt kölcsönt anyagban kellett kiutalni: ha a településen volt a FAKSz-nak szerződött építőanyag-kereskedője, akkor attól, ha nem, akkor más forrásból. Készpénzt még az összérték legfeljebb 20%-át kitevő fuvarra sem lehe-

⁴¹ A Népszövetség kölcsönéből 1926-ban 5,8, majd fél évvel később ugyanennyi pengőt, 1927–28-ban 6 960 000 pengőt, 1928–29-ben 8 milliót; emellett a Földművelésügyi Minisztérium bevételi feleslegéből 1926–27-ben 13 920 000 pengőt, 1927–28-as pénzügyi évben pedig 2,2 milliót. Ha az adatok pontosak, akkor ez összesen 42,68 millió pengőt tesz ki. Ebből a pénzből azonban az OFAKSz nem csak saját hitelkihelyezéseket végzett, hanem az OKH tagszövetkezeteinek is adott át pénzüsszegeket, de ennek nagyságáról nem került elő adat. (Mayer János: *A földművelésügyi tárca beruházásai 1925–1929*. Budapest, 1929. 129–132.)

⁴² Bodrogyózy: *A magyar agrármozgalmak története*, 258. skk.

⁴³ Major Sándor: *Gróf Hadik János*. H. n., é. n. [1933.] A szerző a házhelyosztás támogatása miatt „elsőrendű szocialpolitikusként” [sic] nevezte Hadikot.

⁴⁴ Erre számos példát hoz Nagy: *A Nyugat-Érdéki földreform*.

tett igényelni: a fuvarost ugyanis a jegyző útján fizették ki.⁴⁵ A készpénz-nyújtástól való merev elzárkózás egyáltalában nem csak a FAKSz eljárásának volt jellemzője. A kor szociálpolitikájának ugyanis visszatérő eleme volt a rászorulóknak nevelésre és irányításra szorulókként, többé-kevésbé megbízhatatlan személyekként való kezelése, ami eleve kizárta, hogy készpénzt adjanak át nekik, hiszen feltételezték – ahogy azt a FAKSz körlevele nevén is nevezte –, hogy nem a segítséget adó által eltervezett célra fogják költeni.⁴⁶ Ez annak ellenére így volt, hogy a számos feltétel, melyekkel a hitelt körülbástyázták, eleve kizártta tette, hogy a legszegényebbek, legelesettebbek – akiknél esetleg feltételezhető lett volna, hogy közülük egyeseknek a helyzete mögött tényleg valamilyen, a törlesztést veszélyeztető deviancia áll – akár csak szóba is jöhessenek a kölcsön elnyerésekor.

A hitel törlesztési biztonságát a FAKSz számára mindössze egyetlen dolog ingatta meg: az 1920:XXXVI. birtokreform-novella azon rendelkezése, mely határozott időre védelmet és egyben terhelési korlátozást rendelt el a kiosztott házhelyekre. Ennek az ellentmondásnak a feloldására dolgozták ki az 1927:XIX. törvénycikket.⁴⁷ A rövid, mindössze nyolc paragrafusból álló jogszabály lényege a házhely-juttatottaknak adott kölcsönök különleges kezelése volt: esetleges végrehajtás esetén ugyanis ezek abszolút elsőbbséget élveztek.

A törvény képviselőházi tárgyalása kezdetén Szabó Sándor, a javaslat földművelésügyi minisztériumi előadója – miután hosszan, de csak általánosságokra kitérve ecsetelte a falusi lakáskérdés fontosságát – maga is elismerte, hogy a földreform juttatottjai közül csak a legtehetősebbeknek volt módjuk telkükön házat is építeni, ám „a nagy tömegeknek, a szegény embereknek hajlékhoz való juttatásában még mindig nem történt elegendő intézkedés”. Ezután tett ígéretet arra, hogy mérsékelte, 4%-os kamat mellett, állami tőkéből fognak az építők részére hitelt biztosítani (igaz, ehhez hozzátette azt is, hogy a magántőkére továbbra is fokozottan számítanak).⁴⁸

A törvényjavaslatához az ellenzék részéről is többen hozzászóltak. Farkas István szociáldemokrata képviselő számos ponton támadta a törvénytervezetet. Mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a birtokvédelmet a FAKSz-kölcsönök esetén felfüggesztik, mert szerinte ezzel a házat építő könnyen kiszolgáltatott helyzetbe kerülhetett. Elfogadhatatlannak ítélte azt is, hogy amennyiben a hitelt felvevő tartozott a házhelye után, a kölcsönösszeg felét a folyósító fedezet-garanciaként visszatarthatta. Az ellenzéki szónok szerint ez a rendelkezés egyedül a földreformot elszenvedő nagybirtokosok érdekeit szolgálta. Mindemellett a FAKSz szervezetét drágának, ügyvitelét túl bonyolultnak ítélte. A készpénzjuttatás tilalmát is csak e szempontból: a számtalan elismervény, igazolás kezelése miatt kifogásolta.

Gaál Gaszton disszedens kigazdapárti képviselő is a túlzott bürokráciát róta fel a tervezetnek, még azt is megpendítve, hogy semmi egyébről nincs szó, mint hogy jó pár embernek állást teremtsenek.⁴⁹ Kifogásolta azt is, hogy a FAKSz a kapott 5 millió aranykorona felét folyósítás helyett visszatartotta, és szerinte alkalmatlan, ha ugyan nem törvénytelen célokra használta fel. Volt párttársának Mayer János földművelésügyi miniszter válaszolt.

⁴⁵ A 24 oldalas körlevél megtalálható: PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 12.456/1926.

⁴⁶ A jelenség részletes bemutatását lásd: Hámori Péter: *Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény (koldus-) ügy rendezésére*. In: Závodszy Géza (Szerk.): *Fuga temporum. Emlékkönyv Eperjessy Géza 70. születésnapjára*. Budapest, 1997. 257–286.

⁴⁷ *Magyar törvénytár*, Budapest, 1928. 379–382.

⁴⁸ Az 1927. évi január 25-ére hirdetett Országgyűlés Alsóházának naplója. 1927. V. köt. 127–129.

⁴⁹ Gaál Gaszton állítását megerősíteni látszik az a körülmény, hogy az igazgatóság tagjai – szemben például a Hangyával – kizárólag a Földművelésügyi és Belügyminisztérium tényleges tisztviselőiből kerültek ki. (Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1942. évi igazgatósági jelentése)

Védelmébe vette a FAKSz addigi tevékenységét, „teljességgel altruistának” minősítve azt.⁵⁰ A parlamenti vitával és különösen sajtóvisszhangjával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a falusi kislakásépítésről szóló törvény összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelmet kapott, mint a következő szociális törvényjavaslat, a Lex Vass I., az ipari és kereskedelmi – tehát nem mezőgazdasági – dolgozók kötelező társadalombiztosításáról szóló 1927:XXI. törvény.

1927-től a FAKSz – pontosabban 1927-től OFAKSz, Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet – pénzügyi források és a felügyelet tekintetében teljes mértékben az államtól függött, lényegében állami szervvé vált, formailag azonban mégis szövetkezet maradt.⁵¹ Ennek hátterében azonban már nem valamely „társadalomnevelési” szándék állott, bár az előkészítésben a szövetkezeteknek ilyen szerepet több művében is szánó szociálpolitikus, Czettler Jenő is résztvett. Sokkal inkább az állam anyagi felelősségvállalásának erőteljes korlátozása motiválta a döntéshozókat: az állam ugyanis csak egy volt a szövetkezet tagjai közül, így az esetlegesen felhalmozódó tartozások esetén csak üzletrészeinek – meglehetősen csekély – arányában volt köteles a pénzügyi hiányokért jótállni.⁵²

Az újonnan létrejött szervezet pénzügyi hátterének megteremtését csak részben akarta magára vállalni az állami költségvetés. A kor szociálpolitikájának más területein már megszokott módon felvetették annak a gondolatát is, hogy a társadalom adakozókészségére apelláljanak. Ezért lehetővé kívánták tenni, hogy a szövetkezetbe juttatást nem igénylők is beléphessenek.⁵³ Ám a Földművelésügyi Minisztérium illetékesei hamar belátták, hogy legfőbb a közigazgatás résztvevői közül fognak kikerülni néhányan, akik majdan jegyeznek a kétpengős üzletrészekből. Mivel az adakozásból befolyó két pengő nem álltak arányban egy-egy ház 1200–1500 pengőre becsült építési költségeivel, a minisztérium végül csak mint elvi lehetőséget hagyta meg a terheknek a társadalomra való illetően áthárításának lehetőségét.⁵⁴ Hasonlóképp kudarcot vallott az a kísérlet, hogy az Országos Központi Hitel-szövetkezettel jegyeztessenek további üzletrészeket, ugyanis a felajánlott 4% kamatot az OKH „képtelenül alacsonynak” minősítette.⁵⁵ Végül hosszas tárgyalások után – melyeknek részletei nem ismertek, de valószínűleg nem nélkülözték a nyomásgyakorlást sem az állam részéről⁵⁶ – sikerült a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetét rávenni arra, hogy a 4 950 000 pengős üzletrész-tőke közel felét, 2 000 000 pengőt – a díjtartalékok befekteté-

⁵⁰ Gaál támadására a FAKSz volt elnöke, Hadik János gróf is válaszolt egy broszúrában (*Hadik János gróf válasza Gaál Gasztonnak*. Budapest, 1927.) Hadik egyébként – megunva az állandó támadásokat – 1926 őszén mondott le a szövetkezet elnöki posztjáról. (*A falusi kislakások ügye*. Köztelek, 35. évf. (1926) október 17.)

⁵¹ Az 1920:XXX. törvénycikkkel átszervezett, erőteljesen központosított OKH felett a pénzügyminisztérium gyakorolt felügyeletet, és tőkéjének java része is az államtól származott. (*Jelentés az Országos Központi Hitelszövetkezet 1921-es üzletéről*. Budapest, 1922; *A magyar szociális jogszabályok ismertetése*. 45; továbbá MOL Z 144. 2. dob.)

⁵² Valószínűleg ez a jogi körülmény játszott közre akkor is, amikor 1926-ban úgy rendelkeztek, hogy minden hiteligénylőnek legalább egy kétpengős üzletrészt jegyeznie kell.

⁵³ 58.125/1927 FM rendelet az OFAKSZ tiszteletbeli tagságáról. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 34.142/1927.

⁵⁴ MOL K-178. Földművelésügyi Minisztérium elnöki iratai (továbbiakban Fm. Eln.) 2143/1926.

⁵⁵ OKH felterjesztése, MOL. Z 148. 13. cs. 843. tétel. im.

⁵⁶ A lényegesen könnyebb helyzetben lévő OTI esetében a 30-as években visszatérő jelenség volt, hogy az igazgatóságot az állam jelenlévő képviselője az igazgatóság tagjainak tiltakozását leszerelve vette rá a díjtartalékok lakásépítésre való fordítására (Az Országos Társadalombiztosító Intézet igazgatósági üléseinek tárgysorozata és iratai. MOL P 1240. számos jegyzőkönyve)

seként – lejegyezze.⁵⁷ Ez a hazai biztosítóintézetek gyakorlatában korábban példa nélkül állott. Mindaddig ugyanis a tőkét legfeljebb bérházakba fektették, és nem foglalkoztak bizonytalan kimenetelű, kisembereknek adott kölcsönökkel, ám az 1927:XIX. törvénycikk ezeket a kölcsönöket valamivel biztonságosabbá tette.⁵⁸

A Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet indulásakor és később is szoros kapcsolatban maradt a helyi közigazgatással. Az 1927:XIX. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott belügyminiszteri rendelet – alátámasztva a szövetkezet állami szerv jellegét – egyenesen a községi jegyzők feladatává tette a hitelekkel kapcsolatos ügyintézkést.⁵⁹ A szövetkezet vezetése úgy vélte, hogy „a kormány ... rendeleteire való hivatkozás talán felesleges is, mert hiszen elképzelhetetlen, hogy a helyi hatóságok ... ne a legteljesebb megértéssel siessenek szövetkezetünk támogatására.” Igyekeztek meggyőzni az amúgy is egyre inkább túlterhelt jegyzőket, hogy „az egyes községekben csak igen kevés olyan személyről lehet majd szó, akik anyaghitelben részesülhetnek; mindez a munka tehát számba alig vehető munkatöbbletet fog az egyes jegyzőknek okozni”.⁶⁰ Az OFAKSz ugyanis azt is sietett leszögezni: „a földreform során olyan sokan jutottak házhelyhez, hogy még azokat sem támogathatja a FAKSZ egyszerre, akik az alábbi feltételeknek mindenben megfelelnek, és az anyaghitel visszafizetése iránt teljes biztosítékot nyújtanak.”⁶¹ Megjegyzendő, hogy a két világháború közötti magyar szociálpolitikai intézkedések során – a társadalombiztosítás kivételével, ahol ez jogszabályban volt rögzítve – igyekeztek elkerülni a jogosultsági kör meghatározását, szinte minden esetben leszögezve, hogy a juttatásra joga senkinek nincsen, az adható, de semmiképpen sem „jár” az érintetteknek. Különösen igaz volt ez az OFAKSz előzményének tekinthető két földreform-törvénnyel kapcsolatban, ahol a földművelésügyi miniszteri végrehajtási rendeletek hosszasan sorolták fel a juttatásból kizárandókat, illetve legnagyobb mértékben politikai természetű „véteiket”, ám – annak ellenére, hogy a Nemzetgyűlésben ezt több képviselő szorgalmazta – következetesen elzárkóztak a földjuttatásban részesítendők körének meghatározásától.⁶²

⁵⁷ *Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és zárószámadása az 1932. évi II. üléstől.* Budapest, 1933.

⁵⁸ Kamocsay Jenő: *Tőkekihelyezés a biztosítótársulatok gyakorlatában a világháború előtt és alatt.* Budapest, é.n. [1929?] és Kovrig Béla: *A díjtartalékok vagyonának gyümölcsöztetése.* Budapest, 1934. Elsősorban a német mintát követve a társadalombiztosítási törvény lehetővé tette, hogy a biztosító intézetek tőkéjük 30%-át új épületekbe fektessék. (Kovrig Béla – Frisch Ferenc: *Öregségi és rokkantsági biztosítás.* Budapest, 1928. 71.) Kovrignak az az osztrák mintát követő javaslata azonban nem talált meghallgatásra, hogy a díjtartalékokat csak városi munkásházak építésére használják, és vidéken a házadó 2%-ából építési kölcsönalapokat létesítsenek. (Kovrig: *A szociális lakáspolitikai*, 27.)

⁵⁹ 52.170/1927. Bm. A falusi kislakásépítési akció hatósági támogatásáról. Belügyi Közlöny, 32. évf. (1927. március 27.) 426.

⁶⁰ Az érintett jegyzői kar bizonyos fokú ellenállására vagy inkább passzivitására lehet következtetni abból is, hogy két további rendelet is cselekvésre noszogatta őket. (86.200/1927. Fm. A falusi kislakásépítést elősegítő hitelekben származó követelések biztosításáról és behajtásáról szóló 1927:XIX. tc-ben a földművelésügyi miniszter ügykörét érintő rendelkezések végrehajtása tb. In: *A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokról.* Budapest, 1942.

⁶¹ A falusi kislakásépítési akciónak hatósági támogatásáról. A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokról. OFAKSz, Budapest, 1927. 33–35. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet iratai, MOL Z-139. 1. cs. 2. dossz.

⁶² Nagy: *A Nagyatádi-féle földreform.* 63–77, 127–141. Egy rendelet még a földreformmal kapcsolatos – tehát a már elfogadott törvényről szóló – hírverést is megtiltotta, sőt kihágásnak minősítette. Uo. 129.

Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet működése

1927-től az OFAKSz nyújtotta hitelek három csoportba osztották. Az első, „A” típusú kölcsön összege 1500 pengő volt, visszafizetésére pedig húsz éven keresztül, évi egy összegben kellett sort keríteni 4% kamattal együtt (a hitelszövetkezetektől kapott kölcsönök általános kamata 6–8,5% között mozgott). Az „A” hitelt kizárólag termőfölddel nem rendelkező mezőgazdasági munkások kérhették, illetve olyan hadirokkantak és hadiárva, akik három holdnál kisebb birtokkal rendelkeztek, de csak akkor, ha élő gyermekeik voltak. A rendelkezés – kölcsönről lévén szó – gyakran nem segített érdemben a háborús sérülteken.⁶³

Az „A” típusú kölcsönből a földreform idején nemcsak házhely, hanem földjuttatásban is részesült személyeket a jogszabály elvben kizárta volna. Az OFB juttatottjaival és esetenként más törpe- és kisbirtokosokkal szemben mégis kivételt tettek – ám esetükben azt az előírást, hogy a föld megváltási árának legalább a felét a kölcsön elnyeréséig törleszteni kell, szigorúan ellenőrizték.⁶⁴ Az OFAKSz-nak a szélesebb közönséget megcélzó tájékoztatója mindezt ekképpen fogalmazta meg: „Hosszabb lejáratú, nagyobb összegű anyaghitelben csak a teljesen vagyontalanok részesülhetnek, akik házuk felépítéséhez a maguk és családjuk munkaerején kívül egyébbel alig tudnak hozzájárulni.” (Ehhez kövéren szedve ezúttal is hozzátette a brosúra: „Támogatásra azonban jogcíme senkinek sincs.”)⁶⁵

A második és harmadik („B” és „C”) típusú kölcsön egyaránt rövid lejáratú volt: 640 pengő két vagy 400 pengő egy évre. Megkötés mindössze az elsőnél látható: az igénylőnek földhöz juttatottnak kellett lennie. Egyik összeg sem volt elegendő egy ház felhúzásához: a fellelhető adatok tanúsága szerint 1927–28-ban egy ház ára melléképületek nélkül 1420–1890 pengő között mozgott.⁶⁶ A „B” és „C” típusú kölcsön két-, illetve egyéves futamideje egyértelműen arról árulkodott, hogy kiötlőik nem a falvak napszámosainak szánták azokat. Igazolja ezt, hogy az 1928-ig hitelt kapott 15 187 főből mindössze 6,05% nyert el „B”, és csak 3,17% „C” típusú hitelt.⁶⁷ Néhány éves kísérletezés után a szövetkezet vezetői is ráébredtek, hogy a rövid futamidejű kölcsönt kevesen veszik igénybe. A tehetősebbeknek általában volt annyi pénzük, hogy külső segítség nélkül – vagy többéves, kamatmentes rokonbaráti kölcsönök segítségével – házat építsenek maguknak, míg a szegényebbek még csak nem is gondolhattak arra, hogy egy-két év alatt többszáz pengőt előteremtsenek. Ezért 1932-től az OFAKSz „átmenetileg” (a gyakorlatban végleg) megszüntette az egy-két éves kölcsönök adását, és helyettük a „D” típust vezette be: ez legfeljebb 1500 pengőt tehetett ki,

⁶³ Számos esetben éppen a rokkant-telepítéseknél volt a legnagyobb fizetési elmaradás. Hámori Péter: *Kalocsa szociálpolitikája*. In: Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa, 2000. 353–385.

⁶⁴ A falusi kislakásépítő akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokhoz. Budapest, 1943. 8–12.

⁶⁵ *Hogy minden magyar család hajlékhoz jusson. A falu házépítő szövetkezete*. Budapest, é.n. [1928?] Ugyanígy fogalmazott egy másik kiadvány is: Borián Ferenc: *Kik kaphatnak olcsó hiteleket házhelyük beépítéséhez?* Budapest, é.n. [1928.]

⁶⁶ MOL Z-139. 3–4. dob. Az iratokból sajnos a Szövetkezet forintra való átállásakor a már nem aktuális, visszafizetett kölcsönök iratanyagát megsemmisítették, így a fennmaradt anyagról nehéz eldönteni, mennyire reprezentatív. Összesen kb. 2500 tétel maradt fenn, jöllehet egy 1950. szeptember 25-i jegyzőkönyv szerint 22 460 hitelt felvevő tartozása rendezés alatt volt, míg további 600 ügyében még folyt a vizsgálat. (Kislakásépítési Válságmegállapító Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. OL. XXIX-N-1-j. 1. dob.)

⁶⁷ Ugyanakkor a kihelyezett 24 912 250 pengőnek 2,37 %-a „B”, de már 16,79 %-a volt „C” típusú; még ennél is árulkodóbbak a kölcsönösszegek átlagai: „A” = 1461 pengő, „B” = 643 pengő és „C” = 8680 pengő! Az utóbbi adat arra utal, hogy a „C” típust igénybe vevő 482 fő aligha lehetett napszámos vagy summás... (Mayer: *A földművelésügyi tárca beruházásai*, 131.)

15 évre szolt, és megemelt, 6% kamattal járt együtt. Ennél a fajta kölcsönnél lehetőség volt alacsonyabb összeg felvételére is (az A típusnál a szövetkezet vezetése az ügyvitel egyszerűsítésére hivatkozva elzárkózott kisebb összegek folyósításától). Új előírás volt azonban, hogy a „D” típusú kölcsönből épített háznak kő- vagy téglafallal kellett rendelkeznie.⁶⁸ Ez és az a körülmény, hogy előfeltételként 800 pengős saját összeget írtak elő, egyértelműen arra utalt, hogy az újfajta hitelt sem a falvak szegényeinek szánták.

A kő, illetve téglá mint előírással építőanyag újnak számított nemcsak az OFAKSz, de a magyar falvak építési gyakorlatában is. Ellentétben a városi építésszel, az 1920-as évek végén az építésszek és közegészségügyi szakemberek többsége nem fogalmazott meg reformterveket a falusi házakkal kapcsolatban. A vályogot mint építőanyagot – néhány, irreális elképzeléseket megfogalmazó szerző kivételével⁶⁹ – éppúgy általánosan elfogadták, mint a házak tájolását (rövidebb oldalával az utca felé) és a kettős (szoba, konyha), illetve hármas felosztású térelrendezést (tiszta-szoba-konyha-lakószoba).⁷⁰ Az OFAKSz tevékenysége ugyanis mindenkor megállt a házak küszöbénél: a belső berendezésbe, illetve ezen keresztül a kölcsönt elnyerők életviszonyaiba nem szándékoztak beavatkozni, jóllehet ezt több szociálpolitikai szakértő kezdettől helytelenítette: ők a lakáspolitikát az érintettek – többé-kevésbé kikényszerített – szocializációjával, nevelésével kívánták összekapcsolni.⁷¹

Az új építőanyagokkal való kísérletezés általában nem elsősorban a költségek, hanem az építőmesterek hozzá nem értése és a megrendelők konzervativizmusa miatt bukott meg.⁷² A Falu Országos Szövetségének 1926-os „reformankétján” is mindössze annyit javasoltak a szakemberek, hogy minden faluban épüljön közegészségügyileg példaadó mintaház államköltségen, és hogy ne csak a városok, hanem a falvak is hozzanak építési szabályrendeletet (mert a vármegyei általában betarthatatlan, és ellenőrzése sem megoldott).⁷³ Csak az 1930-as évek elején fogalmazódtak meg olyan elképzelések, melyek többé-kevésbé szakítottak a hagyományos térelrendezéssel és épületszerkezetekkel,⁷⁴ ám a Tér és Forma című fo-

⁶⁸ Az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet 1931. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása. OFAKSz iratai, MOL Z-139. 1. cs. 4. dossz.

⁶⁹ Erre a legjobb példával az a füzet szolgál, amelyik közös, sokemeletes tömbházakban kívánta elhelyezni a falusi lakosokat. (Pálinkás Mihály: *A jövő faluja*. Budapest, 1929.)

⁷⁰ A vályoggal mint építőanyaggal kapcsolatban általában csak annyit jegyeztek meg, hogy a fal szilárd (kő vagy téglá) alapozása és alszigetelése nélkülözhetetlen. A hagyományos építési technikák és stílusok mindössze egyetlen ponton kaptak kritikát: a „reformerek” radikálisan meg kívánták növelni az ablakok méreteit. (Dorner Gyula – Nagy Márton: *A falu egészségügyének technikai vonatkozásai*. Budapest, 1922.) A Falu Országos Szövetség 110 falusi kiállításán is a hagyományos építésszetet propagálták. (Bodor Antal: *Száztíz községfejlesztési, gazdasági, egészségügyi és kultúrkiállítás*. Budapest, 1926.)

⁷¹ Kovrig Béla egy angliai tanulmányútja után, látva a londoni nyomornegyedből kiköltöztetett családok életviszonyait, egyenesen így fogalmazott: „Nézetem szerint egy ilyen (lakáshoz juttatási) akció akkor járna sikerrel, ha lakbérpótlék fizetésére köteleznék a község vagy valamely közületi támogatásban részesülő szövetkezet tulajdonában lévő lakásnak azt a lakóját, aki nem látogatja rendszeresen a háztartásügyi tanfolyamot. Ezzel az elképzeléssel kell kiépíteni a lakásfelügyeletet, de nem hesseni mintára, ahol ez külön bürokráciát jelent, hanem a társadalmi munkát ellátó család gondozó szervek egészséges együttműködése révén. ... A lakásfelügyeletnek azonban csak akkor lenne súlya és tekintélye, ha véleményének anyagi következményei is vannak.” (Kovrig: *A szociális lakáspolitiká, 16–17.*)

⁷² Acsay László: *A falu építkezése*. Népegészségügy, 8. évf. (1927) 16–17. sz. 1141–1144; Uő.: *Hogyan építsünk?* Budapest, 1927.

⁷³ Bodor Antal: *A községfejlesztés új módszere*. Budapest, 1927; Uő.: *A falufejlesztés alapvetése*. Budapest, 1931.

⁷⁴ Az egyetlen kivételt talán Antal Dezső építésznek a Gömbös-féle 92 pontban meghirdetett telepítési programmal kapcsolatos, viszonylag nagy példányszámban kiadott munkája jelentette. (Antal

lyóirat 1937–1938-as vitájáig ezek is szinte észrevétlenek maradtak.⁷⁵ Az sem látszik, hogy a különféle típustervek és javaslatok kidolgozásakor különösebben kíváncsiak lettek volna a hitelhez juttatottak nem pénzügyi jellegű, hanem építészeti igényeire.⁷⁶ Ennek megismerésére komolyabb lépések csak a Magyar Ház Baráti Körének megalakulása után történtek, a népi építézet hagyományainak részletes, alapos feltérképezése kapcsán.⁷⁷

Az OFAKSz azonban korántsem csak a „D”-típusú hitelek igénybevevőit próbálta rászorítani egészséges hajlék építésére. 1932-től az általános hitelfeltételek részévé tették a lakószoba minimálisan 22 négyzetméter alapterületét és legkevesebb 2,60 méter belmagasságát.⁷⁸ További rendelkezés volt az ablak és ajtó legkisebb méretének megszabása mellett a szoba padlójának fával való burkolása, továbbá tűzbiztos fedél készítése. Ez utóbbi kíváncsalom a tűzbiztosítás előírásával járt együtt, ami sejteti: a szövetkezet nemcsak az érintettek egészségére, hanem saját kölcsöneinek visszatérülésére is ügyelt a szabály megalkotásakor. Hasonlóképp a hitelező érdekeit is szolgálta a jó karban tartás előírása, hiszen esetleges árvverezés esetén a hitelt nyújtó csak így remélhette költségeinek megtérítését.⁷⁹

Az OFAKSz rendszeres működésének kezdetétől, tehát 1927 derekától kezdve a hitelek-ből fedezett építkezésekre vonatkozó előírások, hatósági követelések évről-évre ismétlődtek, ám betartásukkal folyamatos gondok voltak. Bár a házak jelentős része megfelelt a közegészségügyi előírásoknak, számos ház épült szabálytalanul, szigetelés és szilárd alap nélkül.⁸⁰ Másoknál apró ablakokat vagy épp szabálytalan tetőfedést alkalmaztak a megrende-

Dezső: *A telepítés műszaki vonatkozásai*. Budapest, 1933.) A kötetben leírtak azonban nem mindenben számoltak a realitásokkal és főleg a magyar paraszti hagyományokkal. Így például javasolta a padlásnak tető-lakótérre való átépítését vagy a házak közti csurgóárkok kiszélesítését, hogy oda ablakok nyílhassanak. Az utóbbi elképzelés azonban messzemenően nem számolt az érintettek minimális intimitás-igényével: így ugyanis a szomszédok konyháinak vagy lakószobáinak ablakai mintegy egy-másfél méterre kerültek volna egymástól...

⁷⁵ A Tér és Forma folyóirat főleg városi építézzettel foglalkozott (a harmincas évek második felében javarészt a Bauhaus-mozgalom tagjai publikáltak itt).

⁷⁶ Az esetlegesen felmerült tervmódosításokra a válasz a közegészségügyi szempont mint általános érv említése volt. (153.783/1927. Bm. im.)

⁷⁷ A Magyar Ház Baráti Köre kezdetől szoros kapcsolatot tartott a népi mozgalommal és írókkal. (Tóth Kálmán: *Építézmérnökök és népi építézet 1930–1950*. Etnographia, 89. évf. (1978) 3. sz. 426–433.)

⁷⁸ 35.689/1931. Fm. rendelet a FAKSz hitelek-ből történő építkezéseknél a közegészségügyi és épület-szilárdsági feltételek betartásának ellenőrzéséről. (PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 15.457/1931.) A lakószoba méretét a vármegyei és városi szabályrendeletek többnyire 20–22 négyzetméter körül írták elő, a belmagasság esetében viszont 2,80–30,00 méter között ingadoztak a szabályozások. (9234/1901. Bm. Eln. Körrendelete törvényhatósági építési szabályrendelet megalkotása tb. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 23.423/1905. és Magyarország vármegyei építési szabályrendeleteinek rövid ismertetése. Népegészségügy, 8. évf. (1927) 8. sz. 496–509.)

⁷⁹ A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokra. Országos Falusi Kislakáspító Szövetkezet iratai, MOL Z-139. 1. cs. 2. dossz. Megjegyzendő, hogy a belügyminiszter már 1924-ben rendeletben utasította a községeket az építkezések közegészségügyi szempontból való fokozott ellenőrzésére, ám maga a minisztérium is elismerte 1927-ben, vajmi kevés helyen történtek lépések ennek érdekében. (153.783/1927. Bm. *Az építkezések, főként a Falusi Kislakásépítési Szövetkezettel kapcsolatban történő építkezések fokozottabb ellenőrzéséről*. Belügyi Közlöny, 32. évf. (1927) május 8. 571. A hivatkozott, be nem tartott rendelet az 116.630/1924. Bm. rendelet a tudóvész terjedésének megelőzése tb. Belügyi Közlöny, 29. évf. [1924. november 19.], 1129.)

⁸⁰ A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Turán például a harmincas évek elején felépített 200 OFAKSz-házból 1942-ben már 55 lakhatatlan volt. Az 1938-as ár- és belvíz esetén is számos OFAKSz-ház dőlt össze vagy sérült meg, ami a telkek helytelen kiválasztásán túl az említett hibás építkezési módokra is utal. (Soltész Jenő: *Putritól az ONCsA-házig*. Hajlék, 1. évf. (1944) 1. sz. 76–90.) Ezeknek a véleményeknek ellentmond, hogy az 1939-ben a vármegyei szociális tanácsadók és (városi) köz-

lők. Gyakori volt, hogy nem szakemberrel, hanem kontárokkal dolgoztattak, vagy épp a lassú ügyintézés folytán a kölcsönt csak az (egészségtelen) ház megépülte után kapták meg.⁸¹ Megesett az is, hogy a megkívánt nyersanyagokat beszerezték, bemutatták az OFAKSz kiszálló építési ellenőrének, esetleg még be is építették – később azonban ezeket eladták, és olcsó, selejtes anyaggal pótolták.⁸² Különösen az olyan „luxusnak tartott” épületelemekkel bántak mostohán, mint a terveken szereplő tornác, árnyékszék, disznóól: ezeket vagy egyáltalán nem építették meg, vagy hulladékanyagokból tákolták össze.⁸³

A problémákat az OFAKSz vezetősége is érzékelte, részben a központba beküldött anyagkiutalásokból, részben pedig az újságokból.⁸⁴ 1935-ben, a városrendezésről és építésügyről szóló törvénytervezet alsóházi vitájakor Meizler Károly és Matolcsy Mátyás bírálataira, melyekből bőven jutott az OFAKSz-nak is, az igazgatóbizottság tagja, Schandl Károly meglehetősen erőteljesen tudott csak válaszolni.⁸⁵ Ennek ellenére a szövetkezet, azon kívül, hogy kettő helyett négy építési ellenőrt alkalmazott, vajmi keveset tett. Passzivitását, csakúgy, mint azt a körülményt, hogy az ellenőrök útiátalánya rendkívül alacsony maradt, elsősorban takarékossgal és azzal indokolták, hogy az ellenőrzések végrehajtása a községi közigazgatás feladata.⁸⁶

Az OFAKSz vezetősége más lehetőséget nem látván, legalább arra igyekezett ügyelni, hogy a leginkább „szem előtt lévő”, Budapest környéki építkezések rendben legyenek. 1931-ben fotóalbumot adtak ki, melyben valóban tetszetős – amennyire a fényképekről megállapítható –, a kiadott egységes tervek szerint épült, bekerített, melléképületekkel is körülvett házsorok voltak láthatók. Az ebben szereplő települések fele Pest környéki volt.⁸⁷ A korábban nagyobb gondot fordítottak a propagandára is: a mintának tekinthető utcasorok átadására a vármegye vezetői mellett a földművelésügyi tárca vezető hivatalnokai is rendre kiszálltak. Fótan az OFAKSz-hitelből épült telep Horthy Miklós nevét kapta, s felavatásakor a kormányzó személyesen is megjelent.⁸⁸ Mindezzel valószínűleg a közvéleményt akarták meggyőzni arról, hogy az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet elleni kritikák megalapozatlanok.

jóléti előadók országos értekezletén Vajna Vilmos azt állította, hogy „a FAKSz-házak egészségesek és aránylag jól megépítettek; a községnek nem egyszer egészen új képet kölcsönöztek” (Vajna Vilmos: *A szociálpolitika gazdasági eszközei*, 578.) Ugyanakkor más előadók ugyanezen a fórumon a silány építési módra panaszkodtak. (Példa erre: Török László: *Kisegyszisztenciák védelme*. In: Szociálpolitikai feladataink. I. köt. 330.)

⁸¹ Esztergár Lajos: *A földmunkások sorsa*. Kelet Népe, 6. évf. (1940) 1. sz. 6–8.

⁸² Jelentés az OFAKSz adósainak megsegítéséről. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 12.632/1942.

⁸³ Kovács István: *Az OFAKSz-építkezések tanulságai*. Nép- és Családvédelem, 2. évf. (1942) 11. sz. 12–15.

⁸⁴ 35.689/1931. Fm. A FAKSz hitelekbeli történő építkezéseknél a közegészségügyi és épületszilárdsági feltételek betartásának ellenőrzéséről.

⁸⁵ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Alsóházának naplója. XI. köt. 120. Budapest, 1936.

⁸⁶ G. K.: *Mi legyen az OFAKSz építkezéseivel?* Köztelek, 44. évf. (1935. május 4.) Az OFAKSz-nak formailag igaza is volt, ám a falusi jegyzők nem rendelkeztek a feladat ellátásához szükséges szakértelemmel.

⁸⁷ Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1931. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása. Melléklet. MOL Z-139. 1. cs. 4. dossz.

⁸⁸ Horváth Lajos: *Fót története a II. világháborúig*. Kézirat, 1935. 8. PML VO XI. 391. 1. dob. és Fót nagyközség jegyzőkönyvei, PML V. 1039. Ca. 34/1930. A fóti ügy különösen azért bírt súllyal, mert a község Károlyi Sándor, a magyar szövetkezeti mozgalom elindítója örököseinek birtoka volt; magának a telepnek is ők adtak földterületet.

Az építési szabálytalanságokat kezdetben az OFAKSz és a minisztérium vezetése a közgazdaság passzivitása mellett leginkább a falusi építetők konzervativizmusának és igénytelenségének tulajdonította.⁸⁹ A hitel odaítélésekor a kérelmező törlesztési képességét jó ideig nem vizsgálták, illetve ezt a feladatot a helyi bizottságokra bízták, amelyek azonban nem tettek eleget az elvárásoknak.⁹⁰ A jelenség hátterében több ok fedezhető fel. Egyrészt az említett bizottságokat ugyan a főszolgabíró kérte fel, de mivel a részvétel nem volt kötelező, azok sok helyütt meg sem alakultak, ahol pedig mégis létrejöttek, ott a községek vagy városok elitjének szociális ügyek iránt elkötelezett része vett bennük részt (lelkészek, tanítók, mellettük pedig a kegyes célú egyesületek többnyire nőkből álló vezetősége). Az ő lelkiismeretességükkel általában nem is volt probléma – annál inkább hozzáértésükkel. Számos esetben nem vették vagy nem akarták figyelembe venni azt a körülményt, hogy az OFAKSz segítsége nem segély, hanem kölcsön, amit vissza kell fizetni.⁹¹ A szövetkezet hitelpolitikájában tapasztalható óvatosság ellenére hasonló gondolkodással – legalábbis a beszámolók szerint – a kölcsönt elnyerők részéről is lehetett találkozni; egy Sopron vármegyei szerző úgy fogalmazott, hogy „ma már mindenki bánja, hogy a FAKSz-nak valaha is becsületesen fizetett. Szállóigévé vált, hogy a fizetés, törlesztés – legyintenek a kezükkel – »A FAKSz gondja«”. Általános a felfogás, hogy a FAKSz részére nem kell fizetést teljesíteni.⁹² Sok helyen évek teltek el törlesztés nélkül, ami alatt a lakók legfeljebb csekély összegű lakbért fizettek törlesztés helyett. Másutt az évi törlesztőrészlet messze meghaladta a helyben szokásos lakbér összegét s – természetesen – a házukat leszámítva majdnem teljesen vagyontalanok fizetési képességét is.⁹³ Somogy vármegyében több helyütt az okozott gondot, hogy a kölcsönt felvevő az adott hónapban nem rendelkezett elegendő készpénzzel, s mivel a posta töredékösszeget nem vett át a csekkre, semmit sem fizettek.⁹⁴ Az előírt 8%-os bűntetőkamat is nagyon gyorsan súlyos helyzetbe hozta a családokat, különösen a sok gyer-

⁸⁹ Egy szám nélküli körrendelet vagy annak másolata (melyet valószínűleg a Belügyminisztérium küldött el a megyéknek) egyenesen „az OFAKSz hiteljuttatottjainak olykori makacs ellenállásáról” ír. (Zemplén Vármegye Közlölet Szövetkezetének Iratai, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltárának Sátoraljúj helyi Fiókleveletára – továbbiakban BAZ-SFL –, VI. 603. 3. dob. iktatószám nélkül.)

⁹⁰ A rendkívül foghíjasan fennmaradt kölcsön-kartonok meglehetősen nagy részéből például a kölcsönt elnyerőnek csak lakcíme derül ki, foglalkozása, vagyona (pl. földje), családi helyzete már nem. (MOL Z-139. 3–4. dob.)

⁹¹ A bizottságok felületességével kapcsolatban mindenesetre számos (utólagos) panaszt lehetne említeni; a legkirívóbbak: Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1939. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása a tizenötödik üzetévről. Budapest, 1943. Helyi szinten ugyanerről: Jelentés az OFAKSz adósainak megsegítéséről. PML im; A FAKSz adósainak helyzetéről BAZ-SFL VI. 603. 3. dob. 1241/1941; Soproni Elek: *A kultúrsarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása*. Budapest, 1940. 192–193.

⁹² Soproni: *A kultúrsarok gondjai*, 191. (Megemlítenéd, hogy a szerző mindvégig szociális érzékről és az elesettekkel való együttérzésről ad számot.) Az ország átellenső feléből, Zemplénből is hasonló jelzés érkezett, innen két körjegyző azt állította, hogy az OFAKSz adósai arra várnak, hogy az állam majd ingyen adja oda a házat. (Házigénylők névsora, Mezőzombor. BAZ-SFL VI. 603. 533/1941. Uez, Tállya. 654/1941.)

⁹³ Hevesyné Fielberg Alice: *Egészségvédelem, szociális nyomor, szociális gondozás*. Zöld Kereszt, 7. évf. (1936) 5. sz. 93–98.; Valkó László: *Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika*. Budapest, 1940. 16.; Kerék Mihály: *Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz*. Magyar Gazdák Szemléje, 38. évf. (1933) 12. sz. 590–616.

⁹⁴ Valószínűleg a téli-tavaszi hónapokról lehetett szó. (Jelentés az Országos Mezőgazdasági Szociálpolitikai Tanácsnak a lakóháznélküli sokgyermekes családokról. Somogy Megyei Levéltár, Alisp. Közig. Ir. IV. 405. b. 4250/1938.)

mekkel bírókat. Paradox módon ellenük is annak a községi jegyzőnek volt kötelessége megindítani az eljárást, aki – a vonatkozó rendelet előírásait betartva – éppen a számos (ötnél több) gyermekre tekintettel választotta ki a családot a kölcsönre jelentkezők közül.⁹⁵ Talán ennek is volt köszönhető, hogy az OFAKSz adósok házainak dobraverése „rendre vétkesen késett” – legalábbis a követelések behajtása fölött felügyelő Pénzügyminisztérium álláspontja szerint.⁹⁶

Arra, hogy mi volt az előidézője az adósságok felhalmozódásának, források híján nem tudunk általános választ adni. A már említett okok mellett azonban mindenképpen elgondolkodtató a kölcsönkihelyezések ütemének és a hitelt felvevők társadalmi rétegződésének vizsgálata. Sajnos mindkét esetben töredékesek az adatok. Az mindenesetre megállapítható, hogy a 13 év alatt (1938. december 31-ig) folyósított 57 795 000 pengő 59,04%-át, azaz 34 125 000 pengőt 1934. december 31-e előtt ítélték oda az igénylőknek, akiknek elég nagy része így a világgazdasági válság éveiben kellett, hogy megkezdje a törlesztést.⁹⁷ Figyelembe véve az egy kölcsönfelvevőre eső 1381 pengőnyi hitelösszeget, az is megállapítható, hogy jelentősebb saját megtakarítás híján ebből az összegből csak további hitelek felvétele esetén lehetett belekezdeni az építkezésbe, még az OFAKSz rendelkezéseinek részleges figyelmen kívül hagyása esetén is.⁹⁸ A társadalmi rétegződés vizsgálatára az OFAKSz 1939-es igazgatósági jelentésének melléklete ad némi lehetőséget.⁹⁹ Eszerint a hitelt fölvevők 32,8%-a volt

⁹⁵ A 26.600/1927. ME. rendelet ismertetése és magyarázata. In: A falusi kislakásépítési akció. Ismertetés és útmutató az akciónál követendő eljárásokhoz. Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet, Budapest, 1943. 13–14. Az eljárás „furcsaságát” panaszolta kemény szavakkal Fėja Géza is, reménytelennek tartva az 1934-ben mintaként emlegetett Muth-pusztai telepítés OFAKSZ-adóssainak helyzetét. (Fėja Géza: *Jász telepések küzdelme Tolnában*. Magyarország, 42. évf. (1934. szeptember 26.) Fėja közlése szerint a nyolc holdas gazdáknak családonként volt 10 000–12 000 pengő adóssága – és 8–12 gyermeke ...) A jegyzői karban is előfordult olyan panasz, hogy a jegyző egyik kezével szociális segélyt ad, a másikkal pedig azt adóban visszaveszi... (Pl: Jákob Konrád: *Papírigazgatás helyett szociális életigazgatást*. Sárpilis-Budapest, 1940.)

⁹⁶ A pénzügyminiszter a vétkesek elleni általános dörgedelmek mellett elrendelte, hogy ha a Szövetkezet igazgatósága kéri, nyolc napon belül meg kell kezdeni az eljárást, amit hatvan napon belül le is kell zárni. (55.971/1931. Pm. Rendelet az OFAKSz által kimutatott tartozások behajtására. Budapesti Közlöny, 65. évf. (1931) július 2. 1054–1055. A rendeletet egyébként szinte szóról szóra megismételte az azonos című 36.896/1935. Pm. rendelet. Uo. 1935. május 22. 854.) A türelmi idő a házhellyel kapcsolatban két hónap volt, a házzal kapcsolatban azonban olykor egy év is előfordult. (11.070/1934. Me. A földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdésekről. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1934. 1250–1259.)

⁹⁷ A mezőgazdasági lakosság jóléti indexének alakulása a következőképpen nézett ki: ha az 1928–29-es évet tekintjük alapnak, akkor 1930–31-ben 85,1 %-ra, 1932–33-ban pedig már csak 69,2 %-ra csökkent; lényeges emelkedés csak 1937–38-ban volt tapasztalható. (Kovrig: *Magyar társadalompolitika*, 162.) Matolcsy Mátyás ugyanerről a következő adatsort közölte (100-nak véve az 1913-as jóléti indexet): 1928–29 = 98,8; 1929–30 = 93,7; 1930–31 = 85,1; 1931–32 = 77,6; 1932–33 = 69,2; 1933–34 = 69,2; 1934–35 = 82,0; 1935–36 = 86,9; 1936–37 = 78,4; 1937–38 = 81,1; 1938–39 = 95,4; 1939–40 = 101,1. (Matolcsy Mátyás: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*. Budapest, 1944. 31.) Gortvay György adatai ezzel nagyjából egybevágnak (Gortvay György: *Gazdasági válság és népegészségügy*. Népegészségügy, 17. évf. (1936) 1. sz. 27–48.) Szintén Kerék Mihály információja szerint a mezőgazdasági keresetek 1934-től nőttek, amivel együtt javult a törlesztési fegyelem is. (Kerék Mihály: *Lakásügy és lakáspolitiká*. Budapest, é.n. [1944.]

⁹⁸ Egy 1936-os jelentés szerint az építési tevékenység ugyan országosan pang, azonban az építőanyag-árak 1928 óta folyamatosan drágultak. (Jelentés a Lakásépítési Állandó Bizottságnak. MOL. K-150. 4008. cs.)

⁹⁹ Sajnos az adatok megbízhatóságához számos kétség fűződik. Ahogy már említettük, a fennmaradt töredékes iratoknak csak egy részén szerepel foglalkozás. Néhány kategória ezek közül nem okoz nagyobb gondot: ilyenek a „hentesmester”, „cipésmester” vagy „ács”, „pék”, „üveges” bejegyzések (bár egyéb körülmények, mint például az eltartottak számának ismerete nélkül a megélhetési vi-

napszámos, 42,2%-a kisbirtokos, 11,7%-a hadirokkant, 8,2%-a iparos vagy munkás, 2,2%-a „középbirtokos gazda”, míg közel 3%-ról nem közöltek semmilyen adatot. Ennél beszéde-sebb (és talán pontosabb) az az információ, mely szerint az OFAKSz ügyfeleinek 54%-a az OFB földhözjuttatottja, 87,2%-a pedig házhely-juttatottja volt, tehát gyaníthatóan a hitelt igénybevevők legnagyobb része eleve adósságoktól terhelve fordult építési kölcsönért a szövetkezethez.

Az OFAKSz vezetése folyamatosan kénytelen volt szembesülni a fizetési elmaradásokkal. Első intézkedésként – meglehetősen megkésve – az 1927-ben egyes OFAKSz-építkezésekre külön eljárással engedélyezhető házadómentességet terjesztették ki valamennyi ilyen épületre.¹⁰⁰ Az a kikötés azonban, hogy az ilyen házakban nem lehet albérlőt tartani – mert az „közegészségügyi és erkölcsi okokból gyakorta kifogás alá esik” –, komoly kritikát váltott ki.¹⁰¹ A kezdeményezés csekély eredményességét látva a szövetkezet 1937-ben a 4% kamatot 3,5, a 8%-os késedelmi kamatot 5,5%-ra mérsékelte. Ennek ellenére a hátralékok nem csökkentek. A Mezőgazdasági Kamarák ezért több ízben is javasolták, hogy az OFAKSz-tartozások 20–25%-át le lehessen írni.¹⁰² Döntés azonban e kérdésben mégsem született: a Földművelésügyi Minisztérium 1945-ig görgette maga előtt a problémát.¹⁰³

A kortársak többsége a tartozások felhalmozódásának okát és egyben az OFAKSz legnagyobb hibáját a szövetkezet szociálpolitikájának fogyatékos voltában, azaz abban látta, hogy tevékenysége mindössze a lakáskérdés megoldására terjedt ki.¹⁰⁴ Az 1930-as évek végének ismert szociálpolitikai szakembere, Esztergár Lajos különösen éles szavakkal szolt emiatt az OFAKSz tevékenységéről: a „téves szociális tevékenység mintapéldájának”, „java-

szonyaikra még becslésszerűen is nehéz következtetni; emellett a felsorolt négy példa feléről azt sem lehet eldönteni, hogy önálló vagy alkalmazott volt). Ezzel szemben a leggyakoribb „napszámos” foglalkozás már nem zárja ki valamennyi föld meglétét, és alig mond valamit is az illető hitelképességéről. Ráadásul a „hadirokkant” vagy a törpebirtokos számos esetben más foglalkozással együtt szerepel a kartonokon – s nem tudni, hogy a Melléklet összeállítói mikor melyiket – vagy melyiket többször – szerepeltették az adatsorban. (Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1939. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása a jubileumi tizenötödik üléstől. Budapest, 1940.)

¹⁰⁰ 153.600/1936. Pm. A FAKSZ-kölcsönökből épített házak házadómentességéről. In: A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató. 61–62. A novemberi rendelet értékét némiképp csökkentti, hogy megelőzte a 2700/1936. Me. rendelet májusi kibocsátása, mely minden olyan egy-szobás lakóházra kiterjedt, ahol a családfe keresete nem haladta meg a szokásos napszám mértékét.

¹⁰¹ Gesztelyi Nagy László: *Házhelyjuttatás és házépítés*. Községi Közlöny, 61. évf. (1939. január 22.) 52–53.

¹⁰² Ezt a Duna-Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara Munkásszakosztálya vetette fel 1936-ban (Gyűlések a Kamaránkban. II. Munkásszakosztályi gyűlésünk. Magyar Róna, 14. évf. (1936. november 25.). Hamarosan azonban országos követelés lett belőle. (Sz. E.: *A mezőgazdasági munkásság helyzete*. Uo. 15. évf. (1937) március 12.)

¹⁰³ A földművelődési miniszter, Teleki Mihály gróf 1940-ben azzal a bizalmas rendelettel fordult az alispánokhoz, hogy azok a „legnagyobb tapintattal”, ugyanakkor „határozottan” (?) járjanak el az OFB és az OFAKSz adósainak ügyében, és utasítsák erre a beosztott szakközegeiket is. (13.124/1940. bizalmas körrendelet az OFB és az OFAKSz adósainak kezeléséről. PML PPSK Főispánjának Bizalmas Iratai, IV. 401. 1940 biz. iktatószám nélkül)

¹⁰⁴ A legtöbb helyen a munkanélküli segély pótlására szánt inségmunkák szervezése során semmiféle előnyben nem részesítették az OFAKSz juttatottjait, sőt esetenként még azzal is érveltek, hogy ők már bizonyos segítségben részesültek a község, város (vagy a törvényhatóság) részéről. Községi jelentések az 1932–1937 között végzett inségmunkákról. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 49.446/1937; hasonló helyzettel lehetett találkozni a Győrben épülő mákosdűlői telep esetében és Zemplénben is (Győr Város Levéltára, Polgármesteri Iratok, IV. b. 1406. VIII. 330/1933 és 828/1934; A FAKSZ adósainak helyzetéről i. m. BAZ-SFL VI. 603. 3. dob.)

részt kidobott pénznek” nevezte a házkölcsönöket.¹⁰⁵ Nagyhatású könyvében leírt bírálata szerint ugyanis a szociális munkának teljességre kell törekednie: bár a rászoruló („megélhetésében veszélyeztetett”) családok esetében alapvető kérdés az egészséges, olcsó és lehetőleg saját lakáshoz, még inkább családi házhoz való juttatás, ezt ki kell egészíteni szociális gondozással, munkához juttatással, családi bérpótlékkal, gyermekvédelemmel és -neveléssel, közegészségügyi felvilágosítással és védelemmel, háziiparral, segítséggel a ház körüli kert hasznos megművelésében, esetenként ruha- és cipősegélyekkel és sok más hasonlóval.¹⁰⁶ Mindezek a tevékenységek egészen addig folytatandóak, amíg a juttatásban részesült képes megbízhatóan saját lábára állni, vagyis a köztől folyamatosan segílyt húzó – vagy legalábbis arra igényt tartó – személyből vagy családból adófizető polgárrá válni. Ezeknek a kívánalmaknak az OFAKSz gyakorlata tételesen ellene mondott: pusztán üzleti alapon kezelték a kölcsönöket, az érintettek személyes viszonyaiba pedig nem kívántak beavatkozni.¹⁰⁷

Az idézett Esztergár Lajos és az 1939-es „Vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezlete” által megfogalmazott, majd még ugyanabban az évben belügyminiszteri rendelettel¹⁰⁸ állami szentesítést nyert elv gyakorlati megvalósítására 1940-ben került sor. Az 1940:XXIII. törvénycikk, az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) a négy- és többgyermekes, elsősorban földművelésből élő családok nagyobb összegű, hosszú lejáratú kölcsönrel való talpra állítását és egyúttal gondozásukat, nevelésüket tűzte ki céljául, s az új szervezet erre a tervek szerint a magyar szociálpolitikában addig sosem hallott összeget, tíz év alatt összesen közel egymilliárd pengőt költhetett volna el.¹⁰⁹ A megsegítés munkáját, a családi házak építését ugyan itt is jogilag szövetkezetnek tekinthető intézmény végezte, ám ebből minden vármegyében és a legtöbb városban – a törvény hatókörébe be nem vont Budapest kivételével – volt egy-egy, ami a korábbinál sokkal hatékonyabb helyi irányítást és ellenőrzést tett lehetővé. A helyi elit szociális tevékenységbe való irányított és szervezett bevonására is az addiginál sokkal sikeresebb kísérletet tettek. Az Alap irányítására létrehozott Országos Szociális Felügyelőség (OSZF) önálló államtitkár vezetése alatt a Belügyminisztérium kebelébe tartozott. A törvény előkészítése kapcsán a földművelődési miniszter élénken tiltakozott, és eredménytelenül kísérlete meg elérni, hogy az új szerv költségvetése vagy legalább annak fele ne a belügyhöz, hanem az agrártárcához tartozzon.¹¹⁰

Az ONCSA létrejötte után az OFAKSz a korábbinál jóval nehezebb helyzetbe került. Újabb hitelkérők alig-alig jelentkeztek: még az arra rá nem szoruló és nem jogosultak zö-

¹⁰⁵ Esztergár Lajos: *A szociális munka útján*. Pécs, 1939. 23–24.

¹⁰⁶ A gondolat egyáltalában nem volt új, sőt az 1907-ben megkezdett házakció részben már tartalmazott ilyen elemeket.

¹⁰⁷ A helyi véleményező bizottságok megalakítására tett sikertelen kísérlet sem mond ellent ennek, azok ugyanis csak a kölcsön elnyeréséig bírtak valamelyes befolyással az érintettekire.

¹⁰⁸ A 133.370/1939. Bm. egyenesen „a család erkölcsi és lelki befolyásolását, gyakorlati irányítását” tűzte ki az újonnan létrehozott Belügyminisztérium Szociális Szervezete és szociális védőnői élé. (Bronts Gézané: *A M. Kir. Belügyminisztérium Szociális Szervezete*. Zöld Kereszt, 11. évf. (1940) 7. sz. 73–77.)

¹⁰⁹ A jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy az ONCSÁ-ról részletesen szóljunk; azt csak annyiban érintjük, amennyiben az az OFAKSz tevékenységének ismertetéséhez okvetlenül szükséges.

¹¹⁰ 1940:XXIII. tc. véleményezése. OL. K-150. 2799. cs. g. dossz. Későbbiekben sem voltak ritkák az ilyen kísérletek, amire példa a közjóléti szövetkezetek felügyeletének kérdése. (A Földművelési Minisztérium véleménye az 1940:XXIII. törvénycikkről. MOL. Bm. K 150. 2800. cs. K. dossz. 4270/1941. eln.)

me is arra számított, hogy az ONCSA fog számára házat juttatni (bár erre a gyakorlatban – a lényegesen eltérő juttatási előfeltételek miatt – ritkán került sor).¹¹¹ A Szövetkezet 1944-ig alapszabályszerűen működött ugyan, tevékenysége azonban csak töredéke volt az 1940 előttiének, és lényegében a régebbi kölcsönök behajtására korlátozódott.¹¹²

Az OFAKSZ-nál adósságot felhalmozók vagy éppen fizetésre képtelenek nagy számban fordultak az ONCSA Közföldi Szövetkezeteihez segítségért, azok azonban eleinte elutasították a kérelmeket, mivel ilyen célra az Országos Szociális Felügyelőség által előírt alapszabályaik szerint nem volt lehetséges kölcsönt adni. 1942-ben azonban az OSZF vezetője, Kádár Levente államtitkár rendeletet adott ki, mely egyes esetekben megengedte a segítségnyújtást.¹¹³ Feltételül szabta azonban a rendelkezés az adósság okának vizsgálatát, hangsúlyozva, hogy abban az esetben, ha a kérelmező hibáztatható a fizetés elmaradásában, semmiképpen sem szabad kölcsönt nyújtani számára. Éppígy elutasítandónak tartották a segítséget abban az esetben, ha a ház bel- vagy árvízjárta helyen épült, illetve ha a családfő munkaképtelen volt (ez utóbbit a visszafizetési kötelezettség indokolta, ami feltételezte a kölcsönt elnyerő munkaképességét). Az említett szempontok miatt – bár kérelmező igen sok volt¹¹⁴ – a tényleges segítségre ritkán került sor. A legtöbb kérelmet már az illetékes járási szociális titkár, ritkábban pedig a Közföldi Szövetkezet igazgatósága utasította el.¹¹⁵ Látni az ONCSA passzivitását, 1944-ben és a háború után néhány esetben az árverezésre kerülő házakat maga az OFAKSZ vette meg, és mérsékelte bér vagy a korábbinál jóval alacsonyabb törlesztőrészlet mellett adta át korábbi tulajdonosának.¹¹⁶

Szervezett építési tevékenység az Országos Falusi Lakosságépítési Szövetkezeten kívül

Az OFAKSZ létrehozása után néhány évvel világossá vált, hogy az 1500 pengő körüli kölcsönösszeg a falusi lakoságnak csak egy része számára megfelelő: a napszámból élők többsége számára elérhetetlenül magas, ugyanakkor a tehetősebbek, különösen az állandó

¹¹¹ Valkó: *Az új magyar szociálpolitika*. A szerző adatai szerint 1939-ben már csak 752 család kapott az OFAKSZ-tól kölcsönt.

¹¹² Jelentés a FAKSZ helyzetéről. FAKSZ-ONCSA-OLHSZ-ügyek. OHÉSZ MOL XXIX-N-1-m. 1.cs. 1. dossz.

¹¹³ 4.957/1942. OSZF. Az OFAKSZ bajbajutott adóssainak megsegítése bizonyos esetekben. Nép és Családvédelem, 2. évf. (1942) 8. sz. 318–319. Lényegében ugyanezt az intézkedést ismétli meg: 550.415/1943. OSZF. (Az OFAKSZ-házak bajbajutott adóssainak megsegítésének újabb szabályozása. Nép- és Családvédelem, 3. évf. (1943) 7. sz. 278–279.); 539.000/1944. OSZF. (Uo, 1944. 4. 122.)

¹¹⁴ Bihar vármegye Közföldi Szövetkezet 1944-es munka- és üzletterve. OL. K-566. 10. cs.

¹¹⁵ Zemplénben az „OFAKSZ-bajbajutottak” elutasítási indokai a következők voltak: erkölcsi okok miatt (általában munkafegyelemre, munkavállalásra vonatkozóan, ami legtöbbször az iszákos életvitellel párosult) 17%; kevés gyereke hivatkozva ugyanennyi; amiatt, mert többé-kevésbé rendszeresen törleszt 57,5%, egyéb ok miatt (pl. „rossz fizető hírében áll”) 4,5%. Az összesen 168 kérvényből mindössze hetet javasoltak kölcsönre, ami 4,2%-ot jelent (ebből kettő azonban meghalt a fronton, mire a kölcsönt ténylegesen kifizették volna). (A Zemplénvármegyei Közföldi Szövetkezet OFAKSZ-bajbajutottak megsegítése. Zemplén VI. 603. 13. cs. 25/1944.) Hasonló volt a helyzet Bars-Hont vármegyében is (Štátny Oblastný Archív v Nitre Tekovsko-Hontianska Župa v Leviciach; Bars-Hont vármegye Alispánjának iratai, 12.325/1944.) Még abban az esetben is elutasításra került sor, amikor maga az OFAKSZ vagy éppen egy országgyűlési képviselő járt közben azért. (Előbbire: ifj. Novák József kérelme. BAZ-SFL Közföldi Szöv. ir. VI. 603. 1348/1942.; Leleszi János kölcsöne. Uo. 156/1943; utóbbira: PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 17.442/1942.)

¹¹⁶ Országosan 377 ilyen ház volt. Jelentés a FAKSZ helyzetéről. FAKSZ-ONCSA-OLHSZ-ügyek. Országos Házépítési Szövetkezet (OHÉSZ) iratai, MOL XXIX-N-1-m. 1.cs. 1. dossz.

hazibérrel igen, de jelentősebb megtakarítással nem bíró közalkalmazottak igényeihez mértén túlzottan csekély volt. Az 1923-tól kezdve a „Lakásépítési külön tevékenység” címen az állami költségvetésbe felvett pénzüsszegek – összesen 2 780 000 pengő – mindössze 5728 lakás építését segítették elő, ami sem a lakáshiányon, sem az építőipar pangásán nem segített lényegesen. A népszövetségi kölcsönből a törvényhatóságoknak és városoknak nyújtott hitelek legnagyobb része pedig nem a lakásépítés céljaira szolgált.¹¹⁷ Emiatt és a világgazdasági válság hatását kivédendő, 1930-ban egy új szervezet, az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet (OLH) létesítését határozta el a kormány. Az 1930:XLI. törvénnyel alapított Szövetkezet a Lakásépítési Állandó Bizottság és a Pénzintézeti Központ felügyelete alatt állt, kölcsönöket csak e két állami szerv engedélyével folyósíthatott.¹¹⁸ Tőkéjét – ellentétben az OFAKSz-szal – nem elsősorban az állam és nem is az államtól erősen függő biztosítványintézetek bocsátották rendelkezésre, hanem azt a pénzpiacon szereplő, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületében (TÉBE) tagsággal bíró hitelintézetek.¹¹⁹ A tőkefedezet megteremtését elősegítette, hogy az OLH-ba belépő pénzintézetek 9,5%-os kamatozású kötvényeket bocsátottak ki, melyekből – a törvény speciális pénzügyi rendelkezései miatt – az állam és az önkormányzatok is vásároltak.

A Szövetkezet alapítási célja szerint elsősorban közalkalmazottaknak és nyugdíjasoknak, másodsorban építendő cégeknek s végül magánszemélyeknek adhatott hitelt családi ház vagy társasház építésére. A törvényjavaslat tárgyalásakor a pártonkívüli Gaál Gaszton evvel kapcsolatban erőteljes szavakkal kifogásolta, hogy a hitelt felvevő építési vállalkozók nem a falvakban fognak építkezni.¹²⁰ Erre azonban rácsófolta az a tény, hogy az igazgatóság egyik első intézkedésével az OLH az OFAKSz hitelezőjévé vált, amikor 1931-ben tőkéjének több mint 20%-át engedte át.¹²¹

Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet magánosoknak adott kölcsönei után – szemben az OFAKSz-szal – évente tekintélyes nyereséget tudott felmutatni.¹²² Az okokat keresve érdemes megvizsgálni a hitelt felvevők foglalkozását, melyet maga a Szövetkezet is közlésre érdemesnek talált.

A táblázat adatait vizsgálva feltűnik a közigazgatásnak és különösen a nem állami alkalmazottaknak az átlagost lényegesen meghaladó kölcsönösszege (mely utóbbiak a kölcsönt felvevők hozzávetőlegesen ötödét alkották). Jövedelmi viszonyaikról az az adat nyújt némi tájékoztatást, hogy az 5,5–6,5 % kamat mellett általában 15 évre fölvert átlagos kölcsön évi törlesztő-részllete 600 pengő körüli összeg volt. Aligha csodálható ennek fényében,

¹¹⁷ Az 1930. évi XLI. törvényjavaslat miniszteri indoklása, i. m. és Állami lakótelepek ügyei. OL. K-150. 4007. cs. A törvényhatóságok és városok által felvett hitelekből épült bérházak számát az utóbbi forrás alapján 1000 körülire lehet becsülni.

¹¹⁸ 1930:XLI. 2. §. (Az 1930. évi törvények. Magyar törvénytár. Budapest, 1931. 600–609)

¹¹⁹ 30 millió pengőt, 20 éves lejáratra, 4,5% kamat mellett. (Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és zárószámadása az 1931. évi I. üzletévről. Budapest, 1932.) 4–7.

¹²⁰ A szociáldemokrata ellenzék részéről az a kifogás merült fel, hogy a törvény kizárólag az OLH-ban résztvevő pénzintézeteknek van hasznára. Erőteljesen tiltakoztak amiatt is, hogy nem nagyobb bérházakat, hanem társas- és családi házakat építenek a törvény alapján; evvel kapcsolatban „osztályönzést” emlegettek. (Az 1927. évi január 25-ére összehívott Országgyűlés Alsóházának naplója. XXXI. köt. 54–97.)

¹²¹ Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és zárószámadása az 1931. évi I. üzletévről. 12.

¹²² Az első üzletévben 67 074 pengő 8 fillért, a nyolcadikban pedig már 100 393 pengő 41 fillért (Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és zárószámadása az 1939. évi VIII. üzletévről. Budapest, 1940.)

hogyan az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet mindössze 5308 igénylőnek nyújtott kölcsönt 1944-ig tartó működése alatt.¹²³

Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezettől kölcsönt elnyerők foglalkozásai adatai

	Lakások száma (%)	Kiutalt összeg %-a	Hitel átlaga (pengő)
Közigazgatás	20,74	22,42	9194,39
Igazságügy	3,48	3,54	8661,60
Honvédség, csendőrség és rendőrség	16,30	15,33	8000,52
Közüktatás	11,75	13,58	9832,34
Társadalombiztosítás	1,31	1,49	9707,35
Közlekedés	20,20	14,97	6302,65
Posta és takarékpénztár	7,09	6,08	7295,93
MÁVAG	1,11	1,11	8439,66
Magántisztviselők	12,40	14,69	10078,60
Magánosok	5,61	6,79	10294,00
Összesen	100	100	8506,90

Forrás: Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és záró számadása az 1942. évi XI. üléstől. Bp, 1943.

Az OLH-nak 1938-ban, majd pedig 1940-ben és 1942-ben az Országos Társadalombiztosító Intézet egyre növekvő összegű kölcsönt nyújtott díjtartalékainak terhére.¹²⁴ Evvel párhuzamosan az OTI saját kezelésében is épített szociális célú családi házakat és többlakásos bérházakat, ám ezek Budapesten és Pécsen épültek, így a magyar falvak lakásügyében nem játszottak szerepet.¹²⁵ A Fejér megyei Tordason létesült Hangya-szövetkezeti mintaházak sem változtattak lényegesen a falu lakáshiányán; említésük inkább azért indokolt, mert térbeosztásuk révén lépést jelentettek a későbbi „kockaház”-kialakítás felé.¹²⁶

A falusi lakásügy és az OFAKSZ a második világháború után

A Falusi Kislakásépítési Szövetkezet a második világháború alatt tetemes veszteségeket szenvedett. Összesen 24 anyagtelepéből 8 a határokon kívül maradt, a többin elraktározott építési anyagok java részét széthordták.¹²⁷ Ennek ellenére 1946. március 18-án az igazgatóság megtartotta első ülését, ahol azonban csak két dologgal foglalkoztak: a károk pontos megállapításának módjával és a törlesztések mikéntjével. Különösen az utóbbi okozott komoly problémát: a házkölcsönt elnyerők ugyanis, ha elég élelmesek voltak, és az újonnan felálló közigazgatás is a kezükre játszott, az infláció alatt egy-két tojás árértéket letörleszthet-

¹²³ Kislakásépítési Váltásmegállapító Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. OL. XXIX-N-1-j. 1. dob. A lakások több mint fele Budapesten és a környező településeken létesült.

¹²⁴ 75 000, 275 000, majd 3,5 millió pengőt (Az Országos Társadalombiztosító Intézet 1940. január hó 12-ére összehívott Igazgatósági Ülésének tárgysorozata és iratai. 18-2519/1940. és 21-2645/1942.)

¹²⁵ Kőbánya-Óhegyen 1000 családi házat, Magdolnavárosban és Albertfalván összesen közel ugyanennyi lakást terveztek; ezek körülbelül a felének befejezésére vannak adatok.

¹²⁶ Wünscher Frigyes: *Tordas. Szövetkezeti mintafalu*. Budapest, é.n. [1940]

¹²⁷ Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1947. évi igazgatósági jelentése és nyitómérlege. OFAKSZ iratai, MOL Z-139. 1. cs. 4. dossz. Az állításnak egyébként némiképp ellentmondani látszik, hogy az 1947-es nyitó forintmérleg szerint az áru- és anyagkészlet összesen 250 526 forint 38 fillért tett ki, ami a Szövetkezet vagyonának 46,12 %-át jelentette. Források híján nem megállapítható, hogy ebből mennyi volt az újonnan beszerzett anyag.

ték tartozásukat. Az igazgatóság ugyan felismerte a nagyarányú vagyronvesztés lehetőségét, ám a tény megállapításán túl – törvényes rendelkezés hiányában – tehetetlennek bizonyult.¹²⁸

A földosztás és a háború okozta károk a szervezett falusi lakásépítés felújítását égetően szükségessé tették: egy 1947-es előterjesztés tíz év alatt 900 000 falusi ház megépítését tartotta szükségesnek.¹²⁹ Az Országos Kislakásépítési Szövetkezet szívesen vállalkozott volna a feladat elvégzésére – annál is inkább, mert az igazgatóság alkalmazottainak ez a megélhetést jelentette volna. Az OFAKSz, OLH és az ONCsA párhuzamos fönntartása azonban túlzottan költséges lett volna, ezért a 8.100/1947. kormányrendelet egy szervezetbe, az Országos Házépítő Szövetkezetbe tömörítette azokat. Az új intézmény szervezete és működési elvei lényegében megegyeztek az elődökével – csak a községi Véleményező Bizottságok tagjai kerültek ki az új elitből.¹³⁰

Az 1947-es kormányrendelettel azonban az OFAKSz és a két világháború közötti, központilag szervezett és irányított falusi kislakásépítés története nem ért véget.¹³¹ Az állam ugyanis a korábban, pengőben adott kölcsönök törlesztéséről nem szívesen mondott volna le. A behajtás koordinálása érdekében 1948-ban a Pénzügyminisztérium irányítása mellett létrehozták a Kislakásépítési Váltásmegállapító Bizottságot.¹³² A Bizottságot életre hívó rendelet megszabta a törlesztés módját is, kikötve, hogy az legfeljebb három évig tarthat, és havi legkevesebb 40 forintos törlesztőrészzel járhat együtt.¹³³ Az OLH esetében ez ugyanakkor legkevesebb 80 forint volt, ami egyrészt azt jelzi, hogy a rendelet megalkotói tisztában voltak azzal, hogy ezek a lakáshitelek nem szociálpolitikai megfontolások alapján kerültek folyósításra, másrészt a korábbi kedvezményezett társadalmi rétegek elleni első represszáliák egyikének tekinthetők.

A törlesztőrészlet megállapítását követően – a Váltásmegállapító Bizottság megfogalmazása szerint – „panaszok és siralmak valóságos árja” indult meg: egyesek azt kifogásolták, hogy a „jó” pengőben teljesített törlesztéseit nem vették figyelembe, mások a háborús rombolás saját kezű helyreállításának beszámítását kérték, ismét mások szociális helyze-

¹²⁸ Az OFAKSz igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. (Uo.)

¹²⁹ Házhelyhez juttatottak számára 400 000, földhözjuttatottaknak 200 000 ház, a lebontandó falusi épületek pótlására 300 000 ház. Ebből évente 100–120 000 építésének állami támogatását tartották szükségesnek. (Feljegyzés az OHÉSz munkaprogramjáról. OHÉSz iratai MOL XXIX-N-1-m 1. cs. 1. dossz.)

¹³⁰ A megyei földbirtokhivatal, a hitelszövetkezet kiküldöttje mellett az UFOSz delegáltja és a szakszervezeti kiküldött hivatalból volt ezeknek tagja. (8.100/1947. Kormr. Az Országos Házépítő Szövetkezet létesítése tb. 8. §. Magyar Közlöny, 1947. június 26. 1–4.) A rendelet egyébként elvben mindenki számára lehetővé tette a hitelnyújtást, de előnyben részesítette az újonnan földhöz juttatottakat és különösen a volt cselédeket. (2. §.)

¹³¹ Az Országos Házépítő Szövetkezet alig egy évig létezett: 1948-ban ugyanis kimondta megszűnését, azzal, hogy „jogai és kötelezettségei az államra szállnak”. (10.400/1948. Kormr. A kislakásépítés előmozdításáról. Magyar Közlöny, 1948. október 23. 2283–2285.) Működési ideje alatt az OHÉSz összesen 75 községben 1310 ház építéséről tárgyalt, de tényleges építkezés csak nagyon kevés helyen indult meg. (Jelentés az OHÉSz első tervévi tevékenységéről. OHÉSz iratai MOL XXIX-N-1-m 2. cs. 1. dossz. és Feljegyzés az Építési Tanács részére az OSZH Építési Főosztály megszüntetéséről és a falusi építkezések átszervezéséről. Uo.) A hitelnyújtást és az építőtevékenységet ettől kezdve az Országos Szövetkezeti Hitelintézet, majd létrejötté után az Országos Takarékpénztár vette át.

¹³² 13.270/1948. Kormr. A Kislakásépítési Váltásmegállapító Bizottság létrehozásáról.

¹³³ 3. §. A jogszabály 1. §-a értelmében a forintösszeg kiszámítása az OFAKSz és az OLH esetén úgy történt, hogy a pengőtartozást 100-ra kellett kerekíteni – felfelé –, és 50 %-kal meg kellett növelni; ugyanez az OLH esetében 100% volt. (2. §. A. bek.) A 2. § kikötötte azt is, hogy az inflációs pengőben való befizetést figyelembe venni nem lehet.

tükre (különösen gyermekeik számára és hadirokkantságukra vagy hadiözvegységükre) hivatkoztak.¹³⁴ Ezek nyomán a Bizottság ugyan javaslatot tett a feltétek enyhítésére, de előterjesztésüket a Pénzügyminisztérium az „ország gazdasági stabilitásának megőrzésére” hivatkozva visszaküldte.¹³⁵ A fizetésre képtelenek nagy száma és az 1948-as árvíz miatt azonban a pénzügy visszakozni kényszerült, és 400 000 forintot utalt át a Bizottságnak, igaz, nem segély, hanem kölcsönképpen.¹³⁶ Nem sokkal később azonban már szigorításról rendelkeztek: három részlet be nem fizetése azonnali kimozdítást vont maga után.¹³⁷ A „húzd-meg ereszd meg” eljárásban a negyvenes évek vége, ötvenes évek eleje szociálpolitikája irányítóinak az előző rendszer szociális eljárásaival szembeni nagyfokú bizonytalansága rejtőzött. Egyfelől természetesen szembenálltak azokkal az elképzelésekkel, melyek a proletariátus felszámolását, kistulajdonosi társadalommal való behelyettesítését célozták; ennek megfelelően a magánembereknek tulajdont, családi házat juttató szervezetekre – és gyakorta a tőlük juttatást nyert személyekre – elvből ellenszenvvel, de legalábbis gyanakvással tekintettek. Másfelől azonban az új politikától éppen nem volt idegen a szociálpolitikai juttatások előfeltételekhez kötése, ráadásul ezek közül az előfeltételek közül a munkához való viszony vizsgálatával még azonosulni is tudtak. Mindemellett egyes esetekben valószínűleg szerepet játszott az a körülmény is, hogy a hitelek ügyében érdekelt szervezetek középvezetői között ott szerepeltek néhányan az OFAKSz és az ONCSa egykori irányítói közül is.¹³⁸

Összegzés

Az OFAKSz és az OLH tevékenységének áttekintése után feltehető a kérdés: kudarc történet volt-e a két szervezet működése? Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet esetében a válasz egyértelműen tagadó, hiszen a hitelben részesítettek általában kifogástalan lakóépületek birtokába jutottak, kölcsönüket pedig nagyobb nehézség nélkül tudták törleszteni. Ez azonban elsősorban nem az OLH speciális működésének volt köszönhető, hanem annak, hogy az érintettek csaknem kivétel nélkül fix fizetésűek voltak, a társadalom középrétegeiből kerültek ki. Esetükben tehát a tanulmány elején említett cél – az életviszonyok teljes megváltoztatása – aligha létezett. Az utódszervezet, az Országos Házépítő Szövetkezet meg-

¹³⁴ A kérelmek nem maradtak fenn, tartalmukra Válságmegállapító Bizottság jegyzőkönyveiből lehet következtetni. E szerint összesen 662 FAKSz-juttatott élt panasszal, 366 500 forint tartozás ügyében. (MOL XXIX.-N-1-j. 2. dob.)

¹³⁵ Feljegyzés a kislakásépítési válsággal kapcsolatban felmerült különböző panaszok tárgyában (Uo.) A javaslat egyebek mellett a következő pontokat tartalmazta: 1. a gyermekszám arányában a törlesztőrészeket összegét csökkenteni lehet; 2. a 75 %-nál nagyobb háborús kár esetén 50 %-ot le lehet írni; 3. „a szocializmus és a népi demokrácia építésében politikai, illetőleg termelési vonalon különös érdemeket szerzett személyek, így elsősorban nemzeti gondozottak, Kossuth-díjasok, él munkások, újtók, stb ... 20–50 %-kal csökkentett értékben fizethetik a válságot.” A későbbi jegyzőkönyvek szerint ez az utóbbi javaslat a gyakorlatban is megvalósult.

¹³⁶ Odaitételének szempontjai: „1. Milyen a kérelmező viszonya a termeléshez? (úgazda, ipari munkás és a kérelmezőnek szövetkezeti gazdálkodáshoz való viszonya). 2. Milyen a kérelmező viszonya a népi demokráciához? (párt- és tömegszervezeti tagság) 3. Milyenek a kérelmező szociális viszonyai?” (Uo.)

¹³⁷ 16.316/1950. FM. Egyes lakóházak kislakásépítési válság fizetésére kötelezett személyek telekkönyvi tulajdonba adásáról. Magyar Közlöny, 6. évf. (1950. november 1.) 934–935.

¹³⁸ Az OHÉSZ Építési Főosztályát az ONCSa főépítésze, a miniszteri tanácsosi rangot kapott Dr. Tóth Kálmán vezette, az osztályra rajta kívül az ONCSa-tól 2, az OFAKSz-tól 3, az OHL-től 1 személyt vettek át. (Építési Főosztály (OHÉSZ) létszámkimutatás. OHÉSZ iratai MOL XXIX-N-1-m 1. cs. 1. dossz.)

ítélése szintén nem okoz nagyobb problémákat, mivel fennállása alatt leginkább csak terveket készített, gyakorlati építő tevékenysége – a helyreállításon túl – elenyészőnek tekinthető.

Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet esetében az értékelés lényegesebben nehezebb. Egyfelől az OFAKSz több mint tíz éves munkálkodása alatt valóban nagyszámú olyan családnak tette lehetővé a korábbinál lényegesen egészségesebb és korszerűbb lakáskörülmények megteremtését, amelyek erre egy ilyen hitel nélkül valószínűleg nem is gondolhattak. Másfelől azonban a szervezet számos nehézségre annak ellenére sem tudott megoldást találni, hogy azok a század első felének gazdasági munkáslakás-építő akciójánál már felmerültek (a törlesztés körüli bizonytalanságok, a rossz helyen lévő telek, de legfőképp az elégtelen összegű hitel). Az OFAKSz tevékenysége fölötti ítéletet végső soron a munkakörét 1940-ben nagyrészt átvevő ONCsA és annak működési elvei mondták ki. Az ott megjelenő egyéniesítő családgondozás, a szociálpolitikának szociálpedagógiával (és a juttatottak életének olykor meglehetősen direkt módon történő irányításával) való összekapcsolása ugyanis elérte célját: az érintettek életmódjának igen nagyfokú megváltoztatását az életkörülmények megjavítása segítségével.

HÁMORI, PÉTER

*An attempt to deal with the housing problem in rural Hungary
village between the two World Wars. A history of the National
Cooperative for Constructing Small Flats in Villages*

In the first half of the twentieth century, authorities regarded the housing questions as one of the socio-political problems of the Hungarian country that once tackling it, they could find remedies to several other social evils. In part having influenced by German social thinkers, they looked upon proper housing, especially in the form of a family house with an allotment sizeable enough for self-sufficient food production, as a means that in addition to improving health care it has the potential to maintain and revitalise familial unity, tranquillity and old patriarchal relations as well as to refrain the head of the family from drinking, instructing him and his dependants in hard work. In order to achieve these goals, two laws were made in 1907; however, after the outbreak of the First World War they were compelled to discontinue the reforms. Intending to resume them, as part of the land reform of the early 1920s they distributed about 300 000 building sites. Those allotted, however, either lacked the financial means to be able to start building or, in a number of cases, erected buildings failing to meet public sanitation requirements. As a result, the government realised that the situation called for its intervention and after several aborted attempts they created the National Cooperative for Constructing Small Flats in Villages. An Organisation essentially under state control, it provided loans primarily for the previous beneficiaries of the land reform. Looking at the work of this organisation as well as its counterparts, in the essay I wished to assess the extent to which Hungarian social politics was able to attain its goals, especially considering the relative scarcity of funds as well as the almost complete disregard for the needs of social care.

KÖVÉR GYÖRGY

Kincstár és konzorcium: a magyar aranyjáradék-konverzió mérlegei, 1881–1884

A konverzió az adósság átváltoztatása. Egy régi adósságé – újjá. Konverzióra többnyire azért kerül sor, hogy az új adósság után alacsonyabb kamatokat kelljen fizetni, de történhet azért (is), hogy a korábbi kedvezőtlen feltételeket kedvezőbbekké alakítsák.¹ A dualizmus-kori magyar törvények közül az 1881:XXXII. tc. határozott afelől, hogy legkésőbb 1884 végéig a hetvenes évek második felében forgalomba került 400 millió aranyforint névértékű 6%-os kamatozású aranyjáradékot 545 millió forint névértékben 4%-os kamatozású kötvényre kell alakítani. A Rothschild-konzorcium 1881 folyamán először kétszer 80 millió (azaz 160 millió) névértékű 4%-os kötvényt vett át értékesítésre, majd az 1881. június 19-i részlet gyanánt 40 milliót, az 1881. szeptember 29-i részlet alakjában pedig további 40 milliót. A közbejött 1882 eleji párizsi tőzsdekrízis (az ún. Bontoux-krach) nyomán a kibocsátás hosszú ideig szünetelt, s újabb értékesítésre csak 1883–1884-ben került sor: 1883. április 17. és 24. között 70 millió, 1884. március 26–28-án újabb 100 millió, végül 1884. szeptember 22-től 24-ig a fennmaradó több mint 124 millió névértékű új aranyjáradék került forgalomba. Tulajdonképpen a becserélés művelete még be sem fejeződött, amikor a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságában 1884. október 23-án Fenyvessy Adolf már megvonta az aranyjáradék-konverzió szakmai mérlegét: „...leghelyesebb lett volna, ha a consortium egy csapással, az első fényes eredményű aláírással végrehajtja az egész conversiót. A hitelbankszoport azonban a rente további áremelkedésére számított, és azért a műveletet több részletre bontotta föl. De a későbbi aláírási árak, az utolsónak csak részben kivételével mind hátrányosabbak voltak a consortiumra s a kincstárra nézve is. Így a kilátás, melyet a törvény azon kifejezésével nyitott, hogy »legalább« 2 200 000 arany forint, tehát esetleg nagyobb évi kamatmegtakarítást nyújtson a conversió, nem is valósult meg. De azért az állami háztartás teljes mértékben élvezi a könnyítést, melyet a conversiónak meghozni kellett.”² Amennyiben jól értjük a kortárs szerzőt, a konverzió műveletének egészét – a kamatredukció révén – általában sikeresnek értékelte, egyedül az átalakítás időzítése (több részletben elnyújtott kivitel) és a magasabb kibocsátási árakban kínálkozó további megtakarítás elszalasztása miatt emelt kifogást.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy mind a kincstár, mind a konzorcium (sőt, annak egyik tagjaként külön a Magyar Általános Hitelbank) szempontjából megvonjuk az

¹ „Conversio alatt értetik általában minden változtatás az államadósságban vagy ennek egyes neveiben, a mely a hitelezőkkel való szerződés módosítását vonja maga után; különösen pedig azon átalakítás, a mely a névbeli kamatlábnak avagy egyéb fontos föltételnek megváltoztatása által valamely adósságnemben eszközölőbe vétetik...” Kautz Gyula: *Államgazdaság- vagy pénzügytan*. 4. egészen átdolg. kiad. Budapest, 1885. 362.

² Fenyvessy Adolf: *Adósságok conversiója különös tekintettel a magyar aranyjáradék conversiójára*. Budapest, 1885. 20–21.

aranyjáradék-konverzió mérlegét. Úgy, ahogy azt maguk az egyes aktorok láthatták, s ahogy mi ma, mindezen látószöveget összesítve elemezhetjük és értékelhetjük.³

A kincstár kimutatásai

Fiskális nézőpontból a kötvények életútja az előállítástól a kibocsátáson át a beváltásig tart. A pénzügyminisztérium belső apparátusát leginkább olyan gyakorlatias kérdések kellett, hogy foglalkoztassák, mint az új értékpapírok nyomtatása, az egyes célállomásokra juttatása, de komoly feladatot jelentett a konzorcium által beszállított régi, 6%-os kötvények forgalomból való kivonása is. A kibocsátás költségeiről, a hitelszámvevőség viszonylag késői – egy, az alábbiakban még bőven idézendő – kimutatásából alkothatunk (korántsem végleges) összképet. Ekkorra már a kibocsátandó 545 millió aranyforint névérték döntő többsége elkészült ugyan, de még nem a teljes mennyiség. A teljes mennyiség elkészítésének költségei az előrejelzés szerint meghaladták a 600 000 forintot (osztrák értékben).

1. SZ. TÁBLÁZAT

A 4%-os aranyjáradék kibocsátási költségei* (1884. március 8.)

	o. é. frt.
Bélyegzés**	316 500.87
Papírbeszerzés	32 045.94
Ellenőrzés	656.04
Nyomtatás	53 265.19
Szállítás	19 397.11
Összes	421 865.15

* 535 000 000 ar. frt névérték kinyomtatása után

** A még bélyegtelen 204 710 000 frt névérték bélyegzési költségét a kimutatás 190 544 frt 06 krajcárra becsülte.

Forrás: MOL K 255 pénzügyminisztérium, Elnöki iratok (PM Eln.) 210. cs. 1880 - 8 - ad 3287

A jelzett kimutatás ugyan nem számolt a bevont régi kötvények megsemmisítésének költségeivel, de a valóságban erről is gondoskodni kellett. 1881 nyarának belső iratváltásából úgy tűnik, a minisztérium ennek a feladatnak a végrehajtására nem volt kellően felkészülve. Csak 1881 augusztusában született intézkedés arról, hogy az első részletként a konzorcium által beszállított 14,5 millió forint névértékű kötvények fogadására a térképtárat tárolóhelyül kiürítsék.⁴ Ezzel nagyjából egyidőben a bevonással megbízott hitelszámvevőség is közölte, hogy a „rendelkezésre álló géppel csak kisebb mennyiségű értékpapír semmisíthető meg”, ezért sürgősen kérte „nagyobb, erősebb lyukasztógép” beszerzését, ami azonban a számvevőség költségvetésében 250 frt költségtúllépést fog eredményezni, így azt is kérték kiutalni.⁵

A pénzügyminisztérium kötelessége volt a végleges értékpapírokat – a megfelelő címletekben – aláíratás végett a konzorcium tagjaihoz szállítani. Erre nézve a kezdetekről fenn-

³ A kibocsátás kezdeteire lásd Kövér György: *A „láthatatlan” aláíró. A 4%-os magyar államkötvények jegyzői 1881-ben.* Korall, 14. sz. (2003. december) 54–79.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok (PM Eln.) 224. cs. 1881 - 8 - 1672 (1881. aug. 12.)

⁵ Uo. 1881 - 8 - 1684 (1881. aug. 7.)

maradt Madarassy Pál helyettes államtitkár jelentése arról, hogy személyesen 1881 októberében 96 565 00 frt névértékű kötvényt kísért Párizsba és Londonba. Ez a naturáliában való kimutatás is fényt vet a kibocsátás első (megduplázott) részletének elhelyezésére: 104 665 db kötvényt (47 165 000 frt névértékben) a párizsi Rothschild frères bankháznak adott át (okt. 4.-én), majd továbbutazva 33 900 db-ot (49 400 000 frt névértékben) a londoni N. M. Rothschild & Sons cégnél hagyott (okt. 7.-én). A darabszámból és a névértékből ítélve Párizs sokkal több kis címletet igényelt, mind London.⁶

A minisztériumnak 1882 elején kellett átadnia a szeptember 29-i opció végleges címleteit, a hozzájuk tartozó szelvényívekkel együtt. Az utolsó kibocsátásból ekkor még szállítandó 33 500 frt névérték címletei mind 1000 forintra szóltak:

2. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1881. szeptember 29-i opció szállítása

	darab	sorszám
Credit-Anstalt, Bécs	7 668	No. 134 333 - 142 000
S. M. Rothschild, Bécs	6 000	No. 142 001 - 148 000
M. A. Rothschild & Söhne, Frankfurt	4 000	No. 148 001 - 152 000
Magyar Általános Hitelbank, Budapest	3 000	No. 152 001 - 155 000
Disconto-Gesellschaft, Berlin	2 832	No. 131 501 - 134 332
Rothschild frères, Párizs	6 000	No. 225 001 - 231 000
N. M. Rothschild & Sons, London	4 000	No. 231 001 - 235 000
Összesen	33 500	

Forrás: Rothschild Archive, London (RAL) XI/ 111/ 14 Pénzügyminiszter (PM) – Magyar Általános Hitelbank (MÁH) (1882. jan. 7.)

Fentebb már hivatkoztunk a hitelszámvevőség menetközbeni kimutatásaira. A hitelszámvevőség jelentéseiben évente megpróbálkozott a konverzió állásának áttekintésével, többnyire az újabb opciós megállapodások előtt. Három ilyen kimutatás ma is fellelhető a pénzügyminisztérium archívumában (1882. július 14., 1883. március 16., 1884. március 8.), ezek azonban nem kaptak nyilvánosságot. Végül a minisztertanács és az országgyűlés elé csak 1885 végén került – egy más szerkezetű, szükséges és önmagában nehezen értelmezhető – pénzügyminisztériumi zárójelentés. A hitelszámvevőség eredeti belső összegzése a következő rovatokra terjedt ki:

- I. 4%-os arany járadék
 - A. Kötvény előállítás
 - B. Kötvény kibocsátás
 - C. Kibocsátási költségek
 - D. Értékesítés
- II. 6%-os kötvények beváltása
- III. Kamat
- Összegzés

Ez adta az áttekintés gerincét. A szempontok azonban menet közben is alakultak: 1882–1883-ban még nem szerepelt a kibocsátási költségek rovata, de található volt a végén szóveges összegzés, 1884-re bekerült a költségelszámolás, de lekopott a summázat. Ami

⁶ Uo. 1881 - 8 - 2187 (1881. nov. 3.)

azonban számunkra a leglényegesebb: a kimutatások jóvoltából olyan mozzanatok is időhöz tudunk kötni, amelyek esetében ez egyébként a végelszámolásban nem valósítható meg.

A hitelszámvevőiségi kimutatás kibocsátási és értékesítési fejezeteiben élesen különválasztható az a hányad, amelyet a kormányzat a konzorciumnak adott el, s az, amelyet az alapszerződés értelmében maga az állam konvertálhatott. Korábban általában a konzorciális eladásokról esett szó, itt az ideje, hogy az állami alapok részvételét is szemügyre vegyük. Az elszámolások áttekintése érdekében külön fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy míg a konzorciális eladások az aranyforint közvetítésével idegen aranyvalutára szóltak, és abban is számolták el azokat, az alapok állami konvertálása – akárcsak a zárszámadás – osztrák értékű pénzben, tehát az árszámításával, ún. bankértékben történt.

A forrásokat szorosabban megvizsgálva az is kiderül, hogy 1882 júliusában már megtörtént az 1882. 36 268. sz. utasítás szerint a „Tisza-szegedi kölcsönalapból” végrehajtott több mint 5 milliós második állami konverzió, a harmadik – legkisebb – lépésre („Országos rabsegély és javító intézeti alap”) azonban csak ezt követően került sor.

Tudomásunk van egyébként későbbi pénzügyminiszeri rendelkezés nyomán (épp az utolsó közbülső hitelszámvevőiségi jelentést követően) további állami konverziós intézkedésekről is, ezek azonban a végelszámolásra már nem lettek átvetve.⁷

Tanulságos a hitelszámvevőség kamatokkal kapcsolatos számításainak alakulása is. 1882–1883-as jelentésében még számoltak a kiadott és bevont kötvények kamatterheivel: ennek alapján a kincstárnak akkor 3 066 666,66 aranyforint követelése és 3 364 662,50 aranyforint tartozása volt a konzorciummal szemben (nettó 297 995,84 ar. frt. ráfizetés), miközben az alapoknál levő kötvények konverziójából 54 410 aranyforint kamatmegtakarítás adódott. A konverzió végrehajtása után a konzorcium útján lebonyolított 240 millió frt névértékű 4%-os ellenében 174 756 300 frt névértékű 6%-os becseréléséből 885 378 forint kamatmegtakarítás következett, tehát 1883 tavaszán az összes évi kamatmegtakarítást 939 788 aranyforintnak számították. Egy évvel később az akkor beváltott 233 594 700 frt névértékű 6%-os ellenében kibocsátott 320 260 400 frt névértékű 4%-os kötvények kamatkülönbözetéből 1 205 266 frt megtakarítás keletkezett, tehát a törvényben előírt 2 millió 200 ezerhez még 994 734 forintot számítottak megtakarítandónak. Ennek elérésére az 1884 tavaszán még rendelkezésre álló 224 739 600 frt névérték elegendőnek tűnt (172 millió az állampénztárban pihent, 30 millió – szelvényívek nélkül – a Creditanstaltnál volt letétben, bő 22 milliót pedig még ezután kellett előállítani).

Alighogy megszületett a megállapodás a még hátralevő utolsó hányad kibocsátásáról és átvételéről, Szapáry Gyula pénzügyminiszter – meglehetősen sietséggel – már 1884 szeptember közepén felterjesztette az uralkodónak az „eredményt”: „... a bankházakkal végleges szerződést kötve a 6%-os aranyjáradék-kötvények konverziója lebonyolítottnak tekinthető.” Hogy Szapáry igyekezett a törvényes határidőre túl lenni a tranzakció szerződéses részén, az még érthető is, az azonban, hogy ebből a konverzió „lebonyolítására” vélt következteni, az mindenképpen rövidlátásra vall.⁸

⁷ MOL K 255 PM Eln. 256. cs. 1884 - 8 - 585. (1884. márc. 26.) A konverzióra utasítottak közül a „Deák Ferenc emlékszóba alap” birtokában 34 000 frt, a „Szegedi pénz-szaképület építési alap” kezelésében 16 400 frt, a „Ludovica alap”-ban pedig 99 000 frt 6%-os aranyjáradék volt található.

⁸ MOL PM K 255 256. cs. 1884 - 8 - 1675. Szapáry Gy. – Ferenc József (1884. szept. 15.) Szapáry „kincstári optimizmusa” csakis a Rothschildok nagyságára tudott hivatkozni: „kétségen kívül állónak tekintem, hogy az Európa első pénzhatalmasságaiból álló consortium minden esetre képes lesz elvállalt kötelezettségének megfelelni...” uo.

A kormány és az országgyűlés elé terjesztett jelentés azonban másfajta szerkezetű volt, mint a korábbi hitelszámvevősegi (intern) beszámolók.⁹ A korábbiakhoz képest lényeges különbség volt, hogy a képviselőház pénzügyi bizottsága által jóváhagyott, a képviselőházi irományokban közzétett táblázatos összegzés csak a tőkeszámlát tartalmazta, a kamatszám-láról csak a szöveges rész hozott néhány adatot. Érdeemes továbbá megjegyezni, hogy ez az 1885. december végi elszámolás sem tekinthető véglegesnek, hiszen az utolsó opciónál azt a jegyzetet találjuk, hogy a „consortiális végleszámlás 1886. január 15-ikére állapítottatott meg”.¹⁰ Szapáry szöveges jelentése mindenesetre információkat közölt a költségekről is, amelyek a szerződés szerint megoszlottak a konzorcium és az állam között.¹¹ Azt is megtudhatjuk a pénzügyminiszter jelentéséből, hogy 1885. december közepén „még mintegy 430 000 frt névértékű 6%-os járadékkötvény nem lett kifizetés végett bemutatva.” Ebből 400 ezer az 1883. és 1884. július 1-re felmondottakból, 30 ezer pedig „a legutóbbi bevonásra, vagyis az 1885. január 15-ére felmondott kötvényekre esik.”¹²

Amikor a pénzügyminiszter az országgyűléssel ezeket az adatokat közölte (mint említettük, a táblázat formailag a pénzügyi bizottság jelentésének mellékleteként szerepelt), megjelölte ugyan az elszámolási határidőket, de nem utalt arra, hogy az alapszerződés szerint az értékpapírok átadása és a régi kötvények visszaváltása melyik opcióhoz tartozott eredetileg. Az opciók és az elszámolási határidők kuszaságát mindenesetre jelezte, hogy az 1882. február 1-jei elszámolási tétel mellett az 1883. évi egyezmény 6. pontjára történt utalás, ami a figyelmes szemlélő számára árulkodott arról, hogy ennek a sornak a teljesítése aligha fejeződhetett be még 1882-ben, s valamiféle utólagos szabályozásra kellett sort keríteni. A magyar pénzügyi kormányzat mintha hivatalosan úgy fogta volna fel, hogy a tranzakció közte és a konzorcium között az értékpapírok átadását-átvételét jelenti, s a kötvények útja a konzorciumtól a piacig és vissza nem az ő dolga.

Későbbi kormányzati forrásokból egyébként azt is tudhatjuk, hogy a konverzióból származó teljes 4%-os aranyjáradék tőkeálladékanak elhelyezése után, a kamatszelvevények beváltásakor a tulajdonosok 1886-ban az alábbi színhelyeken jelentkeztek járandóságukért, ami már ismét érzékenyen érintette a kincstárt (3. táblázat).

⁹ K 27 ME Minisztertanács jk. 1885. dec. 13. 5.; KI, X. k. 1886. 181–186. (298. sz. PM-előterjesztés) Hogy a két szöveg azonos lehet, azt csak valószínűsíthetjük, mivel a minisztertanács jegyzőkönyve csak a jelentés jóváhagyásáról tanúskodik, de magát a jelentést nem tartalmazza. Az új szerkezet forrása szemmel láthatóan a berlini Disconto Gesellschaft azon nem végleges kimutatása, amelyet a MÁH küldött meg a PM-nek 1884. szept. 30-án. MOL K 255 PM Eln. 266. cs. 1885 - 8 - 23.

¹⁰ Az 1884. évi szeptember 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (KI) 1886. X. k. Szapáry előterjesztése (298. sz.) 1885. december 14-re datált uo. 181–185. A pénzügyi bizottság jelentése (325. sz.) ugyan a pénzügyminiszter múlt év december 14-i jelentésére 22. sz. irományként hivatkozik, s 1886. január 23-án kelt, de valójában csak ehhez mellékelve található a táblázatos tőkeelszámolási kimutatás. Uo. 315–318. Arról, hogy ennél „véglegesebb” végleszámlást is közzétettek volna, nincs tudomásunk, s láthatóan ez alapján közli adatait Matlekovits klasszikus államháztartástörténeti műve is. Matlekovits Sándor: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893. II. k.* Budapest, 1894. 372–373.

¹¹ „...a kincstár viselte az előállítási, bélyegzési, szállítási s egyéb költségeket, melyek mindössze ke-
reken 1 280 000 frtra rugtak; ezen összeget fedezi azon kamat megtakarítás, mely a rente
conversio keresztülvitele alatt eléretett, s mely 1881. július 1-től 1885. január 1-ig 3 207 165 arany-
forintot tett. Megjegyzem, hogy e költségek az illető évek állami költségvetésébe fel nem vétetvén,
az állami zárszámadásokban mint előirányzat nélküli kiadások számoltattak el, s illetőleg számol-
tatnak el.” KI, X. 1886. 184. A költségeknek több mint felét a külföldi béléggel való ellátás tette ki.

¹² KI, X. 1886. 185.

3. SZ. TÁBLÁZAT

A 4%-os aranyjáradék szelvénybeváltásának területi megoszlása (1886)

	Tőkeösszeg	Szelvénybeváltás helyszíne				
		Magyarország	Ausztria	Franciaország	Anglia	Németország
Arany frt	545 000 000	34 662 000	54 282 000	164 426 500	39 894 000	251 735 500
%	100	6,36	9,96	30,17	7,32	46,19

Forrás: A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok. Kiadja a M. Kir. Pénzügyminisztérium Budapest, 1891. 48–51.

Ha máshonnan nem, ezen adatsor alapján a pénzügyminisztériumnak is szembesülnie kellett azzal, hogy a konverzió végére London súlya az új aranyjáradék-kötvényekben lényegesen mérsékeltebbnek tűnt, mint előzőleg. Még akkor is, ha egyúttal megnyugvással vehette tudomásul, hogy Franciaország ilyen mértékű szerepe mellett a párizsi Rothschildok nem engedhették meg maguknak, hogy kiváljanak a konzorciumból, jóllehet a tranzakció vége felé felvetődött ennek lehetősége is.¹³

A konzorciumi elszámolások

Egy konzorcium és az azt alkotó bankházak elsősorban a remélt nyereség fejében vesznek részt egy-egy tranzakcióban. Nézzük először, hogy a konzorcium tagjai számára milyen kiadásokkal járt az 1881. év májusi első nyilvános aláírás. Az egyes tagok nem azonos szempontok szerint mutatták ki az aláírás költségeit, az eltérések ennek ellenére mind az összegekben, mind a megoszlásban jelzésértékűek (4. sz. táblázat).

4. SZ. TÁBLÁZAT

A nyilvános aláírás konzorciális költségei az egyes helyszíneken (1881. május)

	London	Párizs	Frankfurt	Berlin	Bécs	Budapest
Hirdetések	30 797,70	129 600,00	14 432,05	10 219,55		24 551,06
Publicisztika, zsurnalisztika					312 605,53	80 730,00
Reklám		214 650,00				
Nyomda-, posta-, útiköltség	11 393,30	20 892,33	104,00	12 795,85	23 569,07	10 519,22
Szükséges ráfordítás			20 000,00	25 000,00		
Napidíj (bélyeg, könyvelés)				3 000,00		
Kibocsátás	4908,00					
Amszterdamban						
Összesen (Márka)	47 035,00	365 142,33	34 536,05	51 015,40	336 174,60	122 652,36

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 Az 1881. okt. 31-i kimutatás III. melléklete

Útiköltségek Berlinben, Bécsben és Budapesten szerepeltek, Berlinben és Bécsben a nyomda- és postaköltségekkel összevonva, Pesten külön tételként (de mi most összevontuk). Biztosítás sehol sem fordult elő külön rovatként: Londonban az amszterdami kibocsátás kiadásaiiban számoltak el biztosítást, Bécsben a nyomdai, postai (úti) költségekkel együtt, Berlinben ugyanitt említették az ottani és a kölni biztosítás árát. Érdekes tételt je-

¹³ Rothschild Archive, London (RAL) XI/ 111/ 14 A párizsi konzorciális tanácskozásról szóló levél említi azt, hogy Alphonse báró a kibocsátás végrehajtása után azonnal el kívánja hagyni a szindikátust, és ezt javasolja a londoni háznak is. Arthur [Gansl?], Paris – N. M. Rothschild (NMR), London (1884. szept. 10.)

lentenek a láthatóan Németországban bevett „szükséges ráfordítások az üzlet érdekében” elnevezésű összegek. Ezek az összköltség elég magas hányadát tették ki, de konkrétan nem megfoghatók. Londonhoz, Berlinhez és Frankfurtba képest ugyanakkor kiugróan magas a párizsi és bécsi számla, s relatíve ilyen a budapesti is. Ezeknél a reklámra (Párizs), a publicisztikára (Bécs) vagy a zsurnalisztikára (Budapest) költött összegek messze kiemelkednek a többiek közül. Pedig Párizs és Budapest elszámolása pontosan jelzi, hogy ebben a hirdetési költségek nincsenek benne, azt külön (s szintén jelentős) tételként mutatták ki.¹⁴ Az aláírás költségei tehát különösen az adott helyeken a jegyzésből befolyt összegekhez viszonyítva tűntek aránytalanoknak: Bécs és Budapest költségei megközelítették az ott jegyzett összeg 1%-át. Ráadásul ezeknek a helyeknek a szerződésben vállalt hányadot így sem sikerült elérniük. Ez lehet a nyitja a sajtóban, hirdetésekben megmutatkozó nagyobb erőfeszítéseknek, magasabb tranzakciós költségeknek, még ha azok hatékonysága nem is igazán mérhető a fenti kimutatásban (5. sz. táblázat).

5. SZ. TÁBLÁZAT
Az aláírási eredmények és a költségek

	Szerződéses hányad (%)	Szerződésszerű részesedés (aranyforint)	Költségek a szerződéses rész %-ában	Részesedés az aláírásból (aranyforint)	Költségek az aláírás %-ában
Magyar Általános Hitelbank, Budapest	7,50	12 000 000	0,5	6 262 100	0,969
M. Wodianer, Bécs	4,17	6 672 000		-	
Credit-Anstalt, Bécs	15,00	24 000 000	0,412	20 161 200	0,875
S. M. Rothschild, Bécs	15,00	24 000 000		5 576 700	
Rothschild frères, Párizs	15,00	24 000 000	0,515	40 000 000	0,456
N. M. Rothschild & Sons, London	10,00	16 000 000		40 000 000	0,059
M. A. Rothschild & Söhne, Frankfurt am Main	10,00	16 000 000	0,084	14 912 000	0,093
Disconto-Gesellschaft, Berlin	16,25	26 000 000	0,073	23 288 000	0,080
S. Bleichröder, Berlin	4,17	6 672 000		6 600 000	
Bank für Handel u. Industrie, Frankfurt am Main	2,91	4 656 000		3 200 000	
Összesen	100,00	160 000 000		160 000 000	

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 M. A. Rothschild (M.A.R.), Frankfurt – N. M. Rothschild (N. M. R.), London (1881. aug. 22.)

Az első 160 millió kibocsátásáról szóló fenti elszámolások végén fellelhetők a konzorcium nyereségére vonatkozó adatok, illetve az azzal kapcsolatos előzetes kalkulációk is. Az egyik első becslésben a Disconto-Gesellschaft mintegy 5 millió forintra taksálta a bruttó nyereséget. A számokhoz magyarázatként fűzött megjegyzések szerint, miközben a konzorcium 72, illetve 73 7/8-os árfolyamon vette át a magyar pénzügyminisztériumtól az első két részlethez tartozó, összesen 160 millió 4%-os névértéket (s fizetett ezért 116 700 000 forintot), addig az aláírásból (à 77 1/8) 123 400 000 forint bevételt húzott. Ugyanakkor az ellenértékként beszolgáltatandó 6%-os kötvényekért 116 700 000 forintot kellett a magyar kormánynak rendelkezésére bocsátania (115 325 000 forint névérték fejében), s ezt 118 400 000 forintért tudta csak beszerezni. A különbözet tehát ezen az oldalon 1 700 000 forint, amelyet levonva a 4%-os kibocsátásánál kimutatott 6 700 000 nyereségből jön ki a circa 5 mil-

¹⁴ RAL XI/ 111/ 14 Egy előzetes – épp a londoni Rothschildok kérésére Frankfurtból megküldött – költségkimutatás jelzi, hogy a későbbi párizsi számlán reklámként jelzett tétel ekkor „zsurnalisztika” fejléc alatt szerepelt. M. A. Rothschild (MAR), Frankfurt – (NMR), London (1881. aug. 22.)

liós, még költségek nélkül számított nyereség.¹⁵ Épp a fentiek értelmezése körül kibontakozott eszmecsere során került sor pontosabb számítás közlésére pár nappal később (az elszámolást birodalmi márkában összesítve): a számlavezető berlini bank a 10 482 500 Márka nyereséggel szemben 482 500 Márka veszteséget könyvelt el, ami ismét körülbelül 10 milliós (de immár nettó) nyereséget jelzett.¹⁶ Az első opciók végelszámolásakor a Disconto-Gesellschaft a nyereséget – időben is tagolva – a 6. sz. táblázatban közöltek szerint részletezte.

6. SZ. TÁBLÁZAT

A konzorciális nyereség időbeli eloszlása (1881)

Könyvelés dátuma	Font Sterling	Árfolyam	Márka
1881. aug. 15.	230 000	20.45	4 703 500,00
1881. szept. 16.	200 000	20.45	4 090 000,00
1881. okt. 31.	11 222	20.45	229 489,90
Összesen			212 010,00
			9 234 999,90

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (Berlin, 1881. okt. 31.)

A júniusi 18-i opció elszámolását azonban már nem sikerült ilyen eredményesen lezárni. A végelszámolás elkészítése 1882 májusáig elhúzódott. Az átvett 40 millió 4%-os járadékból 1881 végén még 6 014 700 névérték volt a konzorcium birtokában.¹⁷ Ehhez – nyilván az árfolyam tartása érdekében vásároltak még 1882 januárja elején Berlinben 700 000 frt, Frankfurtban 170 000 frt névértéket.¹⁸ A Franciaországból kiinduló krízis hatására azonban a kibocsátással kapcsolatos ügyletek teljesen leálltak. Újabb eladásokra is csak 1882 április végén került sor: ekkor Németországban, Ausztria-Magyarországon 2 794 700 frt névértéket, Franciaországban nominál 4 és félmilliót sikerült értékesíteni. Mindenesetre míg a június 18-i opció (ld. 2. sz. függelék) számlája 1881. január 1-jén pozitív szaldót mutatott, a szeptember 29-i opció (ld. 2. sz. függelék) mérlege már 55 992,50 Márka mínusszal zárt. 1882 elejétől a kibocsátás könyvelése azzal is bonyolódott, hogy mivel az újabb részletek címeleihez már hozzátartoztak a január 1-jei szelvények, az értékpapírok után járó kamatokat is el kellett számolni. Ezzel a külvilág számára hosszabb időre le is állt a konverzió lebonyolítása.

Hivatalos újrakezdésre csak 1883 tavaszán lehetett gondolni. A pénzügyminiszter 1883. március 31-én fogadta el a konzorcium március 30-án, a MÁH által benyújtott ajánlatát, amelynek értelmében további 70, illetve újabb 30 millió aranyforint névérték átvételében állapodtak meg. Az alapszerződés szerint ez tehát a 140 millióra tervezett második opció folytatása volt. Az átvételi árfolyamot nettó 73,90-ben rögzítették, de expressis verbis hozzáfűzték, hogy a fent említett összeg abból a 140 milliós opcióból jön le, amely eredetileg

¹⁵ RAL XI/ 111/ 14 Disconto-Gesellschaft (DG), Berlin – NMR (1881. jún. 30.) Átszámítva ez kb. 10 millió Birodalmi Márka.

¹⁶ RAL XI/ 111/ 14 DG – NMR (1881. júl. 5.) Az elszámolás bonyolultságát (pikantériáját) az adta, hogy miközben az aláíráskor befolyó összegeket a konzorciumi számlán 10 aranyforint = 20 Márka relációban számolták le, addig a Pénzügyminisztériumnak nyitott hitelszámlán 10 aranyforint 20, 25 Márkán lett elkönyvelve. Ugyanennek a mechanizmusnak a fordítottja érvényesült a 6%-os kötvények vásárlásakor. Az átvételi és eladási kurzus különbözete mellett tehát a nyereséget a nominális és a tényleges váltóárfolyam is befolyásolta.

¹⁷ RAL XI/ 111/ 14 DG – NMR (1882. febr. 12.)

¹⁸ RAL XI/ 111/ 14 DG – NMR (1882. máj. 11. elszámolás melléklete) Az utolsó tranzakció Frankfurtban történt január 11-én 76-os kurzuson.

nettó 75-ös kurzuson szerepelt a megállapodásban. Az elszámolásnak 1884. január 1-jéig kell befejeződnie. Az ennek az összegnek az ellenértékeként elszámolandó 6%-os kötvények 101 ¼ százalékon fogadtatnak el. A tranzakció lebonyolításához a pénzügyminiszter még aznapi kelettel felmondott 50 956 300 forint összegben 6%-os kötvényeket (ami gyakorlatilag bizonyos sorsszámok kisorsolásával alakult ki).¹⁹

Miközben az új járadék további átvételéről zajlottak a tárgyalások a pénzügyminiszterrel, a konzorcium belső terében valójában folyt az 1881. szeptember 29-i opció (tehát a II. opció első részletének) végső lebonyolítása. 1883. március 24-e és 29-e között Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában 6 913 000 frt névértékű 4%-os kötvényt (általában valamivel 76% fölötti árfolyamon) adtak el, Franciaországban pedig március 4-e és április 4-e között 4 600 000 frt névérték értékesítésére került sor (hasonló áron).²⁰ Összességében – a természetben kiosztott kamatszelvek bevételeit is beszámítva – a végelszámolás szerint a konzorcium 65 224 709,11 Márka bevétel mellett az átvett 40 millió frt névérték ellenében 62 980 135,45 márkát fizetett ki, azaz nyeresége 2 244 573,66 Márkára rúgott.²¹

Végül az aláírásnak nevezett kötvénycsere időpontját 1883. április 17-e és 24-e közöttre tűzték ki, a több napos terminus önmagában jelezte, hogy a tagok nem számítottak olyan viharos keresletre, mint az első kibocsátáskor. Az elnyújtott és halasztott aláíratásban az is szerepet játszott, hogy Németország „régii tartományaiban” (értsd: az evangélikusoknál) 18-a ünnepnap volt („Bettag”), s közben Frankfurtban 21., 22., 23-án voltak zárva az irodák.²²

Ha most az áprilisi akció egészére belső elszámolások alapján akarunk egy pillantást vetni, akkor könnyen belátható, hogy miért is sorolta azt a sajtónyilvánosság a csak részben sikeres műveletek sorába.

A konverzióból 1883. április 17–24. között bevett 6%-os kötvények az alábbiak szerint oszlottak meg:²³ Németország, Ausztria-Magyarország 18 835 900 aranyforint névérték, Franciaország 4 850 000 frt, Anglia 2 400 000 frt, azaz összesen 26 400 000 frt. Ezek fejében a konzorcium kiadott a 4%-os rentéből: Németországban, Ausztria-Magyarországon 25 299 100 aranyfrt névértéket, Franciaországban 6 497 300, Angliában 3 216 000, azaz összesen 35 012 400.

Mindeközben a konzorcium rendszeresen vásárolt is a 4%-os aranyjáradékokból a Londonban már említett 120 000 frt névértéken túl Párizsban 1 200 000 frt névértéket, Németországban, Ausztria-Magyarországon pedig 5 330 000 frt névértéket.

¹⁹ MOL K 269 343. cs. 359. t. 500/ PM 1883. (1883. márc. 31.)

²⁰ RAL XI/ 111/ 14 DG (1883. ápr. 21.) A közép-európai eladásokban legnagyobb tétellel a DG (5 645 650,50 M) mellett a MÁH (1 965 291,70 M) és a frankfurti Rothschild cég (1 463 946,88 M) vett részt, Bécs összesen (CA és SMR együtt) 1 587 260,57 márkával szerepelt.

²¹ Uo. Érzékeltetendő, hogy ebben az összegben milyen komoly szerepet játszottak a természetben kiosztott kamatszelvek, elegendő egy röpke kimutatás:

1882. jan. 1.-i kuponok 1 636 000 M,

1882. júl. 1.-i kuponok 1 512 560 M,

1883. jan. 1.-i kuponok 447 700 M.

Abban, hogy egyáltalán nyereséggel zárhatott ez az opció, a konverzió elhúzódásának jelentőségét tehát nehéz lenne alábecsülni.

²² RAL XI/ 111/ 14 A. Hansemann (a DG igazgatója) – Rothschild frères, Párizs (RP), távirat (1883. ápr. 10.)

²³ RAL XI/ 111/ 14 (Berlin, 1884. febr. 9.)

A tranzakció súlypontja láthatóan a kontinensre helyeződött át. A közép-európai „alkalmi vételeket” érdemes a helyszínek szempontjából részletesebben is szemügyre venni (7. sz. táblázat).

7. SZ. TÁBLÁZAT

A konzorcium számlájára vásárolt 4%-os járadék (1883. április)

	Névérték (frt)	Árfolyam	Összeg (M)
Disconto-Gesellschaft, Berlin	2 340 000	76 – 77	3 634 414.50
Rothschild M. A., Frankfurt	460 000	76 – 76 ⁷ / ₈	718 093.08
Credit-Anstalt, Bécs	695 000	76 ¹ / ₁₀ – 76 ⁷ / ₈	1 085 510.85
Rothschild. S. M, Wien	945 000	76 – 76 ⁷ / ₈	1 474 472.48
Magyar Általános Hitelbank, Budapest	900 000	76 ¹ / ₈ – 77 ¹ / ₈	1 406 387.50
Összesen	5 330 000		8 318 878.41

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (1884. febr. 9.)

1883 folyamán a konzorcium számlájára további 4%-os járadékok eladására valójában csak az év augusztusában került sor, összesen mintegy 5 és fél millió aranyforint névértékben (ennek zöme ismét Németországra és a Monarchiára jutott).²⁴ Az eladásokra először Bécsben, augusztus 10-én került sor, amikor a Credit-Anstalt kezdett eladni 76% fölött, hamarosan azonban a kötvények árfolyama közép-európai paritáson 76 alá süllyedt. Hó vége felé aztán 75 ³/₄ és 76 ¹/₈ között Frankfurt, Pest és Berlin is értékesíteni kezdett. Az év végi elszámolás szerint december végén történtek még komolyabb vásárlások Berlinben (570 000 frt né.), amikor az ottani árfolyamon 74% alá süllyedt papírokat vissza kellett hozni 74 fölé.

Az 1883. március 30-i opciórészlet lebonyolítása sem fejeződött azonban be 1883-ban. 1883. december 31-én az átvett 70 millió 4%-os kötvényből a konzorcium még 36 738 600-at tartott készletben. Ebből 1884. április elejéig eladtak párizsi paritáson: 4 450 000 frt névértéket, londoni paritáson: 780 000 frt, míg német paritáson: 28 688 600 frt, azaz összesen 33 918 600 frt névértéket.

Tegyük hozzá, mindez hónapról hónapra növekvő árfolyamon történt (januárban: à 75,224, februárban: à 75,825, márciusban: à 76,577 német paritáson).

Ugyanakkor Berlinben, Frankfurtban és Bécsben márciusban 22 571 000 frt névértéket vásároltak (átlagosan: à 77,499). Miközben januárban és februárban kizárólag eladások történtek, márciusra megfordult a trend, a vásárlások jelentősen meghaladták az eladásokat (a 22,5 milliós vásárlással mintegy 11 milliós eladás állt szemben). Ráadásul ebben a hónapban – átlag – magasabb áron vásároltak, mint eladtak. (!?) A konzorciális állomány 1884 októberéig még tovább növekedett (48 580 000 frt névérték). Míg az év első két hónapjában kizárólag eladások történtek, márciustól ez a tendencia megfordult, és a harmadik negyedév végéig láthatóan a vásárlások kerültek előtérbe. Párizsban április eleje óta egyáltalán nem történt újabb értékesítés, Londonban is csak 120 000 frt névérték kelt el,

²⁴ RAL XI/ 111/ 14 (Berlin, 1884. febr. 9.)

Németországra (Frankfurt):	150 000 frt névérték
(Berlin):	1 690 000
Bécs (CA, SMR):	1 120 000
Budapest (MÁH):	740 000
Franciaország:	1 019 000
Anglia:	450 000

s az eladásokban (s még inkább a vásárlásokban) a német és monarchiabeli piacok játszottak döntő szerepet (8. sz. táblázat).

8. SZ. TÁBLÁZAT

A konzorcium aranyjáradékforgalma az utolsó opció előtt (1884. november 6-ig)

	Vásárlások		Eladások	
	Névérték, frt	Márka	Névérték, frt	Márka
Németország, Ausztria-Magyarország	46 788 000	73 517 887,53	30 966 600	47 373 020,68
Franciaország	500 000	790 744,90	4 450 000	6 753 875,60
Anglia	870 000	1 371 857,10	900 000	1 387 430,25
Összesen	48 158 000		36 316 600	

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (Berlin, 1884. nov. 6.)

Ahogy a berlini igazgató, Adolph Hansemann programszerűen megfogalmazta, a vásárlások és eladások az egész év folyamán „lépésről lépésre” folytak. A „Conto finto” végül a lebonyolítás mindkét évében ebben az opcióban is nyereséget mutatott ki, miközben a nyereség súlypontja 1884.novemberig mindinkább a kamatbevételekre tolódott át²⁵ (9. sz. táblázat).

9. SZ. TÁBLÁZAT

A kibocsátás nyeresége (Márka)

	Tőkéen	Kamatokon	Együtt
1883	1 622 959,75	1 189 888,65	2 812 848,40
1884	887 650,57	1 361 148,75	2 248 799,32
Összesen	2 510 610,32	2 551 037,40	5 061 647,72

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 DG (1884. nov. 7.)

Miközben a konzorcium még az utolsó 70 milliós opció elszámolásával bíbelődött, 1884 folyamán át kellett venni a hátralevő részleteket, hiszen év végéig az egész tranzakciót be kellett fejezni.

A szerződés módosítására a pénzügyminiszterrel március 17-én került sor. A konzorcium MÁH által benyújtott ajánlatát a pénzügyminiszter változtatás nélkül elfogadta. 100 millió aranyforint névérték 4%-os járadék átadásában állapodtak meg, 75 aranyforintos árfolyamon. A konzorcium vállalta, hogy szeptember 15-ig nyilatkozik a hátralevő 124 millió átvételéről is. A végső maradék felmondásának utolsó határidejeként legkésőbb december 15-ét tűzték ki. Az ellentételezésként bevont 6%-os aranyjáradék elszámolási értékét 101 ¼%-on rögzítették. Ahogy 1883-ban, ezek felmondásának is 1884. március végéig meg kellett történnie, hogy a lejárat 1884. július 1-re szólhasson.²⁶ A március 17-i Minisztertanácsan a pénzügyminiszter az alkudozások legfőbb eredményének azt tekintette, hogy sikerült az opció összegét az eredetileg a konzorcium által ajánlott 80 millióhoz képet 100 millióra feltornászni (láthatóan erre a londoni és párizsi tagokban inkább megvolt a hajlandóság). Más törekvéseit azonban nem tudta érvényesíteni. Szapáry végső soron elismerte, hogy „ezen egyezmény szerint nem lesz elérhető azon kedvező eredmény, mely a művelet megindításakor remélhető volt, s az esetben, ha az akkoriban az utolsó 205 milliónyi részletért kilátásba vett 76% minimális árfolyam helyett az egész hátralevő részlet csak 75% árfolyammal értékesítették, az első műveleteknél elért 1 900 000 frtnyi nyereségről is le kell

²⁵ RAL XI/111/14 DG (1884. nov. 7.)

²⁶ MOL PM K 269 343. cs. 359. t. 507/ PM 1884 (1884. márc. 17.)

mondani”. Mindez azonban véleménye szerint a törvény végrehajtása és az egész tranzakció sikeres befejezése szempontjából vállalható.²⁷

A megállapodás nyomán került sor 1884. március 26–28. között az újabb kibocsátásra. Erről két kimutatással is rendelkezünk. Az egyik március végén kelt, és a közép-európai jegyzéseket tartalmazza (10. sz. táblázat).

10. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1884. március 26–28-i kibocsátás első eredményei a kontinensen

	Definitive átutalt 4%-os aranyjáradék 6%-os cseréjére (frt névérték)	Jegyzett 4%-os készpénz ellenében (frt névérték)
Budapest, Magyar Általános Hitelbank	14 200 000	4 100 000
Wien, S. M. von Rothschild	5 358 300	3 667 400
Wien, Credit-Anstalt	6 834 000	19 699 800
Berlin, Disconto-Gesellschaft	16 835 200	22 414 800
Berlin, S. Bleichröder	7 930 300	19 154 900
Frankfurt a/M, M. A. von Rothschild & Söhne	6 666 800	2 653 600
Frankfurt, Filiale der Bank für Hdl & Ind.	2 377 500	12 383 500
Köln, Sal. Oppenheim jun. & Co.	724 400	4 655 800
Amsterdam, A. Gansl	90 400	110 000
	61 016 900	88 839 800

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 DG – NMR (1884. márc. 28.)

Az első kimutatás alapján csak Közép-Európában mintegy másfélszeresen túljegyezték az átvett kötvénymennyiséget. A másik kimutatás mindjárt április elejéről ered, de már máigban foglalja Párizs és London „eredményeit” is (11. sz. táblázat).

11. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1884. márciusi kibocsátás eredményeinek végleges kimutatása

	Befolyt 6%-os aranyjáradék (frt névérték)	Definitive átutalt 4%-os járadék (frt névérték)	
		Becserélésre	Készpénzéért
Paris, de R. frères	3 256 200	4 360 000	20 700
London, N. M. Rothschild & Sons	3 000 000	4 006 700	3 993 300
Budapest, Magyar Általános Hitelbank	10 702 800	14 293 100	600 000
Wien, S. M. von Rothschild	4 013 400	5 358 300	407 400
Wien, Credit-Anstalt	5 126 800	6 834 000	3 178 400
Berlin, Disconto-Gesellschaft	12 606 000	16 835 200	4 934 200
Berlin, S. Bleichröder	5 944 400	7 930 300	2 870 000
Frankfurt a/M., M. A. Rothschild & Söhne	4 992 100	6 666 800	800 000
Frankfurt, Filiale der Bank für Hdl & Ind.	1 782 700	2 377 500	1 860 000
Köln, Sal. Oppenheim jun. & Co.	542 400	724 400	1 000 000
Amsterdam, A. Gansl	68 000	90 400	50 000
ca	52 034 800	69 476 700	19 720 000
			89 196 700
A rendelkezésre álló készletből átutalva			10 803 300

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (1884. ápr. 5.)

²⁷ MOL K 26 Minisztertanács jegyzőkönyve (1884. márc. 17.)

A két kimutatást elsősorban Közép-Európára vonatkozóan tudjuk közvetlenül összevetni. Március vége és április eleje között a németországi és bécsi becserélés ellenében történő jegyzésekben már nem történt változás, csak Budapesten érkeztek további 6%-os kötvények konverzióra. Annál érdekesebb metamorfózison mentek viszont keresztül az első listán szereplő készpénzes jegyzések.

Az első listán még nem szereplő London adatait – a levelezés alapján – módunk van szorosabban is nyomon kísérni. London jelentőségére nemcsak a fenti táblázatban szereplő kerek összeg hívja fel a figyelmet (ami inkább kvótának tűnik, mint részjegyzések felösszesítésének), hanem az is, hogy a levelezés szerint a konzorciumnak Londonban külön letéte volt 4%-os kötvényekből.²⁸ A jegyzés eredményeiről március 26-án küldött N. M. Rothschild & Sons 9 listát a Hitelbanknak, amely összesen 472 210 £ 6%-os kötvény átadásáról intézkedett. Nyomban hozzátette azonban, hogy péntek estig további távirati értesítést arról, hogy ebből mennyit kell a magyar pénzügyminiszternek mint „itt beszolgáltatott követelést” tudatni.²⁹ Hamarosan a Disconto-Gesellschafttal a londoni végeredményt oly formában közölte, miszerint Londonban 300 000 £ 6%-ost jelentettek be konverzióra (!?). Azt is hozzáfűzte kiegészítésképpen, hogy „az itteni helyen rendelkezésre bocsátott £ 800 000 – 4%-os magyar kötvény maradvékát a pénztári jegyzések teszik ki.”³⁰ Ezen a módon jött tehát ki az a fent idézett, második kimutatásban látható eredmény, miszerint Londonban 3 993 300 forint névértékű 4%-os kötvény készpénzes jegyzést regisztráltak (1 £ = 10 aranyfrt), amit egyébként a később idézendő végszámla is visszaigazol.

A 100 milliós részlet konzorciális végszámlájának összeállítására csak 1885 februárjában került sor. Ebben visszamenőleg, az előzményekhez képest ismét újabb változásokra bukkanunk. Az igazán érdekes részletek megint csak a készpénzes jegyzéseket illetik.

Eszerint ugyanis készpénzes jegyzés volt 1884. április 8-ig: Németország, Ausztria-Magyarország 15 650 000 forint, Franciaország 3 000 forint, Belgium 4 300 forint, Anglia 3 993 300 forint, Hollandia 50 000, vagyis összesen 19 700 900 forint.

Azt már észrevételeztük, hogy a németországi és monarchiabeli, valamint a hollandiai április 5-i utólagos elszámolásnál jelentősen megfogytak az eredeti készpénzes jegyzések. Azt is láthattuk, hogy az angliai adat miképpen alakult ki. Most azonban (április 8-ával bezárólag) a francia (és benne belga) adatok is megfogytak mintegy 20 ezerrel. Vajon miért és miként történhetett mindez?

Első megközelítésben lehetségesnek tűnik, hogy az első, még március végi lista a beérkezett folyamódásokat tartalmazta, a szétosztásban azonban a készpénzes jegyzőket redukálták. Ez túljegyzés esetén szükséges lépés volt, de számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a készpénzes jegyzések egy részét „átírányították” a megmaradt előző kibocsátás megvásárlására (gondoljunk a 70 milliós részből fennmaradt kötvények eladására). Az a kimutatás, amelyből a 70 milliós készlet 1884 eleji eladásait és vásárlásait idéztük, feltüntet ugyanis egy számadatot mint a „100 milliós kibocsátás maradvékát” (10 803 300 forint), ami arra utal, hogy április elején nemhogy nem osztották ki az egész új állományt (miközben a régi sem volt még eladva, pontosabban csaknem egészében elkelt, de közben vásároltak is

²⁸ RAL XI/ 148/ 278 NMR – RP (1884. márc. 25.) „...auch die DG [Disconto-Gesellschaft – szerk.] dagegen nichts einzuwenden hat, auf deren speciellen Wunsch wir der hiesige Consortial Depot immer nur an für a mesure unserer Bedürfnisse stampeln lassen.” Egy a DG-nek írott későbbi levélből az is kiderül, hogy a konzorciális letét 300 000 £ lebélyegzetlen kötvényből állt. Uo. NMR – DG (1884. márc. 27.)

²⁹ RAL XI/ 148/ 278 NMR – MÁH (1884. márc. 26.)

³⁰ RAL XI/ 148/ 278 NMR – DG (1884. márc. 28.)

abból – árfolyamemelő célzattal – jócskán), hanem mintegy 10%-ot megtartottak belőle.³¹ Az április 5-i kimutatás ugyanezt az összeget a „rendelkezésre álló készletből átutaltva” rovatként említi. A 100 milliós kibocsátás végszámlája egyébként bruttó 2 063 993,35 márka tőkenyereséget mutatott ki, amelyből azonban levonandó a 279 720,25 márka 5%-os kamatvesztésig a 20 139 860 kötvény után, maradt tehát tisztán 1 784 273,10 márka.³²

A konverzióból utolsóként értékesítésre maradt 4%-os aranyjáradék-kötvény (124 739 600 frt né.) kibocsátására 1884. szeptember 22–24. között került sor. Az eredményekről a Disconto-Gesellschaft a konzorcium tagjai számára az alábbi kimutatást küldte:

12. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1884. szeptember 22–24-i utolsó kibocsátás eredménye

	4%-os járadékok átutalása (frt)	
	6%-os ellenében	a készpénzzel jegyzők részeseisége céljából
Paris, de Rothschild frères	4 500 000	3 600 000
London, N. M. Rothschild & Sons	2 780 000	328 000
Budapest, Magyar Általános Hitelbank	1 915 000	80 000
Wien, S. M. von Rothschild	225 000	69 000
Wien, Credit-Anstalt	3 316 500	303 000
Berlin, Disconto-Gesellschaft	11 029 400	1 951 000
Berlin, S. Bleichröder	4 784 300	955 000
Köln, Sal. Oppenheim jun. & Co.	165 100	250 000
Frankfurt a/M, M. A. Rothschild & Söhne	981 900	857 000
Frankfurt, Filiale der Bank für Hdl. u. Ind.	1 150 300	560 000
Összesen	30 857 500	8 953 000

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (Berlin, az 1884. szept. 27-i levél melléklete)

Az elszámolás láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy a kibocsátást a korabeli sajtó igen kritikusan fogadta. A Daily News úgy tudta, hogy az emisszió „teljes kudarc” volt, s a sikertelenség okát a cikk szerzője a magas árban jelölte meg.³³ Az Economist ugyanon napi értesülése viszont azt állította, hogy Bécsben, Frankfurtban és Pesten számottevő mennyiséget írtak alá, s Berlinben még annál is nagyobb volt a kereslet.³⁴ Pesti pénzügyi körökben ezzel szemben az járta, hogy a „tőzsdék kivétel nélkül oppozíciót csináltak a konverzióknak. Nekik nem kell a 4%-os magyar aranyjáradék olyan áron, mint azt a csoport kibocsátja.” Eszerint „a 6%-os járadék tulajdonosai naggyobbára becsérélték címleteiket”. Készpénz mellett viszont ekkor „aránylag kevés jegyzés” érkezett. Az aláírási ár „az aláírás napján is magasabb volt a tőzsdei árfolyamnál.”³⁵ Pár nappal később a Daily Telegraph bécsi tudósítója azt jelentette, hogy az allokációban a bécsi és pesti aláírók megkapják a teljes jegyzett mennyiséget, viszont a londoni és a párizsi jegyzők csak 80%-ig részesülnek. S ebből – a berlini hatalmas jegyzések pontosabb ismerete nélkül is – azt a következtetést vont le az újságíró, hogy a kölcsönt a teljes összeghez képest valamennyivel felüljegyezték („more than fully”).³⁶

³¹ RAL XI/ 111/ 14 (1884. ápr. 5.)

³² RAL XI/ 111/ 14 (1885. febr. 12.) Az elszámolás 1884. október 8-i kelettel a konzorcium birtokában a 100 milliós átvételből még mindig 9 820 000 frt. névértékű 4%-os járadék-készletet mutatott ki.

³³ The Daily News, 1884. szept. 24. (The Hungarian Gold Rente Loan)

³⁴ The Economist, 1884. szept. 24.

³⁵ Magyar Pénzügy (MP), 1884. szept. 25. (Különfélék. A járadék-konverzió befejezése.) A hír szerint még tartotta magát a feltételezés, miszerint az „alig kibocsátott” 6%-os aranyjáradék „naggyobbára a csoport tárcájában” található. Uo.

³⁶ The Daily Telegraph, 1884. szept. 29. (Hungarian Finance) A 6%-os kötvények birtokosai számára egy prémiumot ajánlottak ahhoz képest, amit a nyílt piacon kapni lehetett érte (102,70 102,60 he-

Év vége közeledtével az Economist már úgy tudta, hogy a spekulánsokkal szembeni védekezés arra kényszerítette a Rothschild-házat, hogy szeptemberben saját számlára vegyen át 30 milliót a 4%-os kötvényekből, és decemberre magasabb áron adjon túl azokon, mint amit az aláíráskor kértek érte.³⁷ Az, ami szeptemberben az aláírás kudarcaként tűnt fel (nyilván a készpénzes aláírókat szem előtt tartva), év végére a Rothschild-ház tudatos, spekulációt letörő (s mellesleg hasznot hajtó) manőverének látszott.

Ami a szeptemberi kibocsátást illeti, ismét érdemes szűkebb optikával a londoni (és az ahhoz tartozó amszterdami) helyzetet közelebbről szemügyre venni. Először ismét a szindikátus londoni letétéről: szeptember 24-i értesítés szerint £ 317 400 érték feküdt a N. M. Rothschild & Sons cégnél.³⁸ A londoni cég első értesítése szerint 200 000 £ 4%-ost 6%-os kötvények ellenében, 20 000 £-ot pedig készpénzért jegyezték Londonban (a megfelelő számok Amszterdamra nézve: 78 000 £ 6%-osért, 21 000 £ készpénzért), ami összesen 319 000 £-ot tett ki. A konzorcium Berlinből érkező rendelkezése szerint a készpénzes jegyzéseket 80%-ra redukálták, azonban a londoni cég ezt úgy hajtotta végre, hogy a 32 800 £-ra csökkentett hivatalos jegyzést Londonban és Amszterdamban nem kívánta leszállítani (ennyi szerepel a fenti összesítő kimutatásban is), hanem saját készletéből kiegészítve kiosztotta az aláírt mennyiséget.³⁹ Az külön lapra tartozik, hogy ugyanaznap Amszterdamba írott levelében onnan 80 720 £ 4%-ost 6%-os járadék ellenében és 22 290 £ készpénzes jegyzést igazolt vissza.⁴⁰ Úgy tűnik tehát, hogy az aláírás eredményének egymás számára való közlése sem jelentette egyúttal a konverzió befejeződését.

A konverzió egésze azonban – s ezt a szerződés meghosszabbítása lehetővé tette – 1884 végéig sem zárult le. Év vége közeledtével december 15-re volt kitűzve az a határidő, amikor a január 15-én visszafizetendő 6%-os kötvényeket be kellett jelenteni. Ezeket a kötvényeket tehát tulajdonosaik nem konvertálták 4%-os aranyjáradékokra, hanem az ellenértéket készpénzben követelték. A Disconto Gesellschaft az első nap eredményét a 13. sz. táblázatnak megfelelően összesítette.

A legnagyobb hányadot London adta, ami aligha lephetett meg bárkit is. A fontban történő beváltásnak a konverzió kezdetétől fogva megvoltak a prioritásai. Legfeljebb ismét a kerek összeg szembeötlő. S ezeket a még távolról sem végleges számokat nézve eltöprenghet a kései kutató, hogy vajon csak rövidtávú árfolyam-megfontolások álltak a befektetői döntések hátterében, avagy mindebből azt a következtetést is meg lehet kockáztatni, hogy a londoni tőkepiac elvesztette érdeklődését a magyar állampapírok iránt. (Arról ugyanis, hogy a kapott készpénzzel mit tettek a delikvenssek, nincs tudomásunk.) Vagy pusztán az eredeti szerződés beváltásra vonatkozó klauzulája miatt fontban érdemesebb volt becserélni, mint más valutákban. Vagy egyszerűen az egész konzorcium Londonba

lyett (Berlin) vagy 102,50 helyett (Frankfurt). A régi kötvények birtokosaival szemben a készpénzes aláíróknak nem érte meg jegyezni, mivel a 4%-ost olcsóbban megvehették a szabad piacon. Uo.

³⁷ The Economist, 1884. dec. 6. Az árfolyam emelkedése a Magyar Pénzügy tudósítóját meglepetésként érte (MP, 1884. dec. 5.)

³⁸ RAL XI/ 148/ 281 NMR – DG (1884. szept. 24.)

³⁹ RAL XI/ 148/ 281 NMR – DG (1884. szept. 26.) „...wir die geringen Subscriptionen hier & in Amsterdam nicht reducieren wollen, so haben wir den kleinen Rest von £ 8 200 – aus unseren eigenen Bestand hergegeben.”

⁴⁰ RAL XI/ 148/ 281 NMR – Gansl, Amszterdam (1884. szept. 26.) Hozzáfüzték: „You may continue exchanging four against sixes on the terms of the prospectus or in proportion, allowing for the $\frac{3}{16}\%$ brokerage and you may likewise sell fours alone at $77 \frac{1}{8}$ nett and buy sixes at $102 \frac{1}{4}$ nett.” Uo.

csoportosította át beváltandó 6%-osait, ahogy eddig a felbélyegezetlen 4%-osok letétben tartásával tették?

13. SZ. TÁBLÁZAT

Beváltásra felmondott 6%-os kötvények bejelentése 1884. december 15-ig

	Névérték, forint
London, N. M. Rothschild & Sons	25 000 000
Párizs, de Rothschild frères	10 035 700
Berlin, Disconto-Gesellschaft	5 512 500
Berlin, S. Bleichröder	3 768 600
Bécs, Credit-Anstalt	1 472 100
Bécs, S. M. Rothschild	641 900
Bécs, M. Wodianer	530 200
Budapest	1 941 700
Frankfurt am Main	1 892 400
Összesen	50 795 100

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (DG 1884. dec. 17.)

Térjünk vissza egy pillantás erejéig ahhoz a „leszámláshoz” („Abwicklung” tulajdonképpen „lebonyolítás”), amelynek alapján a képviselőház értesült – a pénzügyi bizottság jelentésének mérlegeként – a konverzió végelszámolásáról. A nézőpont természetesen változott: a Disconto-Gesellschaft által készített eredeti összeállításban a beszállított 6%-osok szerepeltek a mérleg szerinti baloldalon, az átvett 4%-osok pedig a jobbon (a pénzügyminisztérium eredeti kimutatásaiban értelemszerűen a 4%-osok a táblázat bal, a 6%-osok a jobb oldalán találhatók), a definitív darabok átadása-átvétele alapján jelölték a dátumokat, s az egyes opciók is a pénzügyi elszámolások időpontjához kötődtek (az első két 80 millió 4%-os részlet például a konzorciumnál 1881. júniusiként, a pénzügyminisztériumnál 1881. október 1-i elszámolásként jelent meg – ez korábban is így nézett ki). A legfontosabb eltérés azonban mégiscsak az volt, hogy a minisztériumi összeállításban csak az ún. „tőkeleszámlás” kapott helyet, pedig a konzorciumi kimutatás vele egyenrangú tabellába foglalta a kamatszámítást is (3. sz. függelék).

Mint látható, ez még nem a végleges elszámolás. Ennél „véglegesebbre” azonban mindazidáig nem bukkantunk. Szapáry pénzügyminiszter előterjesztése szöveges részében – mint láttuk – a kamatokra vonatkozólag mindössze annyit közölt, hogy a kamatmegtakarítás „a rente conversió keresztülvitele alatt ... 1881. július 1-től 1885. január 1-ig 3 207 165 aranyforintot tett.”⁴¹ A kincstár költségeinek levonásával ez nem volt több, mint a kötvények névleges kamatának törvényben előírt 6%-ról 4%-ra csökkenése.

A Hitelbank mérlegei és értékpapírbirtoka

Míg a kormányzatot mindenekelőtt az adósságszolgálat éves kamatterhének csökkentése és a törvény által kötelezett konverzió időben történő végrehajtása érdekelte, addig a konzorcium tagjai elsősorban a szerződés nyereséges lebonyolításában voltak érdekeltek. Ebben a konverzió elhúzódása miatt a birtokolt szelvények kamatai mind nagyobb szerepet játszottak az értékpapírvételi és -eladási árfolyam közötti különbséghez képest, de a végső beváltás közeledtével a devizaarbitrázs jelentősége is megnőtt (a fontban való végső beváltás miatt).

⁴¹ KI, X. k. 1886. 184. Pedig a pénzügyminisztérium belső anyagaiban ennél jóval részletesebb számítások is készültek a konzorcium várható nyereségeiről és veszteségeiről. MOL K 255 PM Eln. 210. cs. ad 369/1880. 8. t.

Vizsgáljuk meg, miként jelentek meg a konverzió fenti szempontjai a konzorcium magyar tagjának, a Magyar Általános Hitelbanknak a dokumentumaiban, amely sajátos ütköző szerepet töltött be a konzorcium és a kincstár között (bár egyértelműen az előbbi része volt!).

Ha a fenti konzorciális kimutatásokból a Hitelbank hozzájárulását külön összeállítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy míg az eredeti, 1881. májusi aláírásokban a Hitelbank 2,5%-kal részesedett, a 6%-os ellenében történő folyamódásokból is számottevő mennyiséget volt kénytelen visszatámasztani, addig az egész 160 millió első két részletből 3,9% jutott rá (összehasonlításként a 7,5%-ban meghatározott konzorciális szerződés szerinti hányadot érdemes tekintetbe venni). 1883-ban viszont, amikor a kibocsátás sikere érdekében a konzorcium számlájára kellett 4%-os kötvényeket vásárolni, ennél jóval magasabb, 17%-os részesedést sikerült felmutatnia. Tanulságosan alakult az 1884. márciusi budapesti jegyzések száma: míg eredetileg a 4%-os kötvényekre 4 100 000 forintnyi aláírás érkezett, az összes jegyzésből Budapestre végül csak 600 000 forint jutott (3%). Nem történt viszont érdemi redukció a 6%-os kötvények cseréjére bejött jegyzéseknél: végül 14 293 100 forint 4%-ost osztottak szét 6%-os ellenében (20,6%). Az 1884. szeptemberi utolsó aláíráskor készpénzért Pesten már mindössze 80 000 jegyzés érkezett (a tőzsdeinél magasabb volt az ár!), 6%-os becseréléseként pedig 1 915 000 forintnyi 4%-os került Budapesten elhelyezésre (6,2%). Anélkül, hogy bármilyen egyértelmű trendet azonosíthatnánk Budapesten, meg kell állapítanunk, hogy egyrészt a Hitelbanknak rendszerint gondot okozott a szerződéses hányad elhelyezése, másfelől azonban a konverzió jellegéből következően igyekeztek előtérbe állítani a régi, 6%-os kötvények becserélését. Hogy ez nem pusztán saját törekvés volt, hanem a konzorcium erőviszonyaival magyarázható, az igen valószínűnek tűnik.

Miként tükröződtek a konverzió problémái a Hitelbank mérlegeiben? Ha az év végi nyilvános mérlegekben a Központi Osztály és a Credit-Anstalttal közösen működtetett Bank- és Értékpapírosztály saját tárcáját nézzük, akkor nemcsak az a feltűnő, hogy a konverzió kezdetekor a Hitelbank egyetlen darabot sem tartott a 6%-os aranyjárdékból, de a bankosztály 1882 végén is csak a 4%-osokból mutatott ki önmagában nem túl nagy mennyiséget (287 700 frt névértéket), s igen csekély készletek szerepeltek 1883 decemberében is a mérlegben (6800 frt 6%-os és 5300 frt 4%-os), – ismét csak a bankosztálynál. A konverzió záróévének mérlegében viszont már a központi osztály kimutatásában bukkant elő 279 000 forintnyi névértékű 4%-os aranyjárdék, hogy aztán a következő két évben ezek a címletek se forduljanak elő a mérlegben.⁴²

Ha viszont a nyilvános mérlegek helyett az igazgatótanácsi ülésekre készített hóvégi értékpapírállomány-kimutatást vesszük szemügyre, a folyamatok időbeli hullámozása plasztikusabban érzékelhetővé válik (lásd 4. sz. függelék)⁴³. Kiderül, hogy számottevő mennyiséget a 6%-os járadékkötvényekből a bank igazából csak 1881-ben tudott felszívni és konvertálni. Már ebben az évben megjelent ugyanakkor, először épp május végén, hogy a bank saját intern kimutatásai szerint a 4%-os új járadékpapírokból passzív állománnyal bírt (a német mérleg kifejezése szerint: „schuldige Effecten”, „wir sind schuldig”). A grafikonon ezt negatív előjellel szerepeltetjük. S bár a nyilvános mérleg semmilyen készletet nem mutatott ki 1881 végén, az igazgatótanácsi összeállításból kitűnik, hogy mind a 4%-osból (14 100 frt né.), mind a 6%-osokból (17 400 frt né.) december 31-én a bankosztálynak csekély passzívuma volt. A „darabhiány” („Stückmangel”) a korabeli bankári könyvelésnek érdekes problémája lehetett, amely valószínűleg részben a határidőüzellettel (a hosszabbítás lehetőségét

⁴² A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának üzleti jelentései, 1880–1886.

⁴³ MOL Z 50 MÁH 8. cs. 3. t.

nyitva hagyó report/deport üzlettel), illetve a még le nem bonyolított konzorciális üzlet halasztott elszámolásaival függhetett össze.⁴⁴ Hosszabb távon a régi és az új járadék mozgása a hóvégi értékpapírkészletben tanulságos tükörképet mutatott: 1882 folyamán a 4%-os ment át inkább mínuszba, majd 1882 őszétől 1883 elejéig a 6%-osból jelentkezett rendszeres passzívum, szinte szimmetrikusan ellenpontozva ebben az időszakban a tárcában tartott 4%-os kötvények lüktetését. 1883 februárjának különös jelensége, hogy mindkét járadék – bár némi fáziskésést mutatva – komoly passzívumot jelzett, ami így együttesen a későbbiekben sohasem fordult elő. 1883 tavaszától kezdve mindkét papírból aktív hónapok következtek, míg 1884 őszén, az utolsó kibocsátás után ismét a 4%-os kötvényekből támadt jelentős passzívum (megintcsak a 6%-osok beáramlásának inverzeként). 1885 folyamán azonban (a 6%-osokat kivonták a forgalomból) a 4%-os aranyjáradék többé nem fordult elő adós tételként a hóvégi intern kimutatásokban. A passzívum tehát egyértelműen a kibocsátási üzlet és a konverzió következményeként mutatkozott ezeknél a papíroknál, s jelezte a Hitelbank nehézségeit, hogy a konzorciális szerződés feltételeinek megfeleljen. Akkor is vásárolni kellett és in natura szállítani 6%-osokat a szindikátus számlájára, ha az pillanatnyilag nem tűnt a honi piacon jövedelmezőnek (1881 ősze), s különösen aláírás után olyan 4%-osokat is el lehetett határidősen adni, amelyekkel az adott pillanatban a bank még nem rendelkezett, s e tranzakciók fedezetét épp a konverzióból cserére beáramlott 6%-osok vásárlása jelentette.

Mindaddig, amíg a be nem fejezett konzorciális üzletből származó nyereségek (és veszteségek) nem szerepeltek a mérlegben, a passzív tételek rejtve maradhattak a nyilvánosságnak szánt évvégi értékpapír-állományban. Az 1881. december 31-i mérlegben „a magyar aranyjáradék conversiójából az 1881. év végéig elért nyereséget” még nem számolták el, de az igazgatóság a nyilvánosságot „kielégítő haszonról” tájékoztatta.⁴⁵ Elsőként „a magyar aranyjáradék-converzió eddigi lebonyolításából elért nyereség a még függőben volt consortiális üzletek 1882. december 31-i állásának megfelelő tartalék visszatartásával” 1882 végén került a mérlegbe.⁴⁶ 1882-ben és 1883-ban az igazgatósági jelentések a konverziós eladásokkal kapcsolatban „mérsékelt nyereségről” szóltak. „Aránylag csekély haszonról” beszélt az igazgatóság 1884 végén is, amikor a végelszámolás még mindig csúszott, s ezért az 1884. december 31-i mérlegben „az elért haszon csak annyiban állítatott a mérlegbe, amennyiben az előző években gyakorolt átvételekre nézve a leszámolás a múlt év december 31-én végleg megtörtént.”⁴⁷ A végleges üzleti elszámolás elhúzódására utal, hogy még az 1885. első félévi mérleg kapcsán is azt jegyezte meg Pallavicini vezérigazgató, hogy „a magyar aranyjáradék-converzió üzetében múlt év december 31. óta syndicatusi elszámolás nem történvén, az e műveletből hátralevő nyereség ezen felállításban felvéve nincs.”⁴⁸ Az aranyjáradék „nyereségének hátralevő része” („Restgewinn”) végül csak az 1885. december 31-i mérlegben került röviden említésre, de a nyilvános mérleg tételei között olyan általánoságban feloldva, hogy annak azonosítására egyetlen külső szakember sem vállalkozhatott. (A Hitelbank részletes intern könyvelési anyaga sajnos nem maradt ránk.)

⁴⁴ Kövér György: *A „láthatatlan” aláíró. A 4%-os magyar államkötvények jegyzői 1881-ben.* Korall, 14. (2003. december) 73.

⁴⁵ MOL Z 50 MÁH 8. cs. 3. t. (1882. márc. 13.) A 1882. félévi mérlegbe sem vették fel az innen származó nyereséget. Uo. (1882. aug. 21.)

⁴⁶ Uo. (1883. márc. 1.)

⁴⁷ A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának jelentése az 1884. január 1–december 31-ig terjedő 14. üzletévről. Budapest, 1885.

⁴⁸ MOL Z 50 MÁH 8. cs. 3. t. (1885. aug. 22.)

Összegzés

A kortársak mellett nyilván az utókor is kíváncsi lett volna az aranyjáradék-konverzió egészének mérlegére. Ilyennel azonban hosszas kutakodás után sem szolgálhatunk. Ennek magyarázatát mindenekelőtt a mérlegkészítés természetében kell keresnünk. Azok a szervezetek, amelyek év végén kötelesek voltak nyilvánosan számot adni gazdálkodásukról (a kormányzat az állami zárszámadásban, a Hitelbank éves mérlegében), arra való hivatkozással, hogy a konverzió adott szakasza még nem bonyolódott le, rendszerint elodázták a beszámoló közzétételét (bár láthatóan készítettek intern becsléseket a folyamatok aktuális állásáról, s a befolyt összegeket is elkönyvelték a zárszámadás, illetve a tartalék és az eredmény számla rovatai között). Összefoglalóan végül is a Rothschild – Disconto-Gesellschaft konzorcium mint alkalmi társulás tekintette át a konverzió lefolyását, amelyik nem tartozott publikus számadással, viszont menetközbeni elszámolásait nem naptári évhez, hanem a konverzió egyes fázisaihoz igazította. Ennek a Hitelbank által a Pénzügyminisztériumnak megküldött előzetes változata (a tőkeszámla) szolgált a magyar kormány hivatalos „leszámlolása” alapjául is.

Az államháztartás először a kamatmegtakarításon túl is reménykedett konverziós nyereségben, aztán látva, hogy ennek mind csekélyebb a lehetősége, végül a maradék esélyről is lemondott, csakhogy a törvényes határidőre – idő előtt – bejelenthesse a konverzió lebonyolítását. A konverzió mérlegét sem saját, eredeti belső szisztémája szerint mutatta be az országgyűlésnek, hanem az 1884. őszi, előzetes konzorciumi tőkeelszámolást vette alapul – véglegesként. A konzorcium, a sikeres indulás után, amikor a közbejött tőzsdeválság miatt elúszni látta az 1881. szeptember 29-i opció nyereségét, gyakorlatilag leállította az üzletet. Később újraindította azt, igaz, a gyenge konjunktúra miatt csak csökkenő átvételi és eladási árfolyam-különbözettel számolhatott, viszont épp a tranzakció elhúzódása miatt, az átvett papírok utáni kamatjövedelem révén, hosszú távon minden opcióban nyereséget könyvelhetett el. A konzorcium a szindikátusi tartalékot oda deponálta, ahol mind a tényleges csekkor, mind a végső beváltáskor a nemzetközi valutaarbitrázs jóvoltából a legnagyobb árfolyamnyereséget lehetett húzni utána.

A konzorcium magyar tagja, a Magyar Általános Hitelbank sajátos helyzetéből adódó speciális problémákkal nézett szembe. Egyfelől a magyar kormány elvárása nehezedett rá, hogy az új kölcsön minél nagyobb arányú itthoni elhelyezésével demonstrálja a növekvő hazai tőkeerőt. Másfelől a fokozott magyarországi érdeklődés dacára szinte sohasem tudta teljesíteni a konzorciális szerződésben rá kiszabott arányokat. Hiszen a konzorcium minden tagjának érdekében állt ott beváltani a régi 6%-os kötvényeket, ahol a legkedvezőbbek voltak az árfolyamok. A Londonba „transzferált”, szindikátusi letétben lévő kötvénykészlet biztonsági tartalékkul szolgált arra az esetre, ha az egyes opciók értékesítése nem hozta volna meg a konzorcium szolid nyereségét. A végső beváltáskor még mindig mód nyílt a hiányzó jövedelem pótlására. Ráadásul immár a magyar pénzügyminisztérium minden ellenőrző pillantásától megszabadulva. Csak az 1886-os szelvénybeváltás adatai mutatták meg világosan a kormánynak, hogy a konverzió révén Magyarország súlya érdemben nem növekedett a 4%-os aranyjáradék-kötvények elhelyezésekor. A kamattheher csökkent, a külső eladósodás viszont növekedett. Az összesítő, végső mérleg elkészítésének igénye pedig idővel feledésbe merült. Csak a részletenkénti hitelszámvéveségi és konzorciumi nyereség/veszteség-kimutatások, a nem nyilvánosság számára készült menetközbeni intern dokumentumok (hóvégi értékpapír-számla) őrizték meg az utókor számára az aranyjáradék-konverzió folyamatának történetét. A kincstár és a konzorciumot alkotó bankok szempontjából külön-külön és immár együttesen.

1./ I. SZ. FÜGGELÉK
Hitelszámvévoöségi kimutatások a konverzió állásáról
(1882–1884)

	1882. júl. 14.		1883. márc. 16.		1884. márc. 8.	
	Árfolyam (arany frt)	Névérték (arany frt)	Névérték (arany frt)	Névérték	Névérték	(arany frt)
I. A 4%-os aranyjáradék értékesítése						
A. a consortiumnak						
1. 1881. okt. 1-i elszámolás	fix 72.00	80 000 000				
2. I. opció 1. részlet	73.875	80 000 000				
1881. okt. 1-i elszámolással						
3. I. opció 2. részlet	74.944	40 000 000				
1881. nov. 1-i elszámolással						
4. II. opció 1. részlet	75.397	40 000 000				
1882. febr. 1-i elszámolással						
5. II. opció 2. részlet	73.90					
1884. jan. 1-i elszámolással		240 000 000			70 000 000	51 730 000
B. az alapoknak	Bankérték	Névérték	Bankérték	Névérték	Bankérték	
1. 1881. 59 278. sz. *	90.69	4 767 100				
2. 1882. 36 268. sz. **	88.32	5 442 100				
3. 1882. 63 242. sz. ***	88.40					
Összes kibocsátás (n. é.)		10 209 200	9 129 745.71	51 200	45 260.80	
		250 209 200		10 260 400	9 175 000.51	10 260 400
				250 260 400		320 260 400

* A részesülő alapok felsorolása nélkül

** Tisza-szegedi kölcsön alap

*** Országos rabsegély és javító intézeti alap

Forrás: MOL K 255 PM Eln. 210. cs. 1880 - 8 - ad 3287

1./ II. sz. FÜGGELÉK
Hitelszámvueösségi kimutatások a konverzió állásáról
(1882–1884)

II. A 6%-os kötvények bevétele	Árfolyam	1882. júl. 14.		1883. márc. 16.		1884. márc. 8.		Megjegyzés
		Beszolgált- tandó névérték	Tényleg beadott	Beszolgált- tandó névérték	Tényleg beadott	Beszolgált- tandó névérték	Tényleg beadott	
A. a consortiumtól	(arany ft)	(arany ft)		(arany ft)		(arany ft)		
1. 1881. okt. 1-i elszámolás	101,50	56 748 768, 47	56 748 700					
2. I. opció 1. részlet 1881. okt. 1-i elszámolással	100,894	58 576 327,63	58 576 300					
3. I. opció 2. részlet 1881. nov. 1-i elszámolással	100,978	29 667 258, 61	29 667 200					
4. II. opció 1. részlet 1882. febr. 1-i elszámolással	101,394	29 744 117	29 744 100					Készpénzben *171,71
5. II. opció 2. részlet 1884. jan. 1-i elszámolással						51 091 300		
Összes		174 756 471, 71*	174 756 300			**225 847 600		Készpénzben **230,46
B. az alapoktól	Bankértékben	Bankértékben	Bankértékben	Bankértékben				
1. 1881. 59 278. sz.	117,66	3 674 500	4 323 416,70					
2. 1882. 36 268. sz.	119,135	4 034 500	4 806 501,57					
3. 1882. 63 242. sz.	118,80			38 100	45 262,86			
Összes		7 709 000	9 129 918,27	7 747 100	9 175 181,07			Készpénzben 174,56

Forrás: MOL K 255 PM Eln. 210. cs. 1880 - 8 - ad 3287

1./ III. SZ. FÜGGELÉK
Hitelszámvűevősségi kimutatások a konverzió állásáról
(1882–1884)

III. Kamat	Kamatozás ideje	Követelés a konzorciumtól 4%-os után névérték után	Tartozás a konzorciumnak 6%-os után névérték után	Kamat (arany forint) megtakarítás ráfizetés
1. 1881. okt. 1-i elszámolás	1881. júl. 1. – okt. 1.	80 000 000	56 748 700	851 230,50
2. I. opció 1. részlet 1881. okt. 1-i elszámolással	1881. júl. 1. – okt. 1.	80 000 000	58 576 300	878 644,50
3. I. opció 2. részlet 1881. nov. 1-i elszámolással	1881. júl. 1- nov. 1	40 000 000	29 687 200	593 744,00
4. II. opció 1. részlet 1882. febr. 1-i elszámolással	1881. júl. 1. – 1882. febr. 1.	40 000 000	29 744 100	1 041 043,50
Összes (1882. júl. 14.) Alapok konvertálása	1881 dec., jún, 1882. dec. végéig**	*3 066 666,66	3 364 662,50	297 995,84
Konvertálás után Összes (1883. márc. 16) Konvertálás után Összes (1884. márc. 8.) Megtakarítando még		240 000 000	174 756 300	54 410 885 378 939 788
		320 260 400	233 594 700	14 015 682
		224 739 600	166 405 300	1 205 266 994 734

* Kamatmegtérítés az 1882. jan. 1-jén beváltandó szelvény kompenzálásra fordítandó, s így végleg csak 1882 folyamán számolható el.
 ** A 6%-os kötvények kamatozása félév végéig tartott, a 4%-os kamatozása viszont a következő félév elején kezdődött.

2. SZ. FÜGGELÉK

A pénzügyminiszternek a pénzügyi bizottság által elfogadott elszámolása

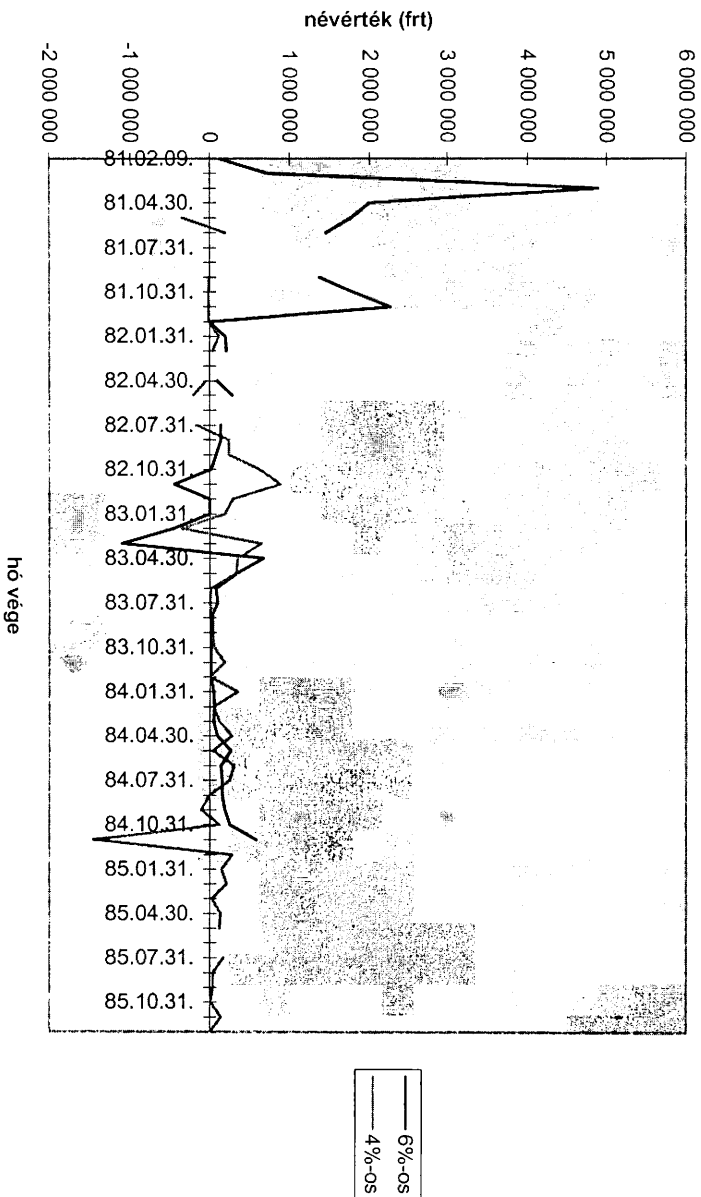
	4%-os névérték	Árfolyam (arany ft)	Eladási ár	6%-os névérték	Árfolyam (arany ft)	Vissza- vásárlási ár	Készpénz fizetés
1. elszámolás 1881. 10. 01.	80 000 000	72	57 600 000	56 748 700	101,5	57 599 930,50	69,50
2. elszámolás 1881. 10. 01.	80 000 000	73,875	59 100 000	58 576 300	100,894	59 099 972, 12	27,88
(1. opció, 1. rész) 3. elszámolás 1881. 11. 01.	40 000 000	74,944	29 977 600	29 687 200	100,978	29 977 540,82	59,18
(1. opció, 2. rész) 4. elszámolás 1882. 02. 01.	40 000 000	75,396875	30 158 750	29 744 100	101,394	30 158 732, 75	17,25
(11. opció, 1. rész) 5. elszámolás 1884. 01. 01.	70 000 000	73,90	51 730 000	51 091 300	101,25	51 729 941, 25	58,75
6. elszámolás 1884. 12. 15.	100 000 000	75,00	75 000 000	74 074 000	101,25	74 999 925, 00	75,00
7. elszámolás 1884. 12. 31.	124 739 600	-	93 485 441,25	92 331 300	101,25	93 485 441, 25	
Konzorciumnak összes	534 739 600		397 051 791,25	392 252 900		397 051 483, 69	307,56

Forrás: Képviselőházi Irományok (KI) X. k. 1886. 315-316. (325. sz. melléklet)

3. SZ. FÜGGELÉK
A konverzió lebonyolítása (1884 őszéig). Kamat-leszámolási számla

Dátum	6%-os aranyjárdék		Dátum	4%-os aranyjárdék		készpénzben kiegyenlítve
	Kamatkozó névérték (frt)	Időtartam		Kamatkozó névérték (frt)	Időtartam	
1881. jún.	115 325 000	81. 07. 01–10. 01.	1881. jún.	160 000 000	81. 07. 01–10. 01.	12 987. 10.-
1881. szept.	29 687 200	81. 07. 01–11. 1.	1881. szept.	40 000 000	81. 07. 01–11. 01.	6 041. 1. 4.
1881. nov.	29 744 100	81. 07. 01–82. 02. 01.	1881. nov.	40 000 000	81. 07. 01–82. 02. 01.	10 771. 0. 4.
1883. márc.	26 085 900	83. 01. 01–84. 01. 01.	1883. márc.	70 000 000	83. 01. 01–84. 02. 01.	14 470. 18.-
	22 302 600	83. 07. 01–84. 01. 01.				még kiegyenlítendő
	2 567 800	83. 07. 01–84. 01. 01.				6 630. 18.-
visszaszolgáltatott:						
	34 987 600	júliusi szelvény				
		után				
1884. márc.	4%-os járdék	69 975. 4.-				
	52 052 900	84. 01. 01–12. 15.	1884. márc.	100 000 000	84. 01. 01–12. 15.	37 918. 9. 4
	783 000	84. 01. 01–12. 15.				
	21 238 100	84. 07. 01–12. 15.				
Visszaszolgáltatott:						
	29 520 300	júliusi szelvény				
		után				
	4%-os járdék	59 040. 12.-				
Fenntartva:	92 331 300	után fizetendő kamatteleher				
			Fenntartva:	124 739 660	után számított kamat	

**A 6%-os ill. 4%-os saját aranyjáradék-birtok hullámozása a MÁH tárcájában
(1881-1885)**

KÖVÉR, GYÖRGY

*Treasury and consortium:
Balance-sheets of the Hungarian gold rente conversion,
1881–1884*

The 1881:XXXII Act of Austria-Hungary resolved that the gold rente with 6% interest return squalling 400 million gold forints in nominal value put in circulation in the second half of the 1870s be converted into bonds with 4% interest at the nominal value of 545 million forints. In 1881 the Rotschild consortium first took over bonds with 4% interest at the nominal value of 80 million forints on two occasions (i.e. 160 million altogether) to sell. Then it took over 40 million as the 19th June 1881 an instalment, and finally, another 40 million forints as the 29th September 1881 instalment. The issuing of the bonds was suspended in the wake of the intervening Paris Stock Exchange crisis at the beginning of 1882, and the next sale took place only as late as 1883 and 1884: between 17th and 24th April 1883 70 million, on 26th and 28th May 1884 another 100 million, finally from 22nd to 24th September 1884, the remaining new gold rente worth more than 124 million in nominal value was put in circulation. The study makes an attempt to draw up a balance of the gold rente conversion both from the viewpoint of the Treasury and the consortium (distinctly discussing one of its members, the Hungarian General Credit Bank) focusing on the way it could have been perceived by the individual actors themselves and as we today, adding up these perspectives, can analyse the conversion. At first the state finance hoped for a profit from the conversion to exceed even savings on the interest, then renouncing it for pressure of the deadline required by law for announcing the conversion. Despite a successful start, when the consortium re-started the transaction, following the intervening panic it could reckon only with a diminishing difference of exchange caused by a modest boom. Yet, for the very reason that the transaction was prolonged it was able to gain profit from each option as a result of the interest income from the papers taken over. The consortium kept depositing the syndicated reserves in a way that thanks to the international currency arbitrage, both when the actual conversion and/or the final redemption took place it was able to make the greatest exchange profit.

EGRY GÁBOR

Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei*

„Ma 160 vidéki takaré- és előlegegylet létezik, ehhez jön még több mint 40 fogyasztási szövetkezet, egy pinceszövetkezet, összesen több, mint 200, melyek a Raiffeisen Szövetkezetek Szövetségében egyesülnek. Népünk tudatában már természetes szükségyszerűségeként élnek, és a vidéki népjólét közvagyonát képezik. Az uzsorát, mely a falusi lakosságot pusztította, hatásosan leküzdötték, így számos parasztgazdaságot a hanyatlástól megmentettek, és az amerikai kivándorlás is kezdett csökkenni a szász falvak közelében fekvő birtokok megvásárlásával és betelepítésével. A sülyyedő földet a hervadó szász községekben betelepítéssel újra felemelték. Nem harc nélkül, nem fáradság és kemény munka nélkül, nem sürölődés és ellenállás nélkül, ami a vidéki szövetkezetek kialakításának útjában állt. De nagyjából és egészében a Raiffeisen-eszme diadalútja volt ez, és az öregkor sok keserősége közt örömteli elégedettséggel tekinthetnek vissza az elvégzett munkára.”¹ – írja Karl Wolff, az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom vezéralakja 1910-ben.

Negyedszázaddal a kezdetek után Wolff valóban joggal lehetett elégedett. A szász hitel-szövetkezeti mozgalom szinte a teljes szászok lakta vidéket behálózta, tevékeny szerepe volt a mezőgazdaság fellendítésében², és új keretet teremtett nemzetük megszervezéséhez. A szász nemzeti bankrendszer integráns részeként a nagy, városi pénzintézetek összegyűjtött tőkéit közvetítette a falvak parasztgazdáihoz jelzálog és váltóhitelek formájában, miközben a falusi lakosság takarékoskodását is segítette. Erre a rendszerre a kortárs magyar közgazdák is elismeréssel, tisztelettel és – néhányan – félelemmel tekintettek.³

Huszonöt évvel korábban – a mozgalom indulásakor – a szász vidékek állapotát számos megoldatlan probléma jellemezte. A szász parasztság zömét kitevő kis- és középparasztság birtokai tagosítatlan földeken feküdtek. A gazdálkodási forma a legritkább esetben volt fejlettebb a háromnyomásos művelésnél. A mezőgazdasági gépek száma elenyésző volt, a beszerzés és értékesítés a vevők vagy eladók nagy száma miatt nehézkes, az egyes tételek volumene miatt költséges. A szász falvak és parasztbirtokosok ugyanazokkal a problémákkal küzdöttek, mint általában magyarországi társaik, egyetlen lényeges különbséggel: a szászok közt elenyésző volt a birtoktalan agrárnépesség aránya,⁴ miközben jelentős középbirtokos réteg élt köztük.

* A tanulmány a szerző doktori disszertációján alapul, s az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány, a Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány, a Politikatörténeti Alapítvány, a Politikatörténeti Intézet és a Siebenbürgen Institut (Gundelsheim am Neckar) támogatásával készült.

¹ Wolff, Karl: *Das Genossenschaftswesen im Land und Stadt*. In: Wolff, Karl: *Schriften und Reden*. Hrsg. von Michael Kroner. Bukarest, 1976. 192–200. 192.

² A szászok mezőgazdaságára az 1910-es években sokan úgy tekintettek, mint a mezőgazdaság átalakításának mintájára. Vö. Enesei Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Budapest, 1910.

³ Vö. pl. Bodor Antal: *Az erdélyrészi pénzintézetek*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 924–937.; Barabás Endre: *A nemzetiségi bankok székelyföldi actiója*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 815–825.; *Nemzeti pénzintézetek*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 864–867.

⁴ 1900-ban például a szászok közt a birtokkal rendelkező napszámosok száma 3434 volt, és ez az összes birtokos 10,2 százalékát tette ki. Birtoktalan napszámos ennél is kevesebb volt. Jekelius, August: *Die Bevölkerung und Berufsstatistik des ehemaligen Sachsenlandes*. Hermannstadt, 1908. 236.

Figyelembe véve, hogy a szászok háromnegyede falun vagy mezővárosban élt, valamint a városi lakosság nem elhanyagolható része is a mezőgazdasági népességhez tartozott,⁵ nem meglepő, hogy az agrárium, elsősorban a falusi lakosság problémái élénken foglalkoztatták politikusaikat és értelmiségieiket. Számarányuk csökkenése a szászföldi községekben a kivándorlás, elsősorban a mezőgazdaság gondjaira és a hitel hiányára vezethető vissza – vélték. Ezért falusi közösségeik megerősítése fontos nemzetpolitikai⁶ feladatnak minősült. Már az 1860-as években kísérletek történtek a tartós megoldásra. Az egyik – 1865-ben kidolgozott – terv szerint a *Nationsuniversität* közjogi státuszát kihasználva külföldi kvázi-államkölcsonnt vettek volna fel.⁷ A másik terv, amelynek előképe már az 1863–1864-es nagyszebeni országgyűlésen szóba került, ifj. Josef Bedeus nevéhez fűződött. Ő a németországi és kelet-közép-európai földhitelintézetek mintájára tervezett egy pénzügyintézetet, amely csak jóval később, 1872-ben kezdhette meg működését.⁸ Az új intézet sem oldotta meg a problémákat, mivel hiteleit főként középirtokosok és városi háztulajdonosok vehették igénybe, és nem rendelkezett megfelelő hálózattal sem ügyfelei kiszolgálására.⁹

Új megoldást kellett tehát keresni, annál is inkább, mivel a szász parasztság megerősítése egyre inkább elengedhetetlennek tűnt a románság térnyerésének megállításához is. A szász politikusoknak, gazdaságpolitikusoknak a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár vezetője, Karl Wolff és ifj. Josef Bedeus, a földhitelintézet vezérigazgatója köré csoportosuló köre egy Magyarországon új formában, a Raiffeisen-típusú hitel- és mezőgazdasági szövetkezetekben vélte megtalálni az ehhez megfelelő eszközt.

Tanulmányomban arra keresem a választ: miért ezt a formát választották a szászok? Hogyan szervezték meg szövetkezeteik hálózatát? Mindez hogyan kapcsolódott a szász nemzetpolitika és a szász politikai program változásához?

A probléma eddig nem került tartósan sem a banktörténeti, sem a kisebbségekkel foglalkozó kutatások homlokterébe. A hitelszövetkezetek problémaköre talán a magyar banktörténetírás legkevésbé kutatott részterülete.¹⁰ Az elsősorban banktörténeti megközelítésű

⁵ Jekelius: *Die Bevölkerungs u. Berufsstatistik des ehemaligen Sachsenlandes* 11, 185.

⁶ Nemzetpolitika alatt értem egy magát nemzetként vagy nemzeti kisebbségként definiáló közösség azon célkitűzéseinek és cselekvéseinek rendszerét, melyeknek célja a csoport modern nemzetként való létezése feltételeinek megteremtése, illetve annak biztosítása. A nemzetpolitika ebben az értelmezésben nem egyszerűen modernizációs politika, hanem kizárólag az adott közösségre irányuló és a más nemzetektől való elkülönülés elemét is magában foglaló politika, melynek végső célja a csoport mint specifikus közösség kohéziójának védelme.

⁷ Vö. *Ueber das Project des National-Anlehens zur Hebung der Gewerbe und des Ackerbaues im Sachsenlande*. Hermannstadt, 1868. A kölcsön összege 2 millió forint lett volna, 5% kamattal, 20 vagy 30 éves törlesztéssel.

⁸ Vö. Schobel, Josef: *Die siebenbürgisch-sächsische Landwirtschaft vom 18. bis Mitte des 20. Jahrhunderts*. In Nögler, Thomas–Schobel, Josef–Drottler, Karl: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft*. Bukarest, 1984. 52–182, 107.; Dr. Rudolf Rösler: *Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, é. n., 15–17.; Deutsch, Friedrich: *Josef Bedeus von Scharberg*. Hermannstadt, 1896. 5–6.; *Josef Bedeus von Scharberg d. J.* In: *Schriftsteller-Lexikon der Deutschen in Siebenbürgen* IV. köt. Hrsg. von J. Trausch, Fr. Schuller, H. A. Hienz. Köln–Wien, 1983. 23–34.

⁹ Ezt még tetézte, hogy nem sokkal az alapítást követte az 1873-as tőzsdékrach, ami ugyan a földhitelintézeteket kevésbé érintette, de a fő forrásukul szolgáló záloglevelek elhelyezését nehezítette. Vö. Egry Gábor: *Az 1873-as tőzsdékrach és gazdasági válság hatása a magyarországi hitelszervezetekre*. Történelem, 3. évf. (1995) 1–2. sz. 65–144.

¹⁰ Jellemző, hogy Tomka Béla összefoglaló munkájának bibliográfiájában csak elvétve található a hitelszövetkezetekkel foglalkozó munka, a felsorolt művek elsősorban nagyobb keretbe ágyazottan érintik a problémát. Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest, 2000. 169–183.

munkák rendszerint átfogóan, aggregált mutatóik alapján foglalkoznak kvantitatív elemzésükkel, vagy éppen azt próbálják megragadni, milyen helyet foglaltak el, illetve milyen szerepet játszottak a szintén átfogóan vizsgált bankrendszerben.¹¹ Tekintettel azonban viszonylag kisebb súlyukra, illetve szétaprózottságukra, ekkor is csupán érintik őket. Hasonlóan keveset foglalkozott a magyar banktörténetírás egy másik megközelítési lehetőséggel, a nemzetiségi bankok, illetve a nemzetek és „bankjaik” viszonyának vizsgálatával.¹² Számos esetben ismereteink ma sem terjednek túl mindazon, amit a századfordulón született tanulmányokból és röpiratokból tudunk. Eközben a román, illetve a szlovák történetírás alapvető monográfiákat produkált, még akkor is, ha azok beállításai, elsősorban a román szerzők esetében, sokszor elavultak, és a 20. század fordulóján keletkezett mítoszokat reprodukálják.¹³ A szász szövetkezetekkel is főként a román szerzők foglalkoztak, hiszen a román hitelszövetkezeti mozgalom éppen azok mintájára jött létre. Nem meglepő, hogy perspektívájukat is meghatározza a román szövetkezeti mozgalom, a szász Raiffeisen-mozgalmat is elsősorban annak tükrében vizsgálják.¹⁴ A szász történetírásban sem dolgozták fel alaposan a szász hitelszövetkezetek problémakörét. A két világháború között született néhány közgazdasági munka¹⁵ mellett főként a mozgalom atyjának tekinthető Karl Wolff életével foglalkozó vagy éppen a Raiffeisen-egyletek alapításának bázisául szolgáló Nagyszebeni Általános Takarékpénztár történetét feldolgozó munkák érintik a kérdéskört.¹⁶ Azonban ezek sem lépnek túl az aggregált mutatók egyszerű elemzésén, illetve Wolff megnyilatkozásainak bemutatásán.

El kell ismerni, a probléma akár csak részleges feldolgozására vállalkozónak nincs egyszerű dolga. A forrásadottságok ugyan nem rosszak, de kiemelkedőnek sem mondhatók. Az egyes egyletek, illetve az ernyőszervezetül szolgáló *Verband Raiffeisenischen Genossenschaften* iratai rendszerezetten nem találhatóak meg levéltárban, bár nem zárható ki, hogy a Nagyszebeni Állami Levéltár állagaiban fellelhető lenne számos releváns do-

¹¹ Ilyen, a hitelszövetkezetekkel érthetően keveset foglalkozó munka például: Tomka Béla: *A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban 1880–1931*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 655–681. vagy Kövér György: *Struktúráról a rendszerig*. In Uő.: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Nagytárs szociológiai könyvek 43. Budapest, 2002. 243–253.

¹² A gazdaságtörténeti megközelítésű tanulmányok közül megemlíthető Tóth István: *Szlovák hitel-egyletek a századfordulón*. Aetas, 1992. 4. sz. 62–69., a politikatörténetiek közül Szász Zoltán: *A magyar kormány terve a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére a századfordulón*. Századok, 100. évf. (1966) 118–137.

¹³ Egy nemrég megjelent tanulmánykötet írásai a bibliográfiára vonatkozóan is jó tájékoztatást adnak. Drecin, Mihai D. (Coord.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867–1918)* vol. II. Cluj-Napoca 2001.

¹⁴ Az elsők közül kiemelendő Nicolae Petra máig idézett munkája: Petra, Nicolae N.: *Băncile românești din Ardeal și Banat*. Sibiu, 1936. A modern művek közül alapvető Drecin, Mihai D.: *Banca „Albina” din Sibiu*. Cluj-Napoca, 1982. A legújabbak közül Lucian Dronca egy egész fejezetet szentel az észak-erdélyi román hitelszövetkezeteknek, igaz, elemzésében összekeveri a Schulze-Delitzsch típusú és a Raiffeisen-féle szövetkezetek jellemzőit. Dronca, Lucian: *Din politica financiară a românilor ardeleni. Banca „Economul” din Cluj (1886–1918)*. Cluj-Napoca, 1999. 68–89.

¹⁵ Például Heimberger, Filip: *Cooperația săsească sistem Raiffeisen din Ardeal. Teză pentru doctorat în drept. Secțiunea politico-economică*. Cluj, 1939.

¹⁶ Wächter, Ernst: *Dr. Carl Wolff. Idei și fapte economice. Teză pentru doctorat în drept. Secțiunea politico-economică*. H. n. [Sibiu], é. n. [1940]; Carl Göllner: *Karl Wolffs politisches und wirtschaftliches Wirken*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 16. évf. (1973) 1. sz. 5–36.; Klein, Christoph: *Anvertraute Pfunde. Gustav Adolf Klein und die Hermannstädter allgemeine Sparkasse*. Köln–Wien–Weimar, 1995. 6–24.

kumentum.¹⁷ A kutató tehát elsősorban a nyomtatásban megjelent anyagokra támaszkodhat, mindenekelőtt a Verband közgyűléseiről készült jelentésekre és beszámolókra, melyek rendszerint tartalmazták az egyes szövetkezetek elkülönített mérlegadatait és esettanulmányokat a szövetkezetek tevékenységéről, valamint a sajtóanyagra, elsősorban a *Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen* és a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* évfolyamaira. Az itt megjelent cikkek előnye, hogy nemcsak a gazdasági problémákat taglalják alaposan és azóta elveszett forrásokra (főként saját felmérésekre, helyszíni kutatásokra) alapozva, hanem a társadalmi vonatkozásokkal és a célkitűzésekkel (a nemzetpolitikai vonatkozásokkal) is jelentős terjedelemben foglalkoznak, és lehetővé teszik, hogy megkíséreljek válaszolni a fentiekben megfogalmazott kérdésekre.

Az erdélyi Raiffeisen-mozgalom születése

Az erdélyi hitelszövetkezetek alapítása az erdélyi szász falusi társadalom problémáira adott válasz volt, azokban gyökerezett. Ezzel együtt illeszkedett a Monarchia területén fokozatosan elterjedő németországi eredetű falusi szövetkezeti mozgalomba, miközben magyarországi előzményei is voltak. A mozgalom névadója és alapítója Friedrich Wilhelm Raiffeisen, a Poroszország rajnai tartományában fellépő Neuwed polgármestere, aki az első falusi segélyegyletet 1847-ben alapította. A következő években szomszédos településeken hozott létre hasonló intézményeket, majd az 1860-as évektől, immár kifejezetten hitelszövetkezetek alapításával, a mozgalom gyors ütemben terjedt Németországban.¹⁸ 1888-ban már 391 hitelszövetkezet és 46 000 tag tartozott a németországi szövetkezetek kötelékébe.¹⁹

Az általa felállított falusi szövetkezetek – a hitelszövetkezetek mellett fogyasztási és beszerzési, mezőgazdasági gépbeszerzési, pinceszövetkezetek tartoztak ide – a tagok közös korlátlan felelősségén alapultak. Ennek megfelelően minden tag egész vagyonával szavatolt a szövetkezet tevékenységéért, ami jelentősen növelte az intézmény hitelképességét. A tagság feltétele viszonylag kis összegű üzletrész befizetése volt. A szövetkezet működési köre korlátozott volt, általában egyetlen településre terjedt ki. A kedvező beszerzési feltételekben a tagok részesültek, míg a hitelezés és betétgyűjtés általában mindenki számára nyitott volt, bár esetenként eltérő feltételekkel.

A szövetkezetek ideológiája a keresztény eszméken alapult, a felebaráti szeretetet és az önségélyt kívánta kiterjeszteni. A közösségi összefogás szintén hangsúlyos szerepet kapott az antikapitalista felhangokat sem nélkülöző mozgalomban.²⁰ Az 1880-as évekre a szövetkezetek a szociáldemokrácia képviselte szocializmussal szemben a kapitalizmusra gyanak-

¹⁷ Hasonló a helyzet a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár irataival 2003 májusában, ottjártamkor azt a tájékoztatást kaptam, hogy nincs az állományhoz leltár, ezért nem kutatható.

¹⁸ Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977. 223.

¹⁹ Raiffeisen életére ld. Faßbender, Prof. Dr. Martin: *F. W. Raiffeisen in seinen Leben, Denken und Wirken im Zusammenhange mit der Gesamtentwicklung des neuzeitlichen Genossenschaftswesens in Deutschland*. Berlin, 1902.; Seelmann-Eggbert, Erich Lothar: *Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk*. Stuttgart, 1928.; legújabbban Klein, Michael: *Leben, Werk und Nachwirkung des Genossenschaftsgründers Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888)* Köln, 1999.; Wolff, Karl: *Raiffeisen. Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt* (a továbbiakban: SDT) 4338. sz. XV. évf. 1888. márc. 17. Az 1888-as adatok forrása: *Die Raiffeisen'schen Darlehenskassen*. SDT 4449–4450. sz. XV. évf. 1888. július. 30–31.

²⁰ A németországi Verband 1888-as jelentésében Theodor Cremer ügyész kiemeli a nagytőke elleni harcot. *Die Raiffeisen'schen Darlehenskassen*. SDT 4449–4450. sz. XV. évf. 1888. július. 30–31.

vással tekintő, a keresztény eszméken nyugvó keresztényszocializmus zászlóvivőivé és egyben a keresztényszocialista eszmék gyakorlati megvalósításának terepeivé váltak.

A szövetkezeti eszme Magyarországon nem a szász Raiffeisen szövetkezetekkel jelent meg. Az első Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek és azok különböző variánsai már az 1850-es években megalakultak. Mivel azonban ezek az elsősorban városi intézmények főként a kisipar és a kiskereskedelem gondjainak megoldására születtek, a mezőgazdaság hitelproblémáin nem segítettek. Ezt csak fokozta a nyereségérdekeltség előtérbe helyezése a működés során. Ezért már az 1870-es évek közepén a Kisbirtokosok Földhitelintézetének keretében – gróf Festetich Pál elnök, Végh Ignác vezérigazgató és többek közt Lónyay Menyhért részvételével – alakult előkészítő bizottság. Ez tervet dolgozott ki szövetkezeti alapon megalakítandó jelzálogintézet létrehozására, mely köré országos hitelszövetkezeti hálózat szerveződne. A tervezetet 1875 végén benyújtották a kormányhoz. A kormány Csemegi Károlyra, az igazságügy-minisztérium államtitkárára bízta az ügyet. Egy sor anketon vitatták meg a szakértők és politikusok a tervet, sőt külföldi szakértők véleményét is kikérték²¹ – ők jórészt pártolták a Raiffeisen alapon megvalósuló intézet ötletét –, majd a javaslat a kormány elé került. 1877 áprilisában egy kormányülésen elfogadták azt, és a szükséges törvényjavaslatot benyújtották az országgyűléshez. A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetéről szóló törvény végül csak 1879-ben lépett életbe, és ezután jöhetett létre maga az intézet.²²

Végül az eredeti tervek nem valósultak meg. Nem sikerült kiépítenie a szövetkezetek szükséges hálózatát, az alapszabályba pedig a Schulze-Delitzsch szövetkezetekhez közelebb álló – a tagok felelőssége korlátozott, csak üzletrészüik ötszöröséig terjed; az üzletrész nagyszámú, 100 forint értékű – rendelkezések kerültek. Ilyen feltételek mellett a falusi szövetkezetek alapítása nem járt komoly eredményekkel, mert a tagság csak kevesek számára volt elérhető, és ennek következtében, valamint a korlátozott felelősség miatt a megalakuló hitelszövetkezetek nem rendelkeztek megfelelő biztosítékkal, és nem váltak kellően hitelképesé.²³

Nem meglepő, hogy elsősorban meglévő pénzintézetekkel kötött szerződések révén próbálta a bank a szükséges vidéki hálózatot létrehozni. Majd amikor ez sem bizonyult megfelelőnek, maga kezdte hiteleit elhelyezni. Így működésének hatékonyságát korlátozta a megfelelő hálózat és a helyismeret hiánya, és az eredeti elképzelésekkel szemben elsősorban a formális kritériumokat helyezték előtérbe a hitelkérelmek elbírálása során.

²¹ Wehler, Albert: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarns und deren Ursachen und Abhülfsmittel*. H. n. [Lipce], é. n. [1877]

²² Az intézet alapítástörténetét részletesen tárgyalja Hunyady Ferencz: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötvenéves működése 1880–1929*. H. n. [Budapest], é. n. [1929.], sajnos a Kisbirtokosok Földhitelintézete vezetőjeként büntetőeljárás alá vont Végh Ignácot a szerző meg sem említi az intézet történetét taglalva. Kevésbé részletes, de használható, és Végh szerepét is tárgyalja Galgóczy Károly (szerk.): *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának emlékkönyve*. H. n., 1905. Foglalkozik a célkitűzésekkel Wehler: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarns und deren Ursachen und Abhülfsmittel*, valamint Dr. Kakujay Gyula: *A kisbirtoki hitel szervezése a Kisbirtokosok Országos Földhitellegyesülete és az ezzel szövetséges mezőgazdasági előleg-egyletek által*. Budapest, 1876.

²³ Az alapítani szándékozott hitelszövetkezetek az alapszabályokban foglalt hitelbírálati szempontok érvényesítésével így is jelentős lépést tehettek volna a falusi hitelviszonyok javítása felé. A bírálat a következők alapján történt volna: 1. (a hitelkérő) Gazdaságát rendesen vezeti-e, a kölcsönre szükség van-e? 2. Eddigi erkölcsös élete és munkása alapján a hitelt várhatóan visszafizeti-e? 3. A jelzálogul ajánlott birtok becsértéke. *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának emlékkönyve*. II. rész 278 skk.

Ezért indulása után nem sokkal újabb kezdeményezés indult ki, ezúttal az agrárius körök gyűjtőhelyéről, az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettől. Előbb szövetkezetek alapítását sürgették, sikertelenül, majd pályadíjat tűztek ki ezzel foglalkozó közgazdasági munkára,²⁴ végül a tettek mezejére lépve szövetkezetek alapításába kezdtek. Miután lefordították és megjelentették Raiffeisen munkájának negyedik kiadását,²⁵ 1885-ben megalapították a Pestvármegyei Központi Hitelszövetkezetet gróf Károlyi Sándor és Hajós József vezetésével, majd az első falusi szövetkezetet 1886-ban Mácsán.²⁶ Mindkettő a Raiffeisen-féle elveken alapult, és a hazai Raiffeisen-mozgalom első intézetei közé tartoztak. A működést a németországihoz hasonló eszmék vezérelték. Ezek szerint a szövetkezetek célja nem kizárólag a gazdasági élet fellendítése, legalább ilyen fontos a résztvevők erkölcsének emelése, a parasztok, kisiparosok „gazdasági jellemének” fejlesztése. Így a pénzkereskedelemben is megvalósulhat az erkölcsi eszmény. S a szocialista eszmével szembeni alternatívát is jelentik. Ahogy Bernát István megfogalmazza: a szocialisták az államot mindenhatóvá téve akarják a tőkét legyőzni, míg a szövetkezetek célja az önszegély, az egyén erkölcsi regenerációja²⁷ (és a megbomlóban lévő falusi közösségek újrászervezése – E. G.).

Mire a magyar politikusok életet lehettek az évtizedes elképzelésekbe, már megalakultak az első szövetkezetek Erdélyben. Az alapítást a szászok közt is viták, majd alapos előkészületek előzték meg. Ezek során döntöttek a mozgalom célkitűzéseiről, szervezésének kérdéseiről, sőt elhelyezték azt a nemzeti mozgalom keretei közt is.

A szászok még 1872-ből származó politikai programja – az ún. medgyesi szász program – csak keveset foglalkozott a gazdasági–társadalmi problémákkal.²⁸ A program lényege Szászföld közjogi különállásának megtartása és erre alapozva szász autonómia kialakítása. A gazdasági problémákkal kapcsolatban elsősorban az adócsökkentést és az adóreformot emelte ki, de szükségesnek tartotta az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a népoktatás támogatását is. Az önszegélyen alapuló szövetkezetek támogatására (ekkor már minden jelentősebb szász városban működött Schulze-Delitzsch szövetkezet) elégségesnek tekintette a program azok vagyonának „mindennemű bélyegkötelezettség és adófizetés alóli mentesítését”.²⁹ Ez a dokumentum a gazdasági kérdések taglalásában nem lépett túl más korabeli pártok programjain, és azokhoz hasonlóan a közjogi problémákra koncentrált. Az 1881-es választásokra kiadott, a nemzeti programot választási programként aktualizáló pontok³⁰ szintén közjogcentrikusak. A kiegyezés függetlenségi indíttatású revízióját elvetve síkra szállnak a municipális autonómia védelméért a további központosítással szemben. Gazdasági elképzelésként megint csak az adócsökkentést foglalják magukban.

Ezek alapján világos, hogy a szászok alapvető politikai céljai még az 1880-as évek elején is a nemzeti autonómia biztosítására irányultak. Királyföld felosztása után legalább a községi és municipális önkormányzat meglévő intézményeit biztosítani kívánták a maguk számára. Nem véletlen, hogy a választójog szabályozása kapcsán a medgyesi programban

²⁴ A győztes a következő munka lett: Schmidt József: *A magyar gazda hitele*. Budapest, 1886.

²⁵ Raiffeisen, F. W.: *A hitel-szövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására. Gyakorlati útmutatás az ily szövetkezetek alapítására*. Ford.: Dr. Szabó Ferencz és Pólya Jakab. Budapest, 1885.

²⁶ Bernát István: *Gazdasági szövetkezés hazánkban*. Budapesti Szemle, 1891. 445–455. Figyelemreméltó, hogy a szerző említést sem tesz az erdélyi szászok hitelszövetkezeteiről.

²⁷ Bernát: *Gazdasági szövetkezés hazánkban*, 447–449.

²⁸ Magyarul közölte Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez magyarországon a dualizmus korában*. I. köt. Budapest, 1952. 334–338.

²⁹ Kemény: *Iratok*, I. köt. 336.

³⁰ Kemény: *Iratok*, I. köt. 646–648.

a következőket találjuk: „az aktív választójog lehető legszélesebb kiterjesztése mellett a birtoknak, a szellemi képzettségnek és az erkölcsi kiválóságnak meg kell adni az illető súlyt”.³¹ A szászok számára a census azt jelentette, hogy román többségű választókerületeikben és a *Nationsuniversitát*ben is megőrizték fölényüket.

A politikai program színfala mögött azonban egyre határozottabban jelentkezett a gazdasági–társadalmi problémák saját erőből történő kezelésének igénye. A Bodenkreditanstalt alapítása, a Landwirtschaftsverein folytonos aktivitása, a mezőgazdasági és iparosiskolák felállítása – melyek mögé a szász társadalom egységesen felsorakozott, és azt a *Nationsuniversitát* vagyonából és a szász vállalkozások (elsősorban pénzüintézetek) révén támogatta – jelzik,³² hogy a szászság és vezetői reagáltak a kor kihívásaira, a változó viszonyokra. Mindez értelemszerűen nyert nemzeti színezetet is, mivel az új intézmények a meglévő szász intézményi háló részeivé váltak. A mezőgazdasági iskolák a Landwirtschaftsverein keretében működtek, az ipariskolákat a helyi iparegyletek működtették.

Ez a folytonos gazdasági aktivitás jelentette a megfelelő alapot a falusi hitelszövetkezetek alapításához, illetve az arról kibontakozó vitához. Az 1880-as évek elején, miután a meglévő pénzüintézetekről – Bodenkreditanstalt, Brassói és Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, hitel- és előlegeyletek – egyértelművé vált, hogy nem képesek a falusi hitelproblémák megfelelő kezelésére, elkezdődött a megoldás keresése. A különböző tervek legfontosabb közös vonása volt, hogy az önszegélynek szántak igen komoly szerepet.

Dr. Moritz Schuster, a Bodenkreditanstalt felügyelőbizottságának tagja és több ízben elnöke³³ kifejezetten pénzügyi oldalról foglalkozott a kérdéssel. Az önszegélyt mint a személyi hitel megteremtésének lehetőségét az első helyre tette a teendőik közt. Emellett az élet-hosszig törlesztendő jelzáloghitel bevezetését javasolta, valamint a talajjavítási kölcsönök különválasztását az egyéb jelzáloghitelektől. Ezeket időben korlátozott járadékként javasolta rávezetni a tulajdoni lapra.³⁴

A mezőgazdasági problémákkal kapcsolatban a pénzüintézeti rendszer más részeinek szükséges átalakításával foglalkozott a neves statisztikus és országgyűlési képviselő, Oskar Meltzl a Landwirtschaftsverein 1883-as besztercei közgyűlésén tartott előadásában, melyet a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, a Szász Néppárt felhivatalos orgánuma szerkesztői bevezetéssel kiegészítve közölt.³⁵ A bevezetés Meltzl megállapításait már a nemzeti mozga-

³¹ Kemény: *Iratok*, I. köt. 337.

³² A mezőgazdasági iskolák alapítására lsd. Acker, Hans: *Die Regelung der Agrarverhältnisse in Sachsenland und die Gründung und Förderung der sächsischen Ackerbauschulen durch die Nationsuniversität*. In: Kessler, Wolfgang (Hrsg.): *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*. Köln-Wien, 1990. 301–306.; Az ipariskolák alapítására lsd. Binder, Oto: *Die sächsischen Gewerbelehrlingsschulen*. In: Kessler (Hrsg.): *Gruppenautonomie*. 321–352.; Mindkettőt érinti Walter König: *Thesen zur "Bildungsrevolution" bei der siebenbürger Sachsen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*. Köln-Wien-Weimar, 1996. 273 skk.; 1871-ben 9 ipariskolát alapítottak, elsőként Besztercén, majd Szentágótán, Szászvárosban, Nagyszebenben, Brassóban, Medgyesen, Szászsebesen, Kőhalmon, Segesvárott. A beszterceit támogatta a Nationsuniversitát, a városi tanács, a helyi szövetkezetek, az evangélikus presbitérium, Karl Koller fényképész, a helyi hitel- és előlegeylet, a Distriktssparkassa, sőt a kormány és a 31. királyi honvéd gyalogezred is. A szintén 1871-es alapítású 3 mezőgazdasági iskola Medgyesen, Besztercén és Brassóban, majd később Barcaföldvárott kapott helyet. Ezeket támogatta a Nationsuniversitát és külön az egyes szász községek. A barcaföldvári birtok megvételehez a Brassói Általános Takarékpénztár nyújtott támogatást.

³³ Ezzel kapcsolatos iratait lásd Arhivele Statului. Sibiu, Colecție Bruckenthal Z 1–7. dosar 37.

³⁴ Dr. Schuster, Moritz: *Ein Vorschlag zur Lösung der Agrarfrage*. H. n., é. n.

³⁵ Meltzl, Oskar: *Ein Wort über Sparkassen*. SDT 2950–2952. sz. X. évf. 1883. aug. 30–szept. 1.

lom és a formálódó új szász nemzetpolitika keretei közt próbálja elhelyezni. Eszerint a szász népnek minden erővel az anyagi gyarapodáson és a gazdasági haladáson kell munkálkodni, hogy újra a birodalom valódi kultúrtényezőjévé váljon. Ha ez nem sikerül, megkérdőjeleződik a szászság létjogosultsága, igazuk lesz az azt vitatóknak. A szellemi élet, az irodalom, a tudomány, a művészet csak a „gazdasági jólét fájának virága, és minél erősebb, egészségesebb a törzs, annál teljesebb és gazdagabb a virág”. A szászok csak magukra számíthatnak, de a tudat, hogy mindent magának köszönhet a nép, csak növeli öntudatát és tetterejét. Minél egyenlőtlenebbek az erőviszonyok a különböző nemzetek közt, annál dicsőségeesebb a győzelem, mely nem egyéb, mint a tartós nemzeti lét és haladás. A küzdelem sikeréhez minden egyén kötelessége – a besztercei Vereinstage³⁶ határozatai értelmében is – együttműködni.³⁷ A cikk a korábbi politikai programoktól alapjában eltérő nemzetpolitikai elképzeléseket fogalmaz meg. Legfontosabb ezek közül a szászok újraszervezésének igénye az egyleti mozgalom révén. Az önszerveződés és az önsegély ebben a felfogásban szorosan összetartozó fogalmak. A polgári jogrend kínálta lehetőségek kihasználásához azonban elengedhetetlen feltétel az anyagi alapok megteremtése, amire a gazdasági fejlődés adhat lehetőséget. Csak ennek révén finanszírozható a szászság egész kulturális élete, intézményrendszere. Nem számít segítségre sem az államtól, sem Németországtól, sem a nagynémet mozgalmaktól. A szászság történeti elhivatottsága melletti kiállás egyszerre kapocs a nemzeti mitológiához, és olyan mozgósító erejű jövőkép az újra a civilizáció élvonalába emelkedő, kultúrmisszióját beteljesítő kis nemzetről, melynek megvalósítása megéri a fáradságot.

Mindezekhez képest Meltz fejtegetései szárazak és nem túl lelkesítőek. De a takarékpénztárak szükségzerű átalakulásáról kifejtett nézeteinek megvalósulása a falusi hitelszövetkezetek alapításának előfeltétele volt. Az előadásban javasoltak lényege, hogy a takarékpénztáraknak meg kell változtatniuk statútumaikat, és új üzletágként foglalkozniuk kell váltóleszármítással és lombardhitelezéssel is. Az érvek egy része banktechnikai jellegű. Felhívja a figyelmet a látra szóló takarékbetétek és a belőlük nyújtott jelzáloghitelek lejárata összhangjának hiányára, ami veszélyezteti az intézetek fizetőképességét. Szól a jelzáloghitelezés kockázatairól is, melyek szerinte nem kisebbek, mint a váltóleszármítolás vagy a lombardirozás veszélyei.³⁸ Az érvek másik része az új üzletek előnyeivel foglalkozik, és a megváltozott viszonyokra épít. Azt fejtegeti, hogy az 1880-as évek társadalmi és gazdasága jelentős mértékben különbözik az alapítás korának viszonyaitól. A változásra eddig az intézmények nem reagáltak, ezért az élesedő versenyben egyre inkább lemaradnak, miközben a betétek egy részét csak alacsony kamatozású állampapírokból tudják elhelyezni, ami előnytelen konstrukció.³⁹ Végül örömmel említi, hogy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár az év folyamán módosította alapszabályát, és engedélyezte, hogy a rendelkezésre álló tőkét hitelképes pénzintézetek váltóinak leszámítására fordítsák. Meltz természetesen az üzlet további kiterjesztését javasolja, mint ahogy elégtelennek minősíti a Brassói Általános Takarékpénztár választotta megoldást, egy kölcsönös felelősségen nyugvó Kreditverein létesítését. Elképzelései ugyan nem kötődnek szorosan a falusi hitelszövetkezetek-

³⁶ A Vereinstage évente mindig más városban megrendezett esemény volt, ahol a különböző szász egyletek képviselői összegyűltek, és ünnepélyes keretek közt tartották közgyűléseiket. A szász nemzet összetartozásának és egységének demonstrációja, ahol szinte minden szász település képviselte magát.

³⁷ Vö. Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

³⁸ Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

³⁹ Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

hez, de az azok létrehozásához elengedhetetlen intézményi háttér megteremtését jelentették.

Szintén a nemzetpolitika változására utal az a vita, mely Guido Baußnern, a szentágotai választókerület magyarbarát, szabadelvű párti (egykori ifjúsász) képviselőjének választóihoz írott nyílt levele nyomán bontakozott ki. Baußnern ebben az EMKE, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület támogatására szólította fel a szászokat. Szerinte a magyar állam-eszmét el kell fogadni, mert az biztosítja a municipiális és községi autonómiát, a nyelv szabad használatát, az oktatás és az egyház önállóságát. A magyarokkal kötött szövetség az egyetlen lehetséges védelem a románok terjeszkedésével szemben.⁴⁰ Ellenfelei azonban nem lelkesedtek sem az EMKE-ért, sem a magyar-szász szövetségért.⁴¹ Ezzel szemben szerintük a román terjeszkedés (a német kifejezés a *Walachisierung*) elsősorban gazdasági folyamat, csak a szászok gazdasági megerősödése állíthatja meg. A gazdasági szervezet megerősítése, a földműves, a kereskedő, az iparos szorgalma és nem „manifesztumok, országgyűlési beszédek, vezércikkek képesek a románosodás rémképét elűzni”.⁴² Mindez nem csak a szászoknak a magyar politikai elittel kapcsolatos csalódottságát jelzi, hanem a mind kilátástalanabb szimbolikus politizálástól való elfordulást is.

Eközben a Landwirtschaftsvereine keretében, ha nem is rendszeresen és szervezeten, de folyamatosan zajlott a szász vidékek állapotának felmérése is. Ezek a résztanulmányok – melyeket egyleti tagok, lelkészek, tanítók éppúgy végeztek, mint jogi végzettségű értelmiségiek, és amelyek a feltárt problémák megoldását is keresték – segítették a végső döntés meghozatalát.

Jellegzetes példája ennek a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblattban megjelent tanulmány a Nagyszebenhez közeli Rét-árok menti településekről.⁴³ Ezeken a viszonylag jómódú, egykor tiszta szász településeken a román és cigány betelepülések nyomán egy kivétellel kisebbségbe kerültek a szászok.⁴⁴ A népszaporulat alacsony volt, ennek a szerző szerint éppúgy lehettek gazdasági okai, mint erkölcsi-szokásbeliek. Mivel azonban a románok száma is csökkent, az előbbi okokat sokkal fontosabbnak vélte. A tanulmány – társaihoz hasonlóan⁴⁵ – alapos képet rajzolt a szász falvak viszonyairól, helyzetéről. A falu területé-

⁴⁰ *Bemerkungen zum offenen Schreiben Beußnern's*. SDT 3551–3553. sz. XII. évf. 1885. aug. 19–21. Az EMKE szála volt a szász vezetők szemében, mivel a magyarosítás eszközt látták benne. Az ellenérzést csak fokozták a magyar kormány olyan akciói, mint például az erdélyi hadiszállítások elosztásának az EMKE-re bízása. Lsd. *Armeelieferungen und Magyarisierungsverein*. SDT 4068. sz. XIV. évf. 1887. április 30; *Der siebenbürgische Magyarisierungsverein und die Armeelieferungen*. SDT 4071. sz. XIV. évf. 1887. május 4.

⁴¹ A szövetség kérdése immáron gazdasági együttműködés keretében 1911–12 fordulóján újra megfogalmazódott. Ekkor Dr. Papp Géza, az „altruista bank” vezérigazgatója a telepítések során magyar-szász közös intézet megszervezését javasolta románellenes élel. Vö. *Bericht über die Hauptversammlung des Bodenschutz-Vereins in Kronstadt vom 4. November 1912*. II. n., é. n. 19–20.

⁴² *Bemerkungen zum offenen Schreiben Beußnern's*. SDT 3552. sz. XII. évf. 1885. aug. 20.

⁴³ Dr. F. T.: *Ein Bild aus dem wirtschaftlichen Leben der Siegelbachgemeinden (ein nichtgehaltener Vortrag)*. SDT 4527–4532. sz. XV. évf. 1888. okt. 28–nov. 3. A tanulmány még 1886, a rothbergi (magy.: Versmárt, rom.: Roşia) hitelszövetkezet megalakítása előtt készült.

⁴⁴ Burgberg (magy.: Vurpód, rom.: Vurpär) 1670 lakosból 826 (49,59%), Kastenholz (magy.: Hermány, rom.: Caşelţ) 518 – 229 (44,2%), Neudorf (magy.: Szászújfal, rom.: Nou) 850 – 339 (39,9%), Rothberg 837 – 406 (48,5%), Thalheim (magy.: Dolmány, rom.: Daia) 388 – 207 (53,4%)

⁴⁵ Vö. például Frölich, Joseph: *Bevölkerungs- und Besitzverhältnisse in den Landgemeinden des Schäßburger Bezirkes*. Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen, XXIII. évf. (1895) 15. sz. (a továbbiakban: LdwBl); Rampelt, Johann: *Volkswirtschaftliche Zustände in den Landgemeinden des Mediascher Landwirtschaftlichen Bezirksvereins*. LdwBl, XXI. évf. (1893) 13. sz.; Schuller, Georg Adolf: *Groß-Laßeln in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1896.; *Die Gemein-*

nek legnagyobb része általában erdő, de jelentős a szántók aránya is. Az állattartás céljait a nagy kiterjedésű rétek és legelők szolgálták. A Rét-árok környéki települések az átlagos 5000 hold alatti területnél – Thalheim kivételével – nagyobbba rendelkeztek. A földek 47,12%-a közösségi birtok – községi, egyházi, iskolai –, az arány általában hasonló volt a többi szász községben is. Rendszerint az erdők és a rétek, legelők tartoztak ebbe a kategóriába. A magánbirtokokba sorolt földek döntő többsége a falvak szász lakosainak birtokában volt.⁴⁶ Az átlagos birtok nagyság 20-tól 36 holdig terjedt, jóval a szászföldi átlag felett. A gazdálkodás elmaradott, általában háromnyomásos rendszerű, a parcellák száma magas.⁴⁷ Többnyire hagyományos növényeket termeltek – búzát, kukoricát –, miközben takarmánynak csak répát, lóherét egyetlen holdon sem. A gépesítés is elmaradt a kívánatos-tól. A közös földek használata feszültséget okozott a falvakban, és ez etnikai dimenziót is kapott. A jobbára törpebirtokos vagy birtoktalan román és cigány lakosság a közös földek használatából élt, illetve napszámos vagy egyéb bér munkából. A szerző szerint ezen felül a szász gazda tartotta el napszámosát, aki disznóit a szászok által készített étellel hízlalta. Bár a problémák beállítása egyoldalúnak tűnik a cikkben, a feszültségek léte nem vitatható el.

A problémák ezekben a községekben tehát hasonlóak voltak a szászok körében tapasztalhatóakhoz. A megoldási javaslatok sem különböznek az általában felvetettektől. Az első közülük az önszegély megteremtése, Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek alapítása, melyek nemcsak mezőgazdasági célokat szolgálnak – többek közt gépbeszerzést, állatbeszerzést –, hanem a háziipar fejlesztésére is áldoznak nyereségükből. Második pontként a tagosítást javasolja a szerző, a háromnyomásos gazdálkodás megszüntetését és a takarmánynövények, főként lóhere termelését. Ezt kiegészíti a felosztott közös földekből kialakított birtokokra történő telepítés tervével. Ezzel nemcsak szeretné megfosztani vélt létalapjuktól a falvak nem szász lakosait, hanem új, betelepülő evangélikus szász családokkal a népesebbi folyamatokat is megfordítaná. Végül szerinte a községeknek kiegyensúlyozott költségvetésre kell törekedniük.

A tanulmány kétség kívül jól mutatja mindazokat a problémákat és félelmeket, melyek a szászföldi viszonyok szász értelmezését jellemezték. Ez az interpretáció az egyszerű gazdasági gondok mellett és azokkal összefüggésben a gazdasági–társadalmi folyamatok vélt vagy valós nemzeti tartalmát tekintette fontosnak. A Rét-árok menti települések, melyekben a szászok aránya csak kevéssel maradt el a többségtől, ennek megfelelően olyan területként jelennek meg, ahol nem egyszerűen a gazdák érdeke az előrelépés. Itt a meglévő gazdasági túlsúlyt kihasználva regenerálni kell a szász közösségeket, és meg kell menteni a szász falvakat. Figyelemreméltó, hogy a javaslatok a gazdálkodás tradícióival történő szakítást szorgalmazták, az alkalmazkodást (sőt a községi birtok felosztásával a szász falu hagyományos közösségét is átalakítanák), miközben nem kívánják a társadalmi organizáció egyéb hagyományos struktúráit (egyház, Nachbarschaft, Schwester- és Bruderschaft) megváltoztatni. Az evangélikus szászok telepítésének terve mindenesetre éppen ezek megerősítésének jele, ők azok, akik zökkenőmentesen képesek beilleszkedni a meglévő keretek közé. A cél a korszerű gazdálkodás lehetőségének megteremtése úgy, hogy a társadalmi struktúrák a legkevésbé sérüljenek.

de Fellsdorf. in LdwBl, XXIII. évf. (1895) 9–10. sz.; *Einiges aus dem wirtschaftlichen Leben der großpauer Landbauern*. LdwBl, XX. évf. (1892) 6. sz.

⁴⁶ Burgberg 5320 hold – 89,9%, Kastenholz 1300 hold – 70,1%, Neudorf 3541 hold – 92,8%, Rothberg 2504 hold – 89,5%, Thalheim 1844 hold – 95,1%

⁴⁷ Burgberg 15221, Kastenholz 8731, Neudorf 10 777, Rothberg 9389, Thalheim 8708. Az átlagos parcellaméret jóval egy hold alatti.

A Szász Néppárt és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár Karl Wolff és ifj. Josef Bedeus körül csoportosuló vezetői és tekintélyes szász polgárok 1885 nyarán léptek a tettek mezejére. A Wilhelm Krafft kertjében tartott összejövetelek során Wolff ismertette elképzeléseit az iparúzők számára megfelelő Schulze-Delitzsch szövetkezetek helyett a falvakban létrehozandó Raiffeisen-féle szövetkezetekről, amit aztán megvitattak. A felmerült problémák közé tartozott a működéshez szükséges pénzeszközök megszerzése, a vezetésre alkalmas tanult és önzetlen emberek megnyerése az ügynek, a rendszeres üzleti kontroll biztosítása.⁴⁸

Végül még a részletek tisztázása előtt akcióbizottságot alapítottak, amely hozzáfogott a vidéki viszonyok felméréséhez. A falvakba kérdőívet küldtek a lelkészeknek, amelyben az uzsoráról tudakozódtak. Wolff több utat tett vidéken, személyes tapasztalatokat gyűjtve. Az eléjük táruló kép „rémisztő volt”. Egyforintos kölcsönre heti 10 krajcáros kamat, éves terméssel együtt elzálogosított föld, a kipréselt must átadása a hitelezőnek egyáltalán nem számított kirívó esetnek.⁴⁹ A tapasztalatok értékelése után az akcióbizottság elérkezettnek látta az időt az alapítások megkezdésére. Mindezt azonban egy, a tapasztalatokat és terveket összegző nagy lélegzetvételű írás megjelentetése előzte meg. A Karl Wolff tollából származó, *Sind ländliche Vorschußvereine notwendig?* című cikk az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom programját jelenti.⁵⁰

Wolff az uzsorát nevezi meg mint a falusiak bajainak okozóját. Az uzsora nem küzdhet le sem törvénnyel, sem állami beavatkozással, és a kormányzat is az önszerveződést jelölte meg, mint megoldást. Ezt szorgalmazza az OMGE is, és ezért fordította le Raiffeisen könyvét. Wolff első kérdése az, hogy szükségesek-e a vidéki hitelegyletek a Szászföldön. Mivel az uzsora majd minden községben jelen van, ezért a válasz feltétlenül igen. Wolff már-már apokaliptikus képet fest a falusiak kiszolgáltatottságáról, melynek oka részben a hitelhiány, részben a tudatlanság. Hiszen a parasztok sokszor fel sem ismerik a havi 4%-os kamat, a munkaszolgáltatás, a rétek kaszálása, a must átadása mögött az uzsorát. A városi takarékpénztárak és hitelegyletek nem tudnak segíteni. A takarékpénztárak csak dologi hitelt nyújthatnak, azt is csak részben, míg az utóbbiak főként tagjaiknak – városi lakosoknak – hiteleznek váltó ellenében. A falvaktól messze működnek, az ottani kis megtakarítások begyűjtése drága lenne, és sok időbe telne. A hitelbírálat hosszadalmas és körülményes.

A vidéki lakosságnak nem marad más, csak a régi mondás: „Hilf dir selbst so hilft dir Gott!” A kis takaré- és előlegegyletek alapításával elnyerhető az a hitel is, ami az egyénnek nem áll rendelkezésére, vagy romba dönti. Először is azok a kis megtakarításokat összegyűjthetik, és az elfecsérléstől megmenthetik. Másodszor a hiteligényeket kevesebb idővesztéssel és költséggel tudják kielégíteni. Harmadszor a hitelezés igazságosabb lesz, mivel a falusi lakók egymást ismerik, a birtokviszonyokkal, a lakosok tulajdonságaival, szorgalmával tisztában vannak. Mindez nem különbözik a németországi vagy éppen magyarországi elképzelésektől, Wolff azoktól nem függetlenül ugyanazt véli a hitelszövetkezetek előnyének.

⁴⁸ Schuller, Georg Adolf: *Die Raiffeisenorganisation im siebenbürgischen Sachsenlande in ihrer Entwicklung von 1885–1910*. In: Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter allgemeinen Sparcassa. Hermannstadt, 1910. 169–244. 170.

⁴⁹ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*, illetve Wolff, Karl: *Aus meinem Leben*. In: Karl Wolff: *Schriften und Reden* 78–79.

⁵⁰ Wolff, Carl: *Sind ländliche Vorschußvereine notwendig?* SDT 3587–3589. sz. XII. évf. 1885. szept. 30–okt. 2.

A létrejövő egyletek közvetlen célja az agrártermelés fejlesztése. A nyereséget ezért a tartalékalapba kerülő rész felett önálló gazdasági szervezetek alapítására érdemes fordítani. Ezek alakulhatnak gépbeszerzésre, pinceegyletként, marha- és kölcsönös tűzkárbiztosításra, szőlőkivitelre, rétgazdálkodásra, gyümölcs- és fűzfa-telepítésre, gyümölcstermesztésre, méhészetre, háziiparra. Mindegyik részterület elhanyagolt, és hiába tett már sokat ezekért a Landwirtschaftsvereinek, az nem elég, és sokszor pénzhiány miatt nem is valósítható meg. Ezért az egyes hitelszervezetek egyben a Landwirtschaftsvereinek helyi egyletei is lehetnének. A nyereségből pénzre tehetnek szert, és vásárnaponként a tagok megbeszélhetnék a teendőket.⁵¹ Egyúttal az ipari fogyasztók száma is nőne.

A szervezet legfontosabb jellemzői szerint az egylet működési körzete egyetlen falu. Csak nagyon kis települések csatlakozhatnak egy szomszédos egyletnek. A hitelkérelmek megfelelő elbírálása mellett ez lehetővé teszi a nyereségnek a helyi sajátosságok szerinti felhasználását, és a kis egyletek esetében könnyebb az irányítás és felügyelet is. Az egyletnek a tagok kölcsönös és egyetemleges, korlátlan felelősségén kell alapulnia. Ez javítja a szervezet hitelképességét, a tagokat körültekintő és gondos üzletmenetre serkenti.

A tag az üzletrész akár részletekben történő befizetésével lép be, így a különböző vagyoni helyzetű falusiak egyaránt tagságot nyerhetnek. Hitelek elsősorban a tagoknak nyújt, csak ezt követően másoknak. Az üzletrészt takarékbetétként kell kamatoztatni, csak kivételes esetben kerülhet sor osztalékfizetésre, de a hitelkamatnál akkor sem nagyobbra. A tagokat elsősorban a közösségi érzésnek kell motiválnia, és az egylet erkölcsi ereje nagyobb, ha a tagok nem vádolhatók nyereszkeskedéssel. Emellett az üzemi működéshez a tőke takarékbetétekből és a kölcsönös felelősségvállalás révén felvett hitelekkel áll. Mindezt kis összegű előlegekre fordíthatják, legfeljebb egyéves lejáratra, kézzizálog ellenében. A kamat legfeljebb 8% lehet, kezelési költséget csak külső adósoknak számíthatnak fel. 100 forintnál nagyobb összegek esetén maximum 10 éves lejáratú éves részletekben törlesztett hitelt folyósíthatnak ingatlanjelzálog ellenében. Jelzáloghitelre is sor kerülhet a nagyon megbízható adósok esetében, illetve a tagok birtokvesztésének megakadályozására vagy újraeladásra kerülő birtok megvételekor.

A szervezetek szervezésének három fontos részét különíti el. Az igazgatóság feladata az üzletvezetés, a hitelek engedélyezése. Tagjai az egylet elnöke és a pénztárnok. A felügyelőbizottság feladata az ellenőrzés, míg a közgyűlés dolga a tisztviselők választása, a kamatláb meghatározása. Az elnök és a pénztárnok meghatározó szerepű. Lényeges, hogy a közjót szolgáló, emberbarát, közbizalmat élvező személy legyen, lehetőleg a helyi értelmiségiek közül kerüljön ki. Szóba jöhet a lelkész, a községi előljáró, az adószedő, orvos, kereskedő, iskolamester, gazdálkodó stb. Ha nem találunk megfelelő embert, akkor az alapítástól tekintsenek el.⁵² A legfontosabb kívülálló az egylet életében a revizor. Értenie kell a könyveléshez és számvitelhez. Egyszerre több egylet is alkalmazhatja. Mivel a falusiak általában nem értenek ehhez, ezért a szervezetek létrehozhatnak egy szövetséget, és az alkalmazza a revizort, amint lehet, az egyes szervezetek költségén. A szövetség életre hívja az ügyészséget (Anwaltschaft), mely segít a nyereség felhasználásában, olcsó beszerzési lehetőségeket közvetít, részt vesz új egyletek alapításában. Évente egyszer a tagszervezetek egy szövetségi napon (Verbandstag) gyűlnek össze, ahol mindegyik szervezetnek egy szavazata van. Itt választják az ügyészt, egy bizottságot az évközbeli ügyvitelre, és elfogadják az ügyészség és a szövetség költségvetését.

⁵¹ Mindezt kártyázás és kocsmázás helyett ajánlja.

⁵² Wolff igen plasztikusan fogalmaz: „Besser kein Verein als ein schlecht Geleitetes“. Az óvatosság egy teljesen új vállalkozás esetében persze nagyon is érthető.

Wolff programja kierielt és komplex. Célja a Raiffeisen-mozgalom teljes átültetése a Szászföldre, a fogyasztási és beszerzési szövetkezetekkel, pinceszövetkezetekkel együtt. Érvelése elsősorban gazdasági alapú, a nemzeti mozgalom – ellentétben a korábban tárgyalt megnyilatkozásokkal – nem kap különösebb hangsúlyt. Ennek oka nyilvánvalóan a párhuzamos magyarországi törekvésekhez kapcsolódás szándéka volt. A kormányzati szándékok idézése, az OMGE-re hivatkozás mind ezt szolgálják. Márpedig ennek értékét rontaná a nemzeti mozgalom említése. Mindezek ellenére az elképzelés kapcsolódik a szászok mozgalmához. Az egyes hitelszövetkezetek integrálásának szándéka a Landwirtschaftsverein keretei közé egyértelművé teszi, hogy a Raiffeisen-mozgalom már indulásakor is szerepet kapott a nemzeti törekvésekben. Így lehetővé válna a szász egyleti mozgalom, a polgári egyletek kiterjesztése a szász falvakra is. Ez nem csupán a Landwirtschaftsverein agrárpolitikai céljainak megvalósítását szolgálja, hanem a szászág újraszervezését is.⁵³

Szimbolikus jelentősége lehet az egy falu egy szövetkezet szervezetnek is. Természetesen a legfőbb indok a sokszor kifejtett célszerűség. De nem tekinthetünk el attól sem, hogy ily módon az egyes falvakat nem rendeli alá más, esetleg idegen többségű településnek, és a középszintű szervezet – egyébként teljesen indokolt – elhagyásával lehetőséget teremt az immáron számos közigazgatási és önkormányzati egység területén szétszórt szász közösségek egyetlen, polgári egyletbe történő megszervezésére.

Az egyletek ki nem mondott szász jellegét szolgálja a megfelelő vezetők megválasztásának kritériumrendszere is. Természetes, hogy az egyes nemzetiségek tagjai elsősorban saját értelmiségieikben látják a megfelelő vezetőket, akik ezt akár már korábban is bizonyíthaták az egyházban, a politikai értelemben száznak megmaradt községi igazgatásban, a szász iskolákban stb. Mindehhez járult még a szászok magasabb iskolázottsága és ebből következő súlyuk a végzettséghez kötött hivatalokban és tisztségekben (orvos, adószedő stb.), és máris egyértelmű, hogy esetenként még a legjobb szándék mellett sem igen találhattak volna alkalmas román személyeket az egyletek vezetésére.⁵⁴

Tovább vizsgálva a tervet, feltűnő az érvelés hasonlósága a század első felének jótékony célú takarékpénztáraihoz.⁵⁵ Mindez azonban nem teljesen meglepő. Figyelembe véve, hogy Wolff terve a németországi Raiffeisen-mozgalom átvételén alapul, érthető, ha annak ideológiáját is átveszi. Márpedig Raiffeisen 1847-ben az akkor már a német városokban rendkívül elterjedt jótékony takarékpénztárak nyomán is alapította első szövetkezetét. Továbbá Wolff és vele együtt többi társa számára sem lehetett idegen mindez. Olvashatták a takarékpénztár alapszabályaiban, hallhatták a Landwirtschaftsverein gyűlésein, a Bodenkreditanstalt kiadványaiban és a lelkészek prédikációiban. Az az antikapitalista elemeket tartalmazó, konzervatív-keresztényszociális eszmevilág, ami a német mozgalmat áthatotta, a szászok közt is termékeny talajra találhatott. A régi közösségek alkalmassá tétele a kor kihívásaival való megküzdésre úgy, hogy a hagyományos intézményeket és viszonyokat, beleértve a hagyományos eszméket is, a lehető legkevésbé kelljen megbontani, ráadásul egybecsengett a szászok speciális helyzetéből fakadó elképzelésekkel. A kisebbségi sorsú szászok sze-

⁵³ Wallner, Ernst M.: *Strukturen und Funktionen de siebenbürgisch-sächsischen Vereins-, Genossenschafts- und Verbandswesens*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 36. évf. (1993) 1. sz. 19–20.

⁵⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy Wolff kritériumai az egyletek biztonságos működése, illetve a mozgalom sikeres terjesztése miatt is indokoltak.

⁵⁵ Vö. Egry Gábor: *A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége*. Századok, 137. évf. (2002) 6. sz. 1261–1293.

mében a régi intézmények elvesztése – különösen ha azokat nem pótolta semmi – a nemzeti létet veszélyeztette.

Az első egyletek

Gyakorlatilag az elképzelések publikálásával egyidőben sor került az első három egylet alapítására a Medgyes melletti Frauendorf és Arbegen, valamint a Nagyszeben melletti Großscheuern falvakban.⁵⁶ A következő évben július 19-én megtartott első egyleti találkozóig még hat szövetkezet alakulására került sor. A reußmarkti 1885-ben, a waldhütteni, zenderschi, rothbergi, girelsau és hammersdorfi 1886-ban kelt életre.⁵⁷ Az egyletek ekkor értékelték először működésük tapasztalatait, és létrehozták szövetségüket – Verband Raiffeisen'schen Genossenschaften in Siebenbürgen –, melynek ügyészévé Wolffot választották. A Verband legfontosabb feladata az üzlet és a számvitel ellenőrzése lett, de új egyletek alapítását is segítette.

Az addigi működés eredményeit megfelelőnek találták. Az uzsora csökkenéséről számoltak be, „egy uzsorás kénytelen volt üzletét felszámolni”. A takarékoskodásra való hajlam is erősödött, de megállapították, hogy „a takarékoság fejlesztésére még széles tér nyílik az egyletek előtt, és még odadó kitartásra lesz szükség, hogy különösen a kisembert az egylet pénztárához vonzza, és rászoktassa, hogy pár krajcárját és forintját ott takarékbetétként elhelyezze, és így a tőkeképzést magának biztosítsa”.⁵⁸

Ezzel megszületett az erdélyi Raiffeisen-mozgalom szervezeti kerete, a későbbiekben létrehozott egyletek a szövetséghez csatlakoztak. 1891-ig még 10 egyletet szerveztek meg vagy vettek fel a tagok közé. 1886-ban Michelsberg, 1887-ben Neppendorf, 1888–1889-ben Urwegen, Mergeln, Kleinscheuern, 1890-ben Deutsch-Kreutz, 1891-ben Bekokten, Arkeden községekben jött létre hitelszövetkezet, és 1891-ben csatlakozott a korábban önállóan alakult keisdi és deutsch-zeplingi is.⁵⁹ Az alapításokat Wolff elképzelései szerint az óvatosság jellemezte, ezért a szövetkezetek hálójá csak lassan terjedt. 1891-ben 5 erdélyi vármegye területén – Szeben, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Udvarhely és Kolozs – működtek a szövetséghez tartozó egyletek. A legtöbb, kilenc Szeben vármegyében, ezt követte Nagy-Küküllő hét, Kis-Küküllő, Udvarhely és Kolozs vármegye egy-egy Raiffeisen-féle hitelszövetkezettel. A járások közül a legtöbb – öt egylet – a nagyszebeni, három a segesvári, kettő-kettő

⁵⁶ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation* 171–173. Frauendorf (Nagy-Küküllő vm.): Asszonyfalva, egykorú Fräue (rom.), ma Axente Sever; Arbegen (Nagy-Küküllő vm.): Egerbegy, Agirbiciu (rom.); Großscheuern (Szeben vm.): Nagycsűr, Șura Mare (rom.).

⁵⁷ Reußmarkt (Szeben vm.): Szerdahely, egykorú Mnyerkur (rom.), ma Miercurea Sibiului; Waldhütten (Nagy-Küküllő vm.): Váldhid, Valchid (rom.); Zendersch (Kis-Küküllő vm.): Sénaverős, Senereuş (rom.); Girelsau (Szeben vm.): Fenyőfalva, Bradu (rom.); Hammersdorf (Szeben vm.): Szentersébet, Gușterița (rom) ma Sibiu része.

⁵⁸ Verband ländliche Vorschußvereine. SDT 3830. sz. XIII. évf. 1886. július. 21. illetve Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*. 173–175. A revíziót a takarékpénztár négy – Gustav Bergleiter, Robert Gutt, Martin Lani, Wilhelm Stenzel – és a Hermannstädter Vorschußverein egy alkalmazottja – Samuel Fritsch – végezte.

⁵⁹ Michelsberg (Szeben vm.): Kisdísnód, Căsnădioara (rom.); Neppendorf (Szeben vm.): Kistorony, Turnișor (rom.); Urwegen (Szeben vm.): Szászorbó, Gârbova (rom.); Mergeln (Nagy-Küküllő vm.): Morgonda, Merghindal (rom.); Kleinscheuern (Szeben vm.): Kiscsűr, Șura Mică (rom.); Bekokten (Nagy-Küküllő vm.): Bărânykút, Barkit (rom.) ma Bărcuț; Deutsch-Kreutz (Nagy-Küküllő): Szászkeresztúr, egykorú Kriz (rom.) ma Criț; Arkeden (Udvarhely vm.) Erked, Archita (rom.); Keisd (Nagy-Küküllő vm.): Szászkezd, egykorú Kizdu (rom.) ma Saschiz; Deutsch-Zepling (Kolozs vm.): Dedrád, Dedrad (rom.).

a megyesi, a szerdahelyi, a nagydisznói és a nagysinki, egy-egy pedig az erzsébetvárosi, a tekei és a székelykeresztúri járásban volt.

A földrajzi eloszlás nem független attól, hogy a kezdeményezés Nagyszebenből indult ki. Ez magyarázza, hogy a környéken ilyen magas a szervezetek száma. A szervezés másik súlypontja egyértelműen a Nagy-Küküllő völgye, ahol az egyes járásokban szinte azonos számú egyesület alakult, kialakítva egy Nagyszeben–Medgyes tengelyt is. Látható, hogy már a mozgalom korai szakaszában jelentkezett az igény az egész Szászföldet (sőt az egykori vármegyei területen fekvő szász közösségeket is) átfogó hálózat kiépítésére. Mégis kimaradt a Barcaság és Beszterce vidéke. (A deutsch-zeplingi egyesület nem a szövetség alapítása volt.) A Barcaság esetében az ok egyértelműen a viszonylag jól működő falusi, igaz, Schulze-Delitzsch-féle szervezetek léte.⁶⁰ A Beszterce környéki szászság kimaradásában valószínűleg a földrajzi távolság és a közlekedési problémák játszottak szerepet. A szövetség vezetője és revizorai nem főállásban töltötték be tisztüket, és a korabeli közlekedési viszonyok közt ezeknek a falvaknak a felkeresése komoly időt és energiát igényelt. Az eszme azonban, amint azt a deutsch-zeplingi szervezet léte is igazolja, a szövetség segítségével is utat talált ezekbe a közösségekbe.

Ennek a 19 községnek az 1890-es népszámlálás szerint 25 934 lakosa volt. Ebből kb. 16 600 volt szász, a teljes lakosság 64 százaléka. Arányuk községenként jelentősen váltakozott. A legalacsonyabb Arbegenben (40%) és Rothbergben (42%) volt, a legmagasabb Michelsberg – (98%) –, Zendersch és Deutsch-Zepling falvakban, (95%). Hat településen a szászok aránya 50 százalék körüli volt – Reußmarkt, Urwegen, Hammersdorf, Frauendorf, Girelsau, Arkeden –, a többiben 55 és 85 százalék közt változott. Kisebbséget csak Girelsauban, Arkedenben és Arbegenben képeztek, a többi településen relatív vagy abszolút többségben voltak. A lakosság számának változása vegyes képet mutat.

Az 1. táblázat adataiból kitétni, hogy 1869-hez képest 9 községnek csökkent a lélekszáma (Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Zendersch, Urwegen, Klein-Scheuern, Bekokten, Deutsch-Kreuz, Keisd). Ezekhez sorolható még Arkeden, ahol 1880-hoz viszonyítva csökkent a lakosság. Ellenben Waldhüttenben, Urwegenben, Bekoktenben, Deutsch-Kreuzban, Keisdben 1880-hoz képest nőtt a népesség, Rothbergben, Mergelnben stagnált. Egyértelműen nőtt a népesség Großscheuernben, Reußmarktban, Michelsbergben, Girelsauban, Hammersdorfban, Neppendorfban, Deutsch-Zeplingben. A települések közül a szászok szempontjából Deutsch-Zepling és Neppendorf volt a leginkább problémamentes, de 1880-at megelőzően az előbbiben is csökkent a népesség. Hiába volt jelentős a szaporulat Hammersdorfban, Reußmarktban, Girelsauban, ha ez a szászok arányának csökkenésével járt együtt. Hasonló probléma jelentkezett Großscheuernban, és emellett a második évtizedre a növekedés erősen lelassult, akárcsak Michelsbergben. A stagnáló népességű falvakban – Keisd, Deutsch-Kreuz, Waldhütten, Arkeden, Mergeln – ugyancsak probléma volt a szászok arányának lassú csökkenése. A többi település közül kiemelendő Zendersch. Ebben a fő közlekedési vonalaktól elzárt faluban nem csökkent a szászok aránya, de az elmaradottság miatt csökkent a népesség. A többi községben a népességszökkenés jelentősebb lehetett a szászok közt.

⁶⁰ *Das sächsisches Burzenland*. Kronstadt, 1898. 645–647.

1. SZ. TÁBLÁZAT
*Raiffeisen-szövetkezettel rendelkező szász települések fontosabb népességi adatai
 (1869–1890)*

	Népességszám			A népesség változása periódusonként						Szászok (1890)	
	1869	1880	1890	1869–1880		1880–1890		1869–1890		Arány	Népesség
	Fő			Fő	%	Fő	%	%		%	Fő
Frauendorf	1583	1424	1355	-159	-10,0	-69	-4,8	-228	-14,4	50	678
Arbegen	1318	1259	1176	-59	-4,5	-83	-6,6	-142	-10,8	40	470
Grossscheuern	1591	1690	1744	99	6,2	54	3,2	153	9,6	55	959
Reussmarkt	1623	1701	1820	78	4,8	119	7,0	197	12,1	46	837
Waldhütten	988	919	978	-69	-7,0	59	6,4	-10	-1,0	66	645
Zendersch	1266	1206	1195	-60	-4,7	-11	-0,9	-71	-5,6	95	1135
Michelsberg	861	942	985	81	9,4	43	4,6	124	14,4	98	965
Rothberg	773	837	836	64	8,3	-1	-0,1	63	8,2	42	351
Girelsau	899	923	963	24	2,7	40	4,3	64	7,1	48	462
Hammersdorf	1206	1225	1377	19	1,6	152	12,4	171	14,2	50	689
Neppendorf	1950	2028	2297	78	4,0	269	13,3	347	17,8	85	1952
Urwegen	1750	1621	1700	-129	-7,4	79	4,9	-50	-2,9	49	833
Mergeln	1131	1161	1163	30	2,7	2	0,2	32	2,8	61	709
Kleinscheuern	1161	1135	1115	-26	-2,2	-20	-1,8	-46	-4,0	73	814
Bekokten	1136	958	1052	-178	-15,7	94	9,8	-84	-7,4	57	600
Deutsch-Kreuz	946	915	933	-31	-3,3	18	2,0	-13	-1,4	68	634
Arkeden	1217	1273	1235	56	4,6	-38	-3,0	18	1,5	47	580
Keisd	2077	2011	2042	-66	-3,2	31	1,5	-35	-1,7	59	1205
Deutsch-Zepling	1863	1793	1968	-70	-3,8	175	9,8	105	5,6	95	1870
Összesen	25339	25021	25934	-318	-1,3	913	3,6	595	2,3	64	16388

Forrás: Jekelius: *Die Bevölkerungs und Berufsstatistik* ill. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. Bp. 1912.

A szász nemzetpolitika szempontjából tehát mind a 19 község valamilyen formában problémásnak minősült. Vagy a népességcsökkenés önmagában, vagy a szászok arányának csökkenése, vagy a kettő együtt jelentett gondot. Mindezt, mint fentebb már láthattuk, a mozgalom életrehívói a mezőgazdaság problémáival, alacsony eltartóképességével magyarázták. Ezzel együtt az is egyértelmű, hogy a jelentkező gondok a legtöbb településen komplex rendszert alkottak. Így a Raiffeisen-szövetkezeteknek igen változatos környezetbe kellett beilleszkedni. A szándékolt nemzetpolitikai eredmények pedig szinte mindegyik községben szükségesek voltak a szász közösségek jövőjére nézvést. Mégis úgy tűnik, a korai szövetkezetek közül 1890-ig a waldhütteninek, a zenderschinek és talán a hammersdorfinak lehetett szerepe a demográfiai trend megfordításában vagy legalább a folyamatok felfekvésében.

Az egyes hitelegyletek szervezése a tervekben lefektetetteknek és elképzeltnek megfelelően alakult. A szervezés élére tekintélyes, elfogadott polgárok álltak. Ezek, főként a falusi közösségekben, tradicionálisan a lelkészek voltak.⁶¹ Ezt a szerepüket alátámasztotta, hogy

⁶¹ Vö. Weber, Georg – Weber, Renate: *Zendersch: Eine siebenbürgische Gemeinde im Wandel*. München, 1985. 598–614.

a községek alapvető társadalmi struktúrái – Nachbarschaft, Schwesterschaft, Bruderschaft – az egyházközség köré szerveződtek. A lelkész tekintélyét erősítette a szabad választás ősi joga, és 1876 után csak fokozta, hogy az egyház maradt az egyetlen, minden erdélyi szászt átfogó intézmény. A velük szemben támasztott komplex – nem csak hitéleti és egyházi jellegű – elvárásokat megcsokszorozta, a közösségben betöltött szerepüket az élet egyéb területeire is kiterjesztette, hogy a szász evangélikus egyház lelkészei rendszerint németországi egyetemeken szerezték képesítésüket, és igen gyakran a lelkészi állást megelőzően valamilyik gimnáziumban tanítottak.⁶² Így a kiemelkedő képzettséget és a kívüljáró alapos ismeretét is megjelenítették a közösségben. Nem meglepő tehát, hogy az egyletek létrehozásának élvonalában rendre ott találjuk a helyi lelkészt. Már az első, 1887 augusztusában tartott Verbandstagon is két lelkész vett részt az arbegeni és a girelsai szövetkezet képviselőiben.⁶³ A großscheuerni egylet vezetését az alapító Lukas Groß halála után (1888 júliusában) Michael Bell lelkész vette át.⁶⁴ Az 1891-es Verbandstagon a keisdi szövetkezetet Josef Fröhlich lelkész képviselte.⁶⁵ Az 1891-ben alapított bekokteni egyletet Heinrich Brandsch lelkész alapította, aki korábban már a mergelni szövetkezet létrehozásában is vezető szerepet játszott. Az arkeneni elnöke ekkor Johann Ziegler lelkész.⁶⁶ A mozgalom későbbi meghatározó alakja, Georg Adolf Schuller Groß-Lafelnben a község lelkészeként játszott szerepet a helyi Raiffeisen-szövetkezet működésében.⁶⁷ Kiemelkedő szerepük alapján egyértelmű, hogy a Raiffeisen-egyletek elfogadtatásához és szervezéséhez a közösségben betöltött szerepük, tekintélyük elengedhetetlen volt. Ahol nem a lelkész vette kézbe a mozgalom ügyét, ott is csak tekintélyes gazdák vagy értelmiségiek, esetleg tisztviselők jöhettek szóba. A már említett Julius Groß az előbbieik közé tartozott, míg a második csoportot képviselte a deutsch-kreuzi egylet alapítója, Dr. Alois Blazek körorvos.⁶⁸ Ez a későbbiek során is jellemző maradt: 1907-ben 9344 gazda mellett a tagok közt 148 iparost, 123 lelkészt, 207 tanárt és tanítót, 23 hivatalnokot, 77 kereskedőt, 11 orvost, 11 patikust és 9 nagybirtokost találunk.⁶⁹

Az egyleti tagság feltétele az alapszabályban meghatározott összegű üzletrész befizetése volt. Wolff többször hangsúlyozott elképzelése szerint, ami jelentősen eltért mind a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének alapításakor megvalósultaktól, mind a Károlyi Sándor-féle mozgalomtól, az üzletrésznek a lehető legkisebbnek kellett lennie, hogy bárki taggá válhasson. Ez nem érvényesült ugyan mindegyik egyletnél, de az üzletrészek összege még a legmagasabbak esetében is elmaradt a Magyarországon általános 100 forinttól. A legmagasabb összegű Großscheuernben – (50 forint) – és Zenderschben – (30 forint) – volt. A legalacsonyabb – (10 forint) – Arbegen, Michelsberg, Rothberg, Arkeden és Deutsch-Kreuz községekben. Az üzletrészeket ugyan részletekben kellett befizetni, de annak nagysága még így is jelentősen befolyásolta a taglétszámot.

⁶² A zenderschiek például 1893-ban megvásároltak egy 600 holdas birtokot. Az ügyletet végig a lelkész intézte, ő utazott Kolozsvárra a tárgyalások folytatására. Weber – Weber: *Zendersch*, 246–247.

⁶³ *Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4163. sz. XIV. évf. 1887. aug. 23. Arbegenből Viktor Rideli, Girelsauból Eugen Capesius lelkészek.

⁶⁴ *Vom Verein III*. SDT 4465. sz. XV. évf. 1888. aug. 17.

⁶⁵ *Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften*. SDT 5449–5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13. A wurmlochi Kellerverein képviselője ugyanekkor Josef Hoch lelkész.

⁶⁶ *Der fünfte Verbandstag*. SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 13.

⁶⁷ G. A. Schuller: *Groß-Lafeln in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1896.

⁶⁸ *Der fünfte Verbandstag*

⁶⁹ Wolff, Karl: *Schriften und Reden* 374. 38-as jegyzet.

2. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-egyletek taglétszámának változása és az üzletrészek értéke (1885–1891)

	Tagok száma (fő)		Változás (fő)	Üzletrész o. é. forint	Tagok aránya a szász lakosságból 1890 (%)
	Alapítók	1891			
Frauendorf	52	87	35	12	12,8
Arbegen	50	74	24	10	15,7
Grossscheuern	32	43	11	50	4,5
Reussmarkt	23	62	39	20	7,4
Waldhütten	29	86	57	15	13,3
Zendersch	19	19	0	30	1,7
Michelsberg	27	56	29	10	5,8
Rothberg	27	30	3	10	8,5
Girelsau	17	38	21	12	8,2
Hammersdorf	30	43	13	12	6,2
Neppendorf	26	27	1	24	1,4
Urwegen	28	30	2	15	3,6
Mergeln	18	28	10	15	3,9
Kleinscheuern	35	52	17	24	6,4
Bekokten	19	19	0	12	3,2
Deutsch-Kreuz	34	45	11	10	7,1
Arkeden	22	31	9	10	5,3
Keisd	n. a.	31	n. a.	12	2,6
Deutsch-Zepling	n. a.	155	n. a.	20	8,3
Összesen	488	956	282	–	5,8

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. SDT 5449–5452. sz.
XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13.

3. SZ. TÁBLÁZAT

Az egyleti tagság növekedése a tagi rész nagysága szerinti kategóriákban 1891-ig

Tagi rész értéke	Taglétszám növekedése (fő)	Aránya az alapításkorhoz (%)
10–15 fl	214	160,6
20–24 fl	57	167,9
30–50 fl	11	121,6

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. SDT 5449–5452. sz.
XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13.

Egyértelmű, hogy az alacsonyabb, 10–24 forintos üzletrész inkább ösztönözte a tagság vállalását (lásd a 2. és 3. táblázatokat). Ez pedig a nagyobb szavatoló vagyron révén az egylet hitelképességét is fokozta. A két, nagyobb összeget megállapító szövetkezet közül azonban a taglétszám csak a zenderschi esetében jelez jelentős problémákat. Míg Großscheuern Nagyszében közelében fekszik, és így a gazdasági és gazdaságföldrajzi körülményei kedvezők voltak, addig Zendersch Balavására közelében, a Kis-Küküllő egyik oldalvölgyében fekvő, a világtól sokkal elzártabb település volt. Ezért a großscheuerni intézet, ha nem is a többiekre jellemző dinamikával, de folyamatosan növelte tagjai létszámát, míg Zenderschen ez csak stagnált.

A legsikeresebb a kifejezetten helyi kezdeményezésre létrejött deutsch-zeplingi egylet volt. 155 tagjával messze kiemelkedett társai közül. Ha azonban az egyes települések szász

lakóihoz viszonyítjuk a taglétszámot, már Frauendorf, Arbegen és Waldhütten egyletei emelkednek ki. Itt akár a szász gazdák 30–40 százaléka is a Raiffeisen-egylet kötelékébe tartozhatott. A másik véglet itt is Zendersch, illetve Neppendorf, ahol a tagok száma elenyésző a szászokéval összevetve. Általában azonban a korábbi alapítású intézetekbe a szász lakosok 5–8 százalékát, a későbbiekbe 3–4 százalékát sikerült bevonni, ami ilyen rövid idő alatt nem csekély teljesítmény.

Mivel az egyletek munkájában általában részt vett a lelkész, a szász közösség egyik kulcsfigurája, a tekintélyes gazdák egy része és más tekintélyes személyiségek, azok alkalmasnak bizonyultak a kezdeti idegenkedés leküzdésére. Legalább ennyire fontos volt a mozgalom szempontjából, hogy a községek elitjének részvétele segítette az intézmény beillesztését a hagyományos falusi struktúrákba. A gazdasági tevékenység sikeréhez szükséges bizalom megteremtése mellett ez tette lehetővé a község mozgósítását a Raiffeisen mozgalom nemzetpolitikai célkitűzései érdekében. Ebből a szempontból is érthető, hogy Wolff és társai többször is hangsúlyozták, hogy a megfelelő személyek részvétele alapvető feltétel a helyi szövetkezetek alapításánál. Az egyleti hálózat kiépítését inkább visszafogták, hogy mindenhol megtalálják a jövőbeni vezetőket. Minden esetben olyan személyeket kerestek, akik becsületesek, pontosak, a köz hasznáért tesznek, áldozatkészek, intelligensek, együttműködésre képesek.⁷⁰ Az így kialakított személyi háló aztán átfoghatta az egész Szászföldet.

Az önállóan működő helyi szövetkezetek „ernyőszerkezete” lett a Verband. Ez célkitűzéseinek megfelelően segítette az egyletek szervezését, biztosította a revíziót, az állandó felügyeletet és tanácsadást. Szintén segítette az egyleti vezetők szakirányú, elsősorban számviteli jellegű képzését. Az évtized végén a közös vetőmagbeszerzés szervezését és lebonyolítását is megkezdte.⁷¹ Ekkor került sor a főállású revízor alkalmazására is.⁷² Wolff már 1887-ben elérte, hogy a Landwirtschaftsvereinen lapjában – Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen – önálló, általa szerkesztett rovathoz jussanak a Raiffeisen-szövetkezetek.⁷³ Évente egy alkalommal sor került az egyletek közgyűlésére, a Verbandstagra.⁷⁴ Itt választották meg az ügyészt és a mellette működő bizottságot, és értékelték az elmúlt időszak működését. Sor került egyes egyletek, illetve falvak ismertetésére is. Kezdetben a szász egyleti napok (Vereinstage) keretében, majd hamarosan önállósodva került sor a rendezvényre.

A Verband szolgáltatásait az önállóan alapított és kezdetben önállóan működő hitelszövetkezetek is hasznosnak találták, és közülük számos csatlakozott. Mivel párhuzamosan folyt a Károlyi Sándor-féle mozgalom szervezése is, a szász egyletek orientációjában a földrajzi keretek mellett a nemzeti-etnikai identitás is szerepet játszott.⁷⁵ Ez még egyértelműbben nyilvánult meg, amikor a szilágysági Hadad sváb lakosai által alapított hitelszövetkezet

⁷⁰ *Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. aug. 25.

⁷¹ *Der fünfte Verbandstag*. Ekkor vetőmagnak való búzát vásároltak, méghozzá a fajtaváltást támogatandó egy nehéz bánáti fajtát. Ebből Klein- és Großscheuern, Zendersch, Waldhütten, Deutsch-Kreuz, Keisd, Bekokten, Arbegen, Girelsau, Mergeln, Michelsberg, Neppendorf, Reußmarkt egyletei részesültek.

⁷² Julius Teutsch segesvári borkereskedő személyében

⁷³ *Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4163. sz. XIV. évf. 1887. aug. 23.

⁷⁴ A Verband tagjai voltak a fogyasztási, a mezőgazdasági gépbeszerző és a pinceszövetkezetek is.

⁷⁵ Ugyanakkor a román egyleti mozgalom csak később, a századforduló táján indult útjára, nem utolsósorban a szász mozgalom hatására. Vö. Lucian Dronca: *Extinderea activității băncii "Economiul" din Cluj. Implicarea în lumea satului transilvan (1902–1918)*. In: Drecin, Mihai D. (Coord.): *Istoria financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867–1918)*. Vol. II. Cluj-Napoca, 2001. 21–39., illetve Drecin, Mihai D. – Dobrescu, Vasile: *Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867–1918)*. In uo. 40–84.

csatlakozott a szervezethez. Úgy látszik, a mozgalom már viszonylag korán telítődött nemzeti tartalommal, és ez még a földrajzi korlátokat is képes volt legyőzni.

Minden bizonnyal ez az etnikai meghatározottság volt az oka a szász mozgalom negligálásának a magyarok részéről. A távolságtartás és a szervezeti önállóság feletti őrködés a későbbiekben is jellemezte a mozgalmat, mindez azonban a századforduló után nem zárta ki a közös gazdasági-társadalmi célok érdekében a kooperációt sem, amiben a szászok, sikeres tevékenységük nyomán, elismert félként vehettek részt. 1898-ban az országos Központi Hitelszövetkezet megalapításakor egyleteik az önállóságot választották. 1904-ben már belépnek az agráriusok által szervezett Magyarországi Szövetkezetek Szövetségébe, melynek Wolff alelnöke lesz. Hasonlóképpen részt vesznek az első országos szövetkezeti kongresszuson, melyen Wolff ünnepelt előadást tartott, és természetesen újabb alelnöki poszthoz jutott.⁷⁶

Mint azt fentebb láthattuk, Wolff és köre nem csupán a a hitelszövetkezeteket, hanem a teljes Raiffeisen-mozgalmat próbálta meghonosítani a szászok közt. Ehhez pedig a különféle szövetkezetek és a szövetség mellett egy központi hitelintézet is tartozott, amely a szövetkezetek egymás közti ügyleteit bonyolította, és biztosította a kapcsolatot a pénzpiac felé. Ebből következően fő célja a pótlólagos források bevonása volt, amit az egyes szövetkezetek rendelkezésére bocsátott. Így azok nagyobb összegű tőkéhez jutottak, amit jóval kisebb részletekben oszthattak el. Eközben a közvetítő intézet révén elháríthatták a saját hitelképességükkel kapcsolatos aggodalmakat. A rendszer egyetlen problémáját a közvetítés tranzakciós költsége jelentette, ami kamatfelárként jelentkezhetett. Mivel azonban mind a központi intézet, mind a szövetkezetek hajlandók voltak lemondani a nyereség jelentős részéről, így képesek voltak viszonylag alacsony kamatokat alkalmazni.

Erdélyben nem került sor külön központi hitelintézet alapítására. A már meglévő és az alapszabályok revíziója után erre alkalmas Nagyszebeni Általános Takarékpénztár – vezérigazgatója Karl Wolff – vállalta ezt a szerepet. A takarékpénztár jótékony céljai lehetővé tették az olcsó forrásközvetítést. Továbbá az intézet maga is igen kedvező feltételek mellett jutott tőkéhez alacsony kamatozású betétei és záloglevelei révén. A szövetkezetek egyetemleges felelőssége pedig lehetővé tette akár záloglevél alapú jelzáloghitelnek nyújtását is. Wolff azonban ennél is tovább ment, amikor az egyes szövetkezeteknek alapításukkor jelentős hitelkeretet biztosított.⁷⁷ Nyugodtan kijelenthető, hogy a mozgalom sikeres életre keltésében ez az első pillanattól működő üzleti szervezet legalább olyan nagy szerepet játszott, mint a Verband erőfeszítései.

Az egyletek üzleti tevékenységét az alapítók kezdettől fogva sikeresnek tekintették, miközben nem hallgatták el az elsősorban technikai-szervezeti jellegű problémákat sem. Az elképzelések szerint az egyes szövetkezeteknek belátható időn belül el kellett volna érniük, hogy legnagyobbbrészt önfinanszírozók legyenek, elsősorban saját forrásaikra, takarékbetéteikre építsenek. Korán kiderült, hogy ez nem megy majd könnyen, a községekben a hitel-igények rendszerint meghaladták az összegyűjthető tőkét. Végül az első években az intézetek egy részének betétek és üzletrészek révén gyűjtött tőkéje egyre nagyobb arányban finanszírozta a kihelyezéseket – ezt szorgalmazta egyébként Wolff is⁷⁸ –, sőt esetenként olyan sok tőke gyűlt össze, amennyi nem volt elhelyezhető. Más szövetkezetek esetében el-

⁷⁶ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*, 238.

⁷⁷ Frauendorf 5 000 fl, Arbergen 5 000 fl, Großscheuern 10 000 fl, Reußmarkt 10 000 fl, Waldhütten 5 000 fl, Zendersch 2 000 fl, Michelsberg 4 000 fl, Rothberg 4 000 fl, Girelsau 3 000 fl, Hamersdorf 4 000 fl, Neppendorf 2 000 fl, összesen 54 000 fl vö. *Jahresbericht*

⁷⁸ Vö. *Jahresbericht*.

lenben hitelek kihelyezését és azok állományának növelését jórészt a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár által rendelkezésre bocsátott források révén tudták megvalósítani.

4. SZ. TÁBLÁZAT

Raffaisen-hitelszövetkezetek betéteinek és üzletrészeinek aránya az összes általuk nyújtott hitelhez viszonyítva (%) (1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	13.34	18.17	32.09	34.82	96.20
Arbegen	5.59	9.22	19.69	30.96	83.47
Grossscheuern	22.37	32.94	36.79	39.95	56.07
Reussmarkt	32.55	32.25	46.31	64.78	102.11
Waldhütten	8.42	11.22	14.37	18.30	83.89
Zendersch	50.01	37.56	36.96	67.84	73.63
Michelsberg	32.29	48.29	47.15	99.44	79.36
Rothberg	8.99	11.72	20.37	18.55	69.23
Girelsau	11.25	23.99	16.74	23.35	37.50
Hammersdorf	65.54	54.55	79.88	99.75	189.59
Neppendorf	51.04	34.45	71.66	87.78	55.46
Urwegen	–	–	77.01	92.89	107.12
Mergeln	–	–	94.97	83.76	59.10
Kleinscheuern	–	21.93	54.83	63.59	53.98
Bekokten	–	–	–	–	29.45
Deutsch-Kreutz	–	–	–	–	98.18
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	110.40	102.26
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	23.32	39.25
Összesen	25.84	30.51	48.55	62.23	73.90

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18., Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine In Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Egyértelműen az első kategóriába sorolható Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Reußmarkt, Rothberg, Hammersdorf, Urwegen, Keisd, Deutsch-Kreutz, Zendersch. A második típus jellemző Deutsch-Zepling, Girelsau, Großscheuern, Bekokten, Kleinscheuern szövetkezeteire. Azonban a maradék három intézmény – Michelsberg, Neppendorf, Mergeln – adatai arról tanúskodnak, hogy a takarékpénztári hitel lehetőséget adott az igények változásának megfelelő rugalmas működésre is. Az 1895-ös évre kimutatható alacsonyabb arány jelzi, hogy a takarékpénztár hitelkeretét biztonsági tartalékként lehetett felhasználni, sajátos „pufferként”, ami a tőkeakkumulációt meghaladó expanziót tett lehetővé. Ezzel együtt is nyilvánvaló, hogy az egyletek egyre nagyobb arányban voltak képesek betétgyűjtés révén biztosítani hitelek forrását (4. táblázat).

5. SZ. TÁBLÁZAT
Takarékbetétek a Raiffeisen-hitelszövetkezetek állományában
 (o. é. forint, 1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	469,51	682,7	1571,53	1658,42	13341,44
Arbegen	n. a	58,2	807,11	1659,42	8441,68
Grossscheuern	1386,18	3092,1	4241,11	4172,32	15389,95
Reussmarkt	2845,9	3070,42	5743,78	8817,49	35754,23
Waldhütten	46	99,2	108,94	175,02	5841,41
Zendersch	1220	1448,69	1844,02	3329,73	10884,92
Michelsberg	682,6	1556,33	2134,02	4833,99	8869,58
Rothberg	102,7	125,17	359	490,00	2399,11
Girelsau	49,37	495,82	556,76	1203,75	3235,86
Hammersdorf	2555,48	3862,74	7569,64	11609,11	29070,72
Neppendorf	155	1708,74	6829	12409,29	16629,92
Urwegen	–	–	2023,93	5041,40	15646,01
Mergeln	–	–	6958,84	10236,61	15096,69
Kleinscheuern	–	550	2457,14	3775,51	9318,99
Bekokten	–	–	–	–	4346,3
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	10765,72
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	15062,28	22760,91
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	1144,65	15129,63
Összesen	9512,74	16750,11	43204,82	85618,99	242923,07

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18., Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine In Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Az egyletek működését jellemző évvégi mérlegadatok tükrében világos, hogy a szövetség fórumain a sikeres működésről megfogalmazottak megalapozottak voltak. A betétek értéke évről évre dinamikusan nőtt, és nem csupán az újonnan alakuló egyletek révén jelentkezett a többlet (lásd 5. táblázat). A megtakarításukat a hitelszövetkezetekre bízók száma is jelentősen nőtt (lásd 6. táblázat), legalábbis nem megalapozatlan azt feltételezni, hogy a betétállomány 1888 utáni lendületes emelkedése nem csak az újabb alapításokra vezethető vissza. Az egyes egyletek adataiból az is kiderül, hogy ugyan a különböző települések viszonyai, lakóinak anyagi helyzete befolyásolta a tőkegyűjtés volumenét, de szívós munkával szinte bárhol ledönthetők voltak a pszichikai korlátok, és egyre sikeresebbé válhatott a takarékos-ságra való felhívás.⁷⁹ Kiváló példa erre a takarékbetétek alakulása a waldhütteni vagy az

⁷⁹ Ehhez kellett az olyan kezdeményezések is, mint a michelsbergi egyleté. Itt a Volkswirtschaftliches Verein minden iskolásnak takarékperselyt adott, a Frauenverein pedig egy krajcárt mind-egyikbe. A Raiffeisen-egylet ezek után vállalta, hogy minden gyerek adventig illetékmentesen válthat betétkönyvet megtakarításainak. *Vö. Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25. Hasonló kezdeményezés volt később Markt-

arbegeni szövetkezetről (lásd 5. táblázat). Természetesen a hitelektől eltérően az egyesületnek lehetőségük volt betétet elfogadni idegen községbeli ügyfélről is. Így az egyes szövetkezetek komoly hiányt pótolhattak a vidéki gazdaságban, esetleges alacsonyabb kamataik pedig az alacsonyabb költségek miatt – utazás, kezelési költség stb. – lehettek versenyképesek.⁸⁰

6. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-hitelszövetkezetek betéteseinek száma és aránya a település lakosságából (1887–1888)

	1887		1888	
	Fő	%	Fő	%
Frauendorf	16	1,2	13	1,0
Arbegen	0	0,0	4	0,3
Grossscheuern	25	1,4	29	1,7
Reussmarkt	122	6,7	65	3,6
Waldhütten	6	0,6	13	1,3
Zendersch	15	1,3	11	0,9
Michelsberg	49	4,9	44	4,5
Rothberg	2	0,2	5	0,6
Girelsau	2	0,2	3	0,3
Hammersdorf	30	2,2	54	3,9
Neppendorf	8	0,3	87	3,8
Kleinscheuern	–	–	4	0,4
Összesen	274	1,9	332	2,1

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18.

Még inkább egyértelmű, hogy a létrejött szövetkezetek valóban hiánypótlók voltak a falusi hitelezésben. Az igénybe vett hitelösszeg dinamikusan emelkedett (lásd 7. táblázat), és egyes községekben a gazdák több mint fele is hitelhez juthatott (lásd 8. táblázat). Az összegek változatosak voltak, bár elsősorban a száz forint alatti igények kielégítésére törekedtek.⁸¹ Ezzel együtt a velük szemben támasztott hiteligények rendszerint meghaladták amúgy is jelentős mértékben különböző lehetőségeiket. A jobb gazdasági helyzetben, kedvezőbb feltételeket nyújtó környezetben fekvő községekben általában nagyobb mozgástere volt az egyesületeknek. Ezekben – elsősorban Reußmarkt és Großscheuern – kezdettől fogva több betét gyűlt össze, és a tagok vagyona is értékesebb volt, ami magasabb hitelkeretet tett lehetővé a takarékpénztárnál. De amint a többi szövetkezetről is gyűlni kezdtek a betétek, sikerült jelentős mértékben növelniük hiteleiket (lásd 4. táblázat).

schelkenben, ahol a tagok az üzletrészek után járó kamatot a gyerekek betéteihez csatolták. Itt egyébként a helyi Schullohnfond 8699 korona betétet tartott a szövetkezetről. Vö. *Rechenschaftsbericht der Direktion und des Aufsichtsrates des Marktschelkener Spar- und Vorschußvereins an die Generalversammlung desselben über das fünfte Geschäftsjahr 1896*. In: Elfter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 23–28.

⁸⁰ 1887-ben a betétek összege 1 forinttól 500-ig terjedt. Vö. *Jahresbericht*. 1888-ban 0,5 forint és 770,83 forint közt szóródtak. vö. *Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. aug. 18.

⁸¹ Vö. *Jahresbericht*, illetve *Zweiter Jahresbericht*.

7. SZ. TÁBLÁZAT
A Raiffeisen-hitelszövetkezetek által nyújtott hitelek nagysága
 (o. é. forint, 1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	5914	6318	7621,0	7632,00	15121
Arbegen	4485	5128	7787,0	7671,27	11012,81
Grossscheuern	11506,5	13908	14380,0	15660,00	32007,00
Reussmarkt	11823	12949	15304,0	15799,00	36542,00
Waldhütten	3362,73	3730,35	3517,0	3259,00	7998,10
Zendersch	3579	5535	6450,0	5704,00	16495,00
Michelsberg	2506,5	3693,68	5231,0	5303,00	11983,50
Rothberg	3827	3713,5	3407,0	4312,00	3942,00
Girelsau	3460	3622	6050,6	7107,00	10326,31
Hammersdorf	4453	7836	10047,0	12115,00	15637,00
Neppendorf	766	7050	10558,0	14974,00	31328,00
Urwegen	–	–	3167,0	5927,64	15306,50
Mergeln	–	–	7749,0	12783,00	26751,00
Kleinscheuern	–	2832	5696,0	7596,00	19850,00
Bekokten	–	–	–	–	15856,32
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	11423,50
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	13962,85	22609,74
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	21601,00	52270,25
Összesen	55682,73	76315,53	106964,60	161406,76	356460,03

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18., Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. In: Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Ez a fejlődés, figyelembe véve az üzleti szervezetből eredő korlátokat, nyugodtan robbanásszerűnek minősíthető. A községek gazdái előtt most nyílt meg először a lehetőség, hogy tisztességes feltételek mellett, helyben, a körülményeiket alaposan ismerő emberek döntése nyomán, csekély ráfordítással hozzájussanak a szükséges pénzhez.⁸² Másfelől most először vált valóban láthatóvá, világosan felmérhetővé mindaz, ami a gazdák hitelviszonyaival kapcsolatban korábban előadásokon elhangzott, különböző írásokban megjelent. A szövetkezetekhez befutó hiteligényekből, a különböző konverziókból kiderült, hogy a falusi gazdák helyzete a termelés finanszírozása szempontjából valóban kritikus. A Raiffeisen-

⁸² Wolff meglehetősen patetikusan számolt be arról, hogy az uzsorások kezei közül kiváltott parasztok könnyes szemmel köszönték azt meg. Az alapításnál rendre megismétlődik, hogy az adós „nagy szemeket mereszt, amikor csak pár krajcár kamatot kell fizetnie az egész összeg után, míg korábban hetente egy hatost fizetett forintonként.” Vö. *Jahresbericht*.

mozgalom egyletei helyben és a megfelelő formában voltak képesek segítséget nyújtani, és nemcsak a szász, hanem a román gazdáknak is.⁸³

8. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-hitelszövetkezetek hiteleinek száma és a kölcsönök aránya a lakossághoz viszonyítva (1887–1888)

	1887		1888	
	Fő	%	Fő	%
Frauendorf	78	5,8	65	4,8
Arbegen	74	6,3	81	6,9
Grossscheuern	148	8,5	156	8,9
Reussmarkt	127	7,0	181	9,9
Waldhütten	84	8,6	91	9,3
Zendersch	91	7,6	142	11,9
Michelsberg	53	5,4	72	7,3
Rothberg	84	10,1	86	10,3
Girelsau	106	11,0	96	10,0
Hammersdorf	57	4,1	104	7,6
Neppendorf	16	0,7	108	4,7
Kleinscheuern	–	–	41	3,7
Összesen	918	6,2	1223	7,7

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus 18.

Változó nemzeti program

Azt már korábban is láthattuk, hogy a szászok Raiffeisen-mozgalma a kezdetektől fogva nemzetpolitikai célkitűzések megvalósítására adott lehetőséget. Létrejött a legfontosabb korai eredménye annak az irányváltásnak, melynek során a szászok programjában, a korabeli pártprogramok javától eltérően, hangsúlyosan jelentek meg társadalmi–gazdasági problémák. Az évtized elejének elképzelései a mozgalomban és a hitelszövetkezetekben komplex formát öltenek, s megmutatják ezeknek a terveknek az életképességét. Olyannyira, hogy a fokozatosan érlelődő politikai irányváltás minden bizonnyal jórészt az egyletekkel kapcsolatos pozitív tapasztalatok eredménye.

A korábban elmondottakból is kiderült, hogy a szászok kettős nyomásnak voltak kitéve. Nemzeti létüket látták veszélyeztetve a magyar nemzeti állam létrehozására törekvő magyar politikai erők részéről. Számukra ezt igazolta a nemzeti önkormányzat megszüntetése, a kisebbségi törvény nyelvhasználati rendelkezéseinek korlátozott érvényesíthetősége, vagy éppen báró Bánffy Dezső fellépése iskoláik ellen Beszterce-Naszód vármegyében, amit

⁸³ Marktschelkenben 1895 végén 192 adós közül 105 nem volt tagja az egyletnek, jó részük nem is szász, és majdnem 10 000 koronával tartoztak a szövetkezetnek. Vö. *Rechenschaftsbericht der Direktion und des Aufsichtsrates*.

a Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt cikkírója „Vernichtungskrieg“ névvel illetett,⁸⁴ és ezt érezték az EMKE megalakulásakor, annak magyarosító céljait látva.

A naponta átélt nemzeti fenyegetettség mellett azonban egyre komorabban tornyosult fölülük a régi rendszert felváltó modern kapitalizmus és a polgári jogrend is. A szász parasztok évszázados gazdálkodási módja egyre kevésbé volt megfelelő, a városokban feloszlottak a céhek, az egyház jelentős bevételi forrástól esett el a tized megszűnésével, még akkor is, ha annak állami kárpótlására sor került, és a jogegyenlőség megszűntette a szászok kiváltságos helyzetét falvaikban. A gazdasági fejlődés nyomán elkezdődött a szász városokban az idegenek arányának növekedése, a szász iparosok kezdtek elszegényedni, a bővülő kereskedelmi forgalom, a külvilág termékeinek megjelenése veszélyeztette piacaikat és megélhetésüket.

Az együtt és egymástól nem függetlenül jelentkező problémákra hosszú ideig nem találtak a megfelelő megoldást. Először a nemzeti önkormányzatban bíztak, majd nagyon határozottan a nemzeti sérelmeket hangsúlyozva politizáltak. Közben azonban fokozatosan épült ki saját, immár polgári alapú egyesületi szervezetük, újabb és újabb gazdasági intézményeket hívtak életre, hogy kezeljék az ezen a téren jelentkező problémákat.⁸⁵ A döntő fordulatot a modernizációs folyamattal járó negatív tendenciák hozták meg. A csökkenő mezőgazdasági jövedelmek, a kivándorlás, a népességnövekedés lassulása, a falvak egy részének elnéptelenedése olyan problémák voltak, amelyeket a falusi közösségek szívósan továbbélő hagyományos struktúráik segítségével nem tudtak kezelni, és az addig életre hívott egyletek is csak kis mértékben. Mivel az 1880-as évek második felére a nemzeti sérelmekre alapozott politikai fellépés sikertelensége is nyilvánvalóvá vált, megnyílt az út a nemzetpolitikai célkitűzések revíziójához.

Az új program épített az időközben útjára indított Raiffeisen-mozgalom tapasztalataira. A legfontosabb jelszó a nemzet megszervezése lett. Organisieren wir uns! – szólít fel a Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt vezércikke, amely összefoglalóan vázolja az új nemzetpolitikai célkitűzések jogosságát.⁸⁶ Az alap gondolat szerint a jelen nagyjerejű politikai, tudományos és gazdasági folyamatainak nem állhat ellen a szászág. Ezért a feladat nem az ellenszegülés az új időknak, hanem az önszerveződés és a megfelelő beilleszkedés. Meg kell találni a megfelelő embereket minden felmerülő feladatra. Végre kell hajtani a tagosítást, Raiffeisen-szövetkezeteket kell alapítani és megtalálni a lehetőséget a falusi lakosságnak mellékjövedelem biztosítására.

Nyilvánosan elsőként itt merül fel a belső telepítések szükségessége. Ennek kellene megakadályoznia a kivándorlást, erősíteni a szász közösségeket, ez teremtené lehetőséget a lassan kiháló falvak megmentésére áttelepítés útján.⁸⁷ A célterületek lennének a Rét-árok menti települések, az egykori Felső-Segesvárszék – például Arkeden – vagy Naszód vidéke. Külső betelepítéssel nem számol a program, viszont a különböző pénzintézetek kényszerbirtokába került birtoktesteket alkalmas alapnak tartották a telepítések lebonyolításához.

⁸⁴ Ez utóbbira lásd: *Vernichtungskrieg gegen die konfessionellen Schulen im Bistritz-Nasoder Komitat*. SDT 4055. sz. XIV. évf. 1887. április 15.

⁸⁵ Vö. Wallner: *Strukturen und Funktionen*, 19–20. Wallner szerint a szász egyleti mozgalom innovatív reakció a külső nyomásra, az egyének és a szász társadalom közti teret töltötte ki.

⁸⁶ *Arbeitsziele*. SDT 4495–4509 XV. évf. 1888. szept. 21–okt. 1.

⁸⁷ Ezek közé sorolja a szerző a 18 darab 200 fő alatti lélekszámú községet. Ezek közül 6 100 fő alatti: Jakobsdorf (Kis-Küküllő vm.); Gyákos, Giacș (rom.); Engenthal (Nagy-Küküllő vm.); Ingodály, Mighindoala (rom.); Nieder-Neudorf, Schmiegen, Wassid (Nagy-Küküllő vm.); Szászvezzöd, Veseud (rom.); Puschendorf (Kis-Küküllő vm.); Pócstelke, Păucea (rom.). Paradox módon később Jakobsdorfban éppen telepítésre került sor.

Külön szólnak az elképzelések a Raiffeisen-mozgalom jövőjéről. Először leszögezik, hogy a komplex rendszer oly átgondolt, hogy elég azt módosítás nélkül átvenni és a mozgalmat tovább terjeszteni. A cikk szerzője a különböző városi intézetek közti munkamegosztást is szeretné elérni. A Nagyszzebeni Általános Takarékpénztár az Unterwaldra terjesztené ki tevékenységét, míg a többi körzetben az ottani pénzügyintézetek vennék át a szerepét.⁸⁸ Ez a fajta munkamegosztás azonban csak az első lépés lenne a bankok együttműködése felé. Az elképzelés a pénzügyintézeteket immár nemcsak jótékony célok támogatójaként állítaná a nemzetpolitikai célok szolgálatába, hanem üzleti tevékenységüket is ilyen irányba orientálná, miközben szoros együttműködést teremtené köztük. Elsőként a nyereség közös felhasználását javasolja. Ennek feltétele természetesen az, hogy mindegyik intézmény közcélokra fordítsa azt. Emellett az ipar fejlesztésére kellene nagyobb hangsúlyt fektetni, mivel az iparosodás feltételei adóttak, csak a szükséges tőke hiányzik. Mindezeket túl komoly erkölcsi nevelőerőt tulajdonít ezeknek az intézeteknek, elsősorban a Raiffeisen-féle hitelközvetkezeteknek. Ezek serkenthetik a leginkább a takarékoság eszméjét.

A nemzeti mozgalom célkitűzéseinek újrendezése, amely immár egyértelműen a belső építésre helyezte a hangsúlyt, két évvel később a politikai programba is bekerült. Az 1890-es nagyszzebeni ún. Sachsentag, mely formailag a Szász Néppárt gyűlése volt, de ténylegesen a szász nemzet gyűléseként funkcionált, alapvető változtatásokat hajtott végre a programon, jórészt Wolff – aki a megválasztott Zentralausschuß (központi bizottmány) elnökeként ekkortól formálisan is a nemzeti mozgalom első embere – és köre inspirálására. Véget kívántak vetni a kormánnyal való szembenállásnak, és a nemzetépítésre helyezni a hangsúlyt.⁸⁹ Ezért új politikai programot hirdettek.⁹⁰

Ebben továbbra is hitet tettek a dualizmus és a Monarchia egysége mellett, nemzetiségi követeléseiket az államnyelv szükségességének elismerése mellett a nemzetiségi törvény érvényesítésére szűkítették, és lehetővé tették a szász képviselők belépését bármely pártba. Ez természetesen csak a szabadelvű kormánypárt, esetleg a hatvanhetes ellenzék lehetett. A legfontosabb azonban mégsem ez, hanem a program ötödik pontja. Ez leszögezi, hogy a szász nép „...saját fennmaradásának érdekében áthatva érzi magát a kötelességtől, hogy saját erejéből, a saját útján, egyesületekben, községi, törvényhatósági, egyházi és más testületekben dolgozzék sorsának javításán, harcoljon a haladására káros szokások ellen, hogy jólétét a termelés emelése és okos takarékoság által előmozdítsa, és a tarthatatlanná vált körülményeket a gazdasági, társadalmi és kulturális élet terén célszerű művelési módokkal és szervezeti formákkal helyettesítse.” A megvalósítandó feladatok a falvakban: tagosítás, az állattenyésztés emelése, a jobb felszerelés, a gépek meghonosítása, földművesiskolák és mintagazdaságok létesítése, kereseti és gazdasági szövetkezetek alapítása.⁹¹

⁸⁸ Ez egyáltalán nem valósult meg, és a mozgalom végig megmaradt a takarékpénztár körül. Figyelemreméltó, hogy a Barcaság esetében az ottani viszonyok alapos ismeretétől tette függővé a Raiffeisen-szövetkezetek alapítását! Nagyon valószínű, hogy a munkamegosztás ilyen terve nemcsak a Királyföld korábbi területi beosztásával függ össze, hanem az erélyi urbanizációs folyamat jellegzetességeivel is. Sonkoly Gábor meggyőzően érvel a szász városoknak a városi hierarchiában elfoglalt kitüntetett szerepe mellett, és kimutat sajátos – demográfiai alapú – város csoportokat is. Vö. Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001.

⁸⁹ A kormánnyal való megbékélés minden bizonnyal azért is volt fontos, hogy az államigazgatás ne akadályozza a szászok nemzetépítő kezdeményezéseit.

⁹⁰ *Das sächsisches Volksprogramm*. SDT 5023. sz. XVII. évf. 1890. június 18.; magyarul: *Az 1890. évi szász „népi program”* in Kemény: *Iratok*, I. köt. 785–788.

⁹¹ A városokban az iparosok szakmai képzettségének előmozdítása, a nagyipar meghonosítása gyárak révén, termelőszövetkezetek alakítása, a kereskedelem fejlesztése a teendő. Része volt a progra-

Megállapíthatjuk, hogy a program módosítása rendkívüli jelentőségű volt a szász nemzeti mozgalom számára. Sikertelen enyhíteni a kormányzat és a szászok közti feszültséget, ami kormányzati részről is jelentkezett különböző gesztusokban. Továbbá biztosították a hatalmi toleranciát nagyratörő nemzetépítési programjukhoz. Végül olyan elképzeléseket fogalmaztak meg nemzeti jövőjükéről, amelyek nemcsak a nemzeti türelmetlenség megnyilvánulásaival, hanem az egyre erősödő polgári és kapitalista átalakulás kihívásaival szemben is hatékony védelmet jelenthettek.

A falusi teendők esetében egyértelmű, hogy a Raiffeisen-mozgalom céljai emelkednek nemzeti program szintjére. Mindez azonban nem a jövőre vonatkozó teoretikus útmutatás, hanem egy évtized tapasztalatainak összegzése. A Raiffeisen-mozgalom kétségtelen sikerei tették lehetővé és egyben szükségessé felvételét a nemzeti mozgalom eszköztárába és célkitűzései közé. Ennek ellenére a szász program változása nem következménye a Raiffeisen-mozgalom születésének és terjedésének. A kettő ugyanazokra a kihívásokra vezethető vissza, és két, sok ponton összeérő szinkron folyamatról beszélhetünk, amelyek logikusan ötvöződnek a megváltozott nemzetpolitikai célkitűzésekben.

Ennek vizsgálata egyúttal lehetővé teszi, hogy válaszolni próbáljunk arra a kérdésre, miért a Raiffeisen-féle szövetkezetek meghonosítására került sor a szászok közt. A kérdés üzleti-technikai részére a válasz egyszerű: nem volt jobb. A másik szövetkezeti modell – a Schulze-Delitzsch-féle – évtizedek óta működött a Szászföldön, és az orvosolni kívánt problémákra nem hozott gyógyírt.⁹² Van azonban a kérdésnek egy olyan vonatkozása is, mely esetében nem elégedhetünk meg ilyen egyszerű válasszal. Ez pedig az, hogy a szászok mint nemzetiség számára miféle többletet jelentett az önálló szövetkezeti mozgalom.

Elsőként kiemelendő, hogy a Raiffeisen-szövetkezetek, ideértve az ezen az alapon szervezett többi mezőgazdasági egyület is, egy rendkívül összetett problémakör igen sok elemére kínáltak megoldást. Mindezek egyben lehetővé tették az alkalmazkodást az új idők követelményeihez is, márpedig a szászok a gazdasági változásokkal nem akartak teljesen szembeszegülni, sokkal inkább meglovagolni kívánták azokat. Ugyanakkor a szövetkezetek lehetőséget adtak a meglévő, nemzeti szempontból fontosnak tekintett és ezért a változásoktól inkább óvni kívánt struktúrák megerősítésére. A szász falusi közösségekben a közösségi életnek évszázados hagyományai voltak. A szászok élete szinte teljesen alá volt rendelve a falu, az egyház, a Nachbarschaft, a Schwesterschaft, a Bruderschaft közösségeinek. Egy újabb szövetkezet létrejötte nem légtüres térben történt, építhetett a közösségi hagyományra, és erősíthette ugyanezt a közösséget az „individualizmus”⁹³ kihívásaival szemben, miközben a gazdasági siker lehetőségét is kínálta.

Nem mellékes az sem, hogy a szövetkezetek a tradicionális közösségi kontroll megvalósítását is lehetővé tették a változó gazdálkodási mód mellett is. Elvégre a tagok helyzetét a hiteleiken és betéteiken keresztül megismerhették, közbeléphettek, ha esetleg a közössé-

moknak továbbá a nemzeti oktatási hálózat megerősítése, az egyház jogainak tiszteletben tartása is.

⁹² A Schulze-Delitzsch szövetkezetekkel szembeni leggyakoribb ellenvetések: a nyereségorientáltság, korlátozott felelősség, magas igazgatási költségek, kiterjedt üzleti tevékenység. Vö. Wehler: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth; Zweiter Jahresbericht*.

⁹³ Igen jellemző, hogy később az Amerikába kivándorolt szászokról azt tartották, hogy számukra az amerikai individualizmus után a szász falu kötöttségei túlzottak, és ezért visszatérésük esetén külön kívánták őket letelepíteni. Vö. G. A. Schuller: *Zur Innerbesiedlungsfrage*. H. n. [Hermannstadt], é. n. [1917]

get veszélyeztető lépésre készültek vagy kényszerültek.⁹⁴ A tradíciókhoz való igazodás minden bizonnyal segített a mozgalom gyors terjedésében, de legalább ilyen fontos volt az egyes szövetkezetek elfogadtatásában, a helyi közösségbe történő beillesztésében is. Hiszen nem igazi újdonságról volt szó, hanem csak a mindennapi élet részét képező közösségi struktúrák egyik újabb típusáról, melyekhez hasonlóan szabályozta a jogokat és kötelességeket, az egyénnel szembeni elvárásokat, miközben a közeli barátságon, ismeretségen keresztül erősítette a tagok Mi-tudatát.⁹⁵

A zárt működés miatt – a tagfelvétel közgyűlési döntéshez kötése formálisan is, a vezetőikkel szembeni elvárások pedig informálisan zárták ki a községek nem szász lakosait – az egyletek megőrizhették hangsúlyos nemzeti jellegüket, és így beilleszkedhettek az erdélyi szászok saját nemzeti szociális rendszerébe. Egyúttal össze is kapcsolták a szétszórt közösségeket, és az átfogó közösségi tudat közvetítésével és erősítésével csökkentették a közösség elhagyásának veszélyét.

A Raiffeisen-szövetkezetek tehát tökéletesen megjelenítették azt a felfogást, miszerint elsősorban a kor gazdasági kihívásaihoz kell alkalmazkodni, de oly módon, hogy ez a közösséget erősítse, a tradicionális értékek és struktúrák továbbélését elősegítse. A közösségek modernizációja csak részleges, a kapitalizmus veszélyeinek kiküszöbölésére szolgál.⁹⁶ A mozgalom a kapitalizmus értékrendjét viszont elveti, s helyette a hagyományos és a protestáns-keresztény értékekhez – felebaráti szeretet, szolidaritás, a munka becsülete, takarékoság – fordul. Ezzel pedig, miközben kifelé versenyképessé teszi az egyes közösségeket, befelé stabilizálja azokat. Ez jellemezte a németországi mozgalmat is, annak példája nyilvánvalóan szerepet játszott a Raiffeisen-modell meghonosításában.

Nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy miért lehetett sikeresebb a szász hitelszövetkezeti mozgalom, mint a magyar. Mai tudásunk alapján az okok közül az első minden bizonnyal az a megfontoltság, amivel megpróbálták az új intézményt beilleszteni a falusi közösségek tradícióiba. Ezt segítette az is, hogy építhettek a hagyományosan szoros közösségi összetartozásra. További tényezője volt a sikernek a vállalkozás korlátozott volta. A kis szász nemzet egyértelműen kijelölte a mozgalom határait. A keretek minden szempontból átláthatók voltak, a mozgalom mérete végig kezelhető maradt, ami lehetővé tette a vezetők és szervezők, valamint az egész szervezet hatékony segítségét az egyes egyletek működése során. Nem mellékes az sem, hogy maga a vezetés céltudatosan építette ki az egész rendszert, végig ragaszkodva a sikeresnek bizonyult modellhez. Mindezt kiegészítette a megfelelő kooperáció más szervezetekkel, így az egyházzal, a Landwirtschaftsvereinnal vagy éppen a falvak jegyzőivel. Végül az sem hanyagolható el, hogy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár révén, főként a záloglevél-kibocsátás nagymértékű felfutása után, a mögöttük álló és a fontos pénzpiacokon, Bécsben és Berlinben is sikeresen jelen lévő intézet révén piaci integrációjuk is jó volt.

Összegezve egyértelműnek tűnik, hogy a szászok hitelszövetkezeti mozgalma sikeresen birkózott meg az indulásakor megoldani kívánt problémák jelentős részével. A falvakban

⁹⁴ Erre a későbbi „földhare”, a szász kézben lévő földbirtokok megőrzéséért és bővítéséért folytatott küzdelem talán a legjellemzőbb példa.

⁹⁵ Ez is szerepet játszhatott abban, hogy a szövetkezetek eredendő és sokszor hangoztatott demokráziájuk mellett is hierarchikusan működtek, a közösség tekintélyes tagjainak vezetésével. Vö. Wallner: *Strukturen und Funktionen*, 26–27.

⁹⁶ Erre vonatkozóan sokatmondó, hogy Georg Adolf Schuller például a szászok társadalmát „Gemeinde-sozialismusnak” minősíti, ami jelzi közelségét a keresztényszocialista eszmékhez is. Vö. Schuller: *Zur Innerbesiedlungsfrage*.

egyre kisebb jelentőségű volt az uzsora, előrehaladt az adósságrendezés, számos helyen került sor a tőkebevonás jeleként birtokvásárlásokra vagy gépbeszerzésekre. Ugyanakkor az új intézmény erősítette a csoportkohéziót is, megfelelő eszközt nyújtva a gazdasági változások során jelentkező kihívások leküzdéséhez. A gazdasági modernizáció célja egyúttal összekapcsolódott egyfajta konzerváló szándékkal is. Az alapítók céljai közé tartozott a meglévő társadalmi keretek megerősítése, egyúttal szükséges mértékű adaptációja is az új körülményekhez. Ennek során a hagyományos összetartozás-élményre és szolidaritásra építhettek, amelyek mindig is mozgatták a szász közösség életét.

A Raiffeisen-mozgalom ebből a szempontból egyértelműen a nemzetépítés eszköze. A korábbi időszak lokális szolidaritási kereteit megőrizve egyúttal megjeleníti az egész szász nemzet összetartozását, méghozzá továbbra is megőrizve az egykori Királyföld tagolódására emlékeztető struktúrát, amelyben a nemzet és tagjai közt lényeges szerepe van a kisebb közösségeknek. A cél ebben az esetben is a modernizáció, de nem a nemzet megteremtése érdekében, hanem ellenállóképessége fokozására. Ez a gondolat köti össze a szász politikai mozgalmat a gazdasági mozgalommal. Az utóbbi jelentőségének növekedését, az egész nemzeti mozgalom fontos pillérévé válását talán semmi sem jelzi jobban, mint az, hogy a Szász Néppárt programjának megváltoztatása után a gazdasági mozgalom vezetője, Karl Wolff lesz a politikai képviselő első embere is.

EGRY, GÁBOR

The beginnings of the Saxon Raiffeisen movement in Transylvania

The paper is an attempt to show why mutual loan societies of the Raiffeisen type in Hungary came into existence in that form, how they were connected to the national movement, and whether they played a part in the changes of the political program. The most important objective of the establishment of the societies of the Raiffeisen type was the establishment of competitiveness through the strengthening of creditability. The cooperative form, based on the unlimited liability of the members, restricting its activities on one town made it possible to simplify credit assessment and to continuously follow with attention the position of the debtor. The number of the member institutions of the Nagyszeben General Savings Bank, operating as the central bank of the cooperatives increased rapidly. The development of their stock of deposits and loans outstanding is indicative of an increasing decree of collecting the savings of the rural population, and, at the same time, an improving supply of credit. Although their weight remained slight in regional and national comparisons, they offered favourable possibilities of credit and deposition. Their social embedding was a factor in their success. The initiators of the movement, first of all dr. Carl Wolff and Josef Bedeus, jr. believed that the active participation by the local elite was necessary for a fruitful operation. Accordingly, the leadership of the societies usually included the pastor and the leaders of the local presbytery, mainly respected farmers and professionals (doctors, teachers, etc.). Nor did the enterprise lack national contents, its achievements demonstrably having an effect on the transforming national program of the Saxons. The principles of the Raiffeisen mutual loan societies strengthened the communities. The restricted operation, the mutual liability of the members, and the active participation of pastors and other figures of note rendered the organisation easy to fit into the rural Saxon institutional network, increasing its competitiveness to the outside, and stabilising it on the inside.

GYÁNI GÁBOR

Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest

Carl Schorske egy elsőként negyven éve megjelent tanulmányában a városnak az európai gondolkodás újkori történetében elfoglalt, folyton módosuló helyét rekonstruálta.¹ A város értékelésének három nagy áramlatát különböztette meg a szerző az eltelt kétszáz évben: azt, amely a várost erényként, azt, amely a várost a bűn világaként és végül azt, amely a várost olyasmiként szemlélte, mint ami túl van jón és rosszon. Schorske úgy tekintett ezekre az egymással alternatív fogalmakra, mint a modern város reflexióira vagy fogalmi reprezentációira. Ennél azonban tovább is mehetünk, arra gondolva, hogy a szóban forgó gondolati modellek egyszersmind a városlakók változó mentalitását vagy öntudatát leíró kategóriák is egyúttal. Nem csupán a filozófusok vagy a kiemelkedő intellektuálisok (írók, művészek, tudósok) reflektáltak a jelzett módon a város jelenségére, de a közönséges átlagemberek tapasztalati világa, a városi civilizációval szembeni attitűdje is kellően megragadható e fogalmak segítségével. Nem csoda tehát, ha a 19. század derekától nyomon kísérhető városi diskurzusban jól felismerhető ennek a várost illető víziónak az átalakulása is.

Schorske fogalmi rendszerét alapul véve, reményeink szerint jobban megérthetjük tehát a modernitás és a modernizmus dialektikáját. Ez a két, egymással látszólag szinonim fogalom valójában két, egymástól eltérő dolgot fejez ki. Marshall Bermann megállapítása szerint, amíg a modernitás a gazdaság és a politika modernizációjának a megjelölésére szolgál, addig a modernizmus a modernitásnak többé-kevésbé megfelelő művészeti, kulturális jelenséget, helyesebben: a modernizációt kísérő, egy arra legfeljebb csak reagáló intellektuális érzékenységet definiál.² Modernitás és modernizmus viszonyának az ellentmondásossága abból ered, hogy nem illeszkednek egymáshoz hézagmentesen. Igaz, a modernitás mindenféle modernizmus elengedhetetlen feltételét képezi, ám tagadhatatlan, hogy a modernizmus mint a modernitás (a modernizáció) tagadása szerez magának létjogosultságot. Pontosabban szólva: a modernizmust a modernizáció hosszabb távú folyamatai generálják, ennek ellenére nem mondhatjuk azonban, hogy a modernizmus a modernitás hű tükre, hogy vele adekvát tudati reprezentáció lenne.³ A kérdés, ami ezúttal válaszra vár, így szól tehát: hogyan volt ez lehetséges egyáltalán? Az első probléma, amivel azon nyomban szembe kerülünk, ennek következtében az, amit a város erénnyel való azonosítása vet fel, ami úgy határozta meg tehát a várost, mint az ember alkotó tevékenységének szabad érvényesülését, ami miatt a város minden dicsőítet megérdemel.

¹ Schorske, Carl E.: *The idea of the city in European thought: Voltaire to Spengler*. In: Schorske, Carl E.: *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Princeton, N. J. 1998. 37–56.

² Bermann, Marshall: *All That is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity*. New York, 1982. 16.

³ Wohl, Robert: *Heart of darkness: modernism and its historians*. *The Journal of Modern History*, vol. 74. (2002) no. 3. 574.

A város magasztalása

Mint jól tudott, a város magasztalása a 19. századi modern urbanizáció során elért csodálatos teljesítmény (a modern urbanizmus) okán hangzik el, vagyis az alapján, aminek oly nagy teret szoktak szentelni a várostörténeteszek munkáikban. A város mint műalkotás (*the city as a work of art*) pedig, ahogy a kifejezést számos európai metropoliszra alkalmazni szokták, azt jelenti, hogy a metropoliszból nemzeti és birodalmi monumentum lett, emellett a modern civilizáció megannyi vívmányának is otthont adott; végül a szépség, a kényelmesség és az örömszerzés iránti fokozott igényeknek is meg tudott felelni. A város ugyanakkor dokumentum is, mivel épületeiben a történelmet testesíti meg, melyek a történelem nyelvét (stílusait) beszélik, így teremtve meg a városi architektúrában a történelem jelenidejűségét.⁴

Míndez így együtt a kultúra, az intellektuális élet anyagi feltételét alkotja, ami viszont maradéktalanul kielégíti a polgári modernitás támasztotta igényeket. Az, hogy miért éppen a historizmusra hárult a modern (a modernitást megtestesítő) város kulturális és lelki igényeinek a kielégítése, már jó ideje izgatja a kutatókat. A válaszok többnyire szerteágazók. Schorske szerint azért nem volt képes a modernitás autonóm, neki jobban megfelelő kulturális stílust és szellemi objektivációt kifejleszteni, azért elégedett meg tehát a történelmi idiómák átvételével, mert visszariadt a modern város tapasztalati világának a feldolgozásától. „Az új városépítők, akik nem kívántak közvetlenül is szembenézni saját teremtményük valóságával, nem leltek rá kifejezésének esztétikai formáira”⁵ – írja. Mások, többek közt Csáky Moritz professzor viszont inkább amellett kardoskodnak, hogy a 19. század embereinek a történelmi múltba lehorgonyzott fantáziája abból a tudatos erőfeszítésből fakadt, hogy birtokukba vegyék végre a történelem teljes kincsesárát, és ennek segítségével teremtsenek maguknak szilárd identitást.⁶

Nem vagyok ugyan teljesen bizonyos benne, hogy a kulturális azonosulásnak ez a módja olyannyira harmonizált volna a korabeli gazdasági–társadalmi körülményekkel, mint ahogy a nézet képviselői hangoztatják; azt viszont készséggel elismerem, hogy a historizmus stíluspluralizmusának ténylegesen nagy szerepe volt az új (polgári) identitás megszilárdításában. Ugyanakkor, és ezt külön ki szeretném emelni, az erre irányuló törekvések nem bizonyultak mindig túlon túl sikeresnek, a kudarcuk pedig – egy bizonyos idő eltelte után – a polgári identitás súlyos válságához vezetett. A 19. századi győzedelmes liberalizmus számos ígéretének a teljesíthetetlensége és gyakorlati beváltatlansága nyomán került utóbb előtérbe egy új identitás utáni vágy, amely a századforduló évtizedeiben öltött látható alakot. Ebből az identitásválságból sarjadt ki – a modernizáció már viszonylag előrehaladott szakaszában – a modernista mozgalom, melynek a kulturális modernizmus volt *par excellence* megnyilvánulási formája.

Bár mind többben egyre hevesebben kezdték támadni a 19. és a 20. század fordulóján a liberalizmusba és a racionális tudásba (a tudományba) vetett feltétlen bizalmat, amely konkrétan a kérlelhetetlen társadalomkritika (szocializmus) szószólóinak a fellépésében és sikereiben, valamint a nietzschei típusú szkepticizmus divatjában nyilvánult meg, továbbra is töretlennek bizonyult a klasszikus liberalizmus által táplált optimista világkép hatalma. Magyarország sem kivétel e tekintetben. Ahogy közeledünk a századfordulóhoz, a hazai közvélemény mindinkább tudatosítja magában, hogy Magyarország is részt vesz a moder-

⁴ Olsen, Donald J.: *The City as a Work of Art*. London, Paris, New Haven. London, 1986.

⁵ Schorske: *The idea of the city*, 45.

⁶ Csáky Moritz: *A közép-európai modernség kritériumai*. Aetas, 16. évf. (2001) 3–4. sz. 103–115.

nitás közös európai vállalkozásában. Kitűnő alkalom adódott ennek a felülről is szított meggyőződésnek a hatásos kinyilvánítására az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat során. Az ország folytonos (!) fennállása ezeréves évfordulójának illő ünnepi emlékezete kapcsán nemcsak az ország dicső múltjának, de az elmúlóban lévő század fényes teljesítményeinek is szólt a tiszteletadás és a feltétlen elismerés; ráadásul nagy adag optimizmust is méríteni lehetett belőlük a jövőre nézve. Ez okból Budapest metropolisszá fejlődését különösen nagyra értékelték a kortársak; ennek a jele volt, hogy a millenniumi kiállításon önálló pavilont állítottak a város 19. század közepe óta elért pompás teljesítményének a bemutatása végett. Budapestnek ezt az image-ét támasztotta alá a Budapest a millennium korában című, a kor egyik kimagasló statisztikusa által összeállított kötet is, amely átfogó, számszerűen dokumentált képet nyújtott a városnak a különböző területeken tanúsított, széleskörű fejlődéséről (modernizációjáról), kezdve a demográfiai viszonyokkal, folytatva az anyagi életviszonyok, a közegészségügy, a kulturális élet fejleményeivel, nem felejtkezve meg végül a városi adminisztráció fontos tényeiről sem.⁷

A Budapest-image mélyén ott rejlik az a liberalizmus által táplált optimizmus, amelyből még teljességgel hiányzik mindenfajta cinizmus, belső bizonytalankodás vagy önkritikai hajlam; a legcsekélyebb nyomát sem leljük mindennek, mivel a modern várost a civilizáció legfőbb motorjának tekintik. Hiányzott tehát Magyarországon a 19. század végén az angol Charles Booth-hoz fogható város- és társadalomkritikus, az a valaki, aki arra kívánta volna ráirányítani a hatóságok és a közvélemény figyelmét, hogy a város kiáltó szociális nyomorban tengődik. Az akkor jellemző általános közérzületre a város vizuális reprezentációjának kézenfekvő megoldása említhető különösen jó példaként. Klösz György, a sikeres belvárosi fényképész – a város megrendelésére – végigfényképezte az 1896 körüli évek Budapestjét. Különösen nagy gondot fordított a régi, ekkor részben még érintetlen belváros megörökítésére, noha főként az új, a modern épített környezet bemutatására esett a hangsúly. Ez a fényképdokumentáció, a megrendelő és a fényképész együttes törekvéseinek megfelelően a város szépségének, modernségének és vitalitásának a vizuális megjelenítésére (bizonyítására) szolgált; ezért is mellőzték a nagyváros szociális sokrétűségének és heterogén fizikai küllemének a képi rögzítését; tudatosan lemondtak tehát a nyomasztó városi szegénység világának, a nyomor tárgyi bizonyítékainak a dokumentálásáról.⁸ Bátran kijelenthetjük tehát, hogy nem akadt nálunk akkoriban méltó párja az amerikai (a new yorki!) Jacob Riisnek.

Két évtizeddel később, az I. világháború küszöbén (1913-ban), midőn a város egyesítés 40. évfordulóját ünnepelték, Bárczy István, a liberális polgármester az erre az alkalomra megjelentetett kötethez írt bevezetésében ugyanakkor már némi tartózkodással méltatta a város közeli múltját.⁹ Polgármester elődeinek teljesítményét értékelve kizárólag azokról szólt pozitív módon, akik a millennium utáni években foglalták el a hivatalukat. „Ők voltak azok – fejtette ki Bárczy –, akik a főváros igazgatását a régi patriarkális korszakból igen nehéz és kritikus időkben óvatos körültekintéssel, nagy munkával és bölcsességgel vezették át a mozgalmasabb, modernebb periódusba, akiknek szárnyai alatt tanultunk, dolgoztunk mi valamennyien, akik ma a főváros főtisztviselői vagyunk.”¹⁰ Ami egyúttal a korábbi városvezetés burkolt bírálata is jelzi, és jól kifejezi, hogy Bárczy reformtörekvései a laissez faire kapitalizmus által gerjesztett spontán urbanizáció káros hatásainak az enyhítésére s azok

⁷ Thirring Gusztáv: *Budapest székes főváros a millennium idejében*. Budapest, 1898.

⁸ A Klösz-féle fényképanyagot a Kiscelli Múzeum (Budapest) őrzi. Egy kisebb válogatás könyvként is megjelent belőle, a következő kötetben: *Budapest anno...* Budapest, 1976.

⁹ *Negyvenéves Budapest*. A Városi Szemle különszáma, VI (1913).

¹⁰ Bárczy István: *Negyvenéves Budapest*, 839.

kiküszöbölésére irányultak. Ő és közeli fegyvertársai a Városházán, valamint a szellemi közéletben őszintén hittek még a liberális eszmék erejében, bár tudták, hogy akkor képesek csupán megfelelni a liberalizmussal szembeni követelményeknek, ha a (városi) hatóság beavatkozó politikáját eszközül használva legalábbis enyhítik a piac működéséből fakadó társadalmi bajokat.

A város kárhoztatása

A mindenféle rossz és abnormalis jelenség melegágyának tekintett város nyílt és egyre keményebb bírálata nem csak a századelő megújuló liberalizmusa részéről volt megfigyelhető, sőt a konzervatívok kritikája ennél is hangosabb volt. Tény, hogy noha az ország és mindenekelőtt Budapest modernizációja a 20. század első másfél évtizedében ért tetőpontjára, éppen ekkor jelentkeztek a liberalizmus kiüresedésnek első jelei, az „állagvédő liberalizmussal” szükségképpen együttjáró általános morális hanyatlás kezdete is. Ami szorosan egybekapcsolódott a város változó megítélésével. Szekfü Gyula, a Horthy-kor vezető történésze által 1919-ben írt és 1920-ban publikált nevezetes történetpolitikai esszé mutatja, hogy a Budapest-, vagyis a liberalizmus-ellenesség a tízes években már igen előrehaladott stádiumba jutott, noha csak a 20-as években vált – a számára kedvező politikai körülmények között – uralkodó diskurzussá.¹¹

Szekfü nagyhatású munkájában a hazai liberalizmus gyengeségeit és sarkalatos bűneit vette tüzetesen szemügyre, úgy tüntetve fel őket, mint amelyek elsősorban felelősek a Monarchia bukásáért és az ország feldarabolásért. Ennek során különösen nagy vehemenciával támadta Budapestet, a liberális illúziók fellegvárát. A Budapest-jelenség gyökere, vélte, közvetlenül az itt nagy számban élő, a város, valamint a honi politikai és szellemi liberális közgondolkodás egészének éltető eleméül szolgáló zsidóságban, valamint az általa erősen befolyásolt politikai és szellemi elitben keresendő.

E ponton érdemes egy pillanatra megállni, hogy számba vegyük a várossal kapcsolatos diskurzus megváltozásának különböző irányait. Mint ahogy korábban már utaltunk rá, a liberalizmus alapvető értékeit továbbra is magáénak valló, bár immár a spontán piaci folyamatokba is beavatkozó reformerek sem hallgattak többé a város nyilvánvaló bűneiről. Éppen ez motiválta a Bárczy-korszak (1906–1918) városvezetését és persze a polgári radikalizmus intellektuális mozgalmának a szociológusait is (Jászi Oszkár és köre) szellemi útkezeséseik során. Gyakorlati síkon pedig ennek felelt meg az a reformpolitika, amely a szociális gondoskodás¹² vagy az infrastruktúra-fejlesztés terén bontakozott ki ekkoriban. Rájuk gondolva állította Hanák Péter: „Ha valahol s valaha, akkor a századelő Magyarországon a szellem bizonyára a baloldalon, a haladás oldalán állt.”¹³

Ők képezték tehát Hanák számára a Műhely metafora alkalmazásával definiált Budapest fő mozgató rugóját, amit élesen szembeállíthatott Schorske Bécsre alkalmazott Kert metaforájával.¹⁴ Hanák úgy vélte, a magyar metropolisz a nyüzsgés, az aktivitás lázában égett ez idő tájt, ami teljesen áthatotta a város összes nyilvános terét, a szerkesztőségeket, a kávéházakat, sőt magát a városházát is. A lázas tenniakarás mögött rejlő mozgósító erő,

¹¹ Szekfü Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1920.

¹² Vö. Zimmermann, Susan: Armenfürsorge und Sozialpolitik in Budapest. In: Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan: *Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie*. Wien – Zürich 1991. 8–103.

¹³ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 155.

¹⁴ Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Budapest, 1998. különösen 249–284.

Hanák szerint, nem más volt, mint a modern társadalom immár tudatosított súlyos problémáinak a racionális kezelésére, a szociális bajok jobbítására ösztönző azon beállítottság, melyet továbbra is fűtött a liberális optimizmus.¹⁵

Amikor Hanák frappáns koncepcióját mérlegre tesszük, nem téveszthetjük szem elől, hogy narratívája a metonímia alkalmazásának elvén nyugszik.¹⁶ Ha viszont tőle eltérően arra törekszünk, hogy a történész perspektíváját ne korlátozza többé egy ilyen metonimikus redukció, bizonyára pontosabban megragadhatjuk a múltat, mivel nem egyetlen kiemelt elemével írjuk le annak teljességét. Következésképpen egy sor további koráramlattal is a súlyuknak megfelelő módon számolhatunk, olyanokat is tekintetbe véve tehát, melyek a város szintűgy fontos jellegadó vonását képezték. Mindezek eredményeként a rossz közérzet, az aggodalom vagy a ressentiment nyilvánvaló tényei mind bekerülhetnek az interpretáció áramkörébe.

Az utóbb említettek kivétel nélkül szorosan összefüggnek a nacionalizmus ez idő tájt végbemenő belső átalakulásával. A századforduló előtt a liberális alkotmányosság közvetlen szimbiozist alkotott a történelmi alapokra helyezett nemzeti azonosságtudat ideológiájával és közérzületével, hiszen a dualizmus politikai legitimitációját a liberalizmus és az (állam)nacionalista ideológia sajátos kombinációja biztosította. Ez viszont egyúttal meg is különböztette Magyarországot az Osztrák-Magyar Monarchia másik felétől, ahol nem került sor még ez időben erre a fúzióra.¹⁷ Innen ered a belső homogenizáció feltűnő (politikai) akarata, amely azonban mindig csak addig a pontig érvényesült, ameddig még nem veszélyeztette a birodalom belső szilárdságát.

A magyar nemzetállam-építés e dinamikája a századfordulón érkezett fejlődése kritikus szakaszába, midőn az etnikai nemzetfogalom kezdte felváltani az állam történelmi tradíciójára alapozott nemzetfogalmat.¹⁸ Ezért is került a liberalizmus egyre inkább defenzívába a mind agresszívebbé váló nacionalizmussal szemben. Mindez azután szembetűnő változásokat hozott a 19. század végéhez képest is, amikor a liberális alkotmányosság még megszentelt történelmi örökségnek számított. Budapest, a polgári modernitás szimbolikus megnyilvánulásaként tökéletesen kifejezte ezt az eszmei konstrukciót, minélfogva maradtalanul élvezte a liberalizmus és a nacionalizmus szövetségének megannyi áldását. A liberalizmus tanaival és szellemével szemben idővel meg sokasodó elégedetlenség hatására az ország nyilvánvaló etnikai, vallásfelekezeti és kulturális pluralizmusa, nem utolsósorban Budapest szembeszökő kozmopolitizmusa mind nagyobb támadási felületet adott az értelmiség és a közvélemény folyton növekvő hányada számára. Az antiszemitizmus, amely korábban egyáltalán nem számított komoly politikai és ideológiai tényezőnek, sőt időnkénti jelentkezését (1880-as évek első fele) a hatalom mindenáron igyekezett vissza is szorítani,

¹⁵ Hanák: *A Kert*, 148–153.

¹⁶ Vö. „A metonímia esetében a jelenségeket teljes egészében egy másikkal való kapcsolatuk értelmezi, ami a részek közötti összefüggések modalitásán alapul. Eszerint ugyanis az egyik rész egy másik rész funkciójára vagy egy aspektus státuszára redukálható.” White, Hayden: *Metahistory. A történelem poétikája*. Aetas, 16. évf. (2001) 1. 159–160. (Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor fordítása). A szöveg *White Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London 1973) című munkájának a bevezetője. A metonímia történetíráson belüli gyakori használatához sok adalékkal szolgál White ebben a munkájában.

¹⁷ A birodalom két fele közt a nemzetállam-építés tekintetében megfigyelhető ellentétet közvetve jelzi, hogy az osztrák államiságnak az osztrák nemzeti identitáshoz kötése a második világháborút követően került igazán előtérbe. Thaler, Peter: *The nation, the provinces, and the Republic: recent writings on postwar Austrian identities*. Austrian History Yearbook, vol. XXXII. (2001) 236.

¹⁸ Ez a váltás azonban Európában mindenhol bekövetkezett ebben az időben. Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Előadások. Budapest, 1997. 129–166.

a neokonzervatív ideológiai áramlatok égisze alatt immár nyílt formában a felszínre tört. Az antiszemitizmusba burkolt társadalomkritika és városellenesség hangján szólalt meg Budapestet a bűn fészkeként megbélyegző vád, amely a metropolisz népességének közel a negyedét alkotó – jószereivel már akkultúrált – zsidóság számlájára írta a város (és a liberalizmus) kárhozatos bűneit. A háborús évek pedig jelentősen hozzájárultak a mind hisztérikusabb város- és zsidóellenes hangulat felszításához.

Tévednénk, ha úgy vélnénk, hogy a keményvonalas konzervatív, helyesebben a neokonzervatív beállítottságú középosztály és kispolgárság egyedül magának sajátította ki ezt a harcos nacionalizmust, melynek kivált fontos eleme volt a xenofóbia. Hogy milyen tág körben hatott ez az eszme, azt a fiatal Bartók Béla példája is bizonyítja. Bartók egy 1903-ban anyjához írt levelében élesen elítélte az országban és a szűkebb környezetében tapasztalt kulturális (nyelvi) sokszínűséget. Mint írta, „nem az lesz a magyarok romlásának oka, mert ... magyar lesz hadseregünk nyelve és szelleme, hanem igenis az, hogy a magyar nemzet egyes tagjainak elenyészően csekély kivétellel oly bántóan nagy a közönye minden iránt, a mi magyar”. Véleményét alátámasztandó egyetértőleg hivatkozott a sovíniszta Rákosi Jenő egyik beszédére, majd hosszan korholta saját anyját, aki szívesebben beszél németül, mint magyarul. „Csak akkor beszélj, intette őt, idegen nyelven, ha erre föltétlenül szükség van!”¹⁹ Ez a nacionalista ethosz persze nem volt teljesen független a családi ház hatásától sem. Bartók korán meghalt édesapja, egy kisváros elemi iskolájának az igazgatója ugyanis még 1879-ben is fontosnak érezte, hogy levelet írjon az emigráns Kossuth Lajosnak.²⁰

A nacionalista érzelmek és diskurzusok 20. század eleji elburjánzása abból a széles társadalmi körökben érzékelhető, félelemérzettel vegyes aggodalomból táplálkozott, melyet a szláv és zsidó „idegenek” irritáló jelenléte keltett; ez a közérzet sokakat késztetett azután új identitás keresésére (hozzátehetjük: mind a két oldalon fellelhető a lázas identitáskezesítés). Csáky Moritz tézise szerint a három szinten, a *horizontális differenciálódás*, a *vertikális differenciálódás*, valamint az *individuális fragmentálódás* formájában érvényesülő pluralizmus tapasztalata teremtett alapot a modernista mozgalmakhoz Bécsben és szerte Közép-Európában.²¹ A birodalom magyar felében ekkortájt megjelenő új intellektuális és politikai fejlemények viszont azt mutatják, hogy a kulturális heterogeneitás nemcsak elősegítette, de nemegyszer komolyan hátráltatta is a kulturális modernizmus jelentkezését. A heterogeneitás élménye az akkultúráció vitathatatlan előrehaladása ellenére is élénk maradt, ami sokakból kiváltotta az antiliberalizmus, továbbá az etnikai alapozású nacionalizmus hitvallását; ami a konzervatív kulturális készletek hatására további megerősítést is nyert. Csáky sem tagadja ez a tény egyes újabb megnyilatkozásaiban. „Az ilyen heterogén, »hibrid« életvilág ... úgyszintén állandó egyéni és közösségi bizonytalanságot szült, és az adott sajátos helyzetben, amikor az egyén tudatosan átélte az alkalmazkodási kényszert, válságokhoz és konfliktusokhoz kellett hogy vezessen.” Ilyen körülmények között, folytatja, „a múlthoz való folyamodás lett az individuális és kollektív identitás megteremtési folyamatának alapvető elemévé. ... A nemzeti ideológia arra példa, hogy miként manipulálja az

¹⁹ László Ferenc vál.: *99 Bartók-levél*. Bukarest, 1974. A 10. számú levél, amely 1903. szeptember 8-ára datálódott, 37–41. Az idézett rész a 37., valamint a 39. lapon.

²⁰ Szabad György: *A nagyszentmiklósi Bartók-ház tudatformáló hagyományai*. História, 1981. 1. sz. 18–21.

²¹ Csáky: *A közép-európai*, 107–112.

emlékezetet a kollektív identitás elérésének végső célja, amely mindig hord magában valamit az »elképzelt közösségi« jellegből.”²²

A város semmibevétele

Az új identitás utáni mohó vágyakozás, ennek az identitásnak a lázas keresése azonban nem csak azok sajátja volt, akik állítólagos bűnei miatt hevesen támadták a várost. Azt a kevés számú, kulturális jelentőségénél fogva azonban igen számottevő filozófus és esztéta alkotó értelmiségit is magával ragadta ezen identitásválság, aki a szellemi pesszimizmus, a szubjektivizmus és a tudományos relativizmus szószólójaként igyekezett megbirkózni a modernitás negatív következményeivel. Az általuk megszólaló kritikai reflexió felel meg annak, amit Schorske úgy fejez ki, hogy a város túl a jón és rosszon.

Ők két megoldás között választhattak: az egyik lehetőség a város ellentmondást nem tűrő teljes megtagadása, melynek eredményeként Budapest végül soha nem vált számukra valóságos modernitást kifejezni képes metaforává. Holott a világ nyugati részén a modern urbanizmus (ha nem is mindig és nem is mindenhol) valóban megihlette a modernista művészeket és más szellemi alkotókat (Párizs és New York, később – a weimari időszakban – Berlin volt ennek legismertebb példája). A magyar modernizmus azonban, mint ahogy a festészet példája is mutatja, messze állt ettől, hiszen a nagyváros mindig feltűnően kimaradt a modernista festők látóköréből. Jellemző, hogy a festészeti modernizmus egyik első hazai jelentkezése az erdélyi kisvárosban, Nagybányán létesített festő kolóniához kapcsolódott, a nagybányai festők pedig végig távol tartották magukat a modern urbanitás világától. Azt tűzték ugyanis ki célul, hogy a frivol modernitástól mentes, romlatlan vidéki miliőt válasszák, azt, amely méltóképpen képes reprezentálni az állítólagos magyar nemzeti karaktert. A szorosabban a fővároshoz kötődő (itt élő, itt alkotó) képzőművészek sem hajlottak azonban a nagyvárosi életérzés megszólaltatására; jól bizonyítja ezt *A Nyolcak* nevű festőcsoport működése is. Ezek a festők formatörekvéseikben a kortárs párizsi festészeti áramlatokkal, tehát a Vadakkal és a kubistákkal tartottak ugyan, ennek ellenére ritkán vagy soha sem választották témájukul a nagyvárost, magát Budapestet. Beszédes tény, hogy (az egyébként nem *A Nyolcak* köréhez tartozó) kubista festő, Kmetty János sem Budapestet, hanem az alföldi mezővárost, Kecskemétet választotta, amikor kubista városképet festett (mely utóbbira egyébként kevés hazai példa akadt).

Az akadémikus festők Budapesttől való elfordulásánál is szembezőköbb tehát a modernnek városellenessége. Hiszen, ha csak ritkán is, mégis akadt olyan akadémikus festő (Bruckner Lajos), aki ugyan éppen Párizsban és nem a magyar fővárosban élt ez időben (az 1880-as években), ennek ellenére megfestette a magyar fővárost (a pesti Duna parti piacot); a modernnek körében azonban erre az esetre nincs igazán semmilyen példa. Mindez két dologgal függhet össze: egyrészt azzal, hogy (mint ahogy a Nagybányai festők kapcsán korábban említettük) nem tartották a várost kellően nemzetinek; másrészt azzal, hogy úgy érezték, az akadémikus festészet már túlságosan is lefoglalta magának Budapestet, és mielőn a historizmus ellen lázadnak, jobb lesz teljesen kivonulniuk innen. Így még ha városi témát választottak is, akkor sem Budapestre, hanem elsősorban a kisvárosra gondoltak.²³

²² Csáky, Moritz: *Introduction*. in: Csáky, Moritz–Mannová, Elena (eds.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, 1999. 18–19.

²³ Sármány Ilona: *Ecset által homályosan? Fővárosok és festőik*. Budapesti Negyed, 14. köt. (1996 Tél), 83–84.

Nem túlzás tehát, ha a modernista festészet kapcsán megállapítjuk: „Budapest közvetlenül egyszerűen nem inspirálta a festőket.”²⁴

Nem alakult ez másként Bartóknál sem, aki pedig radikálisan megújította a klasszikus zenei nyelvet. Tény, hogy a bartóki zene hűen kifejezi a modern ember életérzését azáltal, hogy a bartóki „hangzavar” a városi életélményt szóltatja meg. Ugyanakkor ennek a hamisítatlanul 20. századi nagyvárosi ritmusnak és hangzásvilágnak a legmélyén az ősi magyar folklór dallamvilága rejlik. Bartók, Kodály Zoltánnal az oldalán, mindent megtett azért, hogy felszínre hozza (összegyűjtse), rögzítse (lekottázza) s végül elemezze (mindekelőtt rendszerezze) a magyar (valamint a közép-európai és balkáni) eredeti parasztzenét, melyet ekképpen jellemzett: „A magyar parasztok ragaszkodása az *izometrikus dallam-versszakszerkezetekhez és bizonyos pentaton fordulatokhoz* a legrégibb dallamoktól egészen a legújabbakig világosan felismerhető; még elég régi dallamoktól egészen a legújabbakig észlelhető az *alkalmazkodó tempo giusto* ritmusnak nagy kedveltsége. ... Ha egyrészt meg is tudták ennyire őrizni régi zenéjük egynehány sajátosságát, másrészt nem zárkóztak el újabb fejlődési lehetőségektől: ennek köszönhetjük a teljesen homogén, minden más parasztzenétől elütő, határozottan faji jellegű új stílus létrejöttét, melyet erős szálak fűznek a nem kevésbé faji jellegű régihez.”²⁵

S vegyük végül szemügyre a századforduló irodalmi modernizmusát, melynek a *Nyugat* című, 1908-ban indult folyóirat a fő szervezőereje és elsődendő gyűjtőpontja. A lap körül csoportosuló írók gyakorta adták annak tanújelét, hogy őszintén vágynak rá, hogy kimenneküljenek a nagyvárosból (ráadásul zömmel kisvárosokból érkeztek a nagyvárosba). Ékes példa erre Krúdy Gyula, aki különös hangulatú prózájában mintegy a vidéki életet „urbanizálta”, bár a nagyvárosban sem adta fel egészen a vidéki atmoszféra iránti nosztalgiát (írásai ugyanakkor többnyire budapesti témájúak voltak). Vagy a modernista költőt és prózaíró, Kosztolányi Dezsőt említhetjük (és persze Babits Mihályt is – ők mindketten szintén vidékről származtak), aki ízig-vérig individualista lélek volt; ráadásul Kosztolányi irodalmi eszményképe a politikai és ideológiai elkötelezettség semmilyen formájával sem volt összeegyeztethető.²⁶

A legbeszédesebb példa azonban Ady Endre, a hamisítatlanul modernista költő, aki némi idő elteltével (persze már jóval a halála után) végül nemzeti költővé „nőtte ki magát”. Ez a fejlemény azonban korántsem abból következett, hogy Ady az idillikus, netán a harcoss (progresszív) nacionalizmus szócsöveként úgymond mentes maradt volna mindenféle modernségtől. Ady művészete és talányos személyisége valójában igen nehezen tisztázható kérdés, mivel költészete egyszerre szóltatatta meg a botrányszerűen modern életérzést a nyilvánvalóan formabontó eszközök felhasználásával, valamint az erős nemzeti és politikai elkötelezettség és szerepvállalás prófétikus attitűdjét. Mindazonáltal Ady – az egyébként szintén vidéki származású művész – nem volt rest Budapestet (és általában a várost) dicserni, amikor éppen a „humbugnacionalisták”, vagyis azok ellen kelt ki éles hangon, akik a parasztságot és a vidéket szokták ajnározni a város ellenében. „Már a mai, szinte millió lakosú Budapest csodájáról s lemoshatatlan, véres bűnéről régen, eleget, untig beszéltek,

²⁴ Forgács, Éva: *Avant-garde and conservatism in the Budapest art world: 1910–1932*. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (eds.): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. New York, 1994. 317.

²⁵ Bartók Béla: *A magyar népdal*. Közreadja: Révész Dorrit. Budapest, 1990. (Bartók Béla írásai 5.), 81.

²⁶ Lásd Lackó, Miklós: *The role of Budapest in Hungarian literature: 1890–1935*. In: Bender – Schorske (eds.): *Budapest and New York*, 360.

írtak az új legendaiparosok. Való, hogy ez a város dacos, hirtelenkedő csodából nőtt váratlanul nagyra, s való az is, hogy véres áldozatokkal fizette meg e város bűnös árát egy kis fél-szeg, nyomorék ország. Mindegy, város csak így születhetik, s Budapestnek legalább ilyen naggyá s ilyen várossá kellett válnia, amilyen, mert különben jaj volt volna s lenne nekünk”²⁷ – írja Ady.

A költő teljes életművével kapcsolatban egy valamiben mindenképp bizonyosak lehetünk: Ady szorosan kötődött az avantgarde művészet nyugati formáihoz. Amint egyik újabb értelmezője megjegyzi, Nietzsche Adyra gyakorolt hatását nehéz lenne túlbecsülni: „A szimbolista hatások mellett és azoktól lényegesen különbözően, az ő [mármint Nietzsche – Gy. G.] művének a példájára fedezte fel Ady újra az archetipikus magatartást, és alakította ki az ‘új’ költő- és költészetképzetet...”²⁸ Ami ugyanakkor jól megfért a fogalmilag átértelmezett magyar politikai közösség új alapjára helyezett közösségi identitással. Ez a rá olyannyira jellemző ambivalencia gyakran megfigyelhető egyébként a közép-kelet-európai kulturális modernizmusok esetében, melyeknek Ady volt az egyik központi alakja.

A modernizmus a tudományos diskurzusban az esztéták elidegenedéseként nyilvánult meg. A filozófusok és művészetkritikusok *Vasárnapi Kör* által egybefogott szűk csoportja (Lukács György, Fülep Lajos, Balázs Béla, Mannheim Károly és Hauser Arnold, hogy csak legfontosabb képviselőiket említsük)²⁹ a várostól (a liberalizmustól, a polgári modernitástól) való elidegenedés extrém esetét képviselték. A még többnyire pályakezdő, tudományos karrierjüket majd csak a két háború közt, nemegyszer azt követően befutó gondolkodók maradéktalanul ki kívántak vonulni a világból, helyesebben arra törekedtek, hogy visszahúzódjanak a lélek belső világába, a szellem tiszta és ezoterikus birodalmába (ha úgy tesszük, a Kertbe). „Ha van mai kultúra – írta Lukács *Esztétikai kultúra* című, már a címében sokatmondó esszéjében –, az csak esztétikai kultúra lehet.” Majd így folytatja: a kultúrához az anyagi kultúrán (a modernitás birodalmán) át vezet ugyan az út, de a modernitás önmagában csupán „anyaga a kultúra formáló hatalmának”. Hiszen az, ami igazán fontos, „a lélek atmoszférájában játszódik le”.³⁰

Vajon – merül fel a kérdés – az esztéták kizárólag csak saját osztályuktól vagy netán magától a társadalomtól idegenedtek el?³¹ Egy további kérdés pedig így szól: ha a saját osztályukkal fordultak szembe, akkor melyik osztályról van közelebbről szó? Az első kérdés illetően egyes vélemények szerint a *Vasárnapi Kör* filozófusai nem kizárólag attól az osztálytól „vonták meg a bizalmukat”, melyhez születésüknél fogva tartoztak, hanem a társadalomtól mint olyantól idegenedtek el.³² Arról, hogy miként alakult (milyenné vált az idők során) saját osztályukkal a viszonyuk, melyet legközvetlenebb módon a családi miliő közvetített számukra, empirikusan is megtudhatunk egyet-mást, ha kezünkbe vesszük például a későbbi neves művészettörténész, az 1910-es években még kamaszkorú, a *Vasárnapi Kör* vitáin viszont már rendszeresen megjelenő Tolnay Károly (Charles de Tolnay) visszaemlé-

²⁷ Ady Endre: *Városos Magyarország*. In: Ady Endre Publicisztikai írásai. Harmadik kötet 1908–1918. Vál., jegyz. írta Vezér Erzsébet, Budapest, 1977. 326.

²⁸ Pör Péter: *Meditáció Ady újraolvasásának esélyeiről*. Holmi, 2003. 3. sz. 299.

²⁹ Hauser kései emlékei szerint 12–20 ember gyűlt rendszeresen össze ennek az „irodalmi szalonnak” a megbeszélésein. Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Budapest, 1978. 51.

³⁰ Lukács György: *Esztétikai kultúra*. Tanulmányok. Budapest, 1913. 12., 28.

³¹ A kérdést eredetileg Schorske fogalmazta meg így: „az osztrák esztéták nem osztályuktól voltak elidegenedve, hanem osztályukkal együtt attól a társadalomtól, amely tönkretette reményeiket és elutasította értékeiket their class”. Schorske, 269.

³² E nézetet leghatározottabban Gluck képviseli. Gluck, Mary: *Georg Lukács and His Generation 1900–1918*. Cambridge, Mass. 1985. 84.

kezéseit: „Egy determináció és egy megváltás története: *szabadságharc!* A lipótvárosi mi-lieu; az újjgazdag lakások ... Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívő osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerbeaud), az áldatlan viszonyok Atya és Anya között. ... Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsülete, eldugott jósága. Anya imbolygása, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa.

A *megváltás* kezdete 13 éves koromban hirtelen jött. ... A művészet lett idolom. Így minden elő volt készítve ahhoz, hogy megjelenjen életemben az igaz »Mintakép«, a »Megváltó«, és szakítsak végleg a determinációval. ... Kezdttem ennek a mintaképnek a hatása alatt átgyúrni saját életemet. Persze ez csak negatív volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: *megvetéssel* néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülvelt. Vonzott a szegénység, mert az »más« volt, talán igazabb.

Az egyetemi évek azonban, amikor már külföldön éltem, a »végleges« *emancipációt* hozták magukkal. Emancipációt a vagyonos polgárfiú léha életétől és eljegyzését a szellemi ember ideáljával.”³³

Az, amiről a fenti idézetben szó van, korántsem számít kivételesnek, hiszen ahhoz nagyon hasonló állapotok jellemezték, egyebek közt, Lukács György rideg kapcsolatát is a gazdag bankár apával (és viszonyát az általa lenézett anyjához) – legalábbis ezt bizonyítja a köztük folyt levelezés anyaga.³⁴ Az a kérdés viszont, hogy mennyire idegenedtek el ezek az esztéticizmusba menekülő fiatal értelmiségiek a „polgári” társadalomtól, a fennmaradt levelek alapján nem dönthető el. Fiatalkori útkereséseik ismeretében, vagyis a biográfia-kutatás eszközeit mozgósítva azonban okkal feltételezhetjük, hogy elidegenedettséjük nem volt teljes körű. Ennek volt úgyszólván paradigmatis megnyilvánulása Lukács György 1918 előtti pályája, melyről az életpálya eddigi legalaposabb feldolgozásának szerzője azt állapította meg: „nehezen vitatható, hogy Lukács különböző okokból nem nagyon tudott – és talán nem is igazán akart – bekerülni a magyar társadalom és a magyar irodalom vérkeringésébe, hiszen néhány vonatkozásban ... mélységesen megvetette ezt a megítélése szerint avított és provinciális, dzsentrí és liberális szellemű világot – az egyetlen Ady kivételével. (Tulajdonképpen Lukács György is majdhogynem szitoknak tekintette a »liberális« szót.) De kívül maradni sem tudott, és nem is akart kívül maradni ezen a világon.”³⁵ Amikor azonban Németországba (Heidelbergbe) távozott, ez részben már sikerült neki.

A *Vasárnapi Kör*ben tömörülő esztéták és természetesen a *Huszdik Század* című folyóirat által egybefogott szociológusok, az ún. polgári radikálisok (Jászi és köre) esetében is akut problémaként vetődik fel a zsidóság és a modernizmus közti szoros összefüggés kérdése. Gyakorta megfogalmazott megítélés szerint Közép-Európa minden modernista mozgalmá mögött valójában a zsidó származású értelmiség sajátos kulturális habitusa (asszimiláció, pluralitás), valamint a zsidó identitásválságban gyökerező érzékenység (marginalizálódás, elmagányosodás) rejlik. Nem kizárólag Budapestre, hanem Bécsre, sőt Prágára is nemegyszer vonatkoztatták már e tételt, amely azt sugallja, hogy a modernista mozgalmak mélyén a zsidó közép- és nagypolgárság, közelebbről az apáikkal szembe forduló, lázadó fiatal értelmiségi nemzedék tagjai álltak, akik egyszerre utasították el az asszimilációt mint

³³ Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja: Lenkei Júlia. Holmi, 2003. 3. sz. 370–371.

³⁴ Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Budapest, 1994.

³⁵ Bendl: *Lukács György*, 133.

identitásképző folyamatot, valamint a piaci kapitalizmust és liberalizmust, vagyis a modernitást. ³⁶

A kultúrtörténet illetően szociológiai megalapozása azonban kifejezetten redukcionizmusra vezet, s emiatt képtelen elszámolni a tapasztalati valóság sokrétűségével és megannyi belső ellentmondásával. ³⁷ Talán ezért sem tette Hanák teljesen magáévá az idézett fel fogást, holott mindig hangsúlyozta a közép-európai zsidóság különleges intellektuális érzékenységét. Ám elismerte, hogy a zsidóságnak elsősorban a kultúra finanszírozásában (olykor a menedzselésében) és csak részben a modernista kultúra közvetlen létrehozásában volt oroszlánrésze. „Ami feltűnő – állapította meg önkritikus módon –, az Budapesten a hagyományos társadalmi rétegek, így a hanyatló nemesség nagyarányú részvétele [a különféle modernista mozgalmakban].” ³⁸

Mi inkább ezt az utóbbi argumentumot részesítenénk előnyben, és fejlesztenénk tovább. Ha akár csak futó pillantást vetünk a budapesti esztéták társadalmi (szülői) hátterére, nyomban kételkedni kezdünk a zsidó identitáskrizis általános magyarázati erejében. Így van ez a *Vasárnapi Kör* Lukács György melletti másik meghatározó szellemi alakjának, Fülep Lajosnak a társadalmi eredetét illetően is. Tolnay előbb idézett visszaemlékezésében az a bizonyos „Megváltó”, akinek hatására a kamaszfiú megindult az *emancipáció* rögs útján, nem volt más, mint a „kálvinista Fülep Lajos [, aki...] megvetette a kicsinyes anyagiaságot, a pénz utáni futkosást, aki megalkuvás nélkül író volt, vagyis a Szellem embere, és íróként élt, aki azt tanította: nem szabad megalkudni, hűnek kell maradni a meggyőződéshez, az egyenes karakter szépségét és értékét revelálta a kényelmes megalkuvás helyett”. ³⁹

S honnan érkezett vajon ez az éterien emelkedett, teljesen elidegenedett művészetfilozófus és művészetkritikus? Olyan kispolgári vagy inkább szerény középosztályi vidéki értelmiségi családba született Fülep, amely, amellet, hogy nem volt zsidó, asszimilációra kényszerülőnek sem minősíthető. Fülep apja ugyanis egy délvidéki kisváros városi állatorvosa, aki eredetileg kovácsnak tanult, és csupán felnőtt fejjel végezte el az Állatorvosi Főiskolát. A többnyire súlyos anyagi gondokkal küszködő idős szülők ugyanakkor fiuk pénzbeli támogatására is rászorultak időnként. A fiú és szülei viszonya tehát semmilyen téren sem emlékeztet arra, amit Tolnay vagy Lukács és a szülei közti (érzelmi és anyagi) kapcsolat képe mutatott. Az olykor a „Megváltó” szerepében is hatni tudó Fülep szocializálódása nem egy olyasfajta szellemi nevelődés példájával szolgál, tehát mint amit a zsidó marginalizáció és individuális fragmentálódás körülményei közt felnövő s létélményt ebből merítő modernista művész és nietzscheiánus gondolkodó kapcsán szoktak regisztrálni. ⁴⁰

³⁶ McCagg, William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1972.; Beller, Steven: *Vienna and the Jews, 1867–1938*. A Cultural History. Cambridge, 1989.

³⁷ A magyar szakirodalomban is nagy hagyománya van e koncepciónak elsősorban a Vasárnapi Körrel illetően, lásd Novák Zoltán: *A Vasárnap Társaság*. In: Kiss Endre – Nyíri János Kristóf, szerk., *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, 1977. 303–310.; Gluck: Georg Lukács, passim.

³⁸ Hanák: *A Kert és a Műhely*, 257.

³⁹ Tolnay: *Lapok*, 371. Megjegyzem: Tihanyi Lajos, modernista festő 1915-ben egy az idézetbe foglalt jellemzéssel teljesen egybevágó portréban örökítette meg a „krisztusi” Fülep Lajost.

⁴⁰ A Fülep családi hátteréről előadottak forrása, Németh Ferenc: *A Fülep család Becskerekén*. Újvidék, 1997.

Epilógus

Nem létezik tehát egyetlen olyan szociális séma sem, amiből könnyűszerrel levezethetnénk a modernista életérzés iránti fokozott érzékenységet. A gyakran az utóbbi feltételének tartott mély belső elbizonytalanodás mögött ugyanis rendszerint sokféle és egymástól olykor igen távol eső társadalmi helyzet és dinamika rejtőzhet. A hagyományos(abb) társadalmi csoportokból és/vagy a nem modern városi vagy falusi milióból a modern nagyvárosi közegbe individualizált értelmiségiként bekerülő egyén társadalmi átmenetisége éppúgy forrása lehet a modernista életérzés művészi és tudományos szublimációjának, mint a (zsidó) asszimiláns polgári közép- és felsőközéposztályból történő kiábrándulás megrendítő élménye. A sokfelől ugyanazon nagyvárosba érkező, szilárd társadalmi integrációra azonban képtelennek bizonyuló nagyvárosi értelmiség végül egy közös életérzésben ébred rá közös identitására; ezt a „lebegő értelmiség” (floating intellectuals) mannheimi fogalma fejezi ki talán a lehető legpontosabban. Az tehát, amit bő egy évtized múlva így határozott meg az ekkor már emigrációban élő Mannheim: „Ennek fő ismérve, hogy tagjai mindinkább állandóan változó társadalmi rétegekből és élethelyzetekből kerülnek ki, s gondolkodásmódja immár nincs alávetve egy kasztszerű szervezet által gyakorolt szabályozásnak. Mivel saját társadalmi szervezetük nem volt, az értelmiségiek szóhoz juttathatták mindama gondolkodási és tapasztalati módokat, amelyek a többi réteg szélesebb tartományában nyíltan versengtek egymással.”⁴¹

Az egymással párhuzamos, egymástól azonban többé-kevésbé független átmeneti társadalmi folyamatok végpontjára érve több különféle eszmei és mentális választásra is lehetőség adódik ugyanakkor. A bűnös város metaforában megnyilvánuló gondolati konstrukción belül maradva is legalább két alternatíva közt lehetett akkoriban választani: az egyik a modernizmus teljes elutasítását, a másik a benne való maradéktalan feloldódást kínálta az identitásválság megoldásaként. Adva volt ugyanakkor egy harmadik alternatív lehetőség is, a modernitás projektjének további javíthatóságáé, a szüntelen korrigálás, vagyis a reformok szorgalmas megvalósításának az útja. Az elsőként említett opció iránt elkötelezettek a konzervativizmus, majd a szélsőjobbboldaliság szószólói lettek, az utolsóként említett társaságból pedig a reformpolitikuskok és a liberalizmus szellemi megújítói kerültek ki.⁴² Kettőjük közt állnak a művészi modernizmus, valamint a nihilizmus, a relativizmus, a szkepticizmus és a féktelen individualizmus ígehirdetői.

Sokféle társadalmi kontextus szolgál tehát a kulturális (és ideológiai) modernista mozgalmak létrejöttének előfeltételül, jöllehet önmagában véve sem az egyikből, sem a másiktól nem lehet azokat levezetni, és lehetetlen megjósolni, hogy adott körülmények között ki, mikor és hol ér végül célba. S noha a téma szinte minden kutatója elismeri, hogy a modernista életérzést generáló identitáskrizis minden alkalommal valamilyen konkrét társadalomtörténeti folyamattal áll szoros kapcsolatban, nincs köztük egyetértés azt illetően, hogy melyek lennének azok a társadalmi átmenetiséget híven kifejező társadalmi körülmények, melyek döntően felelősek a modernista mozgalmak megszületéséért. S ez talán egyúttal az

⁴¹ Mannheim, Karl: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1996. 21. Ahhoz a kérdéshez, hogy miként alakult Lukács és a fiatal Mannheim szellemi kapcsolata 1918 előtt, lásd Gábor Éva: *Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához*. In: Kiss – Nyíri: *A magyar filozófiai*, 440–472.

⁴² Az utóbbiaknál ez a klasszikus liberalizmusba kódolt szellemi beállítottságnak is jól megfelelt. Hiszen: „A klasszikus liberalizmus nem akart mindent felölelő, egyetemes világnézet lenni, csak egy olyan politikai program, amely bizonyos konkrét társadalmi és politikai bajok megszüntetését célozza.” Geuss, Raymond: *Rossz közérzet a liberalizmusban*. BUKSZ, 2003. Tavasz, 61.

egyik legfőbb megfejtésre váró rejtélye, amely a századforduló Közép- és Kelet-Európájában életre kelt „másféle modernizmusok” sajátja.⁴³

GYÁNI, GÁBOR

*Modernity, modernism, and identity crisis:
the fin de siècle Budapest*

Carl Schorske's typology taken as basis, the dialectics of modernity and modernism can be illustrated in three, chronologically subsequent stages, dividing history according to the metaphors of city as virtue', 'city as vice', and 'city beyond good and evil'. The magnification of city as virtue in time laid the basis of the relationship to modernity, when liberalism and nationalism were still working in close fusion with one another. This is what reached its peak at the time of the Millennium, in 1896. The optimistic love of city was expressed most clearly by historicism and the cult of historicizing. Blaming the city gained ground along with fast urbanisation and the progress of market capitalism both on the right (conservatism) and on the left (liberalism, socialism). On the right, it sprouted anti-liberalism (political anti-Semitism and exaggerated nationalism), on the left it resulted in social-liberalism intent on reforms. The latter was exemplified by the activity of Mayor Bárczy, with the „sociologists”, that is, the sociologist political intellectuals around *Huszadik Század* working in the background. Finally, alienation originating from Nietzsche also appeared, calling serious modernist cultural movements to life, such as the literary movement of the journal *Nyugat*, or the scholarly movement represented by the aesthetes (philosophers and art-critics) of *Vasárnapi Kör*. They gave voice to the attitude of alienation, which was in stark opposition with liberalism (as well as assimilation), but, at the same time, turned away from traditional Hungarian nationalism, and appropriated rebellious ideas. The second and third generations of the Jewish middle classes as well as the modernist artist-intellectuals in Budapest, coming from the provincial nobility, deeply felt this profound crisis of identity.

⁴³ A másféle modernizmusokról (other modernisms), erről a nyugati modernizmustól szembeszökően eltérő kulturális jelenségről lásd az Austrian History Yearbook e témának szentelt tanulmányait: *The Other Modernisms: Culture and Politics in East Central Europe*. Austrian History Yearbook, vol. XXXIII. (2002) 141–239.

KELLER MÁRKUS

Új polgárok – régi értékek

A piarista szerzetestanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930

A probléma

A piarista rend vezető szerepe a 19. század és a 20. század első felének középiskolai oktatásában vitathatatlan, ezt újabban immár nemcsak az óhatatlanul szubjektív visszaemlékezések és korlátozottan általánosítható esettanulmányok, hanem átfogó történeti statisztikai elemzés is igazolja.¹ A piaristák tevékenysége azonban nem korlátozódott csak az oktatásra. A tanítás mellett a paptanárok aktív, sokszor vezető szerepet játszottak a kor vidéki városainak társadalmi életében, és szinte mindig szerves részét alkották a helyi (és gyakran az országos) szellemi elitnek.² Történt ez annak ellenére, hogy a rend Magyarországon csak a 17. század első felében telepedett le, s a rendtagokat gyakran helyezték egyik rendházból a másikba, így sokszor csak rendkívül kevés idő állt rendelkezésre az akklimatizálódásra és a helyi társadalomba való beépülésre. A jelen dolgozat ennek a szociabilitásnak a gyökereit kívánja bemutatni a mobilitás és a rekrutáció vizsgálatával. A kérdés magukat a piaristákat is foglalkoztatta: Balanyi György, az első terjedelmesebb rendtörténet társszerzője egyenesen ennek megválaszolásában jelöli meg kötetük célját.³

Balanyi több tényezőt is felsorol. Az egyik ezek közül, hogy a rendi vezetőség már kezdetektől (a magyar alprovincia megalakulásától) tudatosan törekedett arra, hogy minél több magyar kerüljön a rend tagjai közé, és a nem magyarok is megtanulják a magyar nyelvet. Ennek köszönhetően – mint írja – „[a] hajdani tót szerzet a XVIII. század közepéig ízig-vérig magyarrá alakult át s izzó hazaszeretetével és a magyarság érdekeinek önzetlen szolgálatával hováhamar egy vonalba került a hosszú évszázadok óta honos rendekkel, ha ugyan eléjük nem vágott.”⁴ Ez a magyarságtudat végighúzódik a piaristák történetén, ez határozza meg az 1848–1849-es szabadságharcban való részvételüket és viszonyukat a ki-egyezéshez is – állítja Balanyi.

A második ok a piaristák nyújtotta szolgáltatások és a 17. század eleji magyar társadalom igényeinek egybeesése: egyrészt ugyanis a katolikus Habsburgok és maga a katolikus egyház is támogatta a buzgó hittérítőik hírében álló piaristák terjeszkedését; másrészt a Rákóczi-szabadságharc vége után fellelegző városoknak nagy igényük volt a középfokú oktatásra. E két tényező találkozása nyomán katolikus főurak, egyházi személyek, de városi kö-

¹ Kovács I. Gábor – Kende Gábor: *A tudáselit középiskolái*. Korall, 2001. tavasz-nyár. 183.

² Szöllőssy Károly: *Az Osztrák-Magyar Monarchia összes szerzetes rendjeinek történeti és statisztikai rajza, különös tekintettel azok irodalmi és tanügyi működésére*. Arad, 1878. I. kötet 50–55.; Keller Márkus: *Két elit-középiskola a Horthy-korban*. Korall, 2001. tavasz-nyár. 188–202.

³ „...számot adni azokról az okokról, melyek lehetővé tették az idegen eredetű piaristaságnak a magyar közéletbe való tüneményesen gyors besimulását és a magyar szellemiség számottevő tényezőjévé válását.” In: Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*. Budapest, 1943. 11.

⁴ Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 89., 24.

zösségek is nagyon gyorsan komoly alapítványokat hoztak létre, melyeknek célja a piaristák letelepítése és általuk vezetett iskolák létrehozása volt.⁵

A piarista rend gyors elterjedésének harmadik oka – véli Balanyi – a rend „közmondásos szegénysége”. A rend vezetői saját anyagi erőforrás híján rá voltak utalva az egyházi és világi főméltóságok támogatására iskoláik működtetéséhez, így már csak ezért is nagy hangsúlyt kellett fektetniük a velük való jó viszony kialakítására. De nem csak a pártfogókkal való kapcsolattartás kényszere tette őket érzékennyé a társadalom problémáira. A tanítás és a kezdetben még nagy szerepet játszó lelkipásztori munka, a tábori lelkészségben való részvétel, a házi nevelősködés, később a társadalmi egyletekben való részvétel és az újságírás mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a piarista rend minden társadalmi réteg előtt ismertté és kedvelté váljon.⁶ Balanyi szerint egyrészt a szerencsés körülmények (ellenreformáció, iskolák iránti igény), másrészt a rend jó diplomáciai érzéke, a magyar társadalom (értsd középosztály) értékeihez való tudatos és gyors alkalmazkodás tette a piaristákat népszerűvé és a magyar oktatás, ezáltal pedig a szellemi élet megkerülhetetlen tényezőjévé.

Írásunk fő kérdése arra irányul, kik voltak azok, akik ezt a gyors alkalmazkodást véghez vitték, milyen társadalmi rétegekből került ki a gyakran változó magyar viszonyokban gyorsan és folyamatosan (hiszen a rend lényegében a második világháború végéig meg tudta tartani kiemelkedő szerepét a magyar oktatásban) kiigazodó rend tagsága. A vonatkozó szociológiai irodalom egyetért abban, hogy a származás és az elért társadalmi helyzet közötti különbség – azaz a mobilitás ténye – előjele és nagysága alapvetően meghatározza az adott egyén viszonyát a társadalomhoz, annak normáihoz.⁷ Hipotézisünk szerint a piarista rend rekrutációja, tagjainak mobilitása választ adhat a fentiekben vázolt könnyű és gyors alkalmazkodási képességre.

Forrás és módszer

A piaristáknál, hasonlóan a többi katolikus szerzetesrendhez, csak több évi próbaidő után válhatott valaki a rend teljes jogú tagjává. Ennek első lépcsője volt az egyéves noviciátus, ahol teológiai alapismereteket, latin és görög nyelvet tanultak a jelöltek, és megismerkedtek a szerzetesi élet alapelemeivel. Ennek a próbaévnnek a során keletkezett elsődleges forrásunk, az „Ujczcönvöndékek Névsora”.⁸ A névsorban szerepel a novícius neve, vallása, szüleinek neve és vallása, születési helye, keresztelésének és bérmlálásának helye és a bérmlást végző papi személy neve, a novícius nyelvtudása, iskolái. Ez egészül ki a noviciátusban elért tanulmányi eredménnyel, illetve egy rövid jellemzéssel az egyén vallási és közösségi életét illetően. A névsort máig vezetik. A fent említett adatok mellett a 18. század végétől előbb szórványosan, majd 1872-től rendszeresen tartalmazzák az apa foglalkozását is. Az adatok az adott tanév elején – valószínűleg hasonlóan a gimnáziumi mátrikulákhoz – kerültek bediktálásra a szülő vagy a legalább 14 éves jelölt által.

A vizsgálat során először, 11 éves ciklusokban, azt szeretnénk bemutatni, kik lettek a rend új tagjai. Az idősort az 1876-os évvel indítom, mert ekkor tettek örökfogadalmat az

⁵ Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 25–37., 52–80.

⁶ Vö. Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 90., 226–252. A társadalmi életben és a politikában való részvétel a rendi befolyás növekedése mellett természetesen negatív következményeket is vont maga után: a szerzetesi fegyelem gyengülését, de ennek elemzése nem tárgya a dolgozatnak.

⁷ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982. 7.

⁸ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

első, 1872-ben novíciusi éveiket megkezdő jelöltek. Azért tekintjük az örökfogadalmat határkönek, mert ezzel az aktussal váltak a jelöltek a rend végleges, teljes jogú tagjává.

A tanulmány második felében az 1930-as metszetet véve, a rend teljes tagságát vizsgáljuk. A metszetbe azok az örökfogadalmas paptanárok kerültek be, akik 1930-ban a rend tagjai voltak, középiskolai tanári diplomával rendelkeztek, és felszentelt papok voltak. A metszétvétel időpontjának indoka kettős volt: egyrészt körülbelül erre az időszakra kerülnek szinte kizárólagos többségbe a rend tagjai közül azok, akik a forrásunkban szerepelnek, tehát akiknek ismerjük az apjuk foglalkozását. Másrészt az 1930-as év mobilitási és származási adatai – a korszakban egyedülálló módon – összehasonlíthatók az 1930-as népszámlálás mobilitási adataival. Ez lehetőséget ad eredményeink kontextusba helyezésére és jobb értelmezésére. Ebbe a halmazba végül 262 fő került, ezek közül 255 főnél, azaz 97%-nál sikerült meghatározni az apa foglalkozását. A továbbiakban ezt a 255 főt tekintetem 100%-nak.

A foglalkozási kategóriákat tartalmazó források általános problémája az egyes foglalkozási kategóriák jelentésének meghatározási nehézsége és a kategóriák egyértelmű használatának hiánya. Hiába rendelkezik ma egy kifejezés meghatározott jelentéssel, semmi sem garantálja számunkra, hogy ugyanazt jelentette 100 évvel ezelőtt is. Anyakönyvek, népszámlálási jegyzőkönyvek vizsgálata bizonyítja, hogy maguk a kortársak is ugyanazokat a fogalmakat többféle foglalkozás megnevezésére használták, illetve számunkra egyformának tűnő esetekre különböző megnevezéseket alkalmaztak. Ezen túlmenően problémát jelent az adatfelvétel módja is. Még a „legprofesszionálisabb” forrásunknál, a népszámlálási jegyzőkönyveknél is felmerül annak a gyanúja, hogy egyrészt a „kérdezőbiztosok” nem végeztek megbízhatóan a munkájukat, másrészt a válaszokat (például a foglalkozási kategóriákat) saját fogalmaik szerint alakították át. Maguknak az összesített népszámlálási kategóriáknak a tartalma is folyamatosan változott népszámlálásról népszámlálásra, az azonos név mellett sokszor nehézze vagy akár lehetetlenné téve az összehasonlítást.⁹ Ezek a problémák fokozottabban jelentkeznek a kevésbé „hivatalos” forrásoknál, mint amilyen az Ujoncznövendékek névsora is. Az Ujoncznövendékek névsora rendi, belső használatra készült, nem képezte alapját semmiféle központi (legyen az akár állami vagy egyházi) jelentésnek. Így nem volt különleges funkciója az apa foglalkozását firtató kérdésnek sem. Ennek köszönhető az is, hogy nem tudjuk, az apa mikori foglalkozása került feljegyzésre. A szűrőpróbaszerűen végzett összehasonlítások a születési anyakönyvvvel mindenesetre azt mutatták, hogy a bejegyzések hitelesek, az adatok megegyeztek. Valószínűsíthető, hogy az apa belépéskori foglalkozását diktálták be a novíciusok, s a belépés a rend növendékek felvételét szabályozó intézkedései alapján korszakunkban túlnyomórészt 14–18 éves kor között történt.

A forrás fogalmi értelmezésén túl további nehézségként lép fel a kategorizáció kérdése. Mivel az egyes foglalkozások önmagukban nem értelmezhetők, a kutató kénytelen őket különféle társadalmi rétegek szerint csoportosítani, hiszen csak így van értelme a rekrutáció és a mobilitás vizsgálatának. Túl azon, hogy különböző kutatók különböző felosztásokat tartanak üdvösnek, nehézséget okoz az is, hogy az akkori foglalkozások nem minden esetben sorolhatók be problémamentesen a társadalomtörténészek által ma kimunkált társadalmi kategóriákba (ugyanaz igaz a korabeli népszámlálási kategóriákra is).¹⁰ A fenti prob-

⁹ Tóth Zoltán: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Statisztikai Szemle, 65. évf. (1987) 1. sz. 67–87.

¹⁰ Erre a kérdésre megoldási javaslat: Bódy Zsombor–Szabó Zoltán: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860–1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása*. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom* (Zalai Gyűjtemény 41.). Zalaegerszeg, 1997. 311–339. Mivel megoldásuk erő-

lémák tudatában Weis István és Gyáni Gábor kategóriáira és definícióira támaszkodva alakítottuk ki az alkalmazott kategóriáinkat, és végeztük el a besorolásokat.¹¹ A tanulmány második felében Andorka Rudolf 1982-ben megjelent *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében használt kategóriákat is alkalmazzuk az összehasonlíthatóság érdekében, annak ellenére, hogy a két világháború közötti magyar társadalom leírására Gyáni Gábor rendszerét jobbnak találjuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a két kategorizáció funkciója alapvetően más. Andorka fő célja a későbbi, 1945 utáni mobilitási vizsgálatok eredményével való összehasonlíthatóság elérése volt, Gyáni pedig a már 1982 óta jelentősen előrehaladott társadalomtörténeti kutatások fényében fogalmazta meg saját kategóriáit a Horthy-korszak társadalmának leírására. Ezek tudatában is úgy gondoljuk, hogy Andorkánál a háztartási alkalmazottak és az altisztek egy csoportban való szerepeltetése, illetve a tanítók szellemiek közé sorolása kevésbé közelíti meg a két világháború közti társadalom mai kutatások alapján kirajzolódó rétegződését.

Az 1876 és 1930 között örökfogadalmat tett piarista szerzetestanárok rekrutációja és mobilitása

Korszakunkban összesen 527 piarista tett örökfogadalmat, ebből 517-nél (98%) sikerült meghatározni az apa foglalkozását. Mint jeleztük, az adatokat öt, tizenegy éves szakaszban elemezzük, a közölt százalékok ezekre a szakaszokra vonatkoznak, az ismert apafoglalkozások számát tekintve 100%-nak.

Az elemzés során alkalmazott kategóriák a következők: *középrétegek* (köztisztviselő, magántisztviselő, értelmiségi, földbirtokos), *kispolgárság* (tanító, iparos, altiszti réteg, kereskedő), *mezőgazdasági népesség* (paraszság, mezőgazdasági egyéb), *városi munkásság, egyéb*.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A piarista rend örökfogadalmasainak rekrutációja

	1876–1886 (N=108)	1887–1897 (N=108)	1898–1908 (N=141)	1909–1919 (N=94)	1920–1930 (N=72)
egyéb	5,65%	4,68%	2,91%	2,24%	1,44%
munkás	1,85%	0,92%	2,83%	5,31%	9,72%
mezőgazdasági egyéb	1,85%	1,85%	2,12%	4,25%	5,55%
paraszság	14,81%	22,22%	28,36%	26,59%	23,61%
földbirtokos	1,85%	1,85%	–	–	1,38%
magántisztviselő	1,85%	0,92%	2,12%	3,19%	1,38%
értelmiségi	1,85%	3,70%	2,12%	3,19%	4,16%
köztisztviselő	9,25%	5,55%	2,83%	4,25%	9,72%
altiszt	7,40%	3,70%	12,76%	13,82%	12,50%
iparos	48,10%	44,44%	36,87%	28,72%	23,61%
kereskedő	2,77%	0,92%	2,12%	1,00%	2,77%
tanító	2,77%	9,25%	4,96%	7,44%	4,16%

Forrás: Ujonzcnövendékek Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

sen a mintájukhoz kötődött, esetünkben nem alkalmazható. Saját besorolásunkat a mellékletben prezentáljuk.

¹¹ Vö. Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest, 1942.; Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.

A rekrutációra vonatkozó, 1876 és 1930 közötti adataink elemzése azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban mindvégig jellemző a kispolgári egzisztenciák nagyon magas aránya (1. táblázat). Igaz ugyan, hogy arányuk a kezdeti 61%-ról, 1920–1930 között lecsökken 43%-ra, de még így is dominálja a rendbe bekerülők csoportját. Viszonylag magas, de közel sem ilyen mértékű a mezőgazdasági népesség képviselője. Ezen réteg esetében figyelemre méltó a folyamatos, nagyarányú és gyors növekedés, hiszen a kezdeti 16,6%-ról, már 1898–1908-ra 30,5%-ra nő az arányuk, és ez már nem is változik az általunk vizsgált intervallumban. A középrétegek a kezdeti magas arány (14,8%) után folyamatos csökkenést mutatnak, de 1920–1930-ra újra 15,2%-ot tesznek ki. Talán a munkásság arányszámának változása hozza a legmeglepőbb eredményt. Az 1876-os 1,8%-os részvétele 1920–1930-ra 9,7%-ra (7 fő) nő. Az alacsony elemszám miatt hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni az eredményből, de annyit mindenesetre mutat, hogy léteztek a munkásságnak olyan csoportjai, akik az egyházi pályát is elfogadhatónak gondolták gyermekeik számára. Ebben része lehetett a katolikus egyház ekkoriban megváltozott társadalompolitikájának is.¹²

A *kispolgári kategória* összetevőinek vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a kispolgárok térvészése elsősorban az iparosok kezdetben rendkívül magas aránya (48,1%) drasztikus csökkenésének köszönhető (44,4, 36,8, 28,7, majd 1920–1930-ban 23,6%), ezt a csökkenést nem pótolta az altiszti réteg közel 7 százalékpontos növekedése sem. Az iparosok létszámának csökkenése nem jár együtt valamilyen foglalkozás képviselőinek eltűnésével, egyetlen kiemelendő pont a cipészek és a csizmadiák viszonylag nagy súlya (időrendben: 21, 22, 13, 18 és 23%). Az altiszteken belül a vasútnál alkalmazottak alkotják a legerősebb csoportot, arányuk 1887–1897-től kezdve (amikor először megjelennek) mindig 20% felett van, sőt 1909–1919 között eléri a 38%-ot is. A tanítók hullámmozgó, de lényegében konstans jelenléte csak e csoport már erős felfelé mobilitási hajlandóságát mutatja, illetve azt, hogy létezhetett egyfajta „szakmai mobilitási irány” is (azaz a tanítói családból származók könnyebben mennek tanári pályára), mely a tanítók – papi hivatást érző – gyermekeit a szerzetes-tanári pálya felé vezette.

A *mezőgazdasági népesség* kategória – mely a parasztság mellett a mezőgazdasági foglalkoztatottak egyéb csoportjait (napszámosok, zsellérek, szőlőművesek) tartalmazza – további részletezése jelenlegi forrásaink alapján nem lehetséges, hiszen a birtok nagyságára nem találunk bennük utalást. Ez esetben is érdekes azonban megfigyelni a terminusok alakulását. A kezdettől fogva használt és végig leggyakoribb megnevezés a földműves, ezt követi a gazda, gazdálkodó, telkes gazda és végül 1920-tól a kiscgazda megnevezés.

A *középrétegek* részletezése már több izgalmat ígér, különösen akkor, ha az eredetileg általunk az egyéb kategóriába kódolt „magánzókat” a középrétegek közé számítjuk.¹³ Ebben az esetben az 1876–1886 közötti időszakban 19%-ra nő a középrétegek aránya, és emiatt a későbbiekben is csökken a korábban regisztrált ingadozás, ezzel végig 10% fölött marad a középrétegek aránya. E kategóriát vizsgálva (magánzók nélkül), azt látjuk, hogy a középrétegek legtekintélyesebb csoportját a köztisztviselők alkotják (igaz, az egyes szakaszokban nagy szórást mutatva). Utánuk következik súlyban az értelmiségiek rétege (ahol a gazdasztek dominálnak, de találunk ügyvédet, főmérnököt és orvost is), majd a magántisztviselők csoportja. A földbirtokosság csak az első két és az utolsó kohorszban szerepel, akkor is

¹² Vida István: *A munkásmozgalom másik oldala – a keresztény szakszervezeteink*. In: Babóthy Ferenc et al. (szerk.): *Félbemaradt reformkor*. Róma, 1989. 71–89.; Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*. Budapest, 1998. 13–26.

¹³ Tehetjük ezt annál is inkább, mert az eddigi rekrutációs kutatások azt mutatják, hogy a vizsgált korszak „magánzó” kategóriája általában középrétegi vagy annál magasabb státuszt takar.

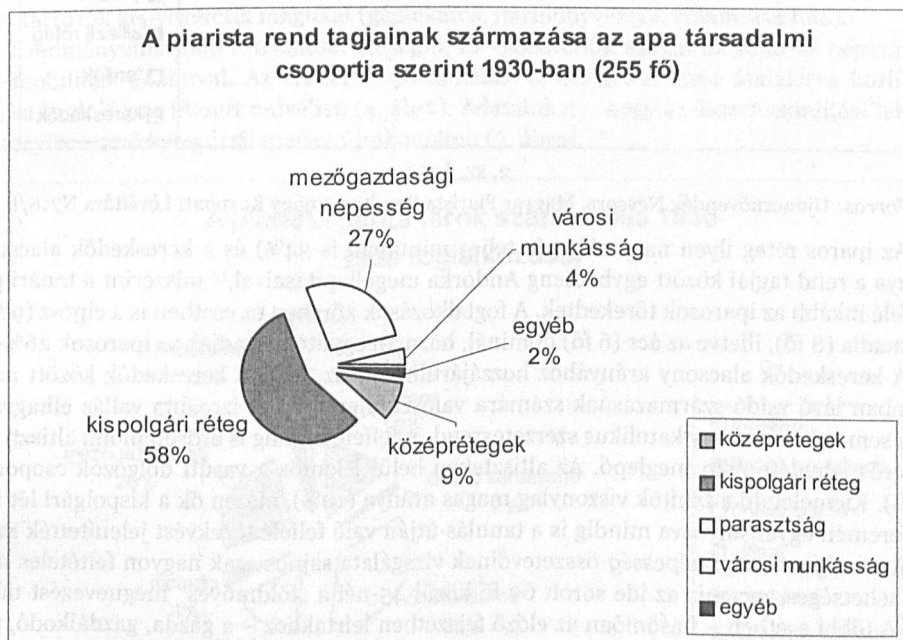
elhanyagolható arányszámmal. Ez különösen annak fényében érdekes leginkább, hogy Balanyi szerint a 17. század második felében a nemesség gyermekei előtt is vonzóvá vált a piarista szerzetesi pálya. Ezt az általunk vizsgált időszakban egyáltalán nem tapasztalhatjuk.

A munkásság csoportjánál kiemelendő a munkásság felső rétegének stabil képviselete (géplakatos, mozdonyvezető, villamosvezető) – különösen az 1898 utáni időszakban.

A mobilitást vizsgálva (ha a középrétegeket helyben maradónak tekintjük) azt mondhatjuk, hogy a korszakunkban végig stabilan 80% fölött van azok száma, akiknek a rendbe való belépés és az ezzel összefüggő tanári pálya felfelé mobilitást jelentett. (Időrendben: 85,17; 87,98; 92,93; 89,37 és 83,81%)

A piarista paptanárok rekrutációja és mobilitása 1930-ban

Ebben a fejezetben az előzőekben már ismertetett forrás 1930-as metszetét elemezzük és hasonlítjuk össze az 1930-as népszámlálás országos rekrutációs adataival. Ennek során az alkalmazott kategóriák a következők: *középrétegek* (köztisztviselő, magántisztviselő, értelmiségi, földbirtokos), *kispolgárság* (tanítók, iparosok, altisztis réteg, kereskedők), *mezőgazdasági népesség* (parasztság, mezőgazdasági egyéb), *városi munkásság*, *egyéb* (ebbe a kategóriába 4 fő került: 3 magánzó és 1 nyugalmazott).

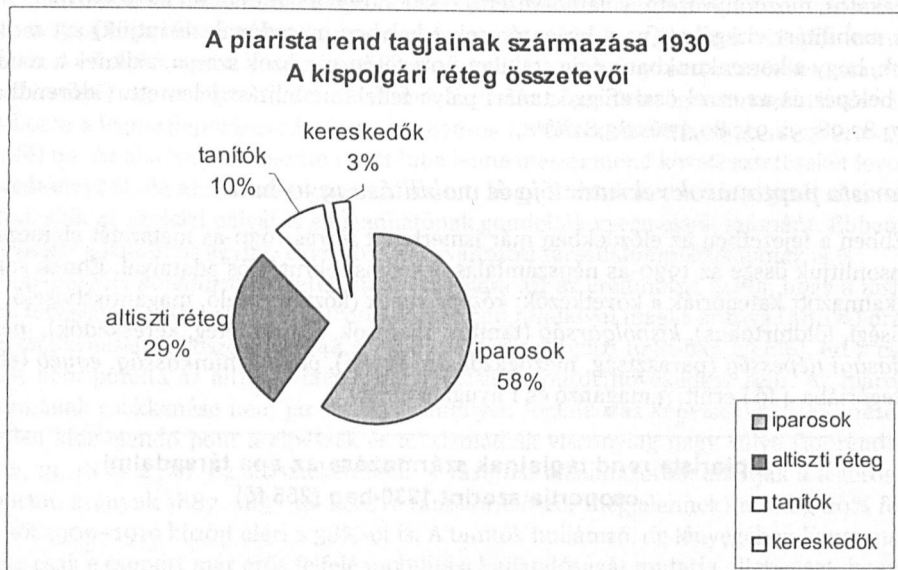
1. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujonecznövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

Az eredmények elemzése során (1. ábra) rögtön feltűnik az 58%-os kispolgári többség, amit a mezőgazdasági népesség követ 27%-kal, vagyis ez a két csoport együtt a piarista rend tagjainak több mint 4/5-ét (85%) adja. Hozzájuk képest elenyésző a városi munkásság és a középrétegek jelenléte. Világosan látszik, hogy a középrétegekhez tartozók önrekrutációja ebben a csoportban nagyon alacsony, azaz a középrétegek elenyésző módon képvisel-

tekik magukat a vizsgált populációban. Ennek megfelelően a piaristák lefelé nagyon nyitottak, fő rekrutációs bázisuk a kispolgárság és a parasztság.

A *kispolgári rétegen* belül (2. ábra) az iparosok vannak abszolút többségben 58%-kal (87 fő), őket követi az altiszti réteg 29%-kal (42 fő), majd a tanítók és a kereskedők 10, illetve 3%-kal.

2. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujonecznövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

Az iparos réteg ilyen nagy súlya (a teljes mintában is 34%) és a kereskedők alacsony aránya a rend tagjai között egybecseng Andorka megállapításaival,¹⁴ miszerint a tanári pálya felé inkább az iparosok törekedtek. A foglalkozások körében ez esetben is a cipész (9 fő), csizmadia (8 fő), illetve az ács (6 fő) dominál, hárman együttesen adják az iparosok 26%-át.

A kereskedők alacsony arányához hozzájárulhatott az, hogy a kereskedők között nagy számban lévő zsidó származásúak számára valószínűleg még az izrealita vallás elhagyása után sem volt vonzó egy katolikus szerzetesrend. A felfelé mindig is erősen mobil altiszti réteg erős jelenléte nem meglepő. Az altiszteken belül jelentős a vasúti dolgozók csoportja (18%). Kiemelendő a tanítók viszonylag magas aránya (10%), hiszen ők a kispolgári lét felső peremén egyensúlyozva mindig is a tanulás útján való felfelé törekvést jelentették meg.

A *mezőgazdasági népesség* összetevőinek vizsgálata sajnos csak nagyon feltételes módon lehetséges, ugyanis az ide sorolt 69 fő közül 45-nél a „földműves” megnevezést találtuk. A többi esetben – hasonlóan az előző fejezetben leírtakhoz – a gazda, gazdálkodó, telkes gazda, kisbirtokos megnevezés fordult elő. Ezeket szintén a parasztság kategóriájába soroltuk. Így kerültek 61-en a paraszti és 8-an a mezőgazdasági egyéb kategóriába (uradalmi juhászgazda, napszámos). Néhány életrajz tanulmányozása után úgy tűnik, hogy a parasztsághoz sorolt egyének többsége legjobb esetben is kis- vagy törpebirtokos paraszt volt. Nagygazdákat egyáltalán nem találtunk közöttük.

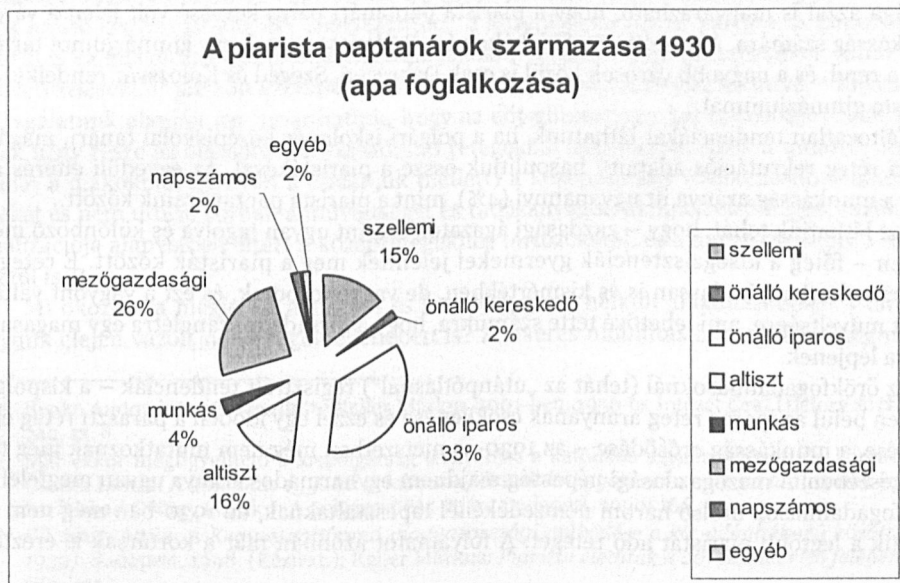
¹⁴ Andorka: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, 60.

A középrétegeken belül a köztisztviselők és az értelmiségiek képviseltetik magukat a legnagyobb számban 11, illetve 9 fővel. Az értelmiségiek, ahova a piaristák is tartoznak, csak 3,5%-kal voltak jelen a paptanárok ősei között. Így a szorosan vett önrekrutáció még alacsonyabb, mint azt a fejezet elején láthattuk, és ez méginkább aláhúzza csoportunk nyitottságát.

A piarista rend tagjainak mobilitását vizsgálva elmondhatjuk, hogy amennyiben az egyéb kategóriába tartozókat a középrétegekhez soroljuk (amit annál inkább is megtehetünk, mert a magánzó mellett a nyugalmazott elnevezés is *valószínűleg* polgári egzisztenciát jelöl), és így őket együtt immobilnak, helyben maradónak tekintjük, a piarista paptanárok 89%-át a felfelé irányuló mobilitás jellemezte 1930-ban. Ez rendkívül magas arány, aminek súlyát tovább fokozza, hogy a felfelé mobilok 1/3-át a mezőgazdasági népesség adja. Országos méretekben e réteg fiai közvetlenül, a „közvetítő csatorna”¹⁵ – vagyis a kispolgárság – kihagyása nélkül csak nagyon kis arányban tudtak a középrétegekbe kerülni. A középrétegeken belül – ebben a periódusban – nem tudunk még egy olyan csoportról, melynek tagjai ilyen nagy arányban származnának a mezőgazdasági népességből.

A munkásság 11 fővel jelenik meg a metszetben, ami megegyezik a köztisztviselők arányával. Utóbbi perspektívából szemlélve nem kicsiny ez a szám, de a 4%-os arány jóval kevesebb, mint az 1920–1930 között a rend tagjaivá váltaknál regisztrált legmagasabb eredmény (9,72%, 1. táblázat). A foglalkozások közül – itt is – főleg a munkásság felsőbb rétegeihez tartozók képviseltetik magukat (géplakatos, mozdonyvezető, villamosvezető).

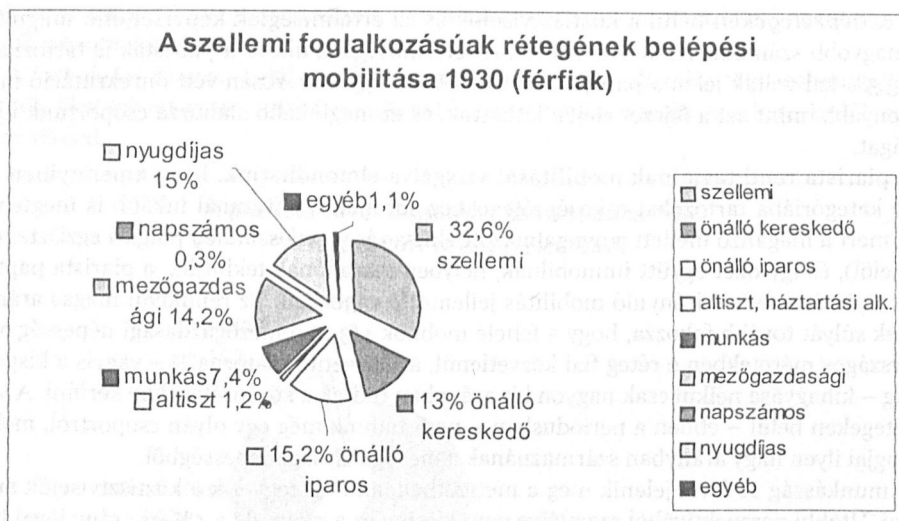
Eredményeink jobb értékelését elősegíti, ha összevetjük azokat az 1930-as népszámlálás mobilitási adataival. Az eredeti népszámlálási táblázatokat kissé átalakítva közli Andorka Rudolf már idézett művében (4. ábra). Adatainkat – hogy az összehasonlítást lehetővé tegyük – az ő kategóriái szerint újrakódoltuk (3. ábra).

3. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujoncznövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

¹⁵ Andorka: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, 57.

4. SZ. ÁBRA

Forrás: Andorka: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon, 61.

A diagramokat összehasonlítva még jobban kitűnnek a piarista réteg előzőekben említett sajátosságai, a rendkívüli nyitottság – szemben a szellemi réteg általánosan magas önrekutációs arányával¹⁶ –, az önálló iparosok, a mezőgazdasághoz tartozók és az altiszt réteg felülreprezentáltsága, az önálló kereskedők és munkások alulreprezentáltsága. Az önálló kereskedők alacsony arányának okairól már beszéltünk. A városi munkásság alulreprezentáltsága azzal is magyarázható, hogy a piarista paptanári pálya kevésbé volt jelen a városi munkásság számára. A munkásság fő lakóhelyén, Budapesten csak egy gimnáziumot tartott fenn a rend, és a nagyobb városok közül is csak Debrecen, Szeged és Kolozsvár rendelkezett piarista gimnáziummal.

Változatlan tendenciákat láthatunk, ha a polgári iskolai és középiskolai tanári, magántanári réteg rekrutációs adatait¹⁷ hasonlítjuk össze a piaristákéval. Az egyedüli eltérés az, hogy a munkásság aránya itt ugyanannyi (4%), mint a piarista paptanáraink között.

Azt láthatjuk tehát, hogy – gazdasági ágazatok szerint ugyan tagolva és különböző mértékben – főleg a kisegzisztenciák gyermekei jelennek meg a piaristák között. E rétegek a Horthy-korban, ha lassan is és kismértékben, de vagyonosodtak, és ezt a vagyont váltották át műveltségre, ami lehetővé tette számukra, hogy a társadalmi ranglétra egy magasabb fokára lépjenek.

Az örökfogadalmasoknál (tehát az „utánpótlásnál”) regisztrált tendenciák – a kispolgári, ezen belül az iparos réteg arányának csökkenése és ezzel egy időben a paraszti réteg előretörése, a munkásság erősödése – az 1930-as metszetben még nem mutatkoznak meg teljes egészében. A mezőgazdasági népesség majdnem egyharmados aránya ugyan megfelel az örökfogadalmasok utolsó három nemzedékénél tapasztaltaknak, de 1930-ban még nem ők jelentik a legtöbb piaristát adó réteget. A folyamatot azonban már a kortársak is érezték,

¹⁶ Andorka egyenesen a legzártabb csoportnak nevezi a szellemi réteget. Vö. Uő.: *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*. Statisztikai Szemle, 49. évf. (1971) 10. sz. 1021–1033.

¹⁷ Andorka: *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*, 1027.

ezt mutatja az ekkoriban felbukkanó „parasztrend” (ön)minősítés is.¹⁸ Az iparosok 34%-os aránya még az első két nemzedék 40% feletti iparos részesedését tükrözi. Ehhez hasonlóan kevésbé jelenik meg az 1920–1930 között fogadalmat tettek között regisztrált 10%-os munkás részesedés is. Ennek valószínű oka az, hogy a munkások későn megindult beáramlásának még nem volt ideje beérni, és a katolikus egyház említett munkáspasztorációs tevékenysége sem fejthette még ki teljes hatását.

Eredmények

Vizsgálatunk megmutatta, hogy a katolikus egyház és ezen belül a piarista rend – követve a 19. századi trendeket¹⁹ – még a 20. század elején is fontos mobilitási csatorna az alsóbb rétegek számára. Különösen igaz ez a parasztságra, mely az alsóbb rétegek közül a legnagyobb arányban választja az egyházi pályákat. Az azonban egyértelműen látszik, hogy a piarista rend még az egyházi berkeken belül is kiemelten fontos intézménye a magasabb társadalmi rétegbe való kerülésnek. Az egyéni hivatástudat mellett a piaristák nyitottsága, a rend – a kor normáihoz képest – demokratikus felépítése és döntési struktúrái, valamint tagjainak világiasabb életmódja²⁰ vonzotta a feltörekvő egyéneket. Persze az ok-okozati összefüggés akár fordított is lehetett: a sok, felfelé mobil rendtag is kialakíthatta a demokratikusabb légkört. Ezen túlmenően a rend tudatosan igyekezett felkarolni a tehetséges, alacsonyabb származású diákokat.

A 20. század első felének gimnáziuma a középrétegek, a polgárság iskolája volt. Elvégzése nyitotta meg az egyén előtt az „úri társaságok” kapuit. Ellentétben a mai helyzettel, az akkori gimnáziumok elitképző intézmények voltak. Igaz ez egyrészt a diákságra, hiszen a középiskolás korú népességnek csak töredéke járt gimnáziumba. Másrészt a tanári kar felkészültsége is magas volt, mivel az egyetemi és tudományos kutatói helyek szűkössége sok kiváló képességű embert „kényszerített” a középiskolai tanári pályára. A gimnáziumok közül is kiemelkedtek azonban a piaristák iskolái, mind korabeli presztízsiüket, mind az elit „kitermelésében” játszott szerepüket, mind a tanári kar összetételét tekintve.²¹ Rekrutációs vizsgálatunk alapján azt mondhatjuk, hogy az elit-gimnáziumokat működtető rend tagjainak nagy része az alacsonyabb társadalmi rétegekből származott. Azok a tanárok adták át tehát a diákoknak (nyilván a családjuk mellett) a középosztályi viselkedésnormákat, értékeket és nem utolsósorban a műveltséget és tudásanyagot, akiknek elsődleges, családi szocializációja alapvetően eltért a középrétegekhez tartozókéétól, és alapvetően eltért a diákjaiétól is.²²

Mi okozhatta mégis ezt a sikeres és látszólag gond nélküli alkalmazkodást a tanulmányunk elején vázolt nehézségek ellenében is? A sikeres mobilitás önmagában még nem ad

¹⁸ Benkő Andor-interjú. Készítette Keller Márkus 2001-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 742. sz. 8.

¹⁹ Már ekkor megfigyelhető a kispolgárság térnyerése a katolikus egyházi értelmiség körében. Vö.: Csorba László: *A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában*. In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján*. Budapest, 1990. 166.

²⁰ Vö. Nagy Attila: *A Kegyesitanítórend magyarországi működése a két világháború között (1919–1939)*. Budapest, 1998. (Kézirat.); Keller Márkus: *Piarista életutak a 20. század első felében*. 2001. (Kézirat.)

²¹ Kovács–Kende: *A tudáselit középiskolái*, 177–184.

²² Az 1930–1931-es tanévben az akkor működő 10 piarista gimnázium 4728 diákja közül 2487 fő azaz 52,6% sorolható a középrétegek közé, vagy annál feljebb. Természetesen az egyes iskolák között nagy volt a különbség. Vö. a vonatkozó tanév sátorlajújhelyi, nagykanizsai, debreceni, kecskeméti, magyaróvári, veszprémi, budapesti, váci, szegedi, tatai piarista gimnázium évkönyvével.

választ erre, hiszen az csak ritkán jár együtt a sikeres társadalmi beilleszkedéssel, sőt gyakran megnehezíti azt. A piaristáknál az egyéni mobilitás okozta problémákat valószínűleg a rendi közösséghez tartozásból fakadó eredendő presztízs oldotta fel. Így történhetett meg az, hogy a frissen mobil egyéneknek fellépő kezdeti bizonytalanság²³ nem az új társadalmi réteg normáinak, értékeinek elutasításában szublimálódott, hanem azok elfogadásában, sikeres bensővé tételében és termékeny képviselésében. A könnyed és látványos alkalmazkodás tehát egyrészt a gyors társadalmi rétegváltás okozta „kiüresedés” (nyitottság), másrészt a rend presztízse miatt meglévő, homo novusokkal szemben egyébként ritka bizalom együttes eredménye. Így a rend tagjai egyszerre rendelkeztek az alkalmazkodás belső motivációjával, és tapasztalhatták meg a rendet övező elismertség miatt az egyébként zárt középosztály nyitottságát. E két tényező együttesen komoly szerepet játszhatott abban, hogy a piarista rend mindig alkotó módon tudta képviselni a középrétegek változó értékeit az oktatásban, ami alapja volt folyamatos sikerességének is.

Melléklet

A piarista rend örökfogadalmasainak rekrutációs vizsgálatánál alkalmazott kategóriarendszer

A foglalkozásnevek különböző társadalmi rétegekbe való sorolása az egyik legnehezebb, legfontosabb és ezzel együtt leginkább problematikus mozzanata a rekrutációs és mobilitási vizsgálatoknak. Saját besorolásunkat – a forrásunkban előforduló valamennyi megnevezés pontos felsorolásával – két okból csatoljuk dolgozatunk mellé. Egyrészt azt gondoljuk, hogy megállapításaink, következtetéseink és szemléletünk a háttér bemutatásával érthetőbbé válik. Másrészt azt reméljük, hogy az alábbi besorolást végigböngésző olvasókat munkánk esetleg kritikára, helyesbítésre készíti. Ez a kritika hozzájárulhat az egyes foglalkozások besorolási kritériumainak tisztázásához, az egyes kategóriák tartalmának jobb meghatározásához, esetleg azok elvetéséhez, sőt a kategóriarendszer egészének érdemi megvitatásához is. Az ilyesfajta történeti aprómunka (főleg a „posztmodern fordulat” után) nem túlzottan népszerű. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy a részletek tisztázása és az átfogó elméletek megalkotása csak *együtt* vezet a társadalmi folyamatok jobb megértéséhez.

Az alábbi lista a piarista rend a tárgyalt időszakaszban örökfogadalmat tett tagjai apjának a foglalkozását tartalmazza a tanulmányban ismertetett kategóriák szerint. Listánkban a foglalkozások súlyozás nélkül szerepelnek. Egy adott kategóriába csak akkor soroltunk be egy foglalkozást, ha egészen biztosak voltunk abban, hogy oda tartozik. (Ennek legjobb példája a „magánzó” megnevezés sorsa.) A besorolás egyik fő tanulsága az altiszti kategória fokozatos sokszínűsödése, mely még egy ilyen jól körülfatartott minta esetén is felvet(het)i az említett kategória bontását egy mezőgazdasági, egy ipari és egy közigazgatási altiszti kategóriára. A jelen vizsgálatban ezt az elemszámok alacsony volta nem tette lehetővé.

²³ Keller: *Piarista életutak a 20. század első felében*, 51.

1876–1886

altiszt: hajdú, harangozó, hivatali szolga, írnok, uradalmi hajdú, juhászgazda

egyéb: szakácsné, magánzó, közrendű

értelmiségi: állatorvos, gazdatiszt, tiszttartó

földbirtokos: földbirtokos, birtokos

földműves: földes, földműves, gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, borbély, cipész, csizmadia, gombkötő, hentes, iparos, kertész, kézműves, kovács, kőműves, mészáros, mézeskalácsos, molnár, pékmester, rézműves, sütőmester, szabó, szűcs, tímár, varga, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: adóhivatalnok, hivatalnok, körjegyző, nyugalmazott adószedő, nyugalmazott huszárfőhadnagy, telekkönyvvezető, városi tisztviselő,

magántisztviselő: a Trieszt biztosítótársaság vezérügynöke, takarékpénztári hivatalnok

mezőgazdasági egyéb: juhász, kocsis

munkás: kézi munkás, taligás

tanító: tanító

1887–1897

altiszt: fogházőr, kaszinós szolga, vasúti díjnok, harangozó, majorgazda

egyéb: magánzó, temetésrendező, templomi zenész, zálogintézeti tulajdonos

értelmiség: gazdatiszt, ügyvéd

földbirtokos: földbirtokos

földműves: földműves, gazdálkodó, gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, borbély, cipész, csizmadia, fazekas, iparos, kertész, kocsmáros, köteles, kovács, Magyar tímár, mészáros, molnár, nőszabó, rézműves, szabó, szappanos, szítás, szűcs, szűrszabó, takács, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: hivatalnok, körjegyző, szolgabíró

magántisztviselő: dohánygyári aligazgató

mezőgazdasági egyéb: juhász, napszámos

munkás: munkás

tanító: kántortanító, néptanító, tanító, zongora tanító

1898–1908

altiszt: erdőőr, fogházőr, hivatalszolga, munkakezelő, kaszinós szolga, börtönőr, vasúti ka-
lauz, távíró hivatalnok, törvényszéki hivatalszolga, urasági inas, magtárfelügyelő, ura-
dalmi kulcsár, vasúti írnok, vasúti őr

egyéb: magánzó,

értelmiségi: gyógyszerész, gazdatiszt, orvos,

földműves: földműves, gazda, gazdálkodó, telkes gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, cipész, csapó, csizmadia, hajószerszövő, halászmester haris-
nyakötő, iparos, kádár, kerékgyártó, kertész, késes, kézműves, kocsmáros, kőműves,
kovács, lakatos, MÁV asztalos, molnár, pékmester, szabó, szappanos, szíjgyártó, szűr-
szabó, takács, tímár, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: jegyző, körjegyző, százados, rendőrkapitány

magántisztviselő: biztosítási hivatalnok, takarékpénztári tisztviselő, tejszövetkezeti igazgató
mezőgazdasági egyéb: birkás, napszámos, kincstári munkás
munkás: bányász, géplakatos, hajós, kézi munkás
tanító: főtanító, kántortanító, tanító

1909–1919

altiszt: erdőőr, hajdú, házmester, hivatalszolga, honvédfőtörzs, iskolaszolga, kincstári erdővéd, levélhordó, pályaőr, váltóőr, vasúti alkalmazott, vasúti őr, vasúti pályaőr, majorgazda, uradalmi gazda
egyéb: egyházfi, magánzó
értelmiségi: főerdész, ügyvéd, uradalmi intéző
földműves: földműves, gazda, gazdálkodó, kigazda,
iparos: ács, asztalos, bognár, cipész, csizmadia, kályhás, kertész, kocsmáros, kőműves, kovácsmester, lakatos, molnár, szabó, takács, tímár, üveges
kereskedő: kereskedő
köztisztviselő: postamester, törvényszéki hivatalnok, vármegyei irodatiszt
magántisztviselő: biztosító ügynök, dohánygyári hivatalnok, magántitkár
mezőgazdasági egyéb: napszámos, szőlőműves, uradalmi cseléd, zsellér
munkás: bányász, géptüzelő, munkás, mozdonyvezető, villamosvezető
tanító: kántortanító, tanító

1920–1930

altiszt: altiszt, postatisztviselő, hivatalszolga, honvédmester, járási írnok, közúti villamosellenőr, MÁV irodakezelő, vasúti altiszt
egyéb: nyugalmazott
értelmiségi: erdőmester, fővadász, főmérnök
földbirtokos: földbirtokos
földműves: földműves, gazdálkodó, kisbirtokos
iparos: ácssegéd, bádogos, bognármester, cipész, fodrász, hentes, kocsifényező, kőműves, kovács, lakatos, molnár, szabó
kereskedő: bőrkereskedő segéd, kereskedő
köztisztviselő: csendőr főhadnagy, m. kir. pénzügyi szemlélsz, MÁV főtisztviselő, pénzügyigazgatósági vámtiszt, városi tanácsos, vasúti hivatalnok, villamosvasúti tisztviselő
magántisztviselő: pénzügyi titkár
mezőgazdasági egyéb: magtárkezelő, napszámos
munkás: bányász, bánya felvigyázó, ecetgyári napszámos, gépész, gyári munkás, sofőr, szódagyári felügyelő
tanító: igazgató tanító, kántortanító, tanító

KELLER, MÁRKUS

New middle class – old values
(The recruitment and mobility of Piarist monastic teachers)

The paper examines the reconstruction and mobility of the members of the Piarist Order, trying to find out how the Order was able to become a decisive factor in 19–20th century Hungarian secondary school education and thus in (small)town public life so quickly and so durably. A survey of those joining the Order between 1876 and 1930, and the full membership of the order in 1930 yields the following result. On the one hand, it is clear that the Piarist Order was extremely, even beyond the degree usual in clerical institutions, open towards the lower layers of society, such as peasants and the lower middle classes. Long range developments indicated a gradual increase of peasants at the expense of the lower middle classes, especially artisans. What makes it particularly interesting is that according to mobility routes so far defined, children of peasants were only in exceptional cases able to join middle class professional/social groups, the classic way for them leading through the lower middle classes, just in the process of being pushed to the background. Thanks to this openness, more than 80% of the Piarists, operating the elite secondary schools of the time came from lower social groups, below the middle classes. The atmosphere created by the openness caused by high mobility and the high prestige of the Order together were probably the main factors behind the fertile adaptability of the Order to the rapidly changing conditions of Hungarian society, and this is probably what resulted in its leading position in education.

VÉRTESI LÁZÁR

Oral history

A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei

„Az oral history, miközben saját szavaik felhasználásával visszaadja az embereknek a történelmet, egyúttal segíti is őket egy önmaguk által formált jövő kialakításában.”¹ Ez az utolsó gondolata Paul Thompson: *The Voice of the Past* című könyvének, ami nemcsak egész könyvéhez, hanem e tanulmányhoz is mottóul szolgálhatna. E gondolat fémjelzi a mára már a történettudomány elfogadott irányzatává vált és – legalábbis a világ számos országában – vezető történészeket maga mögött tudó, mozgalommá duzzadt oral history-kutatásokat is, jelezve legfontosabb célkitűzését, mint az emberléptékű történeti megismerés, valamint a módszer demokratizmusát és alapvető társadalmi beágyazottságát. Az oral history vezető elméleti megalapozójának és gyakorlati mesterének irányadó munkája először 1978-ban jelent meg. Thompson praktikus kézikönyvnek szánta művét, bemutatva ennek az önálló kutatási területként is érvényes friss módszernek az előnyeit és nehézségeit, az oral history-források jellemzőit, használhatóságát és megbízhatóságát, a kutatás minden gyakorlati fázisával kapcsolatban hasznos útmutatással szolgálva. A továbbiakban közölt fordítás a második, 1988-ban kiadott, bővített változat bevezető fejezete, melyben Thompson beszámol az időközben eltelt tíz esztendő eredményeiről is és az interjúk során összegyűjtött oral history-források kapcsán megújuló kérdésekről, külön fejezetet szentelve e kiadásban az emlékezet és az én (self), illetve az interpretáció problémakörének.

E tanulmányban – a közölt fejezet kapcsán – az oral history-kutatások történetét és az élettörténeti interjúk során létrehozott források felhasználhatóságára vonatkozó legfontosabb kérdéseket kívánom bemutatni. Immár 15 éve, hogy a könyv megjelent, de aktualitásából – különösen a hazai viszonyok között – mit sem veszített. Az Egyesült Államokban már az oral history-kutatók harmadik generációja gyűjti és elemzi az oral history forrásait. A világ számos országában önálló, nemzeti oral history-központok és archívumok – és földrészeket átfogó nemzetközi szervezetek – koordinációs tevékenysége mellett folyik a kutatás. Mára már nem az interjúkból származó források felhasználhatóságának elfogadtatása jelenti a nagyobb problémát, inkább a lehető legoptimálisabb felhasználás megoldása és a már-már túlzott lelkesedés miatt az amatőr gyűjtők megfelelő felkészítése és irányítása.² A hosszú ideig szovjet politikai befolyás alatt álló közép- és kelet-európai országokban az ilyen jellegű – a közelmúlt eseményeinek pontosabb megvilágítását célzó – kutatásokra a rendszer társadalmi és politikai kritika iránt mutatott különös érzékenysége miatt sokáig

¹ Thompson, Paul: *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, 1988. 265.

² Ma már szinte lehetetlen megszámlálni a nemzetközi, egyetemi vagy amatőr közösségek és egyének által létrehozott internetes webloldalakat, melyek a legprecízebb – a kérdések lehetséges tartalmáig részletezett – elvi és tematikus – eligazítástól a szakmailag tekintetbe nem vehető oldalakig terjednek. Az utóbbiak a felületes tájékoztatás és információszerzés céljával kívánják megkeresni a lehetséges interjúalanyokat és közlöket. Mindez lassan egyfajta történetírói populizmus kialakulásával fenyeget, az alapvető tudományos elvek és igényesség követelményeinek a szakmai nyitottság demagógiájával való lecserélésével.

nem kerülhetett sor.³ A rendszerváltás óta s különösen a legutóbbi időkben már több ilyen tárgyú – s nem pusztán elméleti – munka is napvilágot látott, melyek közül akár csak a legutóbbi, Kanyó Tamás által a Svájcban letelepült '56-os magyar emigránsokkal felvett oral history-anyagot feldolgozó könyv is elég apóropóval szolgálna, hogy a kutatási terület és sajátos problematikája több figyelemben részesüljön.⁴

Az oral history modern értelemben, történeti kutatási területként vett használata meg lehetőségen új keletű, nagyjából a magnetofon elterjedésével azonos idejű, noha a név által aposztrofált gyakorlat, az elbeszél, szavakkal megjelenített történelem feljegyzése, felhasználása sokkal tekintélyesebb múltra tekint vissza. Gyökerei a történelem kezdetéig, az elsőként megszületett történeti emlékek koráig nyúlnak vissza.

Az írásbeliség előtti időkben, sőt hosszú századokkal annak elterjedése után is, minden, az étellel kapcsolatos tapasztalat a szóbeliségen keresztül rögzült az emberek emlékezetében. Ez – az emlékezés speciális feladatára felkészített egyének (Indiában a rajput, Gambiában a griot) keresztül – szolgáltatta azt a közösségi intézményt, ami a múlt eseményeinek felelevenítésével segítette eligazodni az embereknek a jelen történései között. Ez az intézmény bámulatosan jól működött, még mielőtt az írástudó társadalmak dokumentációja anakronisztikusnak bélyegezve száműzte volna, az emlékezetet személyes élménnyé szűkítve, a tapasztalatok s a tudás átadásának hitelességére vonatkozó egyetlen elfogadható garanciaként az írott forrásanyagot téve meg végső tekintélynek. Ez utóbbi folyamat azonban igen lassan haladt előre, s igazi fordulópontjához csak a 19. század közepén ért el.

Az írott történeti források körülbelül 3000 évre tekinthetnek vissza. Ekkor kezdték el lejegyezni az addig csak szóban létező történeti hagyományt és kronologizálni a jelent. Kínában a Csou dinasztia írnokainak már gyűjteniük kellett az egyes történeti eseményekben részt vett emberek elbeszéléseit az udvari történészek számára. Néhány évszázaddal később Hérodotosz szemtanúkat felkutatva s meghallgatva igyekezett információkat gyűjteni a perzsa háborúról, s Thuküdidész is hasonlóan cselekedett a peloponnészoszi háború eseményeinek rekonstruálásakor. A tanúvallomások felhasználhatóságát illető kételkedés ugyanilyen messzire nyúlik vissza az időkben. Már Hérodotosz is szükségét látta, hogy keresztkérdésekkel tegye próbára a tanúvallomások hitelességét. Thuküdidész szintén fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a szemtanúk még ugyanazokat az eseményeket sem egyforma, hanem vagy az egyik, vagy a másik félhez fűződő érzelmeik szerint adták elő, illetve úgy, ahogy emlékeztek rájuk”.⁵ Líviusz, bár ő is hagyatkozott szóbeli közlésekre, igyekezett figyelembe venni a szemtanúk esetleges motiváltságát is. Bede Venerabilis a 8. században már nagy gonddal tett különbséget az egyes forrástípusok között, s bár közvetve a pápai levéltárból is hozzájutott forrásokhoz, előnyben részesítette a szemtanúktól kapott információkat az írott forrásokból származó – de vélhetően részrehajló – adatokkal szemben. Ez a hozzáállás alapvetően elfogadott maradt a következő csaknem ezer évben is, és sem a nyomtatás elterjedése, sem a reneszánsz világi racionalitása nem változtatott ezen lényegileg.

A felvilágosodás történelmet vizsgáló gondolkodóival kapcsolatban tapasztalható először komolyabb változás a források megítélésében. Voltaire meglehetősen cinizmussal tekin-

³ Legalábbis támogatott formában. Ezért kifejezetten fontos probléma az időzítés, mely sajnos sok esetben független a történésztől. Akkor kell az interjút készíteni, amikor még lehet, mert a szereplő szemtanú még szellemileg friss, és amikor már lehet, mert nem kell következményektől tartani.

⁴ Kanyó Tamás: *Emigráció és identitás*. Budapest, 2002.

⁵ Thuküdidész: *A Peloponnészoszi háború*. Budapest, 1999. 32.

tett az orális hagyomány mítoszaira. Abszurdnak tekintette a múltról szóló tanúvallomásokat, s értékvesztésüket az idő múlásával arányosnak tartotta, bár ő maga is nagymértékben hagykozott szemtanúk elmondásaira. Igaz, csak azokat a „tényeket” jegyezte le, melyekben az általa megkérdezettek egyetértettek. Jules Michelet a francia forradalomról írott könyvében – ötven évvel az események után – szintén hagykozott az orális bizonyítékokra, a szemtanúk visszaemlékezéseire, mikor úgy érezte, hogy a hivatalos dokumentumok egyoldalúan számolnak be az eseményekről. Amerikában Hubert Howe Bancroft az 1860-as években Kalifornia történetét feldolgozva diákjait vidékre küldte, hogy a 19. századi mexikói katonai kormányzóktól és az első amerikai telepesektől iratokat és visszaemlékezéseket gyűjtsenek.⁶

A késő 19. századig a történészek általában figyelembe vették munkájuk során az írott és a szóbeli forrásokat is, de Michelet már a század közepén felhívta a figyelmet a történelem intézményesülésének – a szóbeli forrástípus felhasználásának szempontjából fontos – következményeire. A romantika levéltári álmaiból és a felvilágosodás szkepticizmusából eredeztethetők annak a folyamatnak a gyökerei, melynek eredményeként a dokumentáris hagyomány a 19. században az új, hivatásos történetírás központi elve lett. Kétségtelen, hogy a 19. század elejére a történettudomány komoly változás határára érkezett. A nyomtatás elterjedése óta eltelt két és fél évszázad alatt a történeti források mennyiségi és minőségi változáson is keresztülmentek. A könyvtárakban elérhetővé váltak az első átfogó történeti tárgyú bibliográfiák, publikált krónikák és kéziratok, s lehetővé vált a történészi munka és kutatás pusztán az írott forrásokra hagykozva, a külvilágtól és a saját adatgyűjtéstől függetlenül is. Részben a történész önálló státusának, részben a képzés szakterület szerinti elkülönülésének okán győzedelmeskedett az a koncepció, mely szerint az eseményekkel nagyjából egy időben keletkezett források a legmegbízhatóbbak, s így a történész számára ezek adják az egyedül elfogadható kutatási anyagot. E szemléletbeli változás német területről indult ki, s gondolatisága *Leopold von Ranke*-ra vezethető vissza, aki a tényekhez való ragaszkodást tevőlegesen az írott forrásokban megtalálható konkrét adatokhoz kötötte. Maga Ranke és követői a filológiai módszerrel végzett forráskritika segítségével lecsupaszíthatónak vélték a forrásokat a tiszta tényekig, melyekre alapozva már lehetségessé vált úgy megírni a történelmet, ahogy az valójában történt (wie es eigentlich gewesen). Ezt a történetírói módszert és szemléletet Ranke nagy energiával és sikeresen terjesztette el az egyetemi oktatásban, és hatására Nyugat-Európa legtöbb országában az 1860-as években beinduló egyetemi képzés során az általa megalapozott irányvonalat követték.⁷ A történelem ezzel, elválva a retorikától, önálló akadémiai tudományággá lépett elő, s az írásos dokumentumokhoz ragaszkodva elvághatta a közvetlen érintkezést a történész és a vizsgált eseményeket átélt emberek között, lehetővé téve, hogy immár egyfajta – feltételezett – objektivitás pozíciójából értelmezhesse az eseményeket.

Paradox módon a történészek éppen akkor fordultak el a szóbeli forrásoktól, amikor más hivatások és tudományágak éppen felkarolták az interjúkészítést, és becsülni kezdték az általuk megszerezhető információkat. Az újságírás volt az első ilyen szakma, mely az amerikai polgárháború óta szerencsésen alkalmazza a szóbeli forrásokat. *Horace Greeley* életre szóló „szakmai” kapcsolatot alapozott meg, amikor 1859-ben a New York Tribune szerkesztőjeként először közölt újságjában interjúsorozatot Brigham Young mormon pátriárkával. Valamivel később, az 1890-es években pedig az amerikai Néprajzi Hivatal (Bureau

⁶ Thompson: *The Voice of the Past*, 43–44.

⁷ Thompson: *The Voice of the Past*, 50–51.

of Ethnography) azzal a feladattal küldött ki kutatókat, hogy viaszkorongon rögzítsék az őslakos indiánok történeteit.

Az interjúk tudományos szintű feldolgozásához azonban csak a huszadik század negyvenes éveire értek meg a feltételek. Az angol ihletésű amerikai városszociológia alapintézménye, a Chicago-i iskola a városi élet közvetlen vizsgálatának és értelmezésének szükségességét hirdette. Módszertani eszköztárát a közvetlen interjúkészítéssel, résztvevő megfigyeléssel, dokumentáris kutatómunkával megújítva különös figyelmet szentelt a város szociális problémáinak feltárásakor az adatközlők élettörténeteinek. A módszer elfogadtatásához a másik fontos segítséget az amerikai antropológia szolgáltatta. Az európai kutatók jórészt a volt gyarmati országokban tevékenykedve csak elvétele fordítottak közvetlen figyelmet a közlők szavaira. Amerikai kollégáik viszont, miközben igyekeztek megcáfolni Malinowski elméletét, miszerint az elbeszélte hagyománynak – azon túl, hogy magyarázni és igazolni próbálja a jelen történéseit – semmi köze sincsen a történelemhez, az őslakos indiánok életét kutatva eljutottak az élettörténeti kutatómódszer felhasználásáig. A gazdasági alapot is megteremtették a kutatásokat megalapozó interjú-gyűjtemények létrehozásához, méghozzá paradox módon a modern világ legnagyobb gazdasági válságának következtében. A New Deal program keretén belül, a Works Progress Administration irányításával, a munka nélkül maradt írók, újságírók állami támogatással interjúk tömegeit készítettek az Egyesült Államok minden szegletében. A társadalom legszélesebb spektrumából válogatva szóaltatták meg az embereket, hatalmas adattárat létrehozva, melynek legértékesebb részét a volt rabszolgákkal készített interjúk jelentették.⁸

Bár az oral history terminust már korábban is használták, az csak az 1940-es évektől kapcsolódott össze közvetlenül az interjúkészítéssel. Joseph Gouldnak a New Yorker magazinban közzétett nagyszabású tervezete – „*an Oral History of Our Time*” – korunk szavakban élő történelmének megírását hirdette meg. „Amit az emberek mondanak, az történelem” – állította Gould, és vállalta, hogy megírja az „ingujjas sokaság nem hivatalos történelmét – amit csak ők mondhatnak el munkájukról, szerelmeikről, mulatságaikról, szenvedéseikről és bánataikról”.⁹ Ám halálakor nem hagyott hátra mást, csupán egy tartalom nélküli terminus technicust.

Egy másik újságíróból lett történész, Allan Nevins alapította meg később, 1948-ban a Columbia Egyetemen az első modern oral history központot. Már tíz évvel korábban *The Gateway to History* című munkájában lefektette később programként vallott nézeteit az amerikai történeti kutatások megújításának szükségességéről. Ezt egy olyan szisztematikus módszer segítségével képzelte el, mely lehetővé teszi, hogy „a közelmúlt – az utóbbi fél évszázad – amerikai történelméről szóló hatalmas információtömegnek legalább azt a kicsiny részét megszerezzük, amelyik frissen és közvetlenül azoktól az emberektől származhat, akik valaha prominens személyiségek voltak a politikának, az üzleti életnek, a szellemi foglalkozásoknak és más területeknek; azokat az információkat, melyeket folyamatosan veszítünk el minden egyes gyászjelentéssel”.¹⁰ Felismerve, hogy a modern kommunikációs eszközök árnyékában a levélírás és naplóvezetés mindinkább teret veszít, létrehozta a személyes emlékezet írott mementóinak megőrzésére szolgáló első oral history archívumot is. A következő másfél évtizedben sorra alakultak az amerikai egyetemek oral history központjai, és az életútinterjúk készítése mind szélesebb körben alkalmazott kutatási módszerré vált. Ne-

⁸ Starr, Louis: *Oral History*. In: Dunaway, David K. – Baum, Willa K. (eds.): *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1996. 56.

⁹ Ritchie, Donald A.: *Doing Oral History*. New York, 1995. 3.

¹⁰ Starr: *Oral History*, 44.

vins, illetve utódja, Louis Starr emblemikus figurájává vált az oral history első generációjának. Ők nem annyira az „ingujjas sokaság”, mint inkább az állam, a gazdaság és a társadalom kiemelkedő személyiségeiről valló információk gyűjtését helyezték előtérbe, hogy azok a későbbi generációk kutatásainak alapanyagául szolgálhassanak. Nevinsék generációjának gyűjtéseire elsősorban a pusztai információszerzés és archiválás igénye, valamint az alapvetően elitista beállítottság nyomta rá bélyegét. A módszer alkalmazásának minimális technikai feltételét jelentő tekerceses magnó elterjedésével párhuzamosan bontakozott ki – immár Angliában – egy, az emlékezéssel, emlékezettel és annak megnyilatkozásaival kapcsolatos, összetett tudományos mozgalom. A mozgalom három, szinte egymástól függetlenül fejlődő területének egyike az oral history volt, mely az amerikaitól eltérő elméleti és kutatási igényeket megfogalmazva, az elitista történetírás korlátaiból való kitorést célozta meg. A másik terület a pszichológia, melynek kutatói az időskori visszaemlékezések élettani funkciójára igyekeztek magyarázatot találni, s eközben – Robert Butler úttörő jelentőségű eredményeire építkezve – sikerült a korábban patológiakusnak tartott jelenség normális és univerzális jellegét igazolniuk. A mozgalom harmadik területe egészen egyedülálló szociális elkötelezettséggel a közösségi kiadványterjesztés (community publishing) államilag is támogatott feladatát felvállalva nyújtott lehetőséget arra, hogy a hétköznapi emberek olcsón előállítható pamfletkiadványokban eljuttathassák saját irodalmukat, művészetüket, történelmüket lakóközösségeik, környezetük tagjaihoz.¹¹

Ez a három terület a hatvanas évek végén egy széles körű támogatottságnak és népszerűségnek örvendő program, a RECALL hatására közeledett egymáshoz, s hatotta át termékenyen és kölcsönösen egymást. Az oral history e közös tapasztalatokra is építkező második generációja már ki kívánta terjeszteni a kutatást a gazdasági–társadalmi–politikai elitekről az írástudatlan és történetileg háttérbe szorult, „jogfosztott” rétegekre is. Egyúttal célul tűzték ki a közösségi összetartás megerősítését és az etnikai különbségek megnyilvánulásainak vizsgálatát is. Programjukat tanítók, feministák és helyi, etnikai és regionális történelmi kutatások aktivistái segítették. Az időközben Európa több országában is beinduló kutatásokat már a kezdetektől olyan társadalomtörténészek irányították, akik szinte kizárólag a munkások életét vizsgálták, hogy „hangot adjanak azoknak, akikről nem esik szó a dokumentum jellegű feljegyzésekben”.¹² Ez a második generáció az előzőnél jóval teoretikusabb beállítottságú volt. Tagjai úgy vélték, hogy a pusztai forrásgyűjtésen túl a szubjektív tapasztalat és interpretáció lenyomatát megjelenítő élettörténelmi interjúk már önmagukban is a történelem egyfajta autonóm – a kérdező–történész és a narrátor–közlő között a kortárs ideológiáknak, a kulturális interakcióknak és a nyelv bizonyos meghatározható konvencióinak megfelelően felépülő – reprezentációját adják. A Grele, Thompson és Portelli által lefektetett elméleti alapoknak köszönhetően az oral history az ötvenes évek pusztai módszeréből a tudományos érdeklődés önálló területévé lépett elő.

A hetvenes évek elejétől – jórészt az oral history módszerére alapozva – indult be a történelmet „alulnézetből” szemlélő történelmi kutatás. Ezzel a metodológiával vált áthidalhatóvá az a probléma, hogy a történészek által újonnan megcélzott társadalmi rétegekről nem állt rendelkezésre annyi írott forrás, mint az elitekről. A hatvanas-hetvenes évek fordulójára az oral history kutatás a világ jó részén visszhangra talált. 1967-ben Arden House-ban megalakult az Oral History Association, Angliában pedig 1973-ban létrehozták az Oral

¹¹ Bornat, Joanna: *Reminiscence and older people*. In: Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 189–205.

¹² Prins, Gwyn: *Oral History*. In: Burke, Peter (ed.): *New perspectives on historical writing*. Cambridge, 1992. 133.

History Society-t. Ezt követően két európai központ is kialakult: Bolognában 1976-ban és Colchesterben 1979-ben.¹³ Kanadában 1974-ben, Ausztráliában 1975-ben hozták létre az oral history szövetséget. 1976-ra Nyugat-Európa, Dél-Amerika és a Távol-Kelet számos országa is csatlakozott a nemzetközi szövetségekhez. Afrikában a második világháború utáni politikai átrendeződés adott lehetőséget az egykori gyarmatbirodalmakból létrejött országok saját nemzeti történelmének kutatására és megírására, amihez – elsősorban *Jan Vansina* belga történész-antropológus révén – elfogadott és nélkülözhetetlen módszertani alapot nyújtott az élettörténeti interjúk felvétele. Az oral history-mozgalom történetében a nyolcvanas évek már a közösségi programok időszakát jelentették. Múzeumok, könyvtárak és iskolák illesztették be e programokat kiállításaikba, oktatási és közösségi csoportos tevékenységükbe. Megjelent emellett a médiumokban, emlékdrama formájában a színházban, a szociális és idősothtonok rekreációs tevékenységében.

Az oral history megőrizte korábban már említett, a módszer kialakulásában eredendően benne rejlő interdiszciplináris minőségét és jelentőségét.¹⁴ Mivel a kutatók nem csupán történeti forrás-kiegészítésre, hanem a teljes személyiség megjelenítésére törekednek, céljuk az oral history és a life story (autobiográfia) együttes vizsgálata, jóllehet e két terület a szociálandropológiában, a szociológiában és a történettudományban is elkülönül. Az interjúkészítést több tudományág is eredményesen alkalmazza kutatási módszerként, csupán az alkalmazás hangsúlyai mutatnak eltérést, hiszen a szociológia, a néprajz és az antropológia hagyományosan a csoportok, közösségek tanulmányozását tekinti eredendő célkitűzésének, nem pedig individuumokét. A néprajzkutató is felhasználja az interjúkészítést az információgyűjtéshez, de figyelme alapvetően másra irányul. Míg az oral history-történész a közlő személyes élményanyagát kívánja rögzíteni, az etnográfus a tradicionális történeteket, dalokat és a közösség más kifejezési formáit jegyzi fel, legyenek azok tények vagy fikciók. Az előbbi külön hallgatja meg a családtagokat, hogy az egyedi nézőpontokat tudja azonosítani; az utóbbi inkább együtt, mert az érdekli, hogyan közlik a történetet, milyen formában él az a közösségben. A történész hajlamos „nyers adatok tárnáiként” tekinteni a közlőre, melyek tartalmát *kinyerve* lehetősége adódik az értelmezésre és a történelmi általánosításra; az etnográfus inkább az „azonosítható minták felismerésére” koncentrál. Az antropológus – akinnek ez a módszer lehetőséget kínál a Geertz féle „sűrű leírás” alkalmazására – szintén mást keres. Nem történeti adatokat, hanem inkább egy közösség vagy kultúra változatosságát és szerkezetét kutatja, ahogy az egy individuum világlátásán keresztül megmutatkozik. Nem történeti szemtanúként, inkább hagyományhordozóként érdekli az ember. A társadalomtudományi gondolkodás fenomenológiában gyökerező változásának hatására azonban e diszciplínák mindinkább beemelik kutatásaikba az egyéni életpálya és élettörténet vizsgálatát, belátva, hogy a mindennapi élet rejtett, de alapvető fontosságú dimenziói csak az életrajzi módszer, az élettörténeti vizsgálatok segítségével válnak értelmezhetővé.¹⁵ Ez utóbbi két tudományterület egyébként – a legutóbbi időkig – a történészeknél sokkal nagyobb figyelmet fordított a megjelenítés szerepére, a narrativitásra és a lehetséges hallgatóságra is.

¹³ Olaszországban – ahol egyébként a gazdasági világválság idején hasonlóan foglalkoztatták a munkanélkülivé vált írókat, mint az USA-ban – a városokba költözés hatásaihoz és a munkásosztály öntudatának változásaihoz kötődő vizsgálatok szabályos tudományközi oral history divatot eredményeztek a hetvenes években.

¹⁴ Dunaway, David K.: *The Interdisciplinarity of Oral History*. In: Dunaway, David K. – Baum, Willa K. (eds.): *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1996. 7–22.

¹⁵ Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. Ethnographia, 99. évf. (1988) 3–4. sz. 376–389.

A gerontológia is régóta alkalmazza már terápiás eszközként az élettörténeti interjú módszerét, különösen a kirekesztettséggel és depresszióval küzdő időseknél. A már korábban említett RECALL-program könnyen, bárki által utolérhetővé tette az élettörténeti interjúk létrehozásához szükséges minimális ismeretanyagot, és ösztönző, rugalmas formát biztosított az idősek megerősítésével, emlékeik feldolgozásával és a visszatekintés (life review) élettani szakaszával kapcsolatos gondoskodó és terapikus munkákhoz.

Az oral history számos tudományágban eredménnyel használható kutatási technikát jelent, melynek egyik legnagyobb erénye, hogy nem önállóan, kizárólagos kutatási szisztémaként kíván érvényesülni, hanem éppen a történelem és a társstudományok egyes területeinek összefüggéseire, s nem az őket elválasztó problémákra hívja fel a figyelmet. Ezzel pedig bővítheti a történész által a megválaszolás reményében feltehető kérdések körét, és az így nyert válaszok alapján egyedülálló módon járulhat hozzá a történetírás gazdagodásához.

Ma már elvitathatatlan az oral history-források felhasználásának érvényessége a kortárs történeti kutatások részeként, mégis több szempontból kérdőjelezi meg e források megbízhatóságát és ezzel együtt alkalmazhatóságukat. Az oral history-források természetesen ugyanolyan kritikai ellenőrzésre szorulnak, mint a dokumentum jellegű források. A történésznek össze kell vetnie az elhangzott információkat más források bizonyítékaival, s csak ennek fényében használhatja fel azokat. Vansina is figyelmeztet rá, hogy csak abban a szélsőséges situációban engedhető meg, hogy pusztán orális információkra hagyatkozzunk, ha semmilyen más forrás nem áll rendelkezésünkre. Mint Prins írja, „az oral history erőssége ugyanaz, mint bármely más, módszertanilag kompetens történelemé. A választékból és abból az intelligenciából ered, mellyel a források különböző típusait összevetve hasznosítják”.¹⁶ Az ilyen típusú forrásokban rejlő faktuális bizonytalanság ugyanakkor kétségtelenül fennáll az írott források esetében is, melyek ugyan nincsenek kitéve a későbbi átértékelés veszélyének, vagyis védettek az utólagos manipulációval szemben, de sokszor eleve részrehajló, támadható adatokat rögzítenek, vagy éppenséggel elhallgatnak információkat.¹⁷ Az oral history-források egyedülálló előnye ugyanakkor, hogy általuk a történész arra kereshet választ, amire esetleg semmilyen más adat nem utal, és ha bizonytalanságot, hibát vagy elmentmondást észlel az interjú során, azonnali lehetősége adódik a reagálásra és a forrás hitelességének próbára tételére. A történeti munkák bizonyítékainak nyilvánvalóan több lábon kell állniuk, s ebben fontos szerepet játszhat a szóbeli tanúvallomás is, hiszen „az oral history-források ellenőrzik a többi forrást, ahogy azok is ellenőrzésül szolgálnak a szóbeli bizonyítékokhoz”.¹⁸

A két alapvetőbb probléma, amit az oral history-forrásokkal kapcsolatban univerzálisnak és kiküszöbölhetetlennek gondolnak, s ami miatt kétségbe vonják e források felhasználhatóságát a 'tudományos igényű' történetíráshoz, az a szubjektivitás és a narratív dialógicitás. Létezik egy alapvető ellentét az objektíven lejegyző – bizonyítékként valóban a tárgyakat használó – és a másik, a szubjektív, halandó emberi alanyok által megszülető történeti bizonyítékok között. Az első mindenféle beavatkozás nélkül létező, adott és teljességgel személytelen. Az objektivitás akadémiai kultúrájában ez az ő „erkölcsi bájuk”.¹⁹ A másik egy szubjektív tanúságtétel, önmagunk meghatározása, identitásunk megerősítése és leírása. Az előbbi preferálása a hagyományos történetírás gyakorlatában nem pusztán

¹⁶ Prins: *Oral History*, 135.

¹⁷ Elég talán példaként megemlítenünk az olasz bírósági gyakorlatot, ahol a tanúvallomások lényegét összefoglaló bírói szavai kerülnek a jegyzőkönyvbe a tanú eredeti szavai helyett.

¹⁸ Prins: *Oral History*, 116.

¹⁹ Tonkin, Elizabeth: *Narrating our past*. Cambridge, 1992. 83.

azon alapul, hogy objektívek – ezt ma már nem tekintheti támadhatatlannak egyetlen komoly kutató sem –, legalább ilyen súlyos érv azok változatlansága is. Bár az írott források java szintén az adott esemény után némi idő elteltével keletkezik, a benne foglaltak nincsenek kitéve a későbbi újragondolásokból adódó átértékeléseknek. A szubjektív források – és a tanúvallomások kétségtelenül ilyenek – ezzel szemben elfogultak és változnak. A történészek új készségek kifejlesztésére van szüksége ahhoz, hogy e forrásokból információkhoz juthasson. A szubjektív forma kétségtelen előnye az a rugalmasság, mellyel képes magában foglalni az attitűd, a nyelvi kifejezés és a viselkedés által spontán megjelenített szubjektív létező és a tudatosság megnyilvánulási formáinak – identitástudat, intellektuális tevékenységek – aspektusait is. Az ilyen források feldolgozása ennyivel több munkát jelent, de ennyivel gazdagabb is a kép, melyet a múltról közvetít. Ahogy *Luisa Passerini* figyelmeztet, nem szabad megfélekezünk arról, hogy „az oral history nyersanyaga nem pusztán tényszerű megállapításokból áll, hanem a kultúra figyelemreméltó kifejezése és reprezentációja, s ezért nem csupán betű szerint értelmezhető narratívumokat foglal magában, hanem az emlékezet, az ideológia és a tudatalatti vágyak dimenzióit is”.²⁰

A hagyományos dokumentumokra támaszkodó történész három alapvető elvárást támaszt a forrásokkal szemben. Ezek közül az első a forma precizitása, vagyis a bizonyíték stabil természete. Olyan rögzített formát vár el, mely sokféleképpen tesztelhető – fizikailag, valamint összehasonlító, szerkezeti és más módokon is. Ezek alapján várható el a második minőség, a precizitás a kronológiában, ami azt a vázat erősíti, melyre a történet törekeny darabjait sorba felfűzik. Harmadszor pedig a történész arra számít, hogy a szöveg üzenete értelmezhető és ellenőrizhető legyen más szövegek fényében, a testis unus, testis nullus elvét követve.²¹ Ezekkel az elvárásokkal szemben az orális források gyenge lábakon állnak. Az élettörténeti visszaemlékezés formája egyáltalán nem szabott, a kronológia gyakran nem következetesen lineáris, és a kommunikáció sokszor támasz, megerősítés nélkül marad.

A tanúvallomás egy potenciális forrás, melyet életre kell hívni. Nem dokumentum, melynek tartalma független a történésztől, s csupán az interpretációra ad lehetőséget. A szóbeli tanúvallomás egy speciális szituációban születik, az interjú során. A történeti források között egyedülálló módon egy interaktív folyamat eredményeként jön létre. Ez pedig egyszerre jelenthet előnyt és hátrányt is. Az élettörténeti interjú során olyan emléktárhely jön létre, melyet a történész is aktívan alakít. Az emlékezés nem magától indul el, hanem válaszként a történész kérdésére, s a továbbiakban is a kérdező és a közlő diskurzusára szab kisebb-nagyobb mértékben határt és irányt az emlékezésnek. Ketten teremtik az elbeszélést, ezért is beszélhetünk ezzel kapcsolatban „megosztott szerzőségről”.²²

Attól függően, hogy a történészek mennyire tartják összeegyeztethetőnek e kettős szerzőséget a forrásoktól hagyományosan megkövetelt objektivitással és a kutató semlegességével, többféle megoldást alkalmaznak a szövegtest gondozása, szerkesztése során. A kezdet kezdetén Nevins és munkatársai a történészi semlegesség érdekében egyszerűen láthatatlanná tették az interjú készítőjét azzal, hogy kérdéseit meg sem jelenítették, egy megszakítatlan narratívumba rendezve a közlő válaszait. Az ezzel ellentétes szélsőségre is akad

²⁰ Passerini, Luisa: *Work ideology and consensus under Italian fascism*. In: Perks, Robert–Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 54.

²¹ Prins: *Oral History*, 119.

²² Ritchie: *Doing Oral History*, 9. Az antropológiai terepmunka kapcsán hasonló tapasztalatokról számol be Niedermüller is: „a kutató ui. szükségszerűen és kikerülhetetlenül hatást gyakorol a vele szemben álló szubjektumra, amely hatás explicit vagy implicit módon visszatükröződik magában az élettörténetben”. Niedermüller: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, 380–381.

példa, amikor az objektivitás és hitelesség félreértelmezett teljességéhez ragaszkodva a kérdező véletlenszerű közhögését is feltűntették – kommentár híján teret adva a kérdésnek, hogy az vajon kérdő vagy egyetértő felhanggal hangzott el. Ebben a közös alkotói kapcsolatban a történész szerepe korántsem kiegyensúlyozott. Pozíciója hol nagyobb, hol kisebb szerepet kínál neki a közlőnél. A történeti diskurzus ellenőrzése mindvégig a történész kezében marad. Ő válogatja ki az embereket, akiket meghallgat, ő formálja a tanúvallomásokat kérdéseivel és a válaszokra adott reakcióival. Ő adja meg az anyag végső, publikált formáját, összefüggéseit és értelmezését. Nem csupán felfedezi a forrásokat, hanem részben teremti is azokat. De egyedül semmire sem menne, s ennyiben szerepe eltörpül a közlőével szemben, hiszen az általa meghallgatott emberek – legyenek azok akár tanulatlankok, „ingujjasok” vagy a szenilitás szélén álló idősök – saját történetfelfogásuk és értékrendszerük szerint megszűrte leülepedett élettörténetük elmesélése során olyan információkat árulhatnak el a történésznek, melyekhez az semmilyen más forrásból nem juthatna hozzá.

Bár emlékeink képszerűen rögzülnek memóriánkban, az emlékezés folyamata elképzelhetetlen a nyelv eszközként való felhasználása nélkül. Emlékei átadása során a közlő elbeszélő formát alkalmaz, amikor egy gondolati láncra felfűzve megszerkeszti élettörténetét, s elmondja azt a szavait rögzítő történésznek. De már e rögzítéssel, illetve a forrás eredeti minőségével kapcsolatban is kérdések merülhetnek fel, hiszen az anyag általában átiratként, vagyis írott formában kerül a kutatók, illetve az olvasóközönség elé. Vajon melyiket tekinthetjük elsődleges forrásnak, a hangszalagot vagy az átiratot, a narrációt vagy a narratívát?²³ Az átirás során a hallható forrás látható forrássá alakul, ami elkerülhetetlenül változtatással, interpretációval és bizonyos információk elvesztésével jár együtt. A beszéd hagyományos kísérőelemei, a beszédsebesség, a tónus, a hangerő és a hanglejtés mind árulkodnak az elbeszélő esetleges érintettségéről, a felidézett eseményekkel kapcsolatos háritásáról vagy éppen kötődéséről. Az átiráskor alkalmazott központozás sem adhatja vissza az élő szöveg szüneteinek jelentésbeli gazdagságát, nem is beszélve a hallgatás gazdag jelentéstartományáról.²⁴ „Az írott anyag normája a rendezettség, ami elfedi a beszéd normáját, a változást” – írja Portelli.²⁵ Az ugyancsak sokatmondó – megerősítő vagy éppen elhangzottakkal ellentétes jelentést hordozó – gesztusokat, pillantásokat az átirat szintén nem képes visszaadni. Ezeket a teljességgel szubjektív, érzelmekről, benyomásokról tanúskodó elemeket elhagyva a forrás – paradox módon – éppen objektivitásából veszít. Olyan fontos részletek ezek, melyeket csak az interjú készítője jegyezhet le – hacsak nem videokamerás felvételtől van szó –, s melyek nélkülözhetetlenekké válhatnak, ha adott esetben a történésznek éppen az elhallgatásokból kell kiolvasnia a hiányzó adatokat, s rekonstruálnia a lehetséges múltat.²⁶

A tanúvallomás narratív jellege miatt fontos az elbeszélő szövegszerkezet, a narratívum elemzése. Nem elég pusztán a szöveg szemantikailag értelmezhető síkját vizsgálni, ez önmagában még számos esetben hagyyna enigmatikus részeket a tanúvallomásban még a felkészült történész számára is. A szöveget nyelvi valóságként, több síkon is elemezni kell. A megértés és értelmezés szempontjából értékes információkkal szolgálhat a pszicholingvisztikai elemzés részeként a múltbeli eseménnyel kapcsolatban a közlő kifejezésrendszere-

²³ Majtényi György: *Emlékezés és személyiség*. Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 164.

²⁴ Passerini: *Work ideology and consensus under Italian fascism*, 53–62.

²⁵ Portelli, Alessandro: *The death of Luigi Trastulli and other stories*. New York, 1991. 47.

²⁶ Hanák Gábor–Kövér György: *Biográfia és oral history*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 100.

rén keresztül megjelenített távolság és nézőpont vizsgálata. A múlttal való kapcsolat milyenségéről árulkodik az is, hogy a narrátor milyen hangnemet, stílust választ emlékei átadásakor. Azok, akiknek identitása egy kiemelkedő múltbéli esemény emlékéhez kötődően rögzült, általában epikus hangot ütnek meg, akik pedig a visszaidézés időpontjában már megváltozott értékrendszer szerint élnek s gondolkodnak, általában ironikus hangnemben nyilatkoznak az általuk átélt eseményekről. Az élettörténeti visszaemlékezések elemzése során a történésznek erős szűrőt kell alkalmaznia a jelentések felfejtésénél, nehezen megfoghatóvá válik ugyanis a narratívumok típusai közötti határ: mi érinti az egyént, s mi a közösséget. A személyes igazság egybecsenghet a közösség tagjai között megosztott kollektív képzeletbelivel.

Az élettörténeti interjú eredményeként kapott narratívum éppen e sokrétű, belső felépítettsége, retrospektív értékrendje, ideológiai, kulturális jelenségek szerinti összetettsége és jelentéstulajdonító képessége miatt használható fel a történelemben élő ember és az emberben élő történelem összefüggérendszerének, az egyén személyes és társadalmi identitásának megismeréséhez. „Az elbeszélte élettörténet az események, történések sorozatán keresztül a mindennapi élet legbelső szintjeire vezet el, s felfejti azokat az interpretációs mechanizmusokat és stratégiákat, amelyek segítségével az individuum, a közösség saját életvilágát szervezi, s amelyek segítségével önmagát egy szélesebb kontextusban, társadalmi terekben és történeti időkben elhelyezi” – írja Niedermüller.²⁷

Az oral history – a „nyelvi fordulat” hatásaival párhuzamosan – megváltoztatta azt a rankei hagyományban gyökerező, a korabeli realista regényíróktól átvett történetírói magatartást, melyben a történész-narrátor a „mindentudó elbeszélő” szerepében számolt be az eseményekről, semlegesnek mutatkozva felülről szemlélte a szereplőket, uralta az események menetét, és maximum lapszéli megjegyzésekkel szakította meg a narratívát. Esetünkben a narrátor szereplővé válik. Nem csupán a személyes névmás változik meg ezzel, hanem az egész elbeszélői magatartás. Az elbeszélő most egyike a szereplőknek, és a „történet elmondása része az elhangzó történetnek”.²⁸ Az élettörténeti forrásokon alapuló történetírás radikálizmusa nem pusztán ideológiai síkon, a témaválasztásban vagy a szubjektív források használatában érvényesül, hanem a történész jelenlétében, a történetben való megjelenésében is. Ebből következően az egyik alapvető módszertani kérdéskör az oral history-val kapcsolatban azt vizsgálja, hogy mi a történész szerepe annak a dokumentumnak a létrehozásában, melyet később felhasznál és értelmez. Az oral history képes megváltoztatni a történész hagyományos feladatairól kialakított koncepciót.²⁹

Az oral history-interjú egy sajátos, „társalgási narratívum”, melyet a résztvevők együtt alakítanak, s melyet alapvetően három rendszer együttes hatása alapján definiálhatunk. Ilyen elsődlegesen a lingvisztikai rendszer, mely minden egyes szót egy összefüggő rendszerbe kapcsol az összes többivel. Egy újabb a szituációs rendszer, mely az interjú során a közlő és a kérdező-történész között kialakuló, kulturális és szociális tényezők által meghatározott kapcsolatot jelent. Végül ide tartozik a történeti elbeszélés ideológiai rendszere, mely a résztvevők személyes kulturális vagy történeti hagyományokban gyökerező párbeszédein keresztül jelenik meg. Ennek megismerése azért fontos, mert minden beszélgetés – így az oral history interjú is – lehetőséget nyújt a jelentéstulajdonításért, az identitásformálás és értelmezés kontrolljáért folytatott küzdelemre, s így mélyen az ideológiákba ágyazott.

²⁷ Niedermüller: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, 383.

²⁸ Portelli: *The death of Luigi Trastulli and other stories*, 57.

²⁹ Grele, Ronald J.: *Movement without aim*. In: Perks, Robert – Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 41–52.

Az interjú során mindkét résztvevő célja a domináns jelentések legitimizálása vagy elutasítása. *Eva McMahan*, aki a Gadamer által megfogalmazott hermeneutikai fogalmak élettörténetre vonatkozó érvényességét vizsgálta, az oral history-interjút egy olyan potenciális konfliktusszituációként definiálta, melyben a társalgás folyamán bekövetkező átalakulások és társadalmi stratégiák sorozatán keresztül mindkét fél együttműködik, hogy átalakítsa azt [az interjút – V. L.] egy ellentételező szituációvá”.³⁰ McMahan szerint az oral history interjú során létrejöhet a Gadamer által definiált „hermeneutikai párbeszéd” egy olyan párbeszéd formájában, amikor a résztvevő felek horizontjai egymás szövegeinek elsajátítása által változnak egy „egyenlő és aktív reciprocitás folyamatán keresztül”.³¹ E folyamat vizsgálatával válik megismerhetővé, hogy az értelmezés a két partner történelmi látásmódjának kölcsönhatásán keresztül hogyan is teremti meg a tulajdonképpeni társadalmi valóságot, és hogyan hat egymásra az interpretáció irányítását célzó alapvető konfliktusban a történész hivatásos ideológiája (professional ideology) és a közlőnek a közösség értékrendjét tükröző ideológiája (public ideology). Az oral history-történésznek éppen ezért nagy körültekintéssel kell eljárnia a kérdések megfogalmazásánál, hogy saját történészi preconcepciója, előzetes értelmezése miatt a kérdés ne legyen egyben az első interpretáció is, mert ezzel lehetlenné teszi egy olyan, végső soron közös értelmezési keret létrehozását, mely nélkül lehetetlen egymásra találnia a két félnek.

Az oral history narratívum és – elkerülhetetlenül – elemzés is egyben. Az elbeszélő elemzése az általa elmondott történetbe ágyazódik, a történész elemzése a feltett kérdésekbe. A klasszikus narratívum, melyben az elbeszélő a narratív sémáknak megfelelően konstruálja tanúvallomását, meglehetősen ritka, a kérdező nem segíti ezt – éppen ellentétesen cselekszik, amikor kérdéseivel megtöri azt. Az interjú készítőjének szerepe jellemző módon éppen a narratívum számos narratívára való széttördeléséből áll. Az oral history-interjú nem szakadatlan történet, hanem az elemzés és dekonstrukció tárgya. A közlő által használt történelmi nyelv a narratívum nyelve, formája a történet. A történelem nyelve, melyet a kérdező használ – az elemzés nyelve, formája a kérdés. Mindkettő sajátos teleológia szerint működik, s ezeket megfejtve közelebb juthatunk azokhoz a módokhoz, ahogy a felek irányítani próbálják az interjút s ezzel az értelmezést is.

A tanúvallomások értékeinek vizsgálata kapcsán elkerülhetetlenül szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy vajon milyen mértékig lehetséges a múlt pontos felidézése. E tekintetben különös jelentőséget kap az egyéni emlékezet jellemzőinek és határainak megismerése.³² Úgy tartják, az ember kétszer hal meg. Egyszer biológiai értelemben, másodszor pedig, amikor meghal az utolsó ember is, aki még emlékezett rá. Az oral history-kutatásoknak sajátos időbeli korlátot szab az emberélet lehetséges hossza, az a két-három nemzedéknyi, a rómaiak által saeculumnak hívott, nagyjából 80 esztendő, ami behatárolja egy ember és kora egyedi összefonódásának, tapasztalatainak, szociális-kulturális viszonyainak közvetlen megismerhetőségét. Ennek a saeculumnyi határidőnek a fele, nagyjából 40 esztendő ugyanilyen fontos határérték. *Jan Assmann* kiemelten fontosnak tartotta ezt az időtartamot, amikor a valamely történelmi eseményt átélte, személyes emlékekkel bíró lehetséges tanúságtevők emlékeit még megosztani képesek és képesek a következő generációval. Egy-egy generáció végső eltűnése az adott nemzedéki emlékezet eltűnésével jár együtt, vagyis

³⁰ Grele: *Movement without aim*, 43.

³¹ Grele, Ronald J.: *History and the Language of History in the Oral History Interviewing*. In: McMahan, Eva M. (ed.): *Interactive Oral History Interviewing*. New Jersey, 1994. 4.

³² E problémakörnek az itt találhatónál részletesebb összefoglalását adja Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 125–142.

egy – koruk által meghatározott – csoport kommunikatív emlékezetének megszűntével, melynek bizonyos szempontok alapján fontosnak ítélt részletei immár a történelem hivatalos hagyományaként élnek tovább, a társadalmi emlékezet olyan sajátos fajtájaként, mely egy teljesen absztrakt idő- (durée artificielle), tér- és eseményfelfogás szerint helyezi el az – ebben a formában senki által át nem élt – eseményeket.³³ Az oral history során a történész célja ezzel ellentétben egy olyan típusú emlékezet megszólaltatása, mely a közelmúlt eseményeihez közvetlenül kötődő, biografikus emlékezés. A tankönyvekben leírt, elvont és az eseményeket alakító vagy egyszerűen csak átélt személyektől független történelemmel szemben ez az emlékezés csakis különböző függőségi viszonyok figyelembevételével értelmezhető. Ezek közül a legmeghatározóbbat, az emlékezés – kollektív jellegéből adódó – társas interakcióktól való függőségét, az „emlékezet társadalmi kereteit” Maurice Halbwachs tárta fel először *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Az emlékezet társadalmi keretei, 1925) című könyvében, megerősítve a történelem és az élő emlékezet közti episztemológiai különbségtétel jogosságát.³⁴ A történelem ott lép működésbe, ahol a múltat többé nem tartják emlékezetben. Halbwachs megfogalmazásában „a história számára voltaképpen az a múlt, ami kizorul az aktuálisan létező csoportok gondolkodásának terepéről. ... ki kell várnia, amíg elenyésznek a hajdani csoportok, elcsitul a gondolkodásuk, és kihuny az emlékezetük, hogy azután nekiveselkedhessen rögzíteni a tényeknek azt a képét és sorrendjét, amelynek megőrzésére egyedül ő hivatott.”³⁵

Emlékezettel csak az egyén rendelkezik, hiszen az emlék önmagában a társadalmi környezettől függetlenül létezik, de az emlékezés maga csak kollektív produktumként létezhet. Az emlékezés kollektív és rekonstruktív – a csoport és az egyén szintjén is. Általa nem a múlt valósága őrződik meg, csak ami a mindenkori vonatkozási keretek között releváns, és így a közösség számára rekonstruálható. „Az emlékezésnek nincsenek tiszta tényei” – idézi Assmann Hans Blumenberg filozófust. Az emlékek az értékek és normák változásának megfelelően torzulhatnak, átalakulhatnak, vagy éppen kieshetnek egy közösség emlékezetéből. Peter Burke az emlékezés társadalomtörténetéről gondolkodva a múlt, az emlékek és a felejtés használhatósága mellett a közös emlékek átadásának lehetséges módjait és azok időbeli változását vizsgálja. A társadalmi emlékezet átadásának tradicionális médiuma a szóbeli hagyomány (oral tradition), amit azonban meg kell különböztetnünk az oral historytól.³⁶ Ehhez Vansina munkája³⁷ adja meg a kulcsot, akinek elévülhetetlen érdeme volt abban, hogy – miközben kutatásai során sikerrel alkalmazta és elfogadottá tette az oral history-módszert –, a rankei alapokon álló történészek által sokáig par excellence történelem nélkülinek tekintett afrikai országok lakosairól kiderüljön, rendelkeznek történelmi tudattal, országuk pedig történelemmel, melyet az írásbeliség hiánya ellenére életben tartott a szóbeli hagyomány. Ez utóbbi tehát nem más, mint a közösség kollektív emlékezetében szilárdan megtapadt emlékek verbális átadása egyik generációról a másikra. Ez időt és komoly mentális erőfeszítést kíván. Felismerését a visszaadás szó szerinti és „fagyott” – vagyis mereven rögzített szerkezetű – formája teszi lehetővé. Vansina azonban maga is beismeri a hagyomány felhasználhatóságának korlátozottságát a történelmi adatok utáni kutatásban azzal a kijelentésével, miszerint az orális kultúrák – a „sodródó szakadékok” megelő-

³³ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999.

³⁴ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 132–141.

³⁵ Halbwachs, Maurice: *La mémoire collective*. 1950. (hagyatéki mű); idézi: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 41.

³⁶ Burke, Peter: *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio, 12. évf. (2001) 3. sz. 4.

³⁷ Vansina, Jan: *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. Chicago, 1965.

ző, tehát a közelmúlt előtti időszak, genezisre és dinasztikus történetekre jellemző struktúrálatlan idősíkjaira vonatkozóan – „strukturális amnéziában” szenvednek, ami arra kényszeríti őket, hogy az emlékezet behatároltságának megfelelően szelektívek legyenek. Ennek megfelelően hangsúlyozza ő is minden fellelhető forrás felhasználásának és szembesítésének fontosságát. Ezekkel szemben az oral history-kutatások által túlnyomórészt felhasznált személyes visszaemlékezések során a történész az egyén saját tapasztalati horizontját igyekszik feltérképezni, és a közlő közvetlen élettapasztalataiból építkező bizonyítékot hoz létre az interjúval. Ezeknek az információknak a jelentős része nem adódik tovább generációról generációra, talán csak családtörténeti momentumként. A formai azonosság pedig akár ugyanazon személy megismételt visszaemlékezései között sem képzelhető el.

Az emlékezés alapvetően rekonstruktív jellegének megfelelően – ahogy a történészek újraírják a történelmet újabb és újabb bizonyítékok beépítésével – az egyének a velük történt friss események hatására újraértékelik múltbéli döntéseiket és cselekedeteiket, hogy élményeiknek, tapasztalataiknak új értelmet adjanak. A visszaemlékezéseknek ez az inherens tulajdonsága teszi sok történész számára elfogadhatatlanná az oral history-források felhasználását. Holott ez a folyamatos reflexió nem teszi érvénytelenné az emlékezést, amíg a történész tisztában van a változást okozó eseményekkel, és számításba tudja venni azok hatását. Ehhez természetesen a történésznek más tudományágak analitikai eszközkészletét is fel kellene használnia. A Passerini által már említett kulturális megnyilatkozási formák részeként fedezhetünk fel egyes mitikus archetípusokat a tanúvallomások lehetséges tudatalatti jelentéstartományát vizsgálva. Ezek kulturális beágyazottságának feltérképezésénél, azoknak a szimbólumrendszereknek és sémáknak a felderítésénél, melyek segítségével az emberek leképezik maguknak a velük történt eseményeket, nyújthat segítséget például a pszichoanalitikus elemzés. E szempontból példaértékű Passerini egy másik vizsgálata, melyben azt elemzi, hogyan hatnak mindennapjaink részeként a közösségek emlékezetére és identitására a mítoszok, s milyen kapcsolat állítható fel a mítosz és a történelem között.³⁸ Három alapvető kapcsolódási pontra hívta fel a figyelmet. Az olaszországi Fiat-mítosz elemzése kapcsán rámutatott a Roland Barthes által megfogalmazott elidegenedési folyamatok érvényességére az oral history-történetekkel, vagyis a személyes emlékekkel kapcsolatban is. Az oral history-kutatás segíthet felbecsülni e kulturális jelenségek előnyeit és hátrányait; bemutatni kiegyensúlyozó és kompenzáló szerepüket az egykori munkahelyüket vagy valaha megbecsült képességeiket veszítő emberek számára. Másrészt Passerini vizsgálja – az Olaszországban tevékenykedő baloldali terroristanók élettörténeteit elemezve – az egyes kulturális ikonok képzeletbeli világának érvényességét mindennapos döntéseinkben, aktív szerepét sok esetben éppen a valóság elhárításában. A mítosz és történelem harmadik kapcsolódási területének pedig annak a történelemnek a megvalósulását tekinti, mely egy általánosabb, de egyúttal archetipikusabb mítoszként kel életre. Vagyis – mondja Passerini – a történelem jelen eseményei „csupán reflexiók” lennének „egy örök mitológiai tapasztalatra”³⁹. Ennek alapján igyekszik bemutatni, hogy az 1968-as olaszországi diák-megmozdulások kapcsán hogyan sugárzott ki a kollektív tudatalatti *puer aetenu*s, és manifestálódott egy antipatriális és hagyományellenes mozgalomban.

Az emlék „megtapadását”, tartósságát és jelentőségét több tényező is befolyásolhatja. Így a személyes érintettség, az érdeklődés vagy az emlékezőnek az adott eseményben, szituációban elfoglalt helyzete. Nem mindenkiben alakul ki tiszta kép arról, amit átélt, vagy

³⁸ Passerini, Luisa: *Mythbiography in oral history*. In: Thompson, Paul – Samuel, Raphael (eds.): *The Myths We Live By*. London, 1990. 48–60.

³⁹ Passerini: *Mythbiography in oral history*, 56.

érti meg tökéletesen annak jelentését, jelentőségét. Egy embernek időre van szüksége ahhoz, hogy rálátása legyen az eseményekre. E rálátás és értékelés preferenciáit szabja meg a csoport, az „emlékezetközösség” a maga kulturális értékrendszerével. Ez a közbeszédben megnyilvánuló értékrendszer gyakran annyira hatása alá vonhatja a csoport tagjait, hogy az ennek függvényében létrejövő emlékezet egyes elemeit, még ha személyesen át sem élte – vagy éppen másképp élte meg –, *igazságnak* fogadja el, és sajátjaként használja fel emlékeztetésekor. Egy adott közösségnek – például egy tornádó vagy szökőár túlélőinek – lehetősége van egy-egy esemény emlékének elmélyítésére, megőrzésére. De ha egy esemény emlékezte irrelevánssá válik a társadalom számára, akkor menthetetlenül elvesz a kollektív emlékezetből. A felejtés hatásmechanizmusa, az egyén és a közösség szintjén megmutatkozó kollektív amnéziára szintén Halbwachsnak az emlékezet társadalmi meghatározottságát hirdető elmélete adott először elfogadható magyarázatot. Ennek politikailag motivált hazai esettanulmányát pedig György Péter írta meg az 56-os forradalom utáni kádári manipulációkat számba véve.⁴⁰

Az oral history-történésznek tudnia kell, hogy az interjú alanya milyen kapcsolatban állt az eseményekkel. Mérlegelnie kell a tanúvallomások hitelességét, s hogy mi torzíthatta esetleg már eredeti észlelésüket. Milyen későbbi események miatt értékelhették át vagy éppen felejtették el a közlők a kérdéses történeteket? Mekkora az eltérés a hivatalos dokumentumokkal, és vajon mivel magyarázható a mutatkozó diszkrepancia? Ezek a megfontolások nem érvénytelenítik a tanúvallomást, hanem segítenek a történésznek a rögzített információk értékének felbecslésében. „A közvetlen résztvevők emlékei túlságosan értékesek a történeti kutatóknak, semhogy figyelmen kívül hagyhatnák őket. Az interjúkészítőknek tisztában kell lenniük az emlékezet sajátosságaival, szakértő módon kell alkalmazniuk ennek feltárására hivatott módszereiket, az emlékezet korlátjainak tudatában és annak értékeire való nyitottsággal.”⁴¹

Egy társadalmon belül számos „emlékezetközösség” létezhet eltérő múltfelfogással, különböző múltra vonatkozó preferenciákkal. A társadalmi identitások sokféleségéből adódóan „több versengő, alternatív emlékezet létezik egymás mellett”.⁴² S ezek egyedi rajzolata teszi unikálissá az egyén emlékeztetét.

Vitatott és vitathatatlan érdemei és előnyei az oral historyt a történetírás egyik leginnovatívabb irányzatává formálták. Alkalmazhatóságának területei a társdisciplínák és a történelem témakörében szinte kimeríthetetlenek. E kutatási területek felsorolása nem lehet – már csak terjedelmi okokból sem – e tanulmány feladata.⁴³ Belátható azonban, hogy a kortárs történeti megismerést célzó történeti munkák esetében akár a mára már klasszikusnak számító témák – politikatörténet, diplomáciatörténet –, akár az eddig jórészt dokumentálatlan társadalmi csoportok, szubkultúrák úttörő jellegű bemutatásáról van is szó,

⁴⁰ „A múlt soha nem passzív és véglegesen lezárt történet. Ott rejtőzködik a periférián a gyökeres változás lehetősége, amikor a kollektív emlékezet kánonja új normák szerint rögzül” – fogalmaz György. György Péter: *Néma hagyomány*. Budapest, 2000. 15.

⁴¹ Ritchie: *Doing Oral History*, 14.

⁴² Burke: *A történelem mint társadalmi emlékezet*, 15.

⁴³ Maga Thompson ad kiváló tematikai áttekintést az 1988-ig világszerte folytatott kutatások eredményeiről sokat idézett könyve egyik fejezetében. Thompson: *The Voice of the Past: Oral History*, 22–44. Az utána következő tíz év eredményeiből nyújt bőséges válogatást Perks, Robert – Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. Kovács András pedig a hazai, a rendszerváltás időszakában megjelent történeti interjúköteteket gyűjtötte össze cikkében. Kovács András: *Szóról szóra*. BUKSZ. 4. évf. (1992) 1. sz. 88–94.

a szóbeli források felhasználása nélkülözhetetlen. Igaz, az emberi emlékezet kimeríthetlenségéből adódóan az oral history-interjúk mindig folytathatók, s ezért azok a történeti munkák, melyek szóbeli forrásokat is használnak – a források természetéből adódóan – befejezetlenek, de azok, amelyek kizárják az oral history-forrásokat – ahol pedig elérhetők lennének –, mindenképpen töredékesek maradnak.

Az oral history-kutatások s ezek eredményeire (is) építő munkák az emberi élet autentikus tanúságtételeinek felhasználásával a társadalom eddig hallgatásra ítélt csoportjainak a történeti kutatásba való beemelésével, illetve a hivatalos feljegyzések, levéltári dokumentumok ellenőrzésével, kiegészítésével fontos hégzagpótló funkciót töltenek be, egy árnyaltabb, teljesebb történeti megismerést téve lehetővé. De az oral historynak van egy másik, hasonlóan fontos célkitűzése is, ami komoly kihívást jelent az akadémikus történetírói tradícióval szemben, s amely leginkább túlmutat a hagyományosan a történetírásnak tulajdonított funkciók körén. A szubjektív bizonyítékok felhasználásával nem pusztán *előbbé* próbálja tenni a történelmet, hanem a múlt megismerésének és vizsgálatának lehetőségét a közösség tagjainak kezébe visszahelyezve, *élővé* kívánja tenni azt a hétköznapi emberek számára, megerősítve őket abban, hogy e történelemnek maguk is formálói.

Ahogy Portelli Luisa Passerinit idézve rámutat: az oral history az a terület, ahol „a kortárs világ két alapvető folyamata, a demokrácia iránti igény és a szubjektivitás irányába történő elmozdulás” találkozódik, hogy hirdesse mindenki „jogát az önéletrajzhoz”, mint olyan „lehetőséghez, mely által az emberek elbeszélhetik önmaguk történetét, s jelentőséget adhatnak életüknek és történetüknek”.⁴⁴ Ennek megfelelően törekszik az oral history a történetírás tematikai horizontjának kitérítésével párhuzamosan egy demokratikusabb történetírás megvalósítására is, hogy minden egyes elbeszélő narratívájának egyenlő jogosságát és fontosságát tekintve alapelvének, úgy teljessédjön ki – ahogy annak idején Gould elképzelte –, mint a hétköznapi emberek társadalomtörténete.

⁴⁴ Portelli: *The battle of Luigi Trastulli and other stories*, 58.

PAUL THOMPSON

Történelem és közösség

Végső soron mindenfajta történetírás társadalmi célkitűzéseken alapul. Ezért hagyták az utókorra a múltban a történelmet a szóbeli hagyomány és az írott krónikák útján, ennek köszönhető, hogy ma közalapítványok támogatják a hivatásos történészeket; hogy a gyermekeknek történelmet tanítanak az iskolákban; hogy virágzanak az amatőr történész körök; és ezért lehetséges, hogy a történelmi tárgyú, népszerűsítő könyvek keresettségüket tekintve a bestsellerek közé számítanak. Néha ez a bizonyos társadalmi cél elhomályosul. Néhány kutató távoli problémákkal kapcsolatban végez aprólékos, tényfeltáró munkát, gondosan elkerülve még a lehetőségét is, hogy valamilyen átfogóbb értelmezésbe vagy időszerű vitába kelljen bonyolódnia, és ragaszkodik a csupán önmagáért való tudásanyag felhalmozásához. Van ebben valami nagyon hasonlatos napjaink nyájas, kellemes turizmusához, mely úgy tekint a múltat, mintha csak egy újabb külföldi ország lenne, ahová elmenekülhetünk: épületek és tájak öröksége, amelyre olyan gondosan ügyelnek, hogy szinte már embertelenül kényelmessé vált, megtisztítva a társadalmi szenvedésektől, nélkülözéstől, kegyetlenségtől és a konfliktusoktól, egészen addig a pontig, amikor már egy rabszolgatartó ültetvény is pozitív élménnyé válhat. Mindketten vigyáznak külső beavatkozástól mentes bevételeikre, és cserébe nem jelentenek kihívást a fennálló társadalmi rendszerre nézve.

A másik véglet, amikor a történetírás társadalmi célzatossága nagyon is szembeötlő: amikor egy háború vagy hódítás, területfoglalás, forradalom és ellenforradalom, vagy egy osztály, esetleg faj többiek feletti uralmának jogosságát próbálják alátámasztani vele. Ahol ehhez még nincs kész történelem, ott teremtenek, kreálnak egyet. Dél-Afrika fehér urai a városi feketéket törzsiekre és „anyaországiakra” osztották; a walesi nacionalisták walesi kelta irodalmi és dalosversenyeken gyülekeztek; a kulturális forradalom arra ösztönözte a kínaiakat, hogy kialakítsák a széles néprétegek harcának új, „négy történetét”; a radikális feministák az anyai ösztönök nélküli anyák után kutatva figyeltek föl a szoptatós dajkaság történetére. E két szélsőség között számos más többé-kevésbé nyilvánvaló célkitűzés létezik. A politikusok számára például a múlt a felhasználható szimbólumok egész tárházát jelenti: birodalmi győzelmeket, mártírokat, Viktória-kori értékeket, éhségmeneteket. És szinte ugyanilyen beszédese a történelem publikus bemutatásában megmutatkozó hiányok, elhallgatások is: a Trockij-t övező hallgatás a Szovjetunióban, a náci érával kapcsolatban Nyugat-Németországban vagy az algériai háborút illetően Franciaországban.

A hétköznapi emberek a történelmen keresztül próbálják megérteni a saját életükben megtapasztalt felfordulásokat és változásokat: a háborúkat; a társadalmi átalakulásokat, mint amilyen a fiatalok helyzetének megváltozása; a technikai változásokat, mint például a gőzgépek idejének leáldozása; vagy az olyan jelenségeket, mint az egyének új közösségek felé irányuló migrációja. A családtörténet különösen alkalmas arra, hogy valakiben azt a biztos érzést keltse, hogy életpályája akár még az egyén halálán túlmutatóan is megfogható. Egy falu vagy egy város a helytörténeten keresztül kereshet magyarázatot önön változó arculatára, és az újonnan érkezők személyes történeti tudásuk segítségével gyökeret ereszthetnek egy új helyen. Az iskolában tanított politika- és társadalomtörténet segítségével a gyerekek megérthetik és elfogadhatják azt a folyamatot, amely során az álta-

luk éppen megélt politikai és társadalmi rendszer kialakult, és azt, hogy a különböző erők és konfliktusok hogyan játszottak és játszanak ma is szerepet ebben a fejlődésben.

Az *oral history* kihívása részben éppen a történelem lényegbevágó társadalmi célzatosságával áll kapcsolatban. Ez az alapvető oka annak, hogy miért érdekel annyira néhány történészt, és miért ijeszt meg másokat. Valójában az *oral history*-tól való félelem alaptalan. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a hivatásos történészek által történeti forrásként felhasznált interjúk időtállóak, és tökéletesen megfelelnek a tudományos elvárásoknak. Az amerikai gyakorlat meglehetősen tisztán mutatja, hogy az *oral history* módszere általánosan alkalmazható társadalmilag és politikailag is konzervatív értelemben éppúgy, ahogy akár a fasiszmussal való szimpátiáig is vihető, mint például John Toland *Adolf Hitler* című portréjában (New York, 1976).

Az *oral history* nem feltétlenül a változás eszköze; ez elsősorban alkalmazásának szellemiségétől függ. Mindazonáltal bizonyosan felhasználható a történetírás tartalmának és céljának átforgatásához. Alkalmas arra, hogy megváltoztassa a történet szemlélet fókuszát, és a történeti kutatások új, lehetséges területeit tárja fel; ledöntheti a tanárok és diákok, generációk, oktatási intézmények és a külvilág között meglévő korlátokat. És a történetírás folyamata során, akár könyvekben, múzeumokban, rádióban vagy filmben, visszaadhatja – saját szavaikon keresztül – a központi helyet azoknak az embereknek, akik részt vállaltak a történelmi folyamatokban és megtapasztalták a történelmet.

A 20. századig a történet szemlélet lényegileg politikaközpontú volt: a hatalomért folytatott harc dokumentációja, amelyben az átlagemberek életének, a gazdaság vagy a vallás működésének kevés figyelmet szenteltek, eltekintve az olyan nagyszabású krízisektől, mint amilyen a reformáció, az angol polgári forradalom vagy a francia forradalom volt. A történelmi időt uralkodók és dinasztiák szerint osztották fel. Még a helytörténet is inkább a járássok és egyházközségek adminisztrációjával foglalkozott, mintsem a közösség vagy az utca mindennapi életével. Ez részben azért volt így, mert a történetírók, maguk is adminisztratív és kormányzó réteghez tartozva, ezt tekintették a legfontosabbnak. Nem alakult ki bennük érdeklődés a dolgozó osztályok iránt, hacsak azok nem okoztak különösen sok problémát; és – lévén férfiak – nem keltették fel kíváncsiságukat a nők életében bekövetkezett esetleges változások sem. De még ha akartak is volna egy másfajta történelmet írni, egyáltalán nem lett volna egyszerű, mert a történetírás nyersanyagait, a dokumentumokat olyan emberek őrizték vagy éppen pusztították el, akik velük megegyező értékrendet vallottak. Minél személyesebb, lokálisabb vagy magánjellegűbb volt egy irat, annál kisebb valószínűséggel maradhatott fenn. Az egész hatalmi struktúra egy hatalmas adatrögzítő gépezethez volt hasonlatos, amely a múltat a saját képére formálta.

Ez igaz maradt a helyi levéltárak létrehozása után is. Születési és házassági bejegyzéseket, tanácsi jegyzőkönyveket, a szegények segélyezésére és jólétére vonatkozó adminisztrációt, nemzeti és helyi újságokat, tanári naplókat – mindenféle hivatalos feljegyzéseket tárolnak garadával. Általában fellelhetők egyházi leltárak, elszámolások és más könyvek is nagy magánvállalatokról, nagybirtokokról és néha még az uralkodó, földbirtokos osztály tagjainak magánlevelezése is. De a dolgozó osztály férfiainak és asszonyainak megszámlálhatatlan képeslapja, levele, naplója és más múltó megnyilatkozása vagy a kistulajdonosok, a sarki fűszerezések, kisbirtokosok papírai közül nagyon kevés maradt fenn.

Következésképpen, még ha a történetírás horizontja tágult is, érdeklődése továbbra is a politikára és az adminisztrációra koncentrált. Ahol figyelme az átlagemberre is kiterjedt, általában csak mint valami hivatalos összeírás statisztikai aggregátumait tekintette őket, amelyek korábbi adminisztratív felmérésekből eredtek. Így aztán a gazdaságtörténetet há-

rom forrástípust felhasználva alkották meg: a bérek, az árak és a munkanélküliség rátáinak összegzéseiből; a gazdaságba történt nemzeti és nemzetközi politikai beavatkozások és az ezekből származó információk alapján; és a különböző szakmákkal és iparágakkal foglalkozó tanulmányok segítségével, amelyek azonban csak a nagy és sikeres vállalatok egyéni vállalkozásokra vonatkozó feljegyzéseiből indulhattak ki. A munkásokkal foglalkozó történetírás hasonlóképpen sokáig olyan tanulmányokra épített, amelyek egyrészt a dolgozó osztályok és az állam közötti kapcsolatot dolgozták fel, másrészt a szakszervezeteknek és a munkásosztály politikai szervezeteinek sajátságos, de lényegét tekintve intézményes feljegyzéseit elemezték. És elkerülhetetlenül a nagyobb és sikeresebb szervezetek azok, amelyek általában feljegyzéseket hagytak maguk után vagy megírástak saját történetüket. A társadalomtörténet továbbra is a törvényalkotás és igazgatás olyan folyamataira koncentrál, mint például a jóléti állam felemelkedése; vagy olyan aggregát adatok gyűjtésére, mint a népességszám, a születési ráta, a házasságkötés ideje, a háztartás és a családszerkezet. Az újabb történeti szakirányok közül a demográfia szinte kizárólag csak aggregálással foglalkozik. Eltekintve néhány ambiciózus, de rosszul felmért próbálkozástól, amelyek utat kívántak nyitni az érzések és emóciók története felé, a családtörténet is a társadalomtörténet konvencionális irányzatai felé hajlik. És a legutóbbi időkig a nők történetére vonatkozó kutatások is leginkább a politikai egyenlőségért és mindenekfelett a választójogért folytatott politikai harcra koncentráltak.

Természetesen az itt említett valamennyi területen vannak jelentős kivételek, amelyek azt bizonyítják, hogy a már meglévő forrásokra alapozva is lehetséges más megközelítés. S még figyelemreméltó mennyiségű kihasználatlan személyes és mindennapos információ létezik, akár a hivatalos feljegyzések között is – mint például a bírósági jegyzőkönyvek –, amelyeket fel lehetne használni az eddigiektől eltérő módon. A történetírás tartósnak mutató mintái feltehetően a szakma többségének prioritásait tükrözik – még ha ez többé már nem is az uralkodó osztályé – a bürokrácia, az államhatalom, a tudomány és a statisztika korában. Mindazonáltal továbbra is igaz, hogy nagyon nehéz feladat és különös leleményességet kíván a meglévő dokumentáris forrásokra támaszkodva bármilyen, az eddigitől eltérő jellegű történetírás művelése. Jellemző a szituációra, hogy E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* (1963) és James Hinton *The First Shop Stewards' Movement* (1973) című munkája nagymértékben a korai 19. században, illetőleg az I. világháborúban foglalkoztatott, fizetett állami informátorok adataira támaszkodik. Amikor a szocialista országok történészei történetírói munkájuk során a kormány kémeinek jelentéseire vannak utalva, különösen szembeötlők a korlátok. Sajnos a sírkövekkel nem lehet interjút készíteni, de – legalábbis az I. világháborús időszakra és a 19. század végére visszamenően – az *oral history* használata gazdag és változatos forrást kínálhat a kreatív történész számára.

Ha az emberi élettapasztalatok egyszer történelmi „nyersanyagként” felhasználhatókká válnának, az egészen biztos új dimenzióval gazdagítaná a történetírást. Jellemzőit tekintve az *oral history* a megjelentetett önéletrajzokhoz hasonló forrásként használható, azoknál azonban sokkal átfogóbb jellegű. A publikált önéletrajzok túlnyomó többsége a politikai, társadalmi és intellektuális vezetők szűk csoportjától származik, és még ha a történész elég szerencsés is lenne ahhoz, hogy olyan önéletrajzot találjon, amely térben, időben és társadalmi csoport szerint is éppen megfelelne az ő kutatásainak, az valószínűleg egyáltalán nem vagy csak nagyon kis mértékben fordítana figyelmet arra a kérdésre, amivel ő foglalkozik. Az *oral history*-ra alapozó történészek ezzel szemben pontosan azt választhatják az interjú alanyának, akire kíváncsiak, és azt kérdezhetik tőle, ami érdekli őket. Az interjú

ugyanakkor olyan írott dokumentumok és fotók feltárására is lehetőséget ad, amelyeknek máshogy nem bukkanhatnánk a nyomára. A tudósok világának határai már nem csupán a régi katalógusokat lapozgatott kötetekig terjednek. Az *oral history*-történészek ma már egyszerűsre és könyvkiadók fejével is gondolkodhatnak: átgondolva, hogy milyen evidenciára van szükségük, felkutathatják és megszerezhetik azokat.

A történettudomány legtöbb létező válfaja számára ezen új megközelítés legfontosabb eredménye az, hogy új típusú bizonyítékok felhasználását teszi lehetővé. A munkásosztály politikatörténetével foglalkozó történészek egymás mellé helyezhetik a kormány vagy a szakszervezetek központjainak kijelentéseit a köznép hangjával – szenvtelenül és harcos metódusban is. Nem lehet kétséges, hogy ez a múlt valósághűbb rekonstrukcióját szolgálhatja. A valóság összetett és sokoldalú, és az *oral history* alapvető érdeme, hogy a legtöbb forráshoz mérten sokkal tágabb teret biztosít a lehetséges álláspontok eredeti sokszínűségének felelevenítésére. De ez az előny nem csak a történetírás szempontjából fontos. A legtöbb történész hallgatólagosan vagy nyíltan ítéletet alkot. Természetesen, hiszen a történetírás társadalmi célja megkívánja a – jelenhez közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó – múlt értelmezését. A modern idők hivatásos történészeinek társadalmi üzenetei kevésbé nyíltak, mint Macaulayé vagy Marxé voltak, lévén a tudományos elvárások mostanra már összeegyeztethetetlennek tűnnek a nyílt elfogultsággal. De a társadalmi üzenet általában jelen van, még ha csak rejtve is. Meglehetősen könnyű feladat a történész számára, hogy figyelmének és érdeklődésének javát általa csodált társadalmi vezetőkre fordítsa, anélkül hogy saját, közvetlen véleményét megfogalmazná. Mivel a legtöbb fennmaradt feljegyzés a felsőbb hatalom álláspontját tükrözi, nem meglepő, hogy a történelem ítélőszéke általában a mindenkor hatalmi tényezők bölcsességét igazolja. Az *oral history* ezzel szemben egy sokkal becsületesebb tárgyalásra ad lehetőséget: most már a nem kiváltságos, alsóbb osztályokból és a legyőzöttekből is megszólaltathatnak tanúkat. A múlt rekonstrukciójának sokkal realisztikusabb és korrektebb módszerét kínálja, s ezzel kihívást jelent az általánosan elfogadott interpretációk számára. S ekképpen az *oral history* radikális hatással van a történelem társadalmi üzenetének egészére.

Ugyanakkor a történelem legtöbb ága számára az *oral history* egyfajta nézőpontváltást is magában foglal. Így a neveléstörténész a gyermekek és hallgatók tapasztalataival is foglalkozni kezd, nemcsak a tanárok és tanfelügyelők problémáival. A hadsereggel és a tengerészettel foglalkozó történészek túltekinthetnek a stratégiával és felszereléssel foglalkozó parancsnoki szinten, a más rangúak, illetve a tengerész legénység körülményeit, rekreációját és morálját vizsgálva. A társadalomtörténész a hivatalnokoktól és politikusoktól a szegény rétegek felé fordulhat, és megvizsgálhatja, hogy a szegények milyennek látták például a jótékonysági biztost, és hogyan élték túl annak visszautasításait. A politikatörténészek a szavazót otthonában és munkahelyén érhetik utol. És remélhetőleg megismerhetővé válnak még azok a konzervatív munkásosztálybeliek is, akik nem hagytak hátra olyan újságokat vagy szervezeteket, amelyeket vizsgálni lehetne. A gazdaságtörténészek társadalmi tényezőkként és munkájukat végző egyénekként egyszerre vizsgálhatják a munkáltatót és a dolgozót is, és így közelebb kerülhetnek az egyes tipikus gazdasági folyamatok sikerességének vagy ellentmondásainak megértéséhez.

Néhány területen az *oral history* nem csupán fókuszeltolódást eredményezhet, hanem fontos, új kutatási területek feltárását is. A munkássággal foglalkozó történészek számára például először válik lehetővé, hogy beható tanulmányokat készítsenek a férfi és női munkások szervezetlen tömegeiről, a munkavégzés mindennapos tapasztalatáról és annak a családra és a közösségre gyakorolt hatásairól. Tovább már nem kénytelenek azokra a szak-

mákra korlátozni figyelmüket, amelyek szervezetekbe tömörültek, vagy amelyek az adott korszakban a sztrájkok vagy a kiáltó szegénység miatt publicitást nyertek, és amelyeket hatósági vizsgálat alá vontak. Hasonlóképpen a várostörténészek a már kellően felderített problémakörökről, mint amilyenek a nyomornegyedek, áttérhetnek a városi társadalmi élet más tipikus formáinak vizsgálatára: a kisipari vagy piacvárosokéra vagy a középosztályi külvárosokéra, meghatározva a társadalmi elkülönülés, a szomszédok és rokonok közötti kölcsönös segítségnyújtás, a szabadidő eltöltése és a munkavégzés jellegzetes helyi mintáit. Belülről közelíthetik meg akár a bevándorlók csoportjainak történetét is – ez olyan szegmense a történelemnek, amely minden bizonnyal egyre fontosabbá válik majd Angliában, s amely mint szociális probléma szinte csak kívülről, külső szemszögből dokumentált. Ezek közül a lehetőségek közül jó néhányon – és még számos másikon is – a társadalomtörténészek is osztozhatnak: ide tartozhat például a munkásosztály szabadidő eltöltésének vagy kultúrájának vizsgálata; vagy a bűnözés tanulmányozása a gyakran felderítetlen és szociálisan mintegy megtűrt közönséges vadászó, a bolti vagy a munkahelyi tolvaj szemszögeiből.

Az *oral history* legjellemzőbb vonása mindazonáltal talán a családtörténetre gyakorolt átalakító hatása. Felhasználása nélkül a történész valóban nagyon keveset deríthet ki a hétköznapi család szomszédokhoz és rokonokhoz fűződő viszonyáról vagy a családon belüli kapcsolatokról. A férj és feleség szerepe a családban, a fiúk és lányok nevelése, érzelmi és anyagi konfliktusok és függőség, a fiatalok harca a függetlenségért, az udvarlás, a szexuális magatartás a házasságon belül és kívül, a fogamzásgátlás és a terhesség-megszakítás – idáig mindezek gyakorlatilag titkos, felderíthetetlen területek voltak. Az egyetlen lehetőség az aggregált statisztikákból, illetve néhány – általában részrehajló – megfigyelőtől származó adatgyűjtés volt. Michael Andersonnak az így létrejött szűkös történeti eredményeket összefoglaló nagyszerű elméleti tanulmánya, a *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire* (1971) csupán egy aszimmetrikus, üres keret. Az interjúk használatával mostanra lehetségessé vált egy – az elmúlt 90 évre vonatkozó – sokkal teljesebb családtörténet megalkotása, és az idők múlásának, a helyszínek cserélődésének, illetve az egyes életciklusoknak és a nemeknek megfelelő alapvető minták és változások meghatározása. Most először válik megvalósíthatóvá teljes egészében a gyermekkor történetének feldolgozása. És mivel a házimunkán, otthoni tevékenységen és az anyaságon keresztül a legtöbb nő életében a családot tekinthetjük elsődleges fontosságú tényezőnek, ugyanilyen fontos, hogy a nők történetének vizsgálatai is hasonlóképpen szélesebb körűvé válhatnak.

Az *oral history* az alsóbb néprétegekre vonatkozó új evidenciák bevezetésével, a történeti érdeklődés gyújtópontját megváltoztatva, új érdeklődési területeket megnyitva, eddig figyelmen kívül hagyott, lényeges társadalmi csoportok megismertetésével, eddig elfogadott történészi ítéleteket és feltevéseket megingatva egy mind erősödő átalakulási folyamatot indított el a történettudomány említett területein. A történetírás horizontja is szélesedett és gazdagodott, ugyanakkor társadalmi üzenete is megváltozott. Egyszerűbben fogalmazva, a történetírás demokratikusabbá vált. A királyok krónikája kibővült a hétköznapi emberek élettapasztalatával, életélményeivel. De van a változásoknak egy másik, hasonlóan fontos dimenziója is. Maga a történetírás folyamata is változik ugyanis a tartalom függvényében. A szóbeli bizonyítékok felhasználása áttöri a krónikaírók és hallgatóságuk, illetve az oktatási intézmények és a külvilág közötti korlátot.

Ez a változás az *oral history* kutatási módszerének alapvetően kreatív és kooperatív természetéből ered. Természetesen a már egyszer lejegyzett orális bizonyítékokat felhasználhatják a könyvtárban kutató magányos tudósok, mint bármilyen más típusát a dokumentáris forrásoknak. De ha ezzel megelégednénk, akkor a módszer egyik kulcsfontosságú

előnyét veszítenénk el: a rugalmasságát, azt a képességet, hogy éppen ott rögzítse a bizonyítékot, ahol az a leginkább releváns. Ha egyszer a történészek interjú készítésbe fognak, kikerülhetetlenül együtt kell dolgozniuk másokkal – legalább az informátoraikkal. És ahhoz, hogy valaki sikeres interjúkészítővé váljon, különböző készségek egész új sora szükségesek, ideértve az emberi kapcsolatokba való beleérzés képességét is. Némelyek szinte azonnal ráéreznek ezekre a képességekre, másoknak bele kell tanulniuk. De szemben az információk tanulásának és felhalmozásának folyamatával, amely a hivatásos történésznek előnyt biztosít a dokumentációs elemzés és értelmezés során, itt gyorsan elsajátítható mindaz, amitől hatásos riporterré válhat valaki. Így a történészek, gyakorlati kutatóként – míg számos fontos szempontból megőrzi a hivatásuk biztosította előnyöket – elszakadnak íróasztaluktól, s közvetlen emberi közegben folytatják a tapasztalatszerzést.

E jellemzői miatt az *oral history* különösen alkalmas gyakorlati, csoportos és egyéni hallgatói vállalkozások megvalósítására: iskolákban, egyetemeken, főiskolákon, felnőttképzésben vagy közösségi centrumokban. Bárhol művelhető. Az ország bármely részén bőséges az olyan témák választéka, amelyeket helyileg tanulmányozni lehet: egy helyi iparág vagy szakma története, egy adott közösség társadalmi kapcsolatai, a kultúra és dialektus, a családban bekövetkező változások, a háborúk és sztrájkok hatása és így tovább. Minden *oral history* program megvalósítható. Nagyon alkalmas annak bizonyítására, hogy a történeti kutatások közvetlen környezetünkre vonatkozóan is relevánsak lehetnek. Az iskolákban kifejlesztették azokat a programokat, amelyek a gyerekek saját családtörténetének feltárására irányulnak, s ez hatásos módszer arra, hogy közvetlen környezetüket összekapcsolják a távolabbi múlttal. A családtörténeti kutatásnak két további speciális pedagógiai érdeme is van. Segít egyfajta gyermekközpontú megközelítés kialakításában, mivel a program alapjaként a gyermekek saját családjukra és rokonságukra vonatkozó tudását, fotókhoz, régi levelekhez, dokumentumokhoz, újságkivágásokhoz és visszaemlékezésekhez való hozzáférhetőségét használja fel. A családtörténet hasonlóképpen ösztönzően hat a szülők különböző iskolai tevékenységekbe való bevonására is.

Egy gyermek családjá történetének feltárása talán a legegyszerűbb kutatási téma. Inkább csak az adott történeti probléma jelzésére, s nem annak megoldására alkalmas. Tapasztaltabb csoportok nagy valószínűséggel átfogóbb érdeklődésre számot tartó témákat választanak. Az oxfordi Corpus Christi College-ban például Brian Harrison hallgatóinak egy csoportját az iskolaszolgák történetének kutatására vette rá. Az iskolai dolgozók e különös csoportjának a munkáltatóik felé megnyilvánuló régimódi, hódolatteljes tisztelete, lojalitása, valamint hivatásuk pedantériája, modoruk és ruházatuk szertartásossága érthető módon zavarba ejti a mai hallgatók többségét. A munka eredményeként jobban megismerték az iskolaszolgákat – és vice versa –, ugyanakkor magának a történelemnek a jelentőségét is. Ahogyan egyikük megfogalmazta: „Egyformán fontosnak és érdekesnek találtam, ... hogy egészen közeli részletekben láthattam a társadalmi változások hatását ... azt, hogy a társadalmi környezetben bekövetkezett változások hogyan formálták át az életstílust, az értékeket és a kapcsolatokat egy tradicionális közösségen belül.”¹ Az interjúk okozta felfedezés érzésén keresztül a jelen környezet is élettel teli történeti dimenzióval gazdagodik, a múlt tudatosításával, amelyet nem csak megismerünk, de ily módon személyesen át is élünk. Ez különösen igaz azokra, akik újonnan érkeznek egy közösségbe vagy egy új kerületbe. Önmagában is érdekes dolog tudni, hogy az otthon körüli utcáknak és tereknek már volt valamifajta múltjuk azelőtt is, hogy valaki odaérkezett volna; egészen más azonban ré-

¹ Thompson, Paul: *BBC Archives. Oral History*, vol. 1. (1971) no. 2. 9.

szesülni az emlékezetben élő múltból, amely még mindig él a környék idős embereinek emlékeiben, egyes helyszínekhez fűződő szerelmi intimitásokból, egy adott utca szomszédjaira és otthonaira, egy adott üzletben folytatott munkára vonatkozó tudásból.

Ezek a ténydarabkák nem csupán felidéző jellegük miatt fontosak, de értékes történetírási nyersanyagként is felhasználhatók. Egyetlen diák számára is lehetségessé válik, hogy interjúk segítségével nyári szünidős programként történeti tudásunkat hasznosan kibővítsen – és olyan új forrásokat hozzon létre, amelyeket mások később felhasználhatnak. Csoportos kutatás esetén a lehetőségek természetesen kiszélesednek. Nagyobb számú interjú vehető fel, a levéltári kutatás hatékonyabb, a témaválasztás pedig merészebb lehet.

A csoportos munkának van néhány sajátosan jellemző vonása. Az oktatás területén általános verseny légköre helyett az intellektuális együttműködés szellemiségét kívánja meg. A magányos olvasás, vizsgák, előadások helyett az együttműködésen alapuló történeti kutatás lép előtérbe. A közös kutatás ugyanakkor közelebb hozza a tanárokat és a diákokat is, létrejöhet egy kevésbé hierarchikus kapcsolat, ami közvetlenebb kapcsolatot tesz lehetővé közöttük. Kölcsönösen függő viszonyba kerülnek egymással. A tanár a már meglévő források ismeretéből és azok lehetséges értelmezéséből eredő speciális tapasztalatait adhatja át, de rá van utalva a szervezést és részfeladatokat végző diákok támogató munkájára. Ennek során néhány hallgató nem remélt ügyességről tehet tanúbizonyságot. Nem feltétlenül a legjobb esszéíróból lesz a legjobb interjúkészítő – s nem feltétlenül a tanár lesz az. Sokkal kiegyenlítettebb helyzet alakul ki. De ugyanakkor, paradox módon, feloldva – vagy legalábbis felfüggesztve – a kutatás és a tanítás közötti konfliktust, lehetővé teszi a tanár számára, hogy szakmailag is fejlődjön. A csoportmunka kutatás és tanítás is egyben, szétválaszthatatlan keverékben, és ennek eredményeképpen mindkettőt hatásosabban lehet végezni.

Mindazonáltal a csoportos és az egyéni munka alapvető értéke ugyanaz. A hallgatók részesévé válhatnak az igazán értékes, kreatív történeti kutatás nyújtotta örömteli izgalmaknak és megelégedettségnek. Ugyanakkor személyes tapasztalatokat szerezhetnek az ilyen jellegű munka nehézségeiről is. Mint például amikor megfogalmaznak egy lehetséges elméletet, s aztán találhatnak néhány be nem illeszthető tényre, amelyeket nehéz megmagyarázni. Úgy találhatják, hogy azok az emberek, akikkel interjút vettek fel, nem illeszthetők be könnyen az előzetes olvasmányaik alapján felállított társadalmi típusokba. Olyan tényekre, emberekre vagy feljegyzésekre vannak rászorulva, amelyek kétségbeejtően bizonytalannak mutatkoznak. Szembesülniük kell a bizonyítékokkal kapcsolatos részrehajlás, ellentmondásosság és interpretáció problémáival. És mindenek felett vissza kell térjenek az írott történelem nagy sémáitól a kutatás alapjául szolgáló, már-már zavarbaejtően személyes emberi életekig.

A munka mindkét válfajára igaz az, hogy az oktatás folyamata megszokott intézményes menedékhelyeiről kívül kerül a világba. Ezzel tulajdonképpen mindkét érintett oldal nyer. Az interjú olyan eltérő korú és eltérő társadalmi osztályokba tartozó embereket hozhat össze, akik egyébként vajmi ritkán találkoznának, s így közelebb kerülhetnek egymáshoz. A diákokkal szembeni szélesen elterjedt ellenérzések többsége is azon alapul, hogy az emberek nagyon keveset tudnak arról, hogy mit is szeretnek és csinálnak ők valójában, és ezek a találkozások elősegíthetik a rájuk oly jellemző idealizmus és ugyanakkor felelősségteljes gondolkodás elismertetését. Egyszersmind bebizonyíthatják az egyszerű embereknek, hogy a történelem egyáltalán nem lényegtelen része életüknek. A tanárok és a diákok is tisztábban láthatják azt a képet, amely róluk él a szélesebb közvéleményben. Azáltal, hogy bepilantást nyernek informátoraik életébe, közelebb kerülhetnek olyan értékek megértéséhez,

amelyeket esetleg nem osztanak, s tisztelet ébredhet bennük a sajátjuknál jóval kevesebb társadalmi kiváltsággal rendelkező emberek bátorsága iránt.

Sőt, az interjú műfájának természetéből az oktatási intézmények és a külvilág, illetve a hivatásos történészek és a közönség között húzódó korlátok még alapvetőbb áttörése is következik. Hiszen a történész azért fordul az interjú készítéséhez, hogy tanuljon, meghallgasson olyan embereket, akik vagy azért, mert egy másik társadalmi osztályba tartoznak, vagy mert kevésbé tanultak, vagy mert idősebbek, valamiről többet tudnak nála. Maga a történelem rekonstruálása válik szélesebb alapokon nyugvó, együttműködési folyamatá, amelyben a nem hivatásosoknak döntő szerepet kell játszaniuk. A történetírás hallatlanul sokat nyer azáltal, hogy egymástól nagyon is eltérő embereknek biztosít központi helyet. És az idős emberek különösen sokat nyernek ezáltal. Egy *oral history* kutatási program nem csupán új társadalmi kapcsolatokhoz és néha hosszantartó barátságokhoz segítheti hozzá őket, de felmérhetetlen szolgálatot is nyújthat nekik. Az általában figyelmen kívül hagyott, gazdaságilag erőtlen időseknek méltóságot, célt kölcsönözhet a feladat, hogy életüket végiggondolva értékes információkat adhatnak át egy fiatalabb generációnak.

Ezek az *oral history* által lehetségessé tett változások nem korlátozódnak csupán könyvek vagy projektek írására. Hatással vannak a történelem múzeumokban, levéltárakban és könyvtárakban történő bemutatására is. Ezek az intézmények így élettel tölthetik meg gyűjteményeiket, és ezáltal sokkal aktívabb kapcsolatba kerülhetnek közönségükkel. Saját kutatási programokat indíthatnak, ahogy Birminghamben tették a város fürdőinek és mosodáinak történetével kapcsolatban; vagy Southamptonban, a Nyugat-Indiából származó lakosok kikötői közösségét illetően; vagy említhetjük a Birodalmi Hadtörténeti Múzeumban (Imperial War Museum) a repülés korai szakaszával vagy a katonai szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadó személyekkel kapcsolatos programot. Az elmúlt években számos brit múzeum tűnt fel az *oral history* programok támogatói között, rövid távú munkalehetőséget biztosítva fiatal munkanélkülieknek a Munkaügyi Hivatalon (Manpower Services Commission) keresztül, az Egyesült Államokbeli New Deal korszak Federal Writers Projects tevékenységéhez hasonlóan. Különösen figyelemre méltó kezdeményezés a Belgiumban, Étienne Bernard által beindított 'ecomusée' program: egy olyan, tényleges épület nélküli múzeum, amely különböző programokat indít el, időszakos kiállításokat szervez olyan, a környékbeliektől származó fotókból és tárgyakból, amelyeket később visszaadnak tulajdonosaiknak. Érdekesképpen megemlíthetjük, hogy a manchesteri Zsidó Múzeum a Műszaki Egyetemen dolgozó Bill Williams által elindított Manchester Studies nevű *oral history* program eredményeként jött létre. Ez ösztönözte a város zsidó közösségét, hogy megmentse a már bezárt Viktória-kori zsinagógát. Állandó múzeumként nyitották meg, ahol a látogatók a kiállított tárgyak megtekintése során információkat egy telefon segítségével kaphatnak az azokhoz kapcsolódó emlékekről. A Cheshire-ben fekvő Erdiggben egy mostanában megnyitott Nemzeti Örökség házban, a szolgásműhelyzet helyiségeibe a szolgálok és gazdáik legutolsó generációjának hangjaira léphetnek be a látogatók.

Az *oral history* kutatás abban is segíthet, hogy a kiállítási tárgyakat még hasonlatosabbá tegyük az eredetiekhez. A tárgyak „korszakolása” helyett egy valódi teret rekonstruálnak úgy, hogy szerszámokat, forgácsot és félig kész kosarakat hagynak ott úgy, mintha a mesterember még mindig használná azokat. És valóban, néhány múzeumban időről időre még mindig használják azokat; és van néhány, mint például a Shropshire-i Acton Scottban működő farm múzeum, ahol a régi folyamatok mindennapos alkalmazása és írásos lejegyzése az egész vállalkozás egyik célkitűzése. Amikor az idősebb helyi lakosok megtekintenek egy ilyen típusú múzeumot, feltehetően kommentálják a kiállítást, és talán segítenek az ál-

lomány fejlesztésében is azzal, hogy saját tulajdonukban lévő tárgyakat ajánlanak fel. Egy nagyon érdekes kelet-londoni múzeumban a teremőrök, ha meghallanak egy ilyen jellegű beszélgetést, azonnal értesítik a múzeumvezetőt, s az idős embert egy csésze teával kínálva felajánlják neki a lehetőséget, hogy akár ott helyben lejegyzik benyomásait. Akár a legtöbb helyi program esetében, a felvételek egy részét iskolákban alkalmazott oktatási anyagok készítéséhez használják fel. A tanulóknak – rendszeren végzős középiskolásoknak – megszervezik, hogy a hétvégeken idős emberekkel találkozhassanak. Aktív párbeszéd alakul ki az idősök, saját helyi történetük és a múzeum között, amely így egyfajta társadalmi centrummá változhat. Íme egy működő modell arra, hogyan tehet szert a történelem nagy lehetőségeket magában rejtő társadalmi szerepre, s ezt máshol is követni kellene.

Az interjúk felhasználását a történelem bemutatásához természetesen régóta alkalmazzák a médiában. Itt valóban figyelemreméltó, hosszú időre visszatekintő tradíciója van az *oral history* technikáinak – amely igazából az *oral history* terminológia bevezetésénél jóval korábbra nyúlik vissza. Hivatásos történészek természetesen lehetőséget kapnak rövid előadásokat tartani a *Radio Three* programjai közötti szünetekben is. De az emberek többségét sokkal jobban érdeklik azok a rádió és televízió programok, melyek eredeti nyersanyagok segítségével idézik fel a történelmi eseményeket, akár az adott korszakból származókkal, akár olyanokkal, melyeket később jegyeztek le. A jövő történésze számára e programok megőrzése, másokkal egyetemben a *BBC Hangarchívumában*, igen gazdag forrásul fog szolgálni. Nagyon sajnálatos, hogy napjainkban ezzel ellentétben a televízió sugárzott műsoroknak csak csekély részét őrzik meg, és a történészek furcsamód kevés figyelmet fordítanak a felvételek e szisztematikus megsemmisítésére.

A történelmi tárgyú műsorokban az események eredeti szereplőinek bemutatása teszi élővé az adásokat. Néhány helyi rádióállomás nyilvánvaló célzattal azért sugárzott ilyen típusú műsorokat, hogy erősítse a kapcsolatot és az eszmecserét saját helyi közösségével olyan műsorokon keresztül, amelyek arra ösztönözték a hallgatókat, hogy küldjék be hozzászólásaikat és vállalják, hogy interjúk alanyai lesznek. A *Radio Stoke-on-Trent*-en két éven át tartott egy ilyen típusú heti sorozat. A londoni Weekend Television *'Making of Modern London'* című sorozatát összekapcsolták egy, a nézők által folytatott kutatói versennyel, amelyben indulhattak helyi iskolák és idősök otthonai csakúgy, mint egyéni versenyzők. A Television History Workshop az Autógyártás (Making Cars) sorozat kapcsán a gyár közepében egy üzletet nyitott, hogy anyagokat gyűjtsön, és egyben visszajelzéseket is a sugárzott programokkal kapcsolatban. A legnagyobb hatást kiváltó műsorközlő vállalkozást azonban talán Svédországban hozták létre. Itt *Bengt Jansson*nak sikerült a svéd oktatási tévécsatornán megszerveznie egy sorozatot a társadalmi változásokról (*'Bygd i förvardling'*), az ország két régiójára koncentrálva, ahol is 700 helyi vitakört állítottak fel a programokhoz kapcsolódva, s 80 000 embert hoztak össze, hogy kicseréljék egymás között egy emberéletet átfogó történelmi tapasztalataikat.

Arra is kísérletet tettek már, hogy az *oral history* a filmgyártásban használják fel. A televízióban és a filmen visszatérő probléma, hogy az összefonódó interjúk könnyen vizuálisan ismétlődővé válhatnak, és – eltekintve az élettel teli pillanatoktól – nélkülözik a drámai hatást. Amikor lehetséges, egy régi film bejátszása hatásos kontraszttal szolgálhat. Ronald Blythe *Akenfield* című filmjének forgatásakor alternatív módszert alkalmaztak, amely során helyi lakosokkal újrájátszottak néhány jelenetet, saját spontán szavaikat felhasználva. Hétvégéken, ingyen vállalták a szereplést, és minden alkalomra hoztak ruhákat, kellékeket és ennivalót is. Előre figyelmeztették őket, hogy az adott jelenet miről is fog szólni, úgyhogy megfelelő öltözkében és felkészülten jelenhettek meg. Az eredmény egy némiképp rejtélyes,

de mindenképpen figyelemreméltó film lett. Olyan pillanatai vannak, melyek épp hétköznapiságuk folytán mélyen megindítóak: például a temetési jelenet, kellemetlen csöndjeivel, a nehezen megtalált szavak esetlenségével, a túl lassan elénekelt himnusszal, és utána a rossz viccek és sztorik végeláthatatlan sorával. Mások azonban, akik szintén látták a filmet, egyszerűen unalmasnak találták, közönségesnek, mindenféle nyilvánvaló üzenet nélkülinek, amiből mindenek felett hiányzott egy határozottan körvonalazódó történet.

Ez az egyik oka annak, hogy az ezzel párhuzamosan, a dráma műfajával folytatott kísérletek közül némelyik sokkal sikeresebbnek bizonyult. Angela Hewins *'The Dillen'* című drámája megindítóan írja le George Hewins életét, akinek nehézséget okozott az írás, mégis ritka tehetséggel tudta szavakba önteni történetét. Árvaként nevelte fel nagyanyja egy stratford-on-avoni bérházban, alkalmi munkásként küzdött az életben maradásért, és súlyosan megsérült az első világháború lövészárkaiban. Történetét színdarab formájában mutatta be a *Royal Shakespeare Company*; a hivatásos színészekből álló magot 150 helyi önkéntes egészítette ki – beleértve egy zenekart is –, akik maguk készítették a kosztümjeiket. A darabot a színházon kívül mutatták be a város több pontján mozogva egy-egy jelenet során, egy parkban, egy építési területnél, a folyóparton, egy használaton kívüli vasúti pályatestnél megállva. Minden este összeverődött és követte az előadást egy, az eredeti közönséget hamarosan meghaladó létszámú nézősereg, és a szünetek oldott légkörében, kinn a mezőn hallani lehetett, ahogy egyes csoportjaik kicserélik saját, ugyanezekhez a helyekhez kötődő emlékeiket. A megrázó, első világháborús jelenetek után az előadás a színészek, a közönség és a bábmeszködők immár hétszáz fős, fáklyafényes békemenetében csúcsosodott ki, visszaúton a város felé. Ez egy teljesen új és mozgósító hatású formája volt a közösségi színháznak. Más társulatok, mint például az *Age Exchange*, visszafogottabban alakították ki a falusi kultúrházakban és közösségi centrumokban előadott, *oral history* alapra épített előadásait. Az ilyen típusú munkák többségénél azonban, bár a szavak és még a színjátás is a helyi lakosokra épült, a lényegi irányítás mások kezében maradt. Ha volt is közös cél, az kívülről, a közösségen kívül álló személytől származott.

Az emlékszínház műfaj alternatív megközelítése az a közreműködő dráma, amelyet a londoni iskoláknak dolgozó Elyse Dodgson fejlesztett ki, s melyet ma a *Royal Court Young People's Theatre* képvisel. Ebben a gyerekek saját családjuktól gyűjtenek anyagokat, és együttesen hoznak létre egy közös előadást – megkapóan magas színvonalon. Kétségtelen, hogy különleges nehézséget jelent a film és a színház esetében is az adott médium igénybevételének technikai feltételeit és költségeit biztosítani. Ahogy az is, hogy az említett médiumokat nemzetközi, hivatásos szakembergárda uralja. Az országon belüli műsorszórással kapcsolatban hasonló problémák jelentkeznek. Mindazonáltal, a kutatási programok legtöbb típusában s különösen az oktatásban – még ha nehéz is –, szükség van egyfajta választásra. Az *oral history* megközelítés kooperatív természete a történelem és a közösség közötti kapcsolat eddigi minőségének radikális megkérdőjelezéséhez vezetett. A hivatásos történészeknek nem szükséges a közösségtől függetlenül értelmeznie és bemutatnia a történeti tényeket. Az *oral history* keresztül a közösség megszerezhetné és meg is kellene szereznie az önbizalmat ahhoz, hogy megírhatta saját történetét.

Az ebbe az irányba mutató legérdekesebb vállalkozások újra csak Svédországban jelentek. Egyrészt a svéd állami kiállítás szervező intézményen belül, amely bátorítja a helyi önszerveződő kiállításokat, másrészt megszületett Sven Linqvist *Grav där du står* (1978) (Áss, ahol állsz) című műve, amely egy munkásoknak írott praktikus kézikönyv, hogy – kombinálva a dokumentáris és az orális forrásokat – megírhatták munkahelyük történetét, sokkal inkább a saját, mintsem a munkáltatók és tulajdonosok szemszögéből.

Az ebben a megközelítésben rejlő lehetőségeket, ha lehet, még inkább kiaknázták Lengyelországban. Igaz ugyan, hogy a magnetofon még nem igazán elterjedt², ezért az élettörténeti mozgalom, amely a lengyel szociológia két világháború között megalapozott emberközpontú hagyományára vezethető vissza, még mindig inkább az írott életrajzi memoárokra támaszkodik, s nem szóbeli tanúvallomásokra. Ez kétségtelenül korlátozza a lehetséges résztvevők körét. Mindazonáltal 1945 óta a memoárírás a populáris önkifejezés fontos formájává vált Lengyelországban, nem csak a háború előtti társadalomról és a náci megszállás tapasztalatairól téve lehetővé ezzel a vitát, de arról a radikális társadalmi átalakulásról is, amely a későbbi kommunista uralom alatt következett be. E siker kulcsa a memoár versenyek megrendezése volt, amelyek szervezésében az országos újságok és a rádió, illetve minden nagyváros helyi újságja részt vett. Igen tág témaköröket határoztak meg és jelentős díjakat ajánlottak fel, két-három alkalommal is egy évben. Minden egyes verseny ezer vagy még több indulót vonzott. A legérdemesebb munkákat folytatásokban leközlik az újságokban, és gyűjteményes formában, könyvekben is publikálják. Mostanra már jó néhány száz-ezer lengyel indult az eddigi versenyeken, és egy sajátos nemzeti archívumot hoztak létre az összegyűjtött anyagok számára. Összefoglalva, a hétköznapi emberek memoárjai az új nemzeti életvitel elismert részévé váltak, olyan mértékig, amelyhez fogható párhuzamokkal a többi kommunista országban, sőt nyugaton is csak alig néhány helyen találkozhatunk. És ez a lengyel siker egyfajta demokratikus lelkesedést keltett fel a történelem irányában, és kollektív memoár-író csoportok megalakulásához vezetett néhány nagyüzemben, bányában és acélgyárban. Egy-egy szociológus esetleg segített a kezdeti találkozások beindításában, témákat javasolt, és később közreműködött a csoport által létrehozott könyvek publikálásában, de a csoportok működésének lényegi dinamikáját a tagok odaadása biztosította. Hol máshol találhat ma az ember olyan ipari munkásokból álló, akár kétszáz fős, kooperatív csoportokat, amelyek tagjai rendszeres, munka utáni, két órás vita-összejöveteleken segítenek egymásnak kijavítani és bemutatni saját élettörténeti írásait!

Hasonló remény ihlette azt a néhány, viszonylag kicsi brit helyi, kooperatív *oral history* csoportot, amelyek olcsó stenciles sokszorosítóval készült nyomtatványokat adtak ki feljegyzésekből, felnőtt képzős helytörténeti projektekből, *oral history*-val foglalkozó történészek és szakszervezetek közös kutatásainak eredményeiből. Az *oral history* mozgalomnak az egyik leglátványosabb vonása valóban éppen ezeknek a csoportoknak a feltűnése volt minden nagyobb városban. Csupán Londonban az 1985-ben a Festival Hallban megrendezett *Exploring Living Memory* kiállítás százezer látogatót vonzott két hét alatt, akik folyamatos lármával töltötték meg a csarnokot, miközben megnézték és megvitatták a csaknem kilencven projektet, helytörténeti kutatásokat végző és kiadó csoportok, kórházak és időotthonok, iskolák és más szervezetek munkáit. Mindezek között a legradikálisabb modellel a hackney-i *People's Autobiography* szolgált. Ez eredetileg a WEA-val (*Workers' Educational Association*) kapcsolatban álló csoporttól eredt, amely egy *Centreprise*-nek nevezett, helyi könyvtári és közösségi központban rendezte találkozóit. A csoport tagjai között tizenéveseket és hetveneseket is találhatunk, de mindegyikük a kelet-londoni Hackney-ben, illetve annak közelében élt. Foglalkozásukat tekintve is igen vegyes társaság. A csoport nyitott volt, tagjait a helyi újságban közzétett vagy a könyvtárban és más helyeken elhelyezett felhívások hozták össze. Bármelyik tag bejegyezhetett bárki mást. A csoport-összejöveteleken lejátszották és megvitatták magnófelvételeiket – néha ezeket a vitákat is megörökítve –, és terveket készítettek arra vonatkozóan, hogy hogyan is lehetne az összegyűjtött anya-

² A tanulmány az 1980-as évek viszonyaira utal. (A szerk.)

got megosztani a hackney-i közönséggel. Éppen ebből kiindulva különös hangsúlyt fektettek a publikálásra, és egy helyi könyvtár anyagi támogatásával közzétettek egy nagy példányszámú, olcsó füzetekből álló sorozatot, amely az emberek életéről írott feljegyzéseken és szóbeli interjúk átiratain alapult. Ezek a kiadványok aztán más emberekből is reakciókat váltottak ki, ami még több vitához és feljegyzéshez vezetett. A csoport fényképeket is gyűjtött, és a hangszalagokhoz és diákhoz hasonlóan ezeket az anyagokat is kombinálták a történeti bemutatás során a kórházak, nyugdíjas szervezetek, stb. hallgatósága számára. Ez egy másik lehetséges módszer arra, hogy az embereknek visszaad hassák saját történelmüket, megmutatva nekik, hogy az igenis értékes, és ugyanakkor ösztönözní is őket, hogy gazdagítsák azt saját hozzájárulásukkal. Ezt célozza a *People's Autobiography* tevékenysége, a törekvés, hogy egyrészt az egyéni feljegyzések sorozatán keresztül felépíthessék a hackney-beli élet és munka átfogó történetét, másrészt hogy önbizalmat adjanak az embereknek múltjuk értelmezéséhez. Hogy bízzanak abban, képesek hozzájárulni a történelem tanulmányozásához, hogy bízzanak saját szavaikban, röviden: önmagukban.

És ez nem csupán a még mindig aktív és érdeklődő idősokkal kapcsolatban igaz. Az *oral history* egy másik igen szembeszökő mostani eredménye: az emlékeztérápia. Mind több öregedéssel foglalkozó szakember ismeri fel, hogy az emlékezés milyen fontos módja lehet annak, hogy az idős emberek megőrizhessék önmagukat egy változó világban. Még figyelemreméltóbb a módszer alkalmazhatósága az akut visszahúzódók és depressziósok szellemének újraélnítésében, illetve terápia formájában a pszichotikus és magukba forduló idősök esetében is. A 'Visszaidézés' ('Recall') elnevezésű emlékeztérápia kazetta és diaképlet, amelyet az *oral history*-vel foglalkozó történész, Joanna Bornat alakított ki a *Segítsd az időseket* (Help the Aged) program közreműködésével, egyre erősödő mozgalmat indított el.

Az *oral history* megközelítés természetéből ered az a lehetőség, hogy a történelmet ilyen konstruktív társadalmi és személyes célokra használhatják. Abból, hogy egyéni életekről szól – és minden élet érdekes. Beszédén alapul, nem pedig a sokkal igényesebb és behatároltabb íráskészségen. Mi több, a hangfelvétel nem csak azt teszi lehetővé, hogy a történelem elbeszél szavakon keresztül rögzüljön, de azt is, hogy azok által jelenjen is meg. Egy 'Visszaidézés'-típusú kazettás és diavetítés program vagy egy mesterségbeli technikákról szóló múzeumi bemutató, illetve egy történeti tárgyú beszélgetés során a friss, személyes és különleges emberi hang használata mindig kivételes közvetlenséggel segít a múltat a jelenbe idézni. A szavak ugyan az egyénre jellemző mondatokká formálódhatnak, de így csak még hatásosabbá válnak. Életet lehelnek a történelembe.

Valamivel többet lehet így belőlük tanulni, mint ami pusztán a tartalomból következne. A felvételek demonstrálják az élet különféle területeiről származó emberek gazdag önkifejező képességét. George Ewart Evans számos könyvében bemutatta, hogy a kelet-angliai mezőgazdasági munkások dialektusa, amelyet hosszú ideig gúnyoltak a megye földbirtokos osztályának tagjai hírhedt artikulátlansága miatt, *Chaucer* angoljához fogható nyelvtani és kifejezőerőt hordoz, amelyet nemigen lehet megtalálni a köznyelvi angolban. És bárhol is dolgozzanak az *oral history*-történészek, hasonló típusú felfedezéseket tehetnek. A magnetofon először teszi lehetővé a hétköznapi emberek beszédének – például narratív készségüknek – komoly tanulmányozását. Néhány évvel ezelőtt oktatástörténészek egy csoportja Basil Bernstein hatására kijelentette, hogy a munkásosztály nyelve végzetes hátrányt jelentett, egyfajta kényszert, amely a legegyszerűbb gondolkodástípusokba börtönözte be őket. Mostanra, a magnetofon segítségével, a *Language and Class Workshop* magazin vitába szállhat Bernstein teóriáival szóbeli interjúk publikált átiratai segítségével; Amerikában pedig a 'városi folklór' elfogadott irodalmi műfajjá vált. Mindazonáltal feltehetően sokáig

fog tartani, amíg az ilyen típusú újraértékelések általánosan elfogadottá válnak. Addig is, az *oral history*-történészek által megtehető egyik kulcsfontosságú társadalmi hozzájárulás az – akár projektek útján, akár azáltal, hogy közvetlen idézeteket illesztnek az írott történeti munkákba –, hogy segítik a hétköznapi embereket abban, hogy bízhassanak saját szavaikban.

Egy ilyen cél felfedezése során, az *oral history*-történészek messzire eltávolodtak saját, eredeti céljuktól – és a kettő között kétségtelenül fennáll valamifajta konfliktus veszélye. Magának az interjúnak a szintjén például problémát jelenthet az informátorral való kapcsolat, hiszen ebben egy középosztálybeli szakember határozza meg, hogy ki is legyen az interjú alanya, és miről is beszéljessenek, és aztán eltűnik a szalaggal, amely valakinek az életét örökíti meg, s amelyről az illető talán soha többet nem hall – és ha mégis, akkor esetenként felháborítja szavainak esetleges kiforgatása. Nyilvánvaló társadalmi előnyei vannak az önszerveződő csoportoknak vagy a nyilvános összejövetelek ezzel ellentétes elképzelésének, amely egyenlő felek vitájára épül, s bátorítja az eredmények helyi kiadását. Ugyanez mondható el az egyéni interjúkról, amelyek sokkal inkább beszélgetések, mint irányított interjúk. De ugyanakkor vannak hátrányai is ennek az alternatívának.

Az önszerveződő csoportok aligha fogják a közösség teljességét képviselni. Nagy valószínűséggel annak középrétegéből toborzódnak – a szakképzett munkásosztályból vagy alsó középosztályi háttérrel érkezőkből. A helyi felsőbb társadalmi rétegek aligha fognak megjeleni, ahogyan a szegények, a legkevésbé magabiztosak, különösen a nők vagy a faji kisebbségekből származó bevándoroltak sem. Akkor lehetne egy igazabb és társadalmilag értékeesebb formáját kialakítani a helyi *oral history* kutatásnak, ha ezeket a csoportokat is sikerül majd valamilyen módon bevonni. Ha egymás mellé tudják helyezni a háziasszonyt a házi-szolgával vagy a malomtulajdonost a molnárokkal, akkor sokkal tartalmasabb publikációk szülehetnek. Bemutathatóvá válik majd a közösségen belüli társadalmi tapasztalat sokszínűsége, a jobb vagy rosszabb sorsú csoportok – és ez talán elvezet ahhoz is, hogy elgondolkodjunk a tennivalókról. Az ennél szűkebb társadalmi rétegre korlátozott helytörténetírás általában a közösségi mítosz megerősítőjévé válik. Ez persze biztosan megőrkítésre érdemes, és egy önálló helyi csoport, amelyik képes erre, kétségtelenül segíti számos másik csoport munkáját is. De a radikális történész számára ez aligha elegendő. A történelemnek nem csupán vigasztalnia kell, hanem kihívást kell megfogalmaznia, és olyan értelmezést kell adnia, amely a változás felé segít. Ezért a mítoszoknak dinamikussá kell válniuk. Fel kell öleljék a konfliktusok teljes összetettségét. És egy szocialista történésznek a feladata nem merülhet ki csupán abban, hogy pusztán létéért dicsőítse a munkásosztályt, hanem meg kell erősítenie a munkásság öntudatát. Annak nincs értelme, hogy a felsőosztályi bölcsesség köre szőtt konzervatív mítoszt egy alsóosztályival cseréljük fel. Olyan történelemre van szükség, amely elvezet a cselekvéshez: nem a fennálló világ megerősítését, hanem megváltoztatását szolgálja.

Elméletben nincs akadálya annak, hogy a helyi projektek ne ilyen tárgyat válasszanak maguknak, miközben továbbra is erősítik az önbizalmat és bátorítják az adott közösség történetének belső nézőpontból való megírását. A legtöbb csoport természetesen magában foglal néhány nagyobb történelmi tapasztalattal rendelkező tagot is. Nekik minden bizonynyal tapintatosnak kell lenniük, inkább alulértékelni, mintsem túlságosan hangsúlyozni előnyüket. De ha nem ismernék el ezt az előnyt, azzal hosszútávon mindenki csak veszítené. Segítségére lehetnek a csoportnak egy szélesebb perspektíva kialakításában. Hasonló megfigyelések érvényesek a felvételeket rögzítő összejövetelekre is, ahol leginkább kölcsönös figyelemre van szükség. Főlényes, domináns hozzáállás nem válik hasznára egy jó in-

terjű elkészítésének. Az *oral history*-történésznek jó hallgatóságnak kell lennie, az informátornak pedig aktív segítőnek. Ahogy George Ewart Evans megjegyezte, „bár az öreg túlélők két lábon járó könyvek voltak, nem tudtam egyszerűen átlapozni őket. Emberek voltak.”³ Akárcsak a történészek. Egy adott céllal érkeztek, hogy információt szerezzenek, és ha végső soron szégyenlik ezt, akkor jobb ha egyáltalán nem is jönnek. Egy történész, aki csupán a véletlenszerű emlékekkel foglalkozik, érdekes részinformációkat gyűjthet össze, de megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy a történeti érvelés és értelmezés struktúrájára vonatkozó döntő bizonyítékokat szerezhessen.

A történelem és a közösség közötti kapcsolatnak egyik irányban sem szabad egyoldalúvá válnia, sokkal inkább cserék sorozatává, egyfajta dialektikává, információk és értelmezések között, oktatók és helyszíneik között, társadalmi osztályok és generációk között. Az *oral history*-nak számos válfaja bontakozhat ki, és számos eltérő társadalmi következménye lehet. De alapjában véve ezek mind összefüggnek.

Az *oral history* az emberek köré felépülő történelem. Élettel tölti meg a történelemtudományt és kiszélesíti látóterét. Hősöket mutat fel, de nem csak a vezetők közül, hanem az emberek névtelen tömegeiből is. Arra bízta a tanárokat és a hallgatókat, hogy munkatársakká váljanak. Beemeli a történelmi tudatot a közösségbe és ugyanakkor felül is emeli azon. Segít a kevésbé kiváltságos csoportok tagjainak és különösen az időseknek, hogy méltóságot és önbizalmat nyerjenek. Segít kapcsolatot teremteni – és ezzel megértést is – a társadalmi osztályok és a generációk között. És az önállóan dolgozó történészeknek éppúgy, mint azoknak, akik megosztják egymás között gondolataikat, egy adott korhoz vagy helyhez tartozás érzését adja. Röviden, hozzásegít egy teljesebb emberi élethez. Ugyanakkor az *oral history* kihívást jelent a történelem elfogadott mítoszaival szemben, a történelmi tradícióban rejlő, tekintélyen alapuló ítéletalkotással szemben is. Módot nyújt arra, hogy radikálisan megváltoztassuk a történelem társadalmi üzenetét.

Fordította: VÉRTESI LÁZÁR

³ Evans, George Ewart: *Approaches to Interviewing*. Oral History, vol. 1. (1971) no. 4. 57.

„... gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok”

Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel

Az Aetasban egy ilyen interjú részben a személyes életpályáról, részben a szakmai életútáról s a Téged most foglalkoztató kérdésekről szól. Azt javaslom, először mondj valamit magadról, amit fontosnak tartasz abból a szempontból, hogy gazdaságtörténész lettél.

Mindkét oldalról, apám és anyám ágáról is norvég származású vagyok. Anyám édesapja még Norvégiában született. Tehát egyáltalán nincs magyar háttér. Elsőéves koromban az egyetemen azt gondoltam, hogy geológus leszek, de közgazdaságtant is tanultam, kezdő fokon. Másodévesen bizonytalan voltam, nem tudtam, mit akarok tanulni. Az ötvenes években minden amerikai fiatalember, a férfiak arra vártak, hogy be kelljen vonulniuk a hadseregbe. Arra gondoltam, inkább menjek önkéntesen, és akkor a második és harmadik év között bevonultam katonának; három évet szolgáltam. Amikor beiratkoztam, az irodán az őrmester azt mondta nekem, hogy az amerikai hadseregnek van egy nyelviskolája, és javasolta, hogy pályázzak meg ott egy helyet, ami sikerült is. Körülbelül nyolc vagy kilenc nyelvből lehetett választani. Három nyelvet kellett sorrendbe rakni egy kis íven, de a három közül az egyiknek az orosznak kellett lennie. Én a haramadik helyre tettem az orosz, a második helyre a cseh nyelvet és az első helyre a magyart.

Miért épp a magyart? Fel tudod idézni?

Annak idején nem egészen húszéves voltam, a huszadik születésnapomat már egyenruhában ünnepeltem, de nagyon vágytam Európába. Kisfiúként bélyegeket gyűjtöttem, és emlékeztem egy szörnyű magyar bélyegre, Dózsa György úgynevezett koronázására, gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok. Egy húszéves embernek a dráma az ...

Egyáltalán tudtál valamit Magyarországról?

Semmit. Először megtanultam a nyelvet, s csak utána kezdtem tájékozódni magáról az országról. Amíg én a hadseregnél szolgáltam, gondolkodtam egy kicsit, mi lesz a továbbiakban, és minél többet gondolkodtam, annál inkább tudtam, hogy engem inkább a közgazdaságtan érdekel és nem a geológia, és főleg a makroökonómia. De később a mikroökonómia jobban vonzott. Épp azért is vonultam be katonának, mert bizonytalan voltam. Főlkartam nőni egy picit szellemileg, hogy legyen idő, hogy eldöntsem nyomás, stressz nélkül, önállóan, hogy milyen pályát akarok. Fejlődött az ötlet a három év alatt, és már amikor visszajöttem, száz százalékosan biztos voltam abban, hogy közgazdaságtannal akarok foglalkozni.

Ez a minnesotai egyetem volt. Milyen képzést adott neked?

Nagyon jó volt. Mindegyik diáknak volt saját úgynevezett mentora, aki tanácsot adott, hogy melyik kurzust vegye fel. Az én tanácsadóm egy nagyon helyes ember volt, John Buttrick a neve, s az ő elképzelése az volt, hogy nem a tantárgy, hanem a professzor miatt érdemes bizonyos órákat hallgatni. Megmondta nekem, hogy kik a legjobb professzorok, és

azoktól felvettem minden kurzust, ami csak volt. Az utolsó évben be kellett adni, azt hiszem, 11 külön kérvényt, hogy egy-egy tanfolyam, amit én hallgattam, bepótolja a kötelezőt, amelyeket viszont nem hallgattam. És ő aláírta mind a 11 kérvényt, sikerült egy nap alatt, és kész volt. Tehát tényleg a legjobb professzorokat hallgattam. Az egyik például Walter Heller volt, aki később John Kennedy közgazdasági tanácsadója lett.

Közülik valamelyik döntő befolyást gyakorolt arra, hogy mivel fogsz később foglalkozni?

Először arra gondoltam, talán business pályára megyek. Hogy egyáltalán továbbképzésre menjek vagy doktori fokozatot szerezzek, azt Walter Heller ösztönözte. Segített nekem, és hála istennek, sikerült. Pályáztam helyekre, elég jó egyetemeken, ahol doktorálni akartam, és sikerült az MIT-re (Massachusetts Institute of Technology) bekerülni. Az első tervem az volt, hogy a gazdasági fejlődést fogom tanulmányozni, és rájöttem, hogy a gazdaságtörténet tulajdonképpen gazdasági fejlődés régebbi statisztikákon. Kihasználtam a magyar nyelvtudásomat, és disszertációmát a mezőgazdaság szerepéről írtam Magyarország gazdaságfejlődésében a dualista Monarchia időszakában. Pont nekem való volt, amit csináltam, és szerintem a világ legjobb egyetemére jártam, amikor doktoráltam. Több tanárom volt, aki később Nobel-díjas lett (Samuelson, Solow, Modigliani), és a Harvardra is járhattam, Kuznetsnél is tanultam (szintén Nobel-díjas). Nagyon nagy privilégium volt oda járni.

A névsor imponáló. A gazdasági fejlődésről szóló irodalomban azonban, amennyire én beleolvastam, nem a mezőgazdaság volt a központi téma. Hogyan jutottál el a mezőgazdasághoz?

Igen, nem központi téma, de mégiscsak a mezőgazdasággal kezdődött az egész. Annak idején úgy mértek, hogy minél kisebb viszonylag a mezőgazdasági szektor, annál fejlettebb az ország. De kezdetben majdnem minden országban a mezőgazdaság foglalkoztatta az egész népesség, a munkaerő körülbelül 80%-át, s ez volt a legnagyobb és legfontosabb. Kuznets is, Johnston és Mellor is írt arról, milyen a szerepe a mezőgazdaságnak a hosszú távú gazdasági fejlődésben, és abból indultam ki.

Te választottad a témát, vagy a professzor adta, esetleg javasolta valaki?

Nem a professzor adta, én kovácsoltam ki magamnak. Talán azt is érdemes tudni, hogy mezőgazdasági háttérrel van. Az édesapám farmon nőtt fel, és csak azért nem lett belőle földművelő, mert allergiás volt, és egészségileg nem bírta az életet a mezőgazdaságban. Elég közel álltam a nagyapámhoz és az öccséhez, akik farmerek voltak. Sokat voltam ott. 14 évesen egy nyáron egyik unokabátyám farmján dolgoztam. Szóval volt egy kis tapasztalatom.

Mikor találkoztál először a kliometriával vagy a korai kliometrikusokkal?

Ezt nehéz megmondani, de már a hatvanas években volt. Dolgoztam a disszertáción, és először földolgoztam az adatokat. Ez egy kliometrikus disszertáció volt, de még nem tudtam, hogy létezik – annak idején úgy hívták – a *new economic history*, mert számomra még mindig a gazdasági fejlődésről volt szó, és nem nagyon olvastam gazdaságtörténetet. De volt két kurzus, amin részt vettem az MIT-n (Walt Rostow és William Letwin), egyen pedig a Harvardon (Alexander Gerschenkron), és akkor ismerkedtem meg a gazdaságtörténettel. Érdekes, hogy Franklin Fisher professzort, aki ökonometrikus, megkérdeztem egyszer, hogy mi is az a *new economic history* – valahol hallottam róla –, és ő adott nekem egy cikket elolvasásra. Az volt a híres Conrad–Meyer-cikk a rabszolgaságról. (Conrad,

Alfred and Meyer, John R.: The Economics of slavery in the Ante Bellum South. Journal of Political Economy, 1958.) Elolvastam, és nagyon tetszett: közgazdaságtani elemzéssel közelítették meg a rabszolgaságot, a megfelelő adatokat feldolgozták, és meglepő eredmény jött ki. A már évtizedek óta elfogadott dogma ellenében azt állították, hogy a rabszolgaság ugyanolyan jó profitforrás volt, mint akármilyen más befektetési lehetőség. Az egyik fő téma akkoriban az Amerikai Egyesült Államok történetében az volt, hogy fölösleges volt tulajdonképpen a polgárháború, mert úgyis összeomlott volna a rabszolgaság a hatékonyság hiánya miatt. Kiderült, hogy mint gazdasági ág a rabszolgaság nagyon jól szervezett volt, hozott profitot, s még nagyon sokáig tovább élt volna. Mindez radikális, forradalmi eredmény volt.

A korabeli Amerikában mennyire folyt erről tisztán közgazdasági vita, vagy voltak annak politikai felhangjai?

Nem olyan erős. De amikor én még aspiráns voltam, 1964-ben Robert Fogel adott elő az MIT-n, éppen akkoriban fejezte be a disszertációját a vasutakról. Azt az előadást is nagyon nagy érdeklődéssel hallgattam, és kezdtem egy kicsit olvasgatni a new economic history-t, de csak később döntöttem el, hogy abba az irányba megyek. 1967-ben megszereztem a PhD-t, és állást is szereztem egy kicsi, de nagyon jó egyetemen, illetve college-ban. A Williams College-ban csak egy pár posztgraduális óráam volt. A közgazdaságtani tanszéken a fő téma a gazdasági fejlődés volt, néhányan azzal foglalkoztak, és nagyon gyakori volt, hogy amikor szabadságot kapott valaki, valamelyik fejlődő országba ment tanítani vagy tanácsadónak. Később én is ugyanezt csináltam: a Fülöp-szigeteken tanítottam egy gazdasági fejlődésről szóló programban. Ott kizárólag a gazdasági fejlődéssel foglalkoztam, de közben eldöntöttem, hogy a gazdaságtörténet területén fogok dolgozni, amikor hazajövök.

Közép-Európában Bécsben voltál először. Milyen benyomást gyakorolt rád az akkori Bécs? Hogy éreztél itt magad? Vagy jártál már itt korábban?

Amikor a hadseregben voltam, körülbelül másfél évet töltöttem Németországban. Volt egy motorbiciklim, s valamikor 1957-ben történt, hogy egyszer lemotoroztam Bécsbe. Először életemben meghallgattam egy operát a bécsi Operaházban. Az olyan időszak volt, amikor egy amerikai közkatona vehetett jegyet a bécsi Operaházba, olyan jól állt a dollár. Civilben kellett utaznunk, mert Ausztria semleges ország volt. Nagyon tetszett Bécs, és 1962 szeptemberében tértem ide vissza végre. Egy évet töltöttem Bécsben, az alapkutatás ott történt. Már nő voltam, másfél éves volt a fiam, amikor odaérkeztünk. Szerény kis lakásunk volt a Práter környékén. Érdekes környék. Nem volt tévénk; a mi tévénk az utca volt, ott közlekedtek és kereskedtek az éjjeli pillangók. Csináltam egy adag pattogatott kukoricát, kinyitottam egy sört, kinéztem az ablakon, és figyeltem az utcai életet. Komoly szórakozás volt. A Szakszervezetek Központi Könyvtárában, azt hiszem, csaknem teljesen megvolt a Magyar Statisztikai Közlemények sorozata, és a munkakörülmények nagyon kellemesek voltak.

Magyarországra mikor jöttél először?

1962 októberében, Bécsből. Az is élmény volt, hiszen a turistaforgalom Magyarországra nem volt nagyon sűrű, és szigorú volt a szabályozás. Nyugati turistának előre, már Bécsben, az IBUSZ-nál be kellett fizetni az egész túrát, azaz szállást, étkezést stb. Kaptunk egy listát, hogy melyik este melyik hotelben leszünk, és kuponokat az étkezésre. Ezeket csak első osztályú és osztályon felüli éttermekben lehetett beváltani. Pontosan emlékszem, hogy naponta 100 forintnyi kupont kaptunk, és ezt nem tudtuk elfogyasztani. Minden vendéglőben

a legjobbat rendeltük, fácánt például, és mindig két üveg bort kértünk, de csak az egyiket nyittattuk ki. Feleségemmel és kisfiammal kocsival mentem, egy használt Volkswagen bózárral. A végén maradt még néhány kupon, és a kocsiban vagy 18 üveg bor meg egy üveg pálinka is. Mindegyiket vendéglőit áron vásároltuk. Csak megemlítem, hogy mivel a nyugati turisták kevesen voltak annak idején, a magyarok nagyon kíváncsiak voltak ránk. Akárhova mentünk, ha meg akartunk valamit nézni, mindig beengedtek. A mezőgazdaságban szüretet akartunk látni, semmi probléma nem volt. Feleségem ápolónő volt, és emlékszem, Pécsen meg akartunk nézni egy kórházat, ott egy angolul beszélő orvost szereztek, aki körülkísért bennünket a kórházban, és egy agyműtétet is láttunk. Semmi akadály nem volt, mindenki nagyon büszke volt, és meg akarták mutatni, hogy miük van. Mégis megkérdezték persze tőlünk, hogy otthon mennyibe kerül egy nadrág például.

A disszertációd elkészült, megvédted az MIT-n. Amennyire én tudom, ebből tanulmányok jelentek meg, de könyv alakban nem adtad ki. Ennek mi a motívuma? Perfeccionista voltál, még dolgozni akartál rajta?

Nem. Ez inkább kulturális kérdés. A közgazdaságtanban a cikkek a fontosak. A történészek között viszont ez pont fordítva van, ők mindig könyveket akarnak írni. Én a közgazdaságtudományi hagyományokat követtem: öt vagy hat cikket írtam a disszertáciomból. Könyvet nem is produkáltam addig, amíg nem voltam itt, Magyarországon, és könyvet nem publikáltam itt, magyarul a kliometriáról.

Mindig azt hittem, hogy emögött szerénység is van. Ha azokat a tanulmányokat csak egy gyűjteményes kötetbe összerakod...

Talán az is az ok, hogy mindig több projektem van. Van egy aktív projekt, a háttérben pedig két-három másik, de te ezt a folyamatot jól ismered. Ha az ember valamin dolgozik, és támadnak ötletei, abból lesz egy másik projekt, majd egy harmadik... És soha nem értem rá visszatekinteni, előre tekintek még ma is.

Mikor jöttél először szakmai útra Magyarországra?

1968-ban találkoztam először a Történettudományi Intézetben Ránki Györggyel és Berend T. Ivánnal. Jugoszláviából Románia felé utaztam nyári nyelviskolára 1968 nyarán, s itt megálltam. Már kezdtem románul tanulni, fogadtam egy román tutort, elég jól haladtam. Meglátogattam az ottani Történettudományi Intézetet, beszéltem egy pár román történésszel, és nehezen, de meg tudtuk egymást érteni. Próbáltam adatokat szerezni a román földreformról a húszas években, hiszen a földreform is az egyik témám volt. De aztán teljesen elfelejtettem a nyelvet, nem mentem el abba az irányba.

Berenden és Ránkin kívül találkoztál még valakivel a magyar történészek közül 1968-ban?

Nem emlékszem pontosan, mikor ismerkedtem meg Katus Lászlóval és Niederhauser Emillel. Mindketten ugyanabban a szobában voltak annak idején. Lehet, hogy ez csak 1972-ben történt, de számomra nagyon fontos volt, különösen Katus László. Személyesen ismert minden adatot, ami a gazdaságról szólt. Ha kerestem valamit, és nem tudtam, hol található, legelőször őt kérdeztem meg, és ő tudta. Nagyon szerény ember, de nagyon nagy tudású, én sokat tanultam tőle. Nagyon hálás voltam, hogy alkalmam volt a tiszteletére kiadott kötetbe írni.

Arról a gyűjteményes kötetről, amelyben annak idején Katusnak az Economic Growth című tanulmánya megjelent, írta Nachum T. Gross a hetvenes évek elején a The Journal of European Economic History-ban, hogy a kvantitatív gazdaságtörténet győzött Buda-

pesten. Dehát, mint tudjuk, sohasem és sehol se győzött, Amerikát leszámítva. Te, aki onnan érkezted Európába, hogy látod, miért nem tört át a kvantitatív gazdaságtörténet a kontinensen?

Gondolkodtam már egy kicsit ezen, és azt hiszem, többféle válasz van erre a kérdésre, több fontos tényezőt lehet említeni. A hatvanas és különösen a hetvenes és kora nyolcvanas években, amikor tényleg áttört a kvantitatív gazdaságtörténet az Egyesült Államokban és Kanadában is, computer nélkül nem lett volna lehetséges. Annak idején sok európai ország védővámot vezetett be a computerek behozatala ellen, mi viszont nagyon szabadon és könnyen juthattunk computerhez. Emlékszem, amikor aspiráns voltam az MIT-n, le kellett tennem egy kis vizsgát, hogy tudom kezelni a számítógépet. Aztán kaptam egy kulcsot, akármikor bemehettem a computerszobába, s használhattam. Saját computerem 1983-ban lett először. Ez az akkori körülmények között hordozható volt, 11 kg, kanadai gyártmány, kis képernyő, két floppy, 640 kilobájt memória. Elhoztam az NDK-ba, nagy szenzáció volt, mert ők ott nem juthattak vagy csak nehezen computerhez. Nagyon érdekes volt, hogy amikor elhagytam az országot, mi érdekelte a vámósokat? A floppyk. Ugyanannyi floppyt kellett kivinnem, amennyit behoztam. Mivel hagytam ott néhányat, nekem kellett bizonyítanom, hogy valaki adatokat gépel be nekem, és később kapom meg azokat, mert nagyon szigorúan ellenőriztek minden információ-terjedési lehetőséget.

Az ok talán mégsem csak informatikai.

A másik fontos dolog, ez is véletlen, az egyetemi hálózat kibővítése Észak-Amerikában a hatvanas években. Az egyetemista diákok létszáma tíz év alatt körülbelül megduplázódott. A bővítés óriási volt, mindegyik egyetemnek sok pénze volt, és a közgazdaságtani intézetek befogadták a kliometrikusokat, mert bővíteni akarták a tanításban. Nem tudom, hogy olyan arányban-e, mint a diáklétszámot, de az egyetemi személyzetet is bővítették legalább 50 vagy tán 80%-kal. Itt, Európában ez nem történt meg olyan nagy mértékben, ahogyan ott akkor.

Nem az interjú az a műfaj, ahol vitatkozik az ember, de ha jól emlékszem, akkor a hatvanas években Angliában is egy sor új egyetemet hoztak létre, ott mégis sokkal nehezebben tört át a kliometria.

Ez csak spekuláció a részemről, de azt hiszem, ott azért nem történt ez meg, mert már gazdaságtörténeti intézetek léteztek. Nálunk nem: vagy a történelmi, vagy a közgazdaságtani intézetben volt egy vagy két gazdaságtörténész. Torontóban volt 10 vagy 12, de ez kivételes volt. Angliában a gazdaságtörténet mint külön szakma létezett, külön intézetek voltak, és persze azok inkább ugyanabba az irányba mentek, mint amit megszoktak. Valamifajta inercia tartotta vissza ezeket.

Látsz-e más okot is arra, hogy itt, a kontinensen ennyire másként alakult a new economic history sorsa?

Talán azt is mondhatjuk, hogy a történettudomány sokkal régebbi szakma volt itt, Európában, mint nálunk. És a történelemnek volt egy kialakult struktúrája. Nálunk az egyetemen és másutt is a struktúra kissé rugalmasabb volt. Különösen a hatvanas években, amikor olyan sok új egyetemet hoztak létre, illetve a régieket nagymértékben kibővítették. Ez olyan periódus volt, amikor kísérletezhetett az ember az egyetemeken. Európában és különösen Közép-Európában, ahol im Grossen und Ganzen a német rendszer uralkodott, a struktúra nem olyan rugalmas, mint nálunk. De én – más vélemények is vannak persze – úgy látom, hogy igen nagy szerepe volt a véletlennek.

Mikor kerültél Kanadába?

1971-ben kerültem oda. Vendégprofesszorként másfél évig tanítottam a Fülöp-szigeteken, közben szerződéselem volt a Wisconsin Egyetemmel. A szerződésben kértem egy évet a wisconsini egyetemen is, hogy legyen időm a szerződés lejáta után állást keresni. Nem akartam ezt a Fülöp-szigetektől intézni, mert kicsit messze volt az amerikai piactól. A választék alapján azt gondoltam, hogy a Torontói Egyetem talán a legjobb, ahol taníthatnék. Közrejátszott egy családi körülmény is. A fiatalabbik fiam süket, és mindenütt, ahol állást kerestem, azt is megnéztem, milyen iskolák vannak süket gyerekek számára. A legjobbat Torontóban láttam, az már egy másik kérdés, hogy aztán nem járt oda. Mire ugyanis hat éves lett, azt tartottuk, amennyiben lehet és van külön segítség ilyen gyerekek számára, járjon inkább rendes iskolába. S ez sikerült, egyetemet is végzett.

Ez egy hosszú távú választás lett. Torontó az eddig vizsgált szempotokból (klimetria, közgazdaságtan, gazdaságtörténet) mennyiben különbözött az Egyesült Államoktól?

Az egyetemen egyáltalán nincs nagy különbség. A kanadai egyetemek némiképp közelebb állnak az angol és az amerikai egyetemek között. Inkább specializálódnak a mi diákjaink, mint az amerikaiak, de nem annyira, mint az angolok. Már a BA-n. A különbség nagyon jellemző. Nálunk van egy bizonyos és elég magas minimum, hogy ennyi tanfolyamot kell sikeresen elvégezni, mielőtt a szakmában megkapja a diplomáját. Azért, hogy kicsit szélesebb legyen a látóköre, sok amerikai egyetemen van egy maximális szám, amit nem lehet túllépni. A filozófia kicsit más, de nem nagyon. Az angol rendszerben majdnem kizárólag csak egy szakmát tanul a diák: ha történelmet, csak történelmet, ha közgazdaságtant, csak közgazdaságtant, semmi mást. Kanada keveri a kettőt. A kurzusok számának körülbelül kétharmada nálunk a szakmai tanfolyam, az Egyesült Államokban körülbelül a fele, Angliában 100%.

Közben Te bizonyos értelemben az agrártémához mindvégig hű maradtál, de azért több más nagy témád is lett. Az egyik ilyen a külkereskedelem, a vám, természetesen a Monarchia nézőpontjából. Vagy a development economics után csak én látom ezt váltásnak a pályádon?

A mezőgazdaságból kiindulva néztem ezt a problémát is. Az egyik kollegám a Williams College-ban Pakisztánnal foglalkozott. Mielőtt Bangladesh létrejött volna, Kelet-Pakisztánnak hívták. A kollegám fölvette nekem a kérdést, hogy mennyiben használja ki az ország egyik fele a másikat az árrendszerek, a vámok és egyéb protekciós intézmények révén. Próbáltam kidolgozni ennek a teóriáját. Nagyon sokat töprengtem, hetekig küszködtem ezzel a kérdéssel, s egyik nap, mikor egy kínai étteremben ebédeltünk, rájöttem a megoldásra. Le kellett írnom a szalvétára, hogy ne felejtsem el. De nem a pakisztáni adatokkal próbáltam tesztelni a teóriát, hanem a Monarchia adataival. A probléma ugyanis hasonló volt. Az erről szóló cikket már Kanadában dolgoztam ki. Wisconsinban nekikezdtem, és amikor Torontóba érkeztem, az első nyáron megírtam a cikket. Innen eredt érdeklődésem a külkereskedelem iránt. S aztán mikor földolgoztam az adatokat, megértettem, hogy az osztrák-magyar közös piac nem csak vámunió volt külön, mint a Közös Piac. S megértettem, hogyan működött. Volt egy pár sajátossága, ami engem érdekelt. Így jött egyik dolog a másiktól, néha egészen váratlanul. Azután megbízást kaptam, hogy írjam meg ezt a fejezetet a Cambridge Economic Historyba. Azt akarták, hogy a Monarchia gazdaságpolitikájáról és az egész gazdasági fejlődésről írjak. Az államháztartás kérdése nélkül nem lehetett volna, ezért onnan kezdtem.

Az, hogy a customs union-ból tax union lett, nem volt teljesen véletlen.

Nem. De ez a tapasztalatból eredt. Először a teória oldaláról kezdtem megközelíteni a témát, s aztán a tapasztalatok irányából jöttem hozzá vissza.

A hetvenes években olyan vitákban is részt vettél a Monarchia történetével kapcsolatban, amelyekre nem mondanám, hogy tisztán gazdaságtörténeti viták lettek volna. Emlekszem például, hogy a galíciai zsidóság migrációjával kapcsolatos vitához is hozzászóltál az Austrian History Yearbookban.

A szerkesztőség egy olyan számot akart kiadni, hogy legyenek cikkek, de azoknak rögtön kritikájuk is legyen. Kommentár. Három cikket kaptam. És megkértek, hogy írjak egy kritikát. Elolvastam őket, és láttam, az egyik olyan gyenge, hogy nem lehetett volna csak egy pár bekezdést írni róla. Feladatnak tekintettem, hogy írjak róla, és megmutassam, mennyiben téved a cikk szerzője. Erre koncentráltam kizárólag. Megkértem a szerkesztőséget, hogy csak az egyikre koncentrálhassak.

Ha már a kalandozásoknál tartunk. A gazdasági átmenet, a tranzitológia kérdéseiről is írtál tanulmányt egy David Good szerkesztette kötetben. De más hozzászólásaid is voltak, például a mechanizmus-kérdés történetével kapcsolatban. Mint makro-ökonómus tetted ezt, vagy a kelet-európai érdeklődés vitt magával?

Érdeklődés is, meg tapasztalat is. Nem csak itt jártam a rendszerváltás előtt, hanem az NDK-ban is. Láttam a rendszert, láttam a rendszer problémáit, nem részletesen és nem elméleti szempontból, de ha az ember körülnézett annak idején, nyilván láthatta a fő problémákat. Kezdtem egy kicsit ezen gondolkodni - nagyon pesszimista voltam. Utólag derült ki, hogy sokkal gyorsabban jöttek ki a mélypontból az ún. átmenő országok, mint ahogy én vártam. Engem zavart, amit olvastam az amerikai, kanadai és más nyugati újságokban. A magyar gazdasági reformot például a hatvanas évek végén mint a kapitalizmus áttörését értékelték, ami egyáltalán nem volt helyes. Jó, volt egy elég erős kis magánszektor, de olyan nyilvánvaló volt, ha az ember olvasott valamit a reformokról, hogy mit akartak a hatóságok azzal elérni: mindig a szocializmust akarták megerősíteni. Szó sem volt arról, hogy be akarták hívni a kapitalizmust. Csak közepfokú makroökonómia-ismeret kellett ahhoz, hogy az ember hasznos kritikát írhasson erről a tévhitről. Én nem vagyok egyáltalán makroökonómus, inkább a mikroval foglalkoztam. Úgy láttam, hogy a magyar reformnak egyáltalán nem volt makroökonómiai koncepciója. Ezért írtam: „Willy-nilly monetary policy and accidental fiscal policy...”

Nem lesz könnyű lefordítani, különösen a willy-nilly-t. „Ahogy esik, úgy puffan monetáris politika?”

Igen. A dolog csak történt. A pénzmennyiség nőtt, amikor nagyobbak lettek a veszteségek az állami vállalatoknál, vagy amikor nagyobbak lettek a szubvenciók a fogyasztási cikkekre. És szintén deficit lett, amikor valami történt. Ez nem tervszerű, a deficit a költségvetésben soha nem volt tervszerű. A pénzmennyiségre nem is gondoltak, az csak történt. Sokkal később, azt hiszem, csak 1986-ban publikálták legelőször a statisztikák, hogy mekkora a pénzmennyiség Magyarországon.

Nagyon gyakran jártál Magyarországon, Ausztriában, 1986–1987-ben Bécsben voltál. Hogyan láttad az osztrák és a magyar gazdaságtörténet-írást. Politikailag két külön világ volt, de ha mondjuk a Monarchia örökségét számba veszed, akkor a szakmát hogy láttad itt és odaát?

Kezdetben inkább a magyar gazdaságtörténetre koncentráltam, és csak később foglalkoztam egy kicsit az osztrákkal. Mind a két történetírásban létezett kvantitatív hagyomány. Nem használták a kliometrikus módszereket, de voltak idevágó tanulmányok, különösen abban a nagy Habsburgermonarchie sorozatban, ami nagyon komolyan foglalkozott statisztikával is, és nemcsak emberekkel és állami döntésekkel. És itt is volt gazdaságtörténeti iskola, amelyről Nachum T. Gross írt annak idején. Én nem láttam olyan nagy különbséget a kettő között. Politikai álláspontok szempontjából persze igen, mert az osztrák jóval konzervatívabb volt, mint a magyar, ahol inkább marxista szempontból látták a gazdaságtörténetet, de egy pár ember kivételével ez nem volt dogmatikus. Persze nem tudom, hogy a háttérben mi folyt, hogy például miért kellett Katusnak nagyon fontos, a Monarchia gazdasági növekedéséről szóló alapos tanulmányát csak angolul kiadni és nem magyarul, de azt tudom, hogy belpolitikai okokból kicsit nehéz volt neki annak idején. De azok a tanulmányok, amelyek napvilágot láttak, komolyak voltak, itt is és Ausztriában is. Herbert Matis például a Habsburgermonarchie sorozatban szerintem nagyon jól írt, és később Roman Sandgruber műveit is megismertem és értékeltem. Egy gyenge pontot fedeztem fel az osztrák történetírásban, amikor a Cambridge Economic History fejezetet készítettem. Épp az államháztartásról találtam egy gyenge könyvet.

John Komlost mióta ismered?

Pontosan 1978 óta, 25 éve már. Ő aspiráns volt annak idején, írt nekem egy levelet, és elkezdtünk levelezni a Monarchia gazdaságtörténetéről. Nem emlékszem már, melyik évben volt, de itt találkoztunk legelőször Budapesten. Mindketten másfelé mentünk a Monarchiából.

A Monarchia gazdasági fejlődésének az utóéletében vannak furcsa hullámzások. Lényegében a hatvanas évektől pozitívabb kép alakult ki a Monarchia gazdasági fejlődéséről, ehhez Komlos is, te is hozzájárultál, és most az utóbbi néhány évbe, mintha ugyanezeknek az adatoknak az újraszámolása, revíziója révén bizonyos visszavétele történné mindennek. Angus Maddison, Max Schultze...

Majdnem akármilyen témát választasz ki, hullámokat találsz a történetírásban. Húsz év múlva lesz még egy hullám. Biztos. De ez tulajdonképpen pozitív dolog. A kutatásban, különösen a kvantitatív kutatásban, ha az ember új információkat, új adatokat talál, és azok valamivel más képet adnak, mint a korábbiak, akkor az csak jó, mert kiegészíti a képünket. Az egész történelmet soha nem fogjuk megismerni. Sok információ már nem létezik, elveszett, egyszerűen nem írták le annak idején, nem tartották fontosnak. Ez például annyira idegesített engem: tudtam, hogy a Statisztikai Hivatal minden évben gyűjtött adatokat a föld áráról. Mivel a KSH-levéltárban nem került elő, az Országos Levéltárban kerestem, s mindig a foliókat találtam: „Van szerencsém ezeket az adatokat beadni Méltóságos Miniszter Úrnak”, kinyitom a borítékot, s nincs semmi benne. Úgy látszik, kislejtezték valamikor. A palliumot megtartották, hogy legyen valami nyoma. Mert ez is hullámozik. Amit mi fontosnak tartunk most, korábban nem tartották fontosnak, és ez néha sajnos nagyon káros az adatokra nézve. Időről időre új módszereket találnak ki, esetleg kölcsönöznek más szakmákból, mint például Komlos az ember magasságával kapcsolatban. Az egész kis antropometriai iskola új módszereket talált ki, hogy jobban használják ki az információt,

ami azokban az adatokban rejlik. A kliometriának az egyik nagy eredménye az, hogy aki azal foglalkozik, a munkája folyamán több új adatot talál, vagy régi forrásokat újra felfedez, és új módszerekkel dolgozzák fel az adatokat. Ez is ott áll a hullámok mögött.

Meséld el légy szíves: egyáltalán hogyan jutott eszedbe annak idején a FUNDUS Alapítvány megszervezése! Azt gondolom, nagyon sokatmondó történet ez az ehhez a térséghez fűződő viszonyokról.

Többször jártam itt, és elég sokat dolgoztam, főleg a KSH könyvtárában. Ez a kedvenc könyvtáram ma is. Beszéltem egy nap Komlossal, és említette, hogy adott néhány könyvet a KSH könyvtárának ajándékba. Rájöttem, hogy én semmit sem tettem még a könyvtár javára. Kezdem gondolkodni, hogy mit lehetne csinálni. Tudtam, mert én nem csak a személyzettel, hanem Dányi Dezső igazgatóval is beszélgettem, hogy milyen problémák voltak például a nyugati folyóiratok beszerzésénél. Nehéz volt ezekhez csereakcióval hozzájutni, ha fizetni kellett, akkor valutával kellett fizetni, amiben nagy hiány volt. Gondoltam, azokat a lyukakat, amelyek ebből keletkeztek, be lehetne tömni egy kicsit, ha megszerezhetők a folyóiratok Kanadából. Nálunk láttam, hogy amikor nyugdíjba ment egy professzor, az egyetemen ki kellett ürítenie a dolgozósobáját. Amennyiben tudta, persze hazavitte a könyveket. De mit csináljon a folyóiratokkal? Elég sokan adományoztak az egyetemi könyvtárnak, de legtöbb esetben az egyetemi könyvtárnak megvoltak már, esetleg több példányban is ugyanazok a folyóiratok. Mit csináltak? Egyszerűen eldobták a szemétkbe. Láttam, hogy itt hiány van, ott többlet, nem kell nagy közgazdásznak lenni ahhoz, hogy lássuk a lehetőséget, és egy régi munkatársammal, aki barátom is lett, kezdtük egy kissé kidolgozni az ötletet, és mind a két országban megkerestük a jogi lehetőségeket. Két külön alapítványt hoztunk létre, az egyiket itt, a másikat ott. Székely Iván a társalapító. A magyar neve FUNDUS – Kvantitatív Gazdaságtörténet Kanadai–Magyar Alapítvány lett. Egy kicsit tanulmányoztuk azt is, hogyan mentek végbe a korábbi akciók, és kiderült, hogy a zöm inkább problémát okozott, mint megoldást, mivel naív elképzelésen alapultak. Főleg az amerikaiak nagyon jóakarátúak voltak, de semmit nem tudtak erről az országról és a térségről. Azt gondolták, akármit adnak, az jó. Nagy mennyiségben jöttek például könyvek katalogizálatlanul, lehet, hogy nem is volt lista mellékelve, és a magyar és a többi országok könyvtárai nem igazán tudtak mit kezdeni ezekkel a könyvhalmokkal. Nem volt annyi ember, hogy a személyzet átnézzesse mindet, és kiválogassák azokat a könyveket, amelyekre tényleg szükség van. Ezért eldöntöttük, hogy csak rendelésre adunk. Megkérdeztük a könyvtárakat, mit akarnak, hol vannak a lyukak, mettől meddig, milyen cím és milyen szám. Csak folyóiratokkal foglalkoztunk, szintén a csekély személyzet miatt. Mert egy könyv az egy tétel a könyvelésben, harminc év egy folyóiratból az szintén csak egy tétel. Arra is gondoltunk, hogy arra koncentráljunk, ahol tudunk valamit: a gazdaságra. Különösen a közgazdaságtanban zajlott egy átstrukturálódási folyamat: el a marxizmussal és be a kapitalizmussal, piacon alapuló gazdaságtant a marxista gazdaságtan helyett, ami azt jelentette, hogy az egész felsőfokú képzést át kellett alakítani. S különösen ha itt saját PhD programokat akarnak alapítani, annak a legszilárdabb fundamentuma a folyóirat és nem a könyv. Vissza a kultúrára. Nagyon világos volt, hogy a folyóirat az a pont, amelyre koncentrálnunk érdemes.

Területileg ez a kezdeményezés mely országokra terjedt ki?

Nemcsak Magyarországra, hanem Szlovákiára és Macedóniára is kiterjedt a működésünk. Egyszer, kivételesen Katalóniába. Az egyik kollegám katalán származású, és egy új egyetemet akart egy kicsit támogatni. Érdekes módon innen, Magyarországról küldtünk folyóiratot Spanyolországba. Most holtponton van egy kicsit a dolog a pénzhiány miatt. Rak-

tározás és szállítás, ez a két legfőbb költségvetési tétel, mert a munkaező az inkább díjmentes. Tulajdonképpen mi ketten csinálunk mindent, és nem érünk rá mindenre. Ivánt Komloson keresztül ismertem meg, és a gazdacímítárral kapcsolatos projektben már együtt dolgoztunk.

Nem tudom a pontos kronológiát, de az eredeti agrárérdeklődésből, földreformokból nekem elég logikusan következik, amit a gazdacímítárral csináltatok, de hogy a magyar gazdacímítárok vagy a porosz gazdacímítárok voltak-e előbb a kutatásaidban, azt nem tudom.

A magyar. Aztán felfedeztem, hogy ugyanolyan típusú gazdacímítárat publikáltak Poroszországról, mint Magyarországról, és össze akartam hasonlítani ezeket. El is kezdtem, és olyan nagy mennyiségben találtam ott, hogy talán lehet mondani, túlzottan sokat foglalkoztam azóta a porosz gazdacímítárral. Hasonló minőségűek a porosz és magyar adatok. Magyarországon – statisztikai és adatminőségi szempontból – a csúcs az, amelyet az 1935-ös magyar mezőgazdasági összeírásból publikáltak.

A gazdacímítárat a mai Magyarország területére vonatkozóan dolgoztátok fel 1893-tól?

A vagyonmegoszlásról szóló cikkem a világháború előtti területre vonatkozik, és aztán írtam egy könyvet Burgenlandról, ahol a magyar forrásokat is néztem. Nagyon könnyen lehetett a későbbi Burgenland területét kivonni a magyar gazdacímítárból, mert községek szerint voltak felsorolva a magyar adatok, és majdnem kizárólag a községek létező határain ment végig a nemzetközi határ Ausztria és Magyarország között. Aztán a burgenlandi területet hozzácsatolták Ausztriához. Ilyen szempontból a német gazdacímítárok nem olyan jók, mert azokban a járás az egység, és nagyon nehéz tudni, hogy például az új lengyel határ az első világháború után pontosan hogyan ment, és melyik birtok maradt ezen az oldalon, és melyik került odaát. Ez nehéz munka. Itt a magyar gazdacímítárból nem volt nehéz dolgozni, csak azt kellett tudni az embernek, hogy melyik falu hova került a határhúzás után.

Akárhogy is vesszük, ha a vámunió kérdését, ha a latifundiumok Magyarországot nézzük, az ezekkel kapcsolatos állítások a magyar történetírásnak, a magyar gazdaságtörténet-írásnak bevett sztereotípiái, amit nem csak te, de a kliometrikusok csináltak, az nem más, mint ezeknek a tabuknak a döntőgetése. Mennyire érzed, hogy ezt a magyar történetírás tudomásul veszi?

Én láttam egy bizonyos Gyáni Gábor és Kövér György által írt tankönyvet, amelyben valamit idéztek az én munkámból is, de nem hiszem, hogy nagyon hatott a magyar történetírásra. De ha visszatekintünk például Robert Fogel művére a vasutakról, az majdnem négy évtizeddel ezelőtt jelent meg, és még ma sem került be az az álláspont az amerikai történelem tankönyvekbe. Egy közgazdásznak olyan egyszerű, olyan könnyen megérthető, és olyan óriási munka, hogy nagyon megérdemelte a Nobel-díjat, de inkább többet foglalkoznak a történészek Fogel rabszolgákról írott művével, mint a vasutakról szólóval. Ha negyvenezer adatot földolgoz és átszámol, ez, úgy látszik, már gyanús sok történész számára. És ő Nobel-díjas. Én pedig csak egy kis ember vagyok egy kis műhelyben. Amit én csináltam, arról csak te és néhány más kollega tud.

Itt a Gazdaság- és társadalomtörténeti tanszéken tartottad eredetileg előadasként azt, ami később kis zöld könyv alakjában megjelent. (Ami köztudott, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen, 1996.) Azoknak, akik jártak arra a kurzusra, mindmáig nagy élmény maradt, de a könyvet mindig kiadom a doktor-

iskolában olvasni, és olyanokat is megnyersz a gondolatfűzéssel, akik soha életükben gazdaságtörténettel nem akarnak foglalkozni, mert azt mondják, értik miről van szó, értik az érvelés logikáját. Főleg az első három részét. Sok hívet szerzel ma is.

Na, ha ez így van, akkor én nagyon hálás vagyok. Én is nagyon élveztem azt a sorozatot. Volt visszhang a hallgatóságtól. Kétoldalú, igazi párbeszéd folyt, én legalább is így éreztem. Egy másik dolog, hogy alapot akartam építeni, lassan, csakhogy értsék meg, mi a kliometria, hogyan gondolkodnak a kliometrikusok. Ez volt a célja az egésznek. Körülbelül ugyanazt pár évvel azután előadtam Berlinben, a híresebbik egyetemen, és abból is keletkezett egy kézirat, amit nem is próbáltam megjelentetni, mert nem volt elég német példám, amit használhattam, mivel nem ismertem elég jól a német történetírást. Azóta gyűjtögetek ilyen példákat, és a legfontosabb most készül el. De nehéz munka ez, mert sok adat kell hozzá, és van egy diák, aki remélem, éppen most, amikor beszélgetünk, gépeli be az adatokat. Nem akartam egyszerűen a magyar példákat újra felhasználni. Egy kicsit módosítottam a címen: német és közép-európai példák alapján, de a szerkezet körülbelül azonos, mint a magyarban. Egy kicsit talán elavult már, s nem tudom, lesz-e piaca. Az nagyon segített itt, hogy személyesen ismertek engem, jelen voltak, és tudták miről van szó.

Említetted az elején, hogy amikor az ember egy témával foglalkozik, akkor is mindig járnak a fejében más projektek. Nem tudom, szeretsz-e erről beszélni, de megkérdezném, hogy milyen témákat tartanál fontosnak, akár saját magad számára is?

A legfontosabb, amit most csinálok: befejezni a megkezdett nagy projektet a porosz földbirtokmegosztásról, mely, mondhatni, majdnem egy évtizede folyik, de volt egy nagyon hosszú holt időszak, amikor egyáltalán nem tudtam vele foglalkozni. Azután az utolsó három évben az egyetemen három adminisztratív posztom volt, és nem értem rá semmire sem, az egész kutatási program megállt, és tulajdonképpen visszaesett. Amikor tudtam valamit csinálni, igyekeztem feldolgozni a gazdacímári adatokat. Van rá szerződése, de már kések a kézirattal. És nem tudok másra koncentrálni addig, amíg ez nincs kész. Azért jöttem most ide Budapestre. Te is ismered ezt a problémát, hogy az ember, ha nem vigyáz eléggé, túl sokat vállal. Nekem el kellett mennem otthonról, hogy egyáltalán tudjak erre koncentrálni. Itt most nagyon jó lehetőséget kaptam, bezárkózom és dolgozom, néha késő estig. De most látom a végét. Azután, amikor befejeztem ezt a kéziratot, akkor megnézhetem a többi projektet is.

Most a Történettudományi Intézetben a Porosz Betelepítési Bizottságról, az Ansiedlungs-Kommissionról adtam elő. Ez egy teljesen véletlenül talált téma. Rábukkantam az iratokra a levéltárban, nem is tudtam, hogy létezett ez az intézmény. 1986-ban jártam az NDK-ban, és a merseburgi levéltárban kutattam néhány hétig. Az egyik levéltáros észrevette, hogy érdeklődöm a földbirtoklás iránt. Megkérdezte, tudom-e, hogy létezik ez, mutatott néhány iratot. Nagyon érdekesnek találtam, megjegyeztem, később visszamentem, és megnéztem.

Az Ansiedlungs-Kommission nem csak történelmi, hanem aktuális téma is, több szempontból. A balti országokban most egy nagy orosz kisebbség él, épp azért, mert a Szovjetuniónak tervszerű betelepítési politikája volt, miután 1940-ben visszacsatolta a balti országokat az orosz birodalomba. Máshol is léteznek kisebbségi problémák ilyen célirányos telepítési politika következtében. Másfelől ez a téma a német–lengyel viszonyban ma is érzékeny pont, főleg a lengyel oldalról. Nagyon érdekes, hogy a német történetírás alig említi ezt a telepítési politikát, teljesen elhanyagolta, miközben Lengyelországban már az elemi iskolákban is tanítják a történetet. A két irodalom teljesen más nézőpontból látja a problé-

mát: a lengyelek természetesen a politikára koncentrálnak, az önállóság, a nacionalizmus szempontjából. A németek, ha esetleg írnak erről, inkább a technikai kérdésekkel foglalkoznak, hogy azoknak, akiktől vásárolt, túl sokat fizetett az Ansiedlungs-Kommission a birtokaikért, vagy hogy miért nem lett sikeres a dolog, s hogy tulajdonképpen hány embert telepítettek le stb. Teljesen más szemmel látják a problémát, és ezért gondolom: jó alkalom, hogy egy idézőjelben „semleges” ember megnézzé a történetet. Van egy fiatal kanadai kollégám, aki egyik nyáron dolgozott nekem, más témákkal foglalkozott addig, de nagyon érdekelte őt az Ansiedlungs-Kommission, és most az egész ún. belső kolonizációval, belső telepítési politikával szeretne foglalkozni. Nem csak az Ansiedlungs-Kommissionnal, a lengyel parcellázási egyesületekkel stb. is. Az a terv, hogy valamikor a jövőben ezzel a fiatal kanadai kollégával és egy volt NDK-s kolléganővel együtt írjuk majd a definitív kötetet az Ansiedlungs-Kommissionról. De most még más dolgom van.

Most már emeritus vagy. Több időd van befejezni a projekteket?

2001. július 30-ával vonultam vissza, azóta több időm van azokra a kutatásokra koncentrálni, amelyekre már régen is akartam. De nem igaz, hogy a nyugdíjas ember teljesen ura saját idejének. A probléma az, hogy mást is vállalok. Például működik az egyetemen egy nagyon kicsi magyar kutatóintézet. A kuratórium tagja lettem, és most a tudományos bizottság főnöke vagyok, egy előadássorozatot szerveztem a kollégák segítségével. Évente igyekszünk 3-4 magyar tudóst meghívni Torontóba, akik különböző problémákról tartanak előadást. A fő téma nagyon általános: Magyarország, Közép-Európa és az Európai Unió. Először a politikával kezdtük, a magyar parlamenti választások korábban volt rendszerével, aztán azzal, hogy mit jelent az európai uniós tagság a visegrádi négy ország számára. És ez eddig nagyon jól sikerült. Szerepelt az előadók között egy magyar, itt végzett, fiatal kollégánk az Egyesült Államokból, ő a házasságon belüli erőszakkal foglalkozott jogi és más szempontból is Közép-Európában. Volt egy másik előadó, aki a munkaerő mobilitásáról beszélt, a munkaadók és munkavállalók közötti viszonyról. Mindig Magyarország áll a fókuszban, de összehasonlítva a szomszéd országokkal. Lesz előadó, aki az ember és az állam viszonyát elemzi. Február elején két előadás hangzik el a környezetvédelmi politikáról. Mindegyik előadóval beszéltem előtte elég alaposan angolul, hogy tudjam, milyen az angol tudásuk, és hogyan reagálnak kérdésekre, ez ugyanis igen fontos nálunk. Nagyon jól sikerültek eddig az előadások, de ez időt vesz igénybe. Szállást biztosítani, repülőjegyet, előadótermet, időpontot találni, embereket meghívni, ebédet, vacsorát szervezni. Ez a „logisztika” nagyon sok időt vesz igénybe. Azért is kellett idemenekülnöm.

Akkor most legalább Magyarország is meghálálhat valamit Neked. Köszönöm szépen a beszélgetést.

Budapest, 2003. december 3.

Az interjút készítette: KÖVÉR GYÖRGY

Scott M. Eddie műveinek bibliográfiája

I. Könyvek és monográfiák

1. *Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes/Burgenland történelmi gazdacímtára 1893–1930* (Eisenstadt: Verlag des burgenländischen Landesarchivs, 1999), 323.
2. *Selected Cliometric Studies in German Economic History*, társzerk. John Komlos (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997), 369.
3. Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába (Debrecen, Csokonai: 1996), 123.

II. Tanulmányok, könyvfejezetek és egyéb rövidebb munkák

Kliometria általában:

4. „Deutsche Kliometrie”, *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, vol. 119, no. 2 (1999), pp. 293–311 (társszerző: John Komlos).
5. „Cliometrics: What is it, whither (sic) came it forth?” in John Komlos és Scott Eddie (eds.), *Selected Cliometric Studies in German Economic History* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997), pp. 12–16.
6. „Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára”, *Történelmi Szemle* 1977, no. 2, pp. 315–328 (with Júlia Puskás and Margit Lác).

Az átmenet gazdaságtana és a tervgazdaságok reformja:

7. „Hungarian Economic Reform, 1968–1989: The illusions and delusions of the New Economic Mechanism”, in Buza János, Csató Tamás, és Gyimesi Sándor (eds.), *Challenges of Economic History: Essays in Honour of Iván T. Berend* (Budapest: Budapest University of Economics, 1996), pp. 383–394.
8. „The Transition to Market Economies: Lessons from Hungary and the case for pessimism”, in David F. Good (ed.), *Economic Transformations in East and Central Europe: Lessons from the Past and Policies for the Future* (London: Routledge, 1994), pp. 110–130.

A mezőgazdaság fejlődése

9. „The Price of Land in Eastern Prussia: Data from Capital Gains Tax Records, 1891–1907”, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, vol. 22, no. 2 (1997), pp. 195–216.
10. „The Distribution of Landed Properties by Value and Area: A Methodological Essay based on Prussian Data, 1886–1913”, *Journal of Income Distribution*, vol. 3, no. 1 (Summer 1993), pp. 101–140.
11. „Agriculture as a Source of Labor Supply: Conjectures from the History of Hungary, 1870–1913”, in John Komlos (ed.), *Essays on the Habsburg Economy* (New York: Columbia University Press, 1983), pp. 101–116 (rövidített fordítását lásd a 14. tétel alatt).
12. „Farmer Response to Price in Large-Estate Agriculture: Hungary, 1870–1913”, *Economic History Review*, vol. XXIV, no. 4 (November, 1971), pp. 571–588.
13. „The Simple Economics of Land Reform: The Expropriation-Compensation Process and Income Distribution”, *Philippine Economic Journal*, vol. X, no. 1 (First Semester, 1971), pp. 106–125.

14. „Die Landwirtschaft als Quelle des Arbeitskraftangebots: Mutmassungen aus der Geschichte Ungarns, 1870–1913”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Band 56, Heft 2 (September, 1969), pp. 215–232.
15. „Agricultural Production and Output per Worker in Hungary, 1870–1913”, *Journal of Economic History*, vol. XXVII, no. 2 (June, 1968), pp. 197–222. Újraközölve in John Komlos, ed., *Economic Development in the Habsburg Monarchy and in the Successor States: Essays*, vol. II (East European Monographs, New York: Columbia University Press, 1990).

Földbirtokviszonyok és földreform

16. „Ethno-nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Prussian Poland, 1886–1918: Buying the land from under the Poles' feet?” in Stanley Engerman – Jacob Metzer, eds., *Ethno-Nationalism and Land Rights in Historical Perspective*. (London: Routledge, megjelenés alatt, 2003).
17. „The Ethnopolitics of Land Ownership in Prussian Poland, 1886–1918: The Land Purchases of the Ansiedlungskommission”, társszerző: Christa Kouschil, *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*, No. 9 (Trondheim: NTNU, 2002), 30 pages.
18. „A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon, 1893–1935: Másképp alakult-e a birtokai terjedelme és struktúrája az új nemzetközi határ két oldalán?”, *Történelmi Szemle*, 1998, no. 1.
19. „A földtulajdoni címtárak mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai”, in Mariann Nagy (ed.), *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára* (Pécs: University Press Pécs, 1998), pp. 331–341.
20. „Raspad dualisticheskoi monarchii krupnoe zemlevladienie. Burgenland u zapadnaya Vengriya 1893–1935”, in T. M. Islamov – A. I. Miller (eds.), *Austro-Vengria: Op'it mnogonacional'nogo gosudarstva* (Moszkva: Rossijskaja Akademia Nauk, 1995), pp. 200–229.
21. „Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában”, *AETAS*, 1994:3, pp. 17–36.
22. „Großgrundbesitz im ostelbischen Preußen: Datenbasis und methodologische Probleme”, in Heinz Reif, (ed.), *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik: Agrarkrise, junkerliche Interessenpolitik, Modernisierungsstrategien* (Berlin: Akademie Verlag, 1994), pp. 141–155.
23. „Junkers and Magnates: The Social Distribution of Landed Wealth in Prussia and Hungary; A Case Study of Pomerania and Transdanubia, 1893”, *Österreichische Osthefte*, Nr. 1, 1994, pp. 109–131.
24. „The Distribution of Landed Properties by Value and Area: A Methodological Essay based on Prussian Data, 1886–1913”, *Journal of Income Distribution*, vol. 3, no. 1 (Summer 1993), pp. 101–140. Rövidített változata újraközölve in John Komlos and Scott Eddie (eds.), *Cliometric Studies in German Economic History* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997), pp. 151–171.
25. „Changes in the Social Distribution of Ownership of Large Properties on the Trianon Territory of Hungary, 1893–1935”, társszerző: Hutterer Ingrid és Székely Iván; *Journal of European Economic History*, vol. 22, no. 1 (Spring 1993), pp. 39–78. (Revideált angol nyelvű változata a 17. tételnek.)
26. „Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935” (társszerző: Hutterer Ingrid és Székely Iván), *Történelmi Szemle*, 1990, nos. 3–4, pp. 301–357.
27. „Die soziale Verteilung des Großgrundbesitzes in Pommern, Transdanubien, und Böhmen in den frühen 90er Jahren des 19. Jahrhunderts” [The social distribution of

- large estate ownership in Pomerania, Transdanubia, and Bohemia in the early 1890s], XVII. 27. *Oesterreichischer Historikertag* (Vienna, 1989), pp. 329–337.
28. „The Social Distribution of Landed Wealth in Hungary ca. 1910”, *Research in Economic History*, Supplement 5: George Grantham és Carole Leonard (eds.), *Agrarian Organization in the Century of Industrialization* (Glenwood, Ill: Johnson Associates, 1989), pp. 219–249.
 29. „Notes on the Economics of Land Reform”, *Land Economics*, vol. XLIV, no. 4 (November, 1968), pp. 514–518 (with F. S. O’Brien).
 30. „The Changing Pattern of Landownership in Hungary, 1867–1914”, *Economic History Review*, vol. XX, no. 2 (August, 1967), pp. 293–310.

Nemzetközi kereskedelem, vám- és adóunió

31. „Die Auswirkung der Preisänderungen auf Ungarns Aussenhandel während der Schutzzollära”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (megjelenés alatt; a folyóirat szám publikálása pénzügyi nehézségek miatt a nyomdában rekedt).
32. „Price, quantity, and terms of trade indexes for Hungarian external trade, 1882–1913”, in Mária Visi Lakatos (ed.), *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996), pp. 61–86.
33. „Limits on the Fiscal Independence of Sovereign States in a Customs Union: ‘Tax Union’ Aspects of the Austro-Hungarian Monarchy, 1868–1913”, *Hungarian Studies Review*, vol. XI, no. 2 (Fall, 1982), pp. 7–28.
34. „Mit bizonyítanak az 1882–1913-as exportstatisztikai adatok? Magyarország valóban csak a Monarchia ‘éléskamrája’ volt?”, *Történelmi Szemle*, 1982, no. 3, pp. 416–425.
35. „Austria in the Austro-Hungarian Monarchy: Her Trade Within and Without the Customs Union”, *East-Central Europe*, vol. VII, pt. 2 (1980), pp. 225–247.
36. „The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913”, *Journal of Economic History*, vol. XXXVII, no. 2 (June, 1977), pp. 329–358.
37. „Cui Bono? Magyarország és a Dualista Monarchia védővámpolitikája”, *Történelmi Szemle*, 1976, nos. 1–2, pp. 157–166.
38. „The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary’s Trade with Austria, 1883–1913”, *Journal of Economic History*, vol. XXXII, no. 1 (March, 1972), pp. 298–315.

Gazdasági fejlődés és gazdasági politika általában

39. „Politica economica e sviluppo dell’economia nell’Austria-Ungheria, 1867–1913”, in Valeria Castronovo, (ed.), *Storia Economica Cambridge*, vol. 8, part II (Torino: Giulio Einaudi, 1992), pp. 243–323. (A 40. tétel olasz verziója)
40. „Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary, 1867–1913”, *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, ed. by Peter Mathias and Sidney Pollard (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), pp. 814–886.
41. „On Hungary’s Economic Contributions to the Monarchy”, in Gy. Ránki (ed.), *Hungarian History – World History* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), pp. 191–207.
42. „Finance and Politics in Mid-Nineteenth Century Austria”, (szemleciikk) *East-Central Europe* vol IX, pt. 1–2 (1982), special volume: „From Prior Centuries: Essays in Czech and Austrian History Dedicated to Arnošt Klíma”, pp. 148–152.
43. „Galician Jews as Migrants: An Alternative Hypothesis”, *Austrian History Yearbook*, vol. XI (1975), pp. 59–63.
44. „Economic Growth and Productivity in the United States, Canada, United Kingdom, Germany, and Japan in the Post-War Period”, *Review of Economics and Statistics*, vol. XLVI, no. 1 (February, 1964), pp. 33–40 (E. D. Domarral és másokkal).

SCOTT M. EDDIE

A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban: az Osztrák-Magyar Monarchia mint „adóunió” 1868 és 1911 között*

Bevezetés

A gazdaságtörténetesek ezidáig, ha az Osztrák-Magyar Monarchiáról (mint egységről) írtak, szinte kizárólagosan a vámunióra és annak különböző hatásaira összpontosítottak.¹ Az elméleti közgazdászok a Viner által kitaposott ösvényen haladva a vámunió kialakításakor felmerülő jóléti nyereségeket és veszteségeket mintegy „kereskedelem elterelő” és „kereskedelem teremtő” hatásként elemezték.² Avval módosították a vineri gondolatot, hogy a termelés hatásai mellett a fogyasztást, ezen felül a méretgazdaságosságot és a cserearány hatásokat is számításba vették, és a kompetitív egyensúlyi („árnyék”) áraktól eltérő torzulásokat beépítették a belső árszínvonalba.³ Mégis, az egész elméleti irodalom egy alapvető dologban szilárdan a vineri elméleten alapszik: abból az (implicit vagy explicit) alapfeltevésből indulnak ki, hogy a termelési tényezők immobilak a vámunió országai között.

Ausztria-Magyarország több volt, mint egyszerű vámunió: igazi közös piacként működött teljes monetáris integrációval és részleges adóunióval. Sőt a „gazdasági kiegyezés” a termelési tényezők, a munkaerő és a tőke teljes és szabad áramlását biztosította a két or-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Limits on the Fiscal Independence of Sovereign States in Customs Union: „Tax Union” Aspects of the Austro-Hungarian Monarchy, 1868–1911*. Hungarian Studies Review, vol. IX. (1982) no. 2. 7–28. Köszönjük a ma is működő folyóiratnak a közlés engedélyezését.

¹ A magyar irodalomról egy könnyen elérhető listát találunk angolul Hanák Péter: *Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency?* című könyvében (megjelent *Austrian Historian Yearbook*, vol. III. [1967] 260–302). A University of Chicago két doktori disszertációja is közvetlenül a vámunió kérdésével foglalkozik: Thomas Huertas: *Economic Growth and Economic Policy in a Multinational Setting: The Habsburg Monarchy, 1841–1865*. Department of Economics, 1977, különösen a második fejezet [könyv alakban megjelent Arno Press, New York, 1977] és John Komlos: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Department of History, 1978, különösen az első fejezet. [Könyvként: Princeton University Press, 1983. Magyar fordítása: *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria-Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Budapest, Maecenas, 1990] Egy kevésbé tudományos és sokkal inkább a magyarokkal foglalkozó mű Krisztina Maria Fink írása: *Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft: ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen*. Südost-europaschriften Band. 9, München, Rudolf Trofenik, 1968.

² Jacob Viner: *The Customs Union Issue*. New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1950.

³ Ezen irodalom kivonatai megtalálhatók Richard G. Lipsey művében: *The Theory of Customs Unions: A General Survey*. *Economic Journal*, vol. 70. (1960) 496–513. és Melvyn B. Krauss munkájában: *Recent Developments in Customs Union Theory: An Interpretive Survey*. *Journal of Economic Literature*, vol. 10. (1963) 413–436.

szág között.⁴ Ezért a kizárólag a vámunió elméleti modelljein nyugvó vizsgálatok a Monarchia gazdasági működéséről magukban rejtik a torz vagy legalábbis a nem teljes kép kockázatát. Ha a tényezők mobilak, szükségessé válik az adó- és kiadási uniók elméletének felelevenítése, ahogy a „pénzügyi harmonizálás” irodalmának áttanulmányozása is.⁵

Bizonyos fókig az ausztria-magyarországi helyzet megkönnyíti a gazdaságtörténetészek dolgát: az egyetlen jegybank közös valutája kiküszöböli a partnerek közötti átváltások korlátozásából és az árfolyamhullámzásokból származó elemzési nehézségeket. A közös valuta a tőke szabad áramlásának legalább virtuális gazdasági biztosítéka volt és nagyban megkönnyítette a munkaerő áramlást is. Amíg monetáris oldalról Ausztria-Magyarország egy teljesen integrált, egységes valutájú terület volt, addig költségvetési szemszögből csak részleges adóunióról beszélhetünk, és tudomásom szerint nem voltak kísérletek a kiadások harmonizálására.

A termékáramlás torzulásainak elkerülésére – tisztán adóelkerülési okokból (egyfajta módja a „kereskedelem elterelésnek”) – a két partner megegyezése – az egyszerű közös külső vámokon túlmenően – felismerte az adózás területén a koordinálás szükségességét. Ennek eredményeként az ún. „fogyasztási adókat”, a húsrá, cukorra, a szeszes italokra és (később) a petróleumra kivetett adókat felvették a „közös érdekű ügyek” közé, amelyeket azonos tartalmú törvényekkel szabályozott mindkét ország.⁶ A részleges adóunió azonban többet jelentett, mint pusztán az azonos fogyasztási adótételek. Mindkét országban állami monopólium alá tartozott a só, a dohány és a lottó, amelyek főszerepet játszottak az indirekt adórendszerben. Mivel a dualizmus létrejöttékor Magyarország változatlan formában vette át az osztrák rendszert, az azonos termékekre vonatkozó monopóliumok csaknem ugyanúgy működtek, és ez az adóunió komoly kiterjesztését jelentette.⁷ Az indirekt (közvetett) adók harmadik formája mindkét országban a bélyegek, az okmányok és hivatalos iratok díjai, valamint a bürokratikus állam szerves részét alkotó többi szolgáltatás. Ezek a díjak lényegében azonosak voltak – sőt az első időkben meg is egyeztek – ezért észszerű az a megállapítás, hogy az osztrák-magyar szövetség az adóunió szemszögéből az indirekt adózás minden fontosabb elemét magában foglalta.⁸

Mivel tehát a működését éppen megkezdő magyar Pénzügyminisztérium az osztrák adózási rendszert kis módosításokkal ugyan, de teljes egészében átvette 1867-ben, a Monarchia kezdetben szinte teljes adóuniónak tekinthető. Mindamellet nem volt követelmény, hogy a főbb fogyasztási adókon kívül a többi adónem azonos legyen, így mindkét országban az adóztatás széles skáláját alakították ki, különösen a direkt (egyeses) adók körében, az 1867-es kiegyezés kínálta lehetőségeknek megfelelően. Mindkét ország az elnyújtott

⁴ Ákos Paulinyi: *Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns*. In: Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band I: Die wirtschaftliche Entwicklung*. Vienna, Österreichischer Akademie der Wissenschaften, 1975. 585.

⁵ Lásd pl. Carl S. Shoup (ed.): *Fiscal Harmonization in Common Markets*. 2 vols. New York, Columbia University Press, 1967.

⁶ Paulinyi: *Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns*, 568.

⁷ Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*. In: Magyarország története VI. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 945.

⁸ A direkt és indirekt adózás megkülönböztetése nem teljesen pontos a közgazdaságtanban. Bármely adó végső hatása annak tényleges megoszlásától függ (hogy milyen mértékben, azt az inputok kereslete és kínálata határozza meg), és nem attól, hogy a törvényhozók milyen megoszlást szeretnének látni. Lásd Richard A. Musgrave: *Theory of Public Finance*. New York, McGraw-Hill, 1959. 227.

– úgy is mondhatnánk, folyamatos – adóreform mellett kötelezte el magát.⁹ Ennek eredménye nemcsak a direkt adórendszer jelentékeny különbségeiben nyilvánult meg (különösen 1873 után, amiről majd később szólok), hanem annak vissza-visszatérő felismerésében, hogy a divergencia nem haladhat meg egy bizonyos szintet. A felek – a „gazdasági kiegyezés” rendelkezésein túl – kiegészítő adómegállapodásokat kötöttek, ami további lépéseket jelentett az adóharmonizálás – jóllehet nem tökéletes – útján.¹⁰ Az adóunió kiterjedése tehát Ausztria és Magyarország között első megközelítésben szinte teljesnek mondható az indirekt adózás terén, de nagyon hiányos és részleges az egyenes adók tekintetében.

A kiadási oldalon a „közös ügyek” költségeihez való kötelező hozzájáruláson kívül (amelyeknek 95%-át a birodalmi hadsereg és haditengerészet költségei tették ki) a kiegyezés szabad kezét biztosított a kormányoknak. Az államháztartási kiadások szerkezete erősen eltért egymástól, és az állandó panaszok arról, hogy az egyik fél költségvetési akciói (különösen a magyarországi iparfejlődést szubvencionáló magyar program tekintetében) teljesen ellentétes hatásokat indukáltak a másik fél számára, mutatja, mennyire hiányzott a kiadások harmonizálására irányuló bármilyen lépés.¹¹ Mivel egyik kormány sem rendelkezett semmilyen, a modern és széleskörű jóléti programhoz hasonló programmal, biztosan állíthatjuk, hogy a kiadások harmonizálásának kudarca – a tényezők áramlásából ítélve – leginkább a tőkeáramlás területén érződött.¹²

Az, hogy a költségvetés harmonizálása vagy az osztrák-magyar szövetség pénzügyi vetületei az eddiginél több figyelmet érdemelnek, azt hiszem, világos az eddig leírtakból. Mivel ez az írás felvetése és nem teljes kifejtése a vázolt témáknak, nem tud definitív válaszokat adni. Mégis abban bízom, hogy felkeltheti az érdeklődést az osztrák-magyar pénzügyi politika iránt. A bürokratikus állam – mint amilyen az Osztrák-Magyar Monarchia is volt – egyik öröksége a nagyon részletes statisztikai állomány, amely talán sehol másutt nem olyan kiterjedt, mint az állampénzügyek területén. A gazdaság ezen területe pedig még szinte teljesen feltáratlan.¹³

1. A fiskális rendszerek céljai, struktúrája és háttere

Miközben ez az írás Ausztria-Magyarország pénzügyi rendszerének fejlődését igyekszik felvázolni, nem hagyhatja figyelmen kívül magát a pénzt, mivel a pénzteremtés volt a leggyakoribb eszköz a bizonytalan, krízisek sújtotta Ausztria kormányzatának a pénzügyi deficit fedezésére az 1848 előtti időszakban.¹⁴ Az 1867-es kiegyezést megelőző két évtizedben

⁹ Lásd saját művemben: *Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary, 1867–1913*. In: Cambridge Economic History of Europe, vol. VIII. Cambridge, Cambridge University Press, 1989. 814–886.

¹⁰ Josef Wysocki: *Die österreichische Finanzpolitik*, 73.

¹¹ Eddie: *Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary*.

¹² Mégis, talán ezek a hatások túl kicsik és lényegtelenek voltak. Lásd az erről szóló vitát az alábbi művemben: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913*. Journal of Economic History, vol. 37. (June 1977) 352–353.

¹³ A források gazdagságára jó példát találhatunk Harm-Hinrich Brandt jelentős tanulmányában, melynek címe: *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. (2. k. Schriftenreihe der historischen Kommission bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften Schrift 15; Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1978). Kevésbé sikeres kísérlet arra, hogy kiaknázza a dualista időszak ezen adatait Josef Wysocki műve: *Infrastruktur und wachsende Staatsausgaben: Das Fallbeispiel Österreichs, 1868–1913*. (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band 20: Stuttgart, Gustav Fischer, 1975.)

¹⁴ Alois Gratz: *Die österreichische Finanzpolitik von 1848 bis 1948*. In: Hans Mayer (Hrsg.) Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948. Vienna, Springer, 1949. 224.

a pénzügyi krízis olyan arányokat ért el, hogy a Habsburg kormányzat kénytelen volt az állami vasutakat értékesíteni, hogy bevételre tegyen szert.¹⁵ Ez a lépés majdnem sikeresen helyreállította – vagy (pontosabban szólva) inkább megteremtett – bizonyos rendet a birodalmi pénzügyekben, de az itáliai tartományokért folyó háború újból deficitessé tette a költségvetést, és a központi bank felé fordította a kormány figyelmét. A bankjegyek kötelező nemesfémre beváltása (a konvertibilitás) tartósan szünetelt, és az *ázsio* – az a papírpénzben fizetett felár, amit az ezüst forintért kellett fizetni – nagy mértékben csökkent. További pénzügyi feszültséget teremtett a Poroszországgal folytatott hét hetes háború, amelyben a Königrätz-nél elszenvedett vereség pontot tett a „nagy Németország” hegemoniájáért folytatott Habsburg erőfeszítések végére, s szükségessé tette a külpolitikai orientáció alapvető módosítását, ami megkövetelte a belpolitikai stabilitást, és közvetlenül vezetett az 1867-es kiegyezéshez. Ezen események következtében a dualista Monarchia gyenge és bizonytalan pénzügyi viszonyok közepette kezdte meg működését.

Figyelembe véve, hogy az adósságok nagy része a háborúk miatt képződött, s amelyekről nem állítható, hogy Magyarországon széles körű támogatottságot élveztek volna, valamint az állami számadások történeti forrásokban tetten érhető hanyag vezetése miatt, nem meglepő, hogy a jelentős mennyiségű adósság megosztása és a „közös ügyekhez” való hozzájárulás mértéke (az ún. kvóta) volt a két legvitatottabb témája azoknak a tárgyalásoknak, amelyek végül a „gazdasági kiegyezéshez”, az Osztrák-Magyar Monarchia két állama közti kereskedelmi és vámszövetséghez vezettek. A gazdasági megállapodások egyik rendelkezése kifejezetten korlátozta az Osztrák Nemzeti Banktól felvehető hitelmennyiséget, és meghatározta a pénzteremtés mértékét is. Mindkét kormány ezáltal ki volt téve a tőkepiac szabályainak, és a deficitet csak addig növelhette, amíg a betétesek hajlandók voltak kölcsönt nyújtani.

A direkt és indirekt adók, a bélyegek és hivatalos iratok illetékei, az állami monopóliumokból és vállalkozásokból származó jövedelmek alkották mindkét kormány bevételi forrásait, és – relatív fontosságuk bizonyos változása mellett – ezek is maradtak a Monarchia fennmaradása alatt. Az egyenes adók magukban foglalták a földadót, a ház- és épületadót, a személyes és kamat jövedelmek utáni adót és a keresetadót (Erwerbsteuer). Eme utóbbi kísérlet volt arra, hogy a jövedelemtermelő képességet adóztassák meg és nem az aktuális jövedelmeket, mind az értelmiségiek, mind a hivatalosan bejegyzett és a nem bejegyzett üzleti vállalkozások esetében.

Az indirekt adók többet jelentettek, mint az alkoholokra, cukorra, húsrá és (1882 után) a petróleumra kivetett fogyasztási adók. A bélyegek, a hivatalos iratok illetékei és az állami monopóliumok jövedelmei mind rendelkeztek az indirekt adók jellemzőivel, és az osztrák statisztikában az „indirekt bevételek” kategóriájába sorolták azokat (indirekte Abgaben). Az állami vállalkozások jövedelmei bruttó értelemben magasak voltak, de nettó alapon mindkét államban relatíve alacsony és változékony jövedelemforrásnak számítottak.¹⁶

A dualizmus kezdetekor a magyar kormány azonnal gazdaságfejlesztő programba fogott, amely a fennálló elmaradottság megszüntetésére irányult, s melynek léteért a kor-

¹⁵ Alois Gratz: *Die österreichische Finanzpolitik*, 224.

¹⁶ Ugyan mind Wysocki (*Infrastruktur*), mind Katus (*Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. Magyarország története VII. k.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.) kimutatták, hogy az állami befektetések, amelyek legfontosabbika a vasút volt, a bruttó állami kiadások 40%-át jelentették, a nettó jövedelem (vagy veszteség) a nettó bevételek (vagy kiadások) sokkal kisebb százalékos hányadát jelentette. (ld. az 1. és 2. táblázatot).

mányzati autonómia korábbi hiányát hibáztatták.¹⁷ A tőkepiac helyzete – a kiegyezés előtti Habsburg pénzügyi problémákat figyelembe véve – elég biztató volt, és Magyarország nagy adósságokat kezdett felhalmozni céljai, mindenekelőtt az infrastruktúra fejlesztésének megvalósítása érdekében. Elsősorban (az osztrák példát követve) kamatgaranciát nyújtottak a magánvasutak építéséhez, amit hamarosan felváltott az államosítás és a kiterjedt állami vasúthálózat építésének programja. A dualizmus első két évtizedében „a ténylegesen felvett kölcsönöknek egyharmadát fordították gazdaságfejlesztő beruházásokra”.¹⁸ A magyar kormány így mentesült nyomasztó adóterhek kivetésétől; „olyan aktív pénzügyi politikát folytathatott, ami nem korlátozta a magánszektor”, mert tőkebeáramlás zajlott le az államkötvények külföldieknek – elsősorban osztrákoknak – való eladásával.¹⁹ A magyar kormány folytatta aktív fejlesztési politikáját, habár talán kevesebb sikerrel, a tőkebeáramlás 1890-es évekbeli lelassulása után is.

Az osztrák központi kormány ugyanakkor sokkal kevésbé agresszív pénzügyi politikát folytatott. Ausztria történetében, legalábbis Mária Terézia uralkodása óta, a hazai ipar támogatásának politikája érvényesült mindenekelőtt a hazai piac támogatásán, a vámvédelem vagy a behozatali tilalmak rendszerén keresztül. Az osztrák kormánynak továbbá sokkal nagyobb súlyt kellett a pénzügyekben a nemzetiségi szempontokra fektetnie, mint Magyarországnak. Ahogy a választójog kiszélesedett, és végül 1907-ben a teljes férfi lakosságra általános lett, a nemzetiségi megfontolások egyre nagyobb súlyt kaptak. Még a vasútvonalak építésében is érvényesült: ez lett az ára a politikai támogatásnak – leginkább a galíciai „lengyel klub” támogatásának – a *Reichsrat*-ban.²⁰ A balvégzetű „Kerber terv” megpróbálta az Ausztriában élő népek életszínvonalában meglévő különbségeket nagy közmű-programokkal, csatornaépítésekkel és más infrastrukturális beruházásokkal csökkenteni.²¹ Az adóbehajtásról és a kormányzati kiadásokról szóló hivatalos statisztikák azt mutatják, hogy az állami költségvetésnek jelentős interregionális újraelosztó hatása volt: a beszedett adó mennyisége jóval meghaladta a kiadásokat a gazdagabb vidékeken (a németek, a csehek és az olaszok lakta vidékeken), és a különbözetet a szegényebb keleti és a déli szláv területekre irányították, legfőképpen Galíciába. Így jogosnak tűnik a megállapítás, hogy a magyar költségvetés alapvető célja a növekedés volt, míg az osztrákban a kiegyenlítő megfontolások domináltak.

Létezett persze a közös költségvetés is – ez lényegében azon külső ügyeket fedezte, amelyekben a Monarchia felé mint egység lépett fel: a hadsereget, a diplomáciai szolgálatot és a közös pénzügyminisztériumot, amely ezen közös ügyek pénzügyeit kezelte. A közös költségvetés 95%-át fordították a hadseregre. Az osztrák-magyar rendszer sajátossága abban állt, hogy a vám bevételek szolgáltak a közös kiadásokat fedezésére, de ez mindig kevésnek bizonyult, és a hiányt a kvótából pótolták. Így Ausztria- Magyarországon a vámbevételek

¹⁷ „Az alkotmány megalakítása olyan állapotban találta az országot minden részében és részletében, hogy mérhetetlen szükség volt a beruházások fejlesztésére. Az ország nagyon érezte a fejlődés szükségét, és késlekedés nélkül belekezdtek a beruházások felmérésébe, hiszen csak ezek segítségével tudták a századoknyi lemaradást behozni és biztosítani az anyagi fejlődés előfeltételeit.” Az állandó pénzügyi bizottság általános jelentése az 1873-ik évi költségvetés tárgyában, Országgyűlés képviselőházának irományai 1873, no.175. vol II. A szerző fordítása.

¹⁸ Katus: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*, 951.

¹⁹ Komlós: *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*, 172.

²⁰ Wysocki: *Infrastruktur*, 168–172.

²¹ Erről a tervről egy beszámolót és a terv nehézségeiről találunk leírást Alexander Gerschenkon: *An Economic Spurt that Failed: Four Lectures in Austrian History*. Princeton, Princeton University Press, 1977.

nem tartoztak egyik állam költségvetésének indirekt adójához sem. A most következő fejtegetések pedig nem foglalkoznak a közös költségvetéssel, így explicite a vámbevételekkel sem.

2. A közpénzek gyarapításának lehetőségei

A közpénzekről szóló viták egy része véleményem szerint torzít, mivel számos munka nem tesz különbséget az adójellegű bevételek és azon normál üzleti jövedelmek között, amelyek történetesen valamely oknál fogva állami vállalkozások. Ez utóbbiak jövedelmét és kiadásait bruttó értelemben kezelve és összehasonlítva más bevételi forrásokkal csak torz eredményeket kaphatunk.²² Még a hivatalos kormányzati publikációk is csak az adó jellegű üzletek, a só-, a dohány- és a lottómonopólium nettó jövedelmét tartalmazzák bevételként: ezért nem vethetők össze más vállalkozások bruttó bevételeinek és kiadásainak összesítéseivel. Ennek megfelelően azok a fő táblázatok, amelyek a jövedelmek és a kiadások fejlődését mutatják (1. és 2. táblázat), a monopóliumokból származó nettó jövedelmeket indirekt adóként tartalmazzák, és ha egyéb kormányzati vállalatok profitot termeltek, azt bevételként szerepeltetjük, a nettó veszteségeket pedig a kiadások közt számoltuk el.

A táblázatok a korai magyar adatokat zárójelben tartalmazzák, jelezve, hogy azok nem hasonlíthatók össze a későbbi adatokkal az adatok közlési módszerének megváltozása miatt. Részletesebb források tanulmányozásáig azt is fel kell tennünk, hogy a magyar és az osztrák adatok sem vethetők szorosan össze. *Különösen a rendes kiadások és bevételek fogalmának használata miatt, mivel a „rendes” kifejezés az adott időszak költségvetés készítőinek önkényes definíciója volt; azaz a kormányzati bevételeknek és kiadásoknak csak egy részével foglalkozunk*²³, sőt, ami „rendes” volt az egyik jogrendben, az „rendkívüli” lehetett egy másikban és *vice-versa*. A következő adatok tehát – amint azt igyekszem hangsúlyozni – csak további kutatások iránymutatói lehetnek, és nem a kérdés végleges megoldását adják.

Azt a korszakot vizsgálva, amelyben az adatok feltehetőleg (ha térben nem is) időben összehasonlíthatók, 1879 és 1913 között az osztrák kormány teljes bevétele – ahogy a táblázat mutatja – átlagosan 3,2%-kal nőtt évente, míg a magyar kormányé 2,7%-kal. A bruttó bevételek – amelyek a bruttó jövedelmeket az állami vállalkozások működési költségeinek levonása előtt tartalmazzák, de nem tartalmazzák a kölcsönzött összegeket – már kisebb eltérést mutatnak: 3,5% évente Ausztriában és 3,3% Magyarországon. Az osztrák nettó bevételek, amelyek a teljes időszakon belül összehasonlíthatók egy relatíve lassabb növekedést mutatnak, 2,2%-ot évente (az 1869–1873-as átlagot összevetve az 1909–1913-sal).

²² Ez a leggyakrabban említett hiányosság (de aligha a legkomolyabb) Wysocki: *Infrastruktur* című művében. Ez a nézőpont akkor igazolt, ha az állami foglalkoztatás növekedését vizsgáljuk, de akkor – az én véleményem szerint – nem, ha a lakosságra nehezedő bevételi rendszer terheit vesszük figyelembe.

²³ Ha összevetjük az 1903–1912-es időszak néhány elérhető adatát (a Zentralrechnungsabschlussból és a Staatshaushaltból, lásd a forrásadatokat az 1. táblázatban), felfigyelhetünk néhány nagyságrendi hibára, amelyek oka bizonyára az a számbavétel, hogy inkább nézték az osztrák bevételek és kiadások rendes értékeit, mint a végösszegeket, vagy a nettó értékeket a bruttók helyett. 1903–1912 között a rendkívüli kiadások 6%-ról 13%-ra nőttek az összes kiadásokban, míg a rendkívüli bevételek 0%-ról 13%-ra nőttek a teljes bevételeken belül. A bruttó és nettó bevételek közti különbség 38%-ról 46%-ra nőtt, míg ugyanez a kiadásoknál 40%-ról 45%-ra növekedett. Sőt a rendkívüli bevételek és kiadások számbavétele megváltoztathatná a deficitet többletre vagy vice versa a tíz éven közül hatban.

1847-ben az osztrák birodalom teljes bevételének 31,5%-át a direkt adókból szerezte, és az 1. táblázat adatai szerint ez az arány nem változott a kiegyezés utáni első években sem, legalábbis az osztrák részen nem.²⁴ A jövedelemadó 1849-es osztrák birodalmi bevezetése és az egyenes adók reformja – 1875-ben Magyarországon, majd az 1890-es években Ausztriában – ellenére azonban az egyenes adók aránya az állami bevételekben fokozatosan, de biztosan csökkent a dualista éra idején. A fogyasztási adókból és más indirekt tételekből származó bevétel növekedése a jövedelmek emelkedésére és a magasabb életszínvonalra utal, illetve az adókulcsok emelkedésére. Az, hogy az egyenes adók nem tudtak evvel lépést tartani – akár véletlenül, akár tudatosan – az első jele az országokban levő adórendszerek regresszív természetének (vagy legalább is annak, hogy nem váltak progresszívebbé az idő előrehaladtával).²⁵ Az indirekt bevételi források megfigyelt részarányainak különbsége a két országban elsősorban azzal magyarázható, hogy Ausztria sokkal nagyobb jövedelmeket szerzett a sör és a cukor adójából: a kilencvenes évek közepén például, miközben a töményitalokra és a borra kivetett adók közel azonos adóbevételt hoztak a két országnak, a söradóból származó jövedelem tizenkétszer, míg a cukoradó bevételek hatszor nagyobb összeget jelentettek Ausztriának, mint Magyarországnak. A söradó önmagában a teljes osztrák kormányzati bevétel 8%-át tette ki ebben az időben (az 1870-es 12%-ról alászállva). A különbségek az eltérő fogyasztási szokásokból és az egy főre jutó jövedelmek különböző szintjéből fakadtak.

A dualista Monarchia időszaka alatt, az 1850-es évektől eltérően, az állami tulajdon eladásából származó jövedelem elhanyagolható részét képezte a bevételeknek; miközben mindkét központi kormány jelentős mértékben gyarapította tulajdonát. Az időszak legnagyobb részében úgy tűnik, hogy az állami vállalkozásokból származó nettó jövedelem nagyobb fontossággal bírt Magyarországon, de mivel nagyok voltak a vasúti építkezések és berendezések költségei, és az e fajta költségeket a „rendkívüli kiadások” között szerepeltették, ezért nem tehetünk érdemi összehasonlítást ezen a téren. Végül, ha a nem azonosítható „egyéb jövedelem” többsége Magyarországon az indirekt adószzerű forrásokból származnék, az osztrák bevételi mintától való minden eltérés teljességgel eltűnne.

Habár a minták között általános hasonlóságról beszélhetünk, a két kormány növekvő bevételi igényeit némileg más forrásokból fedezte. A vizsgált időszak alatt Ausztriában az állami monopóliumokból, a bélyeg és a hivatalos iratok illetékeiből származó jövedelmek jobban nőttek, mint az egyéb jövedelmek. Amíg ezek a források 1868-ban kevesebb, mint 40%-át jelentették az adóbevételeknek (nem számítva a vámokat), 1913-ban már majdnem 50%-át tették ki. Ugyanakkor a fogyasztási adók mint jövedelemforrások relatíve egyre kisebb szerepet játszottak, és az indirekt tételek váltak egyre fontosabbá. Magyarországon eközben az indirekt adókból származó bevételek részarányának növekedése magasabb lett, mivel a fogyasztási adókból származó jövedelem megháromszorozódott (az 1868–1870-es 9%-ról 1911–1913-ra 26%-ra növekedett), e mellé még a bélyeg és a hivatalos iratok illetékeiből származó jövedelmek is csaknem megkétszereződtek (8,6%-ról 15%-ra). Az állami monopóliumok viszont veszítettek relatív fontosságukból, több mint 27%-os részesedésük kevesebb, mint 21%-ra csökkent.

²⁴ Szepessy Mihály: *Ausztria birodalmi adórendszere*. Pest, Pfeifer, 1867. 5.

²⁵ Még a kortárs megfigyelők is regresszívnek találták az adórendszert. „Jelenlegi adórendszerünk mellett az alacsonyabb néposztályok terhe sokkal nagyobb, mint a vagyonosokra.” Milhoffer Sándor: *Magyarország közgazdasága*. (Budapest, 1904.) idézi Katus: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*, 950.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A központi kormányzati jövedelem megoszlása Ausztriában és Magyarországon források szerint, 1869–1913
(az összes rendes jövedelem százalékában)

Öt éves periódus	Direkt adók		Indirekt adók, díjak és monopóliumok		Állami vállalkozások nettó jövedelme		Állami tulajdon eladása		Egyéb bevételek		Összes A/M %
	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	
1869–1873 ^(a)	32,2	(42,2)	58,0	(53,8)	1,6	(2,8)	2,5	n.a.	5,8	(0,9)	(193)
1874–1878	31,9	(43,8)	58,2	(45,5)	^b	(9,5)	0,4	n.a.	9,5	(1,3)	(166)
1879–1883	30,7	37,1	63,3	42,2	^b	1,0	0,1	1,5	5,9	18,2	130
1884–1888	31,8	33,5	63,8	41,3	^b	2,2	0,1	2,1	4,2	20,9	111
1889–1893	29,8	31,1	64,5	50,3	2,2	8,0	0,2	1,0	3,4	9,6	112
1894–1898	28,1	29,1	63,9	52,0	4,6	8,4	0,0	0,6	3,3	10,0	114
1899–1903	29,1	27,9	64,8	52,1	4,2	10,1	0,1	0,1	1,8	9,9	125
1904–1908	27,5	28,1	66,6	54,3	4,4	7,5	0,1	0,3	1,4	9,8	129
1909–1913	24,8	28,5	70,4	61,1	3,5	1,5	0,1	0,1	1,2	8,8	151

Jelmagyarázat:

A – Ausztria

M – Magyarország

^a Magyarországon az 1871–1873-as időszak

^b Veszteség; a 8. táblázatban található a központi kiadásoknál

Források:

Ausztria: Zentralrechnungsabschluss über den Staatshaushalt der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr... Der österreichische Staatshaushalt in dem Jahrzent 1903 bis 1912 (Österreichische Statistik, N. F. 12 Band, 1 Heft, Wien, 1915. A továbbiakban csak Zentralrechnungsabschluss, Staatshaushalt.)

Magyarország: Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei

Mind Ausztriában, mind Magyarországon hosszan elhúzódó adóreformnak lehetünk tanúi csaknem a dualizmus egész időszakában. Az 1880-as években mindkét országban jelentősen módosultak az indirekt adók. Az egyik legjelentősebb változás a szeszes italokra kivetett adók nagy arányú növekedése (a „pálinka adó”): Ausztriában az 1887-es 6,7 millió forintos értékről 1889-re megháromszorozódott az összeg, 29,2 millióra emelkedett. Magyarországon ez az adónövelés Tisza Kálmán miniszterelnök hároméves tervének (bevezetve 1887-ben) egyik alapkőve volt a költségvetés egyensúlyának megteremtése érdekében. A cukoradó kivetési módjának áttétele a répáról (input) az előállított cukorra (output) fennállást hozott a magyar cukoriparban, mert a feldolgozott répa cukortartalma kisebb volt, mint a csehországi üzemekben. Ahogy a termelés növekedett, úgy nőtt a bevétel is: a magyar kormányzat e forrásból származó jövedelme az 1880-as évek közepi szinthez viszonyítva 1913-ra megtízszereződött. Ugyanakkor a sokkal nagyobb osztrák cukoradók egyre kisebb fontosságúvá váltak. Az indirekt adók harmadik jelentős változásáról, a petróleum adó 1882-es bevezetéséről már ejtettünk szót.

Az 1880-as évekbeli változások jelentősebbek voltak Magyarországon, mint Ausztriában, ahogy ezt a következő számadatok is jelzik:

A fogyasztási adókból származó jövedelem (1887=100%)

Év	Ausztria	Magyarország
1889	114	127
1890	121	138
1891	120	147
1892	129	159
1893	133	188

A fogyasztási adókból származó magyar jövedelmek 1887-ben csak 45%-át tették ki az osztráknak, 63%-át 1893-ban, majd 1913-ra 80%-ra növekedtek. Ehhez még hozzátehetjük, hogy 1888 után az exporttermékek fogyasztási adó visszatérítését a fogyasztási adó bevételeiből fizették, és nem a vámbevételekből. Mivel az engedmények több mint 80%-a az osztrák termelők zsebébe vándorolt, de a nem vámbevételből fedezett közös költségek 70:30 arányban oszlottak meg Ausztria és Magyarország között, a visszatérítés forrásának megváltozása Magyarországnak kedvezett. Végül 1899-ben a „gazdasági kiegyezés” megújítása tartalmazta a magyarok régen várt kívánságát: a termelés helyén begyűjtött fogyasztási adók ezen túl azon ország kincstárát gyarapítsák, ahol az árut elfogyasztották.

Az egyenes adók, amelyek már az 1820-as években elnyerték lényegi formájukat, nem is változtak meg – kivéve a jövedelemadó bevezetését 1849-ben – az 1896-ban kezdődő reformokig. Ezeket a reformokat, amelyek teljes életbeléptetése a világháború kitöréséig még nem fejeződött be, azért tervezték, hogy csökkentse a reálvagyonra kivetett adókat, és a csökkenést kompenzálják a jövedelemadó növelésével. A jövedelemadó már eleve jelentős diszkriminációt jelentett a korlátolt felelősséggel bíró társaságokkal szemben (amelyek ráta kétszer vagy négyszer volt magasabb az egyéb üzleti formájú cégekenél). Ez a megkülönböztetés tovább erősödött az adóreform során, amikor újabb átmeneti többletterhekkel sújtották a részvénytársaságokat. Egészében az 1896-os reformokat Ausztriában a „mezőgazdasági érdekek végső győzelmének” és a „nagy méretű vállalkozásokkal szembeni ellen-szenv” megnyilvánulásának tekintették.²⁶

²⁶ John V. Van Sickle: *Direct Taxation in Austria*. Harvard Economic Studies, vol. XXXV. Cambridge, Harvard University Press, 1931.) 28, 34.

A növekvő jövedelmek és a reformok hatására a jövedelemadó bevételek Ausztriában az 1898-as 35 millió koronáról (megközelítőleg 1,25 millió font) 1913-ra 101 millióra (4,2 millió font) növekedtek, de még az utóbbiak is kevesebb mint 5%-át jelentették az osztrák kormány összes rendes bevételeinek. A magyar jövedelemadó, annak ellenére, hogy nominális értékben szélesebb sávot képviselt, és struktúrájában is valamelyest progresszívebb volt, a bevételek között fontosságát tekintve még az osztrákot sem érte el. A magyar jövedelemadó-rendszer szigorítását és progresszívebbé tételét készítették elő 1909-re, de bevezetését előbb elhalasztották, majd az első világháború jött közbe.

Míg az egyenes adókból származó jövedelem egyenletesen nőtt, az indirekt adók fontossága csak később erősödött meg. A növekedés szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy az idő előre haladtával mindkét ország adórendszere regresszívebbé vált. Ez különösen Magyarországra igaz: a fogyasztáshoz kapcsolódó jövedelmek a kezdeti szinthez képest 11-szeresükre nőttek, a bélyegek és illetékek bevételei meghatszorozódtak (ez persze a növekedő bürokratizációval is magyarázható). Az egyenes adókból származó jövedelem az átlagosnál alacsonyabb mértékben növekedett, az 1868–70-es értékek két-háromszorosukra nőttek 1911–13-ra, míg a nem vámjellegű és nem vállalkozásokból származó jövedelmek három-négyszeresükre emelkedtek az induláshoz képest. Mivel a vámbevételek majdnem meghatszorozódtak, és intenzívebben nőttek, mint a két ország belső adóbevételei Ausztriában és Magyarországon, megállapíthatjuk, hogy a Habsburg birodalom fogyasztóira az indirekt adók még további terheket raktak.

3. A közkiadások alakulása

Míg Ausztria és Magyarország bevételi szerkezetében sok hasonlóság fedezhető fel, a kiadásai már sokkal eltérőbbek (lásd 2. táblázat). Mivel a kvóta aránya (63,6 : 36,4 az 1907-es megállapodásban) Ausztriára nézve sokkal magasabb volt, mint ami a két kormányzat kiadásainak arányából következett, a „közös ügyek”-hez történő osztrák hozzájárulás értéke is magasabb volt, mint a magyar részesedés. Viszonylag kis mértékű és közel azonos arányú volt a két állam honvédségre és parlamentre költött pénzeinek nagysága. A nyugdíjakra nagyobb arányt különített el az osztrák fél, de a növekedés üteme a magyaroknál volt nagyobb. *A lényegi eltérések a két legnagyobb kiadási kategóriánál jelentkeznek: nevezetesen az adósságszolgálatnál és a közigazgatási kiadásoknál.*

Az 1880-as évek elején a magyar költségvetési kiadások majdnem fele a felhalmozott adósság kifizetésére ment el, és még a 90-es évek végén is több mint 40%-ot költöttek erre a célra. Ezen arány csökkenése a 90-es években kezdődött meg, és a periódus végére le is csökkent a teljes kiadások alig több mint negyedére. A 2. táblázat alapján megfigyelhetünk némi csökkenést az osztrák adósságszolgálat százalékos arányában is, de itt a változás nem volt oly drámai, sőt az arány a periódus végén is csaknem megegyezik a 70-es évek végén tapasztalt értékkel. Az eltérő trendek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a magyar kormány többet adott ki infrastrukturális beruházásokra, eltérő volt a vasutak átlamosításának ideje, és különböző volt a tőkeáramlás időzítése a két ország között.

Az igazgatási kiadások tartalmazták a két ország minisztériumainak költségeit (kivéve a vasúti hivatalt, ami az állami vállalkozások között szerepelt, és csak 1890-ben kapott minisztériumi rangot Ausztriában) és azokat a támogatásokat (az állami tulajdonú vállalkozások támogatásán felül), amelyeket külön megemlítettek a zárszámadásokban. Amint a legkritikusabb kezdeti igényeket kielégítették, és a magyar pénzügyekben kialakult egy bizonyos rend, a kormányzati tevékenység ezen a „belső” szférán belül gyorsan megélénkült.

Ezen a téren az osztrák fél kiadásai szintén növekedtek, de a magyar kiadások gyorsabb üteméhez hozzájárult a belügy- és pénzügyminisztériumok terjeszkedése és az oktatási kiadások még nagyobb mértékű emelkedése (az 1880-as évek végi kevesebb, mint 3%-os értékről 1913-ra 9% fölé emelkedett az arány). Az „egyéb kiadások”, melyek jelentős részt képviseltek Magyarországon mindvégig, Ausztriában nem kerültek külön kimutatásra, valószínűleg az „igazgatási kiadások és támogatások” rovatba sorolták ezeket, tovább mélyítve a két ország államháztartásának eltéréseit.

A bevételeknél is használt azonos összevetési periódusokat alapul véve megállapíthatjuk, hogy a magyar kormány nettó rendes kiadásai évente átlagosan alig több mint 2,7%-kal növekedtek, míg az osztrák növekedési ráta 2,6%-os volt (1869–1873 és 1909–1913 között 2,1% volt az érték). Bruttó értékben, azaz beleértve az állami vállalkozások bruttó kiadásait, a növekedési ráta 1881–83 és 1911–13 között Ausztriában 3,2%, Magyarországon 3,7% volt.

A két központi kormányzat bevételeinek és kiadásainak egyszerű összehasonlítása azonban igencsak félrevezethet minket, mivel a kormányzat alsóbb szintjeinek jelentősége számottevően eltérő lehet. Az osztrák tartományi kormányzatoknak (Länder) például nem volt közvetlen magyar megfelelője. A központi kormányzat alatti szint Magyarországon a megye, ezután a község. Ezen alsóbb szintű kormányzati intézmények tanulmányozása statisztikai *terra incognita*, de az ismert, hogy ezek költségei mindkét országban jobban nőttek, mint a központi kormányzatoké. Az osztrák tartományok a háború kitöréséig évente 200 millió koronát költöttek, míg a magyar megyék és városok körülbelül 150 milliót.²⁷ Ezek az összegek mindkét esetben a központi költségvetési kiadások egynolcadát, egyhatedét tették ki. Ha vizsgálatunk az összes bevételt és kiadást tartalmazná – ideértve a rendes és rendkívüli tételeket is –, ezek a tételek drámaian csökkennének. A központi kormányzatra korlátozódó vizsgálatunk nem akadályozza esetleges következtetések levonását a kormányok pénzügyi politikájának Magyarországra és Ausztriára tett hatásairól.

Ha az alsóbb szintű kormányzati egységeket is be tudnánk építeni pénzügyi vizsgálódásainkba, akkor azok inkább tovább erősítenék, mint megváltoztatnák a korábban tapasztaltakat. Ausztria esetében például valószínűsíthetően nőtt volna az igazgatási kormányzati kiadások aránya, és csökkent volna a többi (kivéve talán az adósságszolgálatot, de mivel nincsenek adataink a tartományok adósságterheiről, ezt nem tudjuk pontosan megmondani). Magyarországon is bizonyára hasonló volt a helyzet. Mivel mindkét államban az alsóbb szintű kormányzati szervek bevételei a direkt és indirekt adók pótadóiból származtak, és mivel Ausztriában az 1896-os adóreform óta az ingatlanadók egyre növekvő mértékben kerültek a tartományi törvénykezés fennhatósága alá, ezen kormányzati bevételek kismértékben növelhetik az adók arányát az összes bevételeken belül, de jelentős változást ezen a területen nem okoznának.

²⁷ Wysocki: *Finanzpolitik*, 74., Katus: *Gazdasági fejlődés*, 276.

2. SZ. TÁBLÁZAT

A központi kormányzati kiadások megoszlása Ausztriában és Magyarországon források szerint, 1869–1913
(az összes rendes kiadások százalékában)

Ötéves periódus	Közös kiadások		Honvédelmi kiadások		Adósság- szolgálat		Parlament		Igazgatási kiadások, támogatások		Állami vállal- kozások nettó vesztése		Nyugdíjak		Egyéb kiadások		Teljes A:M arány
	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	
1869–1873/ ^a	27,5	(16,4)	2,6	(2,8)	36,5	(29,1)	0,2	(0,6)	27,7	(45,3)	b	b	4,5	(1,2)	1,0	(4,6)	(128)
1874–1878	28,9	(18,6)	2,7	(2,7)	33,0	(33,9)	0,4	(0,5)	30,5	(38,9)	0,1	b	4,1	(1,4)	0,2	(3,9)	(135)
1879–1883	27,4	15,8	2,6	2,5	36,4	49,4	0,5	0,5	27,6	18,9	1,3	b	4,3	1,5	-	11,5	123
1884–1888	25,5	15,0	3,4	3,1	36,7	46,1	0,3	0,4	25,7	21,2	3,6	b	4,7	1,8	-	12,4	121
1889–1893	20,4	11,8	4,8	5,1	41,9	46,0	0,3	0,5	27,4	24,4	b	b	5,0	2,3	0,3	9,9	118
1894–1898	19,6	10,5	5,3	5,1	40,9	40,7	0,3	0,5	28,7	27,5	b	b	5,2	2,2	-	13,4	110
1899–1903	172	11,9	5,9	5,1	36,4	36,7/ ^c	0,3	0,5	34,2	34,1	b	b	6,0	2,5	-	9,3	120
1904–1908	17,4	12,2	6,3	4,6	33,8	31,5	0,3	0,4	35,5	46,0	b	b	6,7	2,8	-	2,5	118
1909–1913	19,7	14,3	7,5	5,9	32,5	26,0/ ^c	0,3	0,3	32,7	41,0	b	b	7,2	2,8	-	9,6	119

Jelmagyarázat:

A – Ausztria

M – Magyarország

^a Magyarországon az 1871–73-as időszak

^b Nettó jövedelem; ld. az 1. táblázatban, központi kormányzati jövedelem

^c négy éves átlag

Források:

ld. az 1. táblázatban.

4. Kormányzatok a tőkepiacokon: a deficitek finanszírozása

Az előző fejezetben a rendes bevételekkel és kiadásokkal foglalkoztunk, így a kormányzati többletekről vagy hiányokról nem esett szó. Ehhez az összes kiadás – összes bevétel struktúráját kell vizsgálni. Sajnos a két ország deficitjére vagy többletére vonatkozó források nem egyeznek.²⁸ A Magyarországra vonatkozó legmegbízhatóbb másodlagos forrás szerint az országban 1869 és 1889²⁹ között minden évben deficit volt. Ezzel szemben az Állami Számvevőszék 1900. februári, parlamentnek küldött jelentése szerint csak 1873 és 1882 között volt a költségvetés deficit.³⁰ Két egymást követő pénzügyminiszter reformjainak hatására Magyarországon a központi kormány bevételei 60%-kal növekedtek (1886–1893 között), ami 1900-ig egyensúlyba hozta a költségvetés mérlegét. A századfordulótól viszont a vizsgált periódus végéig egyre növekvő deficit jellemezte a magyar kormány pénzügyi helyzetét.³¹

A deficit finanszírozásának nehézségei a Monarchia első éveiben Magyarországra súlyosabban nehezednek, ahol az államháztartás csődjének fenyegetését és az 1873-as nyár kritikus pillanatait idézték elő. A krízisen könnyített, amikor 153 millió forint értékben hosszú lejáratú kötvényeket helyeztek el, sőt a helyzet tovább javult – meglehetősen paradox módon – az 1873-as krach következtében. Az 1873 előtti fellendülés vadhajtatásai ugyanis Ausztriában privát berkekben és hivatalos körökben egyaránt jelentős reakciókat váltottak ki: az előző egy általános tartózkodásban öltött testet a privát kötvényekbe és részvényekbe történő befektetésekkel szemben, míg az utóbbi jóvoltából a törvényhozás szigorúbban és körültekintőbben szabályozta ezeket a befektetéseket. Jelentős megtakarítások biztonságosabb formákat kerestek, és a magyar állampapírok egyre vonzóbbá váltak az osztrák befektetők számára.³²

A tőkepiaci feltételek Európa-szerte nagyon kedvezőkévé váltak az 1880-as években, és a külföldi megtakarítások magyar kormányzati papírokba áramlása nagyon megugrott. 1878-ban a kintlevő magyar államadósság több mint egyhatede volt az osztrákok kezében, és 1893-ra már bő háromötöde. A mérleg másik oldalán a magyar és az Ausztrián kívüli külföldi értékpapír-birtokosok álltak. A magyar kormány így végrehajthatta infrastrukturális programját, beleértve a vasutak államosítását, és nem kellett olyan mértékű adókat kivetnie, amelyek már korlátozták volna a magánbefektetéseket.³³ Az osztrák és más külföldi tőkék beáramlása tehát lehetővé tette a magyar kormány számára, hogy elkerülje a drasztikus adóreform bevezetését, s így ahhoz is hozzájárult, hogy ne alakuljanak ki nagy különbségek a két ország adórendszere között, és így fennmaradjanak az adóunió lényegi vonásai. Magyarországon relatíve gyors gazdasági növekedés ment végbe a kormányzat gyámkodása

²⁸ Wysocki (Infrastruktur, 136.) című művében közöl egy táblázatot, amely állítólag az 1868-as teljes kiadásokat és bevételeket mutatja a deficitekkel és többletekkel. Sajnos, a táblázatában bemutatott deficit és többlet – két év kivételével – pontosan megegyezik a rendes bevételekkel és kiadásokkal, amit a Zentralrechnungsabschluss 1899-ig megad. Az időszak többi részére az adatok szemmel láthatóan eltérnek, de sem a Zentralrechnungsabschluss adataival (ahogy korábban), sem a Staats-haushalt 1903–1912-re vonatkozó hivatalos adataival (beleértve a különleges tételeket is) nem egyeznek. A további kutatásokig sötétben tapogatózunk a kormányzati finanszírozás eme lényeges elemeivel kapcsolatban.

²⁹ Katus: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*, 945.

³⁰ A magyar királyi állami számvevőszék jelentése, Országgyűlés képviselőházának irományai, 1896–1901, no. 802, vol. XXVIII.

³¹ Katus: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*, 946., uő.: *Gazdasági fejlődés*, 274.

³² Komlós: *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*, 182–184.

³³ I. m., 172.

alatt, ezáltal amikor 1894-ben az osztrák befektetők elkezdték kivonni pénzüket a magyar papírokból, az adójövedelmek már elég nagyok voltak a szorongató helyzet oldására.³⁴

Sokkal kevesebbet lehet elmondani az osztrák kormányzati deficit ezen időszakbeli finanszírozásáról (ld. 28. lábjegyzet). Ha a hiány és a többlet forrásai a rendes kiadásai szerkezetben durván megegyeznek az összes kiadások oldalán tapasztaltakkal, akkor az osztrák példa nagyon hasonló a magyarra: néhány többletet produkáló év a kezdetekkor, majd az 1870-es évektől és az 1880-as években folytatódóan deficitest esztendő, végül a nyolcvanas évek végi adóreform miatt csaknem folytonos többletes évek egészen a századforduló első éveig. Ez durván összhangban van az osztrák államadósság növekedésével (időnkénti csökkenésével), amely harmincszorosára nőtt a Monarchia idején, és ugyanakkor a kamatfizetési kötelezettségek is meghaladták az időszak végén a vizsgált időszak eleji értékeket.³⁵ Az adósság növekedett, a valutaárfolyam szilárd maradt, így Ausztria nettó tőkeimportőrré változott. Magyarországhoz hasonlóan, úgy tűnik, ki tudta használni a kedvező tőkepiaci lehetőségeket, hogy részesülhessen mind saját polgárai, mind a külföldi lakosok megtakarításaiból. A dualista Monarchia időszaka nagyon kedvezőnek minősíthető a pénzügyi lehetőségek szempontjából, különösen a korábbi időszakok káoszával összevetve.

5. Az adóunió jelentőségének változásai: néhány következtetés

Egy rövid időre Ausztria-Magyarország szinte tökéletes adóunióvá vált. Az egyes országokban lezajló független változások, elsősorban az egyenes adózás terén, megváltoztatták ezt az állapotot, mivel az adóunió csak az indirekt adók területére korlátozódott, a direkt adózásban mindössze részleges és laza harmonizálásra került sor. Az idő múlásával az indirekt adók mindkét ország bevételeiből egyre nagyobb arányt képviseltek, és ennek nyomán a korai adóharmonizáló törekvésektől ugyan egy időre eltávolodtak kissé, de az adóunió ismét szorosabbá vált egyszerűen azért, mert annak a területnek, ahol eddig is szorosak voltak az unió kötelei, relatív fontossága a bevételi források között jelentősen megnövekedett.

A közös ügyek finanszírozása kérdésében két változás is történt, amelyeknek kicsi, de az unió szorosságára valószínűleg egymást kiegyenlítő hatásai voltak. Először is növekedett a magyar kvótaarány, – s mivel Magyarország jobban épített az egyenes adókból származó jövedelmekre, mint Ausztria, ez – ceteris paribus – csökkentette a kapcsolat szorosságát. Másodszor a Monarchián kívülre exportált áruknál alkalmazott visszatérítési rendszerben történő változás ellentétes hatást indukált: az ezen árukra érvényes fogyasztási adókat elengedték, mielőtt azok a közös ügyek finanszírozási bevételeivé váltak volna, így csökkentve a nettó vámjövedelmeket (amelyek 1881-ben negatívvá is váltak). 1888 után a visszatérítéseket magából a fogyasztási adójövedelemből fedezték. Mivel a visszatérítés 80%-a Ausztriába került, ugyanakkor az osztrák kvóta soha nem nőtt 70% fölé, a visszatérítés rendszerének változása csökkentette a közös ügyek effektív terhet Magyarországon, és nö-

³⁴ Komlós (150., 153.) ezen visszavonulást tekinti a magyar iparfejlődés 1896 és 1907 közötti lelassulása okának.

³⁵ Josef Püregger: *50 Jahre österreichische Staatsschuld 1862–1912.* (Vienna, 1912.) című művére utal Wysocki (*Infrastruktur*, 140). Szepessy szerint a birodalom adóssága 3144 millió forint volt 1865-ben (12.), ami majdnem megegyezik Püregger 1910-re vonatkozó 3456 milliós adatával. Mivel Magyarország csak egy töredékét vette át a birodalmi adósságnak, valami nem stimmel itt pontosan, és a legvalószínűbb, hogy Püregger korai adatai messze alulértékelik a valós helyzetet. A Magyarország által elfogadott évente fizetendő kamat 1867-ben egynegyede volt a Wysocki adatnak (amelyet Püreggertől vett át), ami Ausztria tőkerészesedését mutatta 1869-ben. Mivel az Osztrák-Magyar kormány értékpapírai kortárs adatok szerint 5–7%-ot kamatoztak, ezért megállapítható, hogy itt feltűnő inkonzisztencia áll fenn.

velte Ausztriában. A kvóta alakulásánál használt érveléssel élve, ez a változás – *ceteris paribus* – csak kis mértékben járult hozzá az adóunió szorosságának növekedéséhez.

Az adóunió szorosságában bekövetkezett bárminemű későbbi változás tehát azzal az egyszerű ténnyel magyarázható, hogy mindkét ország bevételeiben nőtt az indirekt adózás aránya, és nem avval, hogy közös erőfeszítéseket tettek volna az adók harmonizálására. A szorosabb adóunió – *ceteris paribus* – magában foglalja a tényezők hullámvásárlását torzító hatások csökkenését. A tőkemozgások és mértékük drámai változása a két partnerország között még nem bizonyítékai önmagukban semmiféle torzulásnak. Az adózási rendszer által keltett folyamati (flow) változások viszont úgy tűnik, elősegítették a tőkeáramlást Magyarországra, mivel a magyar rendszer nem lépett fel diszkriminatívan a nagyvállalkozásokkal szemben, mint ahogy tette azt Ausztria.³⁶

Habár voltak olyan osztrák vélemények, miszerint a magyar kormány iparfejlesztési programja, amely adókedvezményeket adott ösztönzőként, a máskülönb Ausztriában befektethető tőkét vonja el, ugyanígy felbukkantak hasonlóan hangzatos magyar érvelések, hogy a program nem hatékony, és a magyar cégek az osztrák vállalkozások versenye miatt nem tudják megvetni lábukat.³⁷ Mivel alig van adattal alátámasztható bizonyíték arra, hogy a magyar iparfejlesztési program sikert ért volna el akár az exportnövekedésben, akár az import-helyettesítésben, nem valószínű, hogy az adórendszerek különbsége nagy hatással lett volna a két ország közti tőkeáramlásra. Ha ez történt volna, a torzulások csökkenése az adóunió szorosságának növelése útján minden bizonnyal csak nagyon csekély mértékben következett volna be.

A fent említett fogyasztási adókra vonatkozó kedvezmények változtatásán kívül a magyaroknak sikerült 1899-ben magát az adórendszert is megváltoztatniuk: a termelés helyéről történő beszedés helyett, ami az adott ország kincstári bevételeit növelte, áttértek a fogyasztás helyéről történő beszedésre. A „származási hely elvének” a felváltása a „rendeltetési hely elvére” nem kellett, hogy bármilyen hatással legyen a termelésre, mivel mindkét ország termelőit egyformán terhelte az adó, és a külső termelőknek még mindig fel kellett venni a versenyt, hiszen ott volt a közös vámtarifa. A bevételi hatás ugyanakkor jelentős lehetett, és a magyarok nyilvánvalóan azt gondolták, ez előnyükre válik. Az egyetlen fogyasztási adó, amely tartós növekedést mutat 1900 után az 1899-es és azt megelőző évek szintjéhez képest, ezen hipotézis szempontjából sajnálatos módon – a cukor fogyasztási adója. Mivel a cukor kartell olyan hatékonyan osztotta fel a piacot 1900-ra, hogy a cukorexport az egyik partnertől a másikhoz gyakorlatilag szünetelt, a megnövekedett cukoradó bevételek magyarázata magának az adónak a megváltozásában keresendő.³⁸ Valójában, mivel a cukoradó bevételek jelentősen megnöttek Ausztriában is, nem találunk semmilyen bizonyítékot jelentős „adó-eltérítési hatásra”.

Az adóunió elemzésének ezen korlátozott keretei között is nyilvánvaló, hogy rengeteg munkára van még szükség ahhoz, hogy bármilyen konkrétumot tudjunk mondani arról,

³⁶ Herbert Matis: *Österreichs Wirtschaft 1848–1913: Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.* (Berlin, Duncker und Humblot, 1972.) című könyvében azt állítja, hogy az osztrák ipar „megkövesedése” azzal az adórendszerben található diszkriminációval magyarázható, ami a nagy vállalatokkal szemben, más eszközöket is bevetve a kisvállalkozások védelmében lépett fel (328).

³⁷ Lásd pl. Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944.* Budapest, Kossuth, 1973. 96.

³⁸ Eddie: *Terms and Patterns*, 345.

milyen hatása volt az Ausztria és Magyarország fiskális rendszerében rejlő különbségeknek a kibocsátás- vagy a tényező allokációra a közös piacon. Amit megpróbáltam bemutatni, az volt, hogy mit lehetne tenni, ha többféle forrást használnánk ebből a célból. A széles értelemben vett közfinanszírozás területén egyéb fontos kérdések is megvilágításba kerültek. Az egyik, amely különösen fontos a kvótakérdés inkább racionális, mint emocionális vizsgálatahoz, az adófizető-képesség kérdése. A kvótát az adófizetési kapacitásra alapozva szándékoztak meghatározni, de a két ország soha nem tudott megegyezni egy egyszerű kiszámítási módban. Most, hogy a nemzeti jövedelemről és annak az egy főre eső értékéről számításaink vannak – legalább is a Monarchia utolsó éveiből –, talán ideje volna avval a kérdéssel foglalkozni, hogy vajon a kvótaarány összhangban volt vagy jelentősen eltért a partnerek fizetőképességétől. Kétségtelen, hogy az olvasókban valószínűleg más érdekes és fontos kérdések is felmerülnek. Az pedig teljesen bizonyos, hogy a jelenlegi tudományos irodalom nem tud kielégítő magyarázatokat adni ezekre a kérdésekre, mivel a közfinanszírozás egésze, ahogy azt már a cikk elején is említettem, feltáratlan terület Ausztria-Magyarországgal kapcsolatban.

Fordította: KOZMA GABRIELLA

Útjelző(k) a társadalomtörténet-írás dzsungelében

Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.):

Bevezetés a társadalomtörténetbe.

Budapest, Osiris, 2003. 641 o.

Nehéz a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című könyv megítéléséhez mércét választani, mivel Magyarországon eddig nem volt hasonló célt maga elé tűző vállalkozás. Abszolút viszonyítási pont aligha létezik (mint ahogy aligha lehet minden szempontból hiánytalan könyvet írni), de semmiképpen sem tartanám szerencsésnek, hogy a külföldön megjelent művekhez viszonyítva értékeljük a könyvet. Ennek oka természetesen nem más, mint éppen a magyarországi társadalomtörténet-írás sajátos milyensége – még ha ennek taglalásába ehelyütt nem is szeretnék belemerülni. Mindenesetre aligha van értelme számon kérni egy nálunk úttörő köteten a többgenerációs nyugat-európai szak- és tankönyvek kiforrott tematikáját és tartalmát, ám ugyanakkor nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy „akkor viszont mi is ez a könyv”?

A szerkesztők saját maguk elé állított mércéje tűnik a könyv értékelése szempontjából legpraktikusabb viszonyítási pontnak. Milyen célt tűznek ők maguk elé, és mennyiben sikerül elérniük azt? *Bódy Zsombor* és *Ö. Kovács József* a következőképpen mutatják be tervüket az *Előszóban*: „Egyrészt a kötetnek meg kell felelnie az egyetemi oktatás követelményeinek, azaz minden szerzőnek úgy kell megírnia a tanulmányát, hogy az a diákok számára egyszerre legyen tanulható és érdeklődést keltő. Másrészt a kötetnek a szakmai közönség, a kutatók igényeit is ki kell elégítenie.” (7. o.) E kötet ismerete nélkül is nyilvánvaló, hogy egyszerre jó tankönyvet és naprakész kézikönyvet írni nem lehet. Amire ez esetben lehetőség kínálkozott, az egyfajta „state of the art” elkészítése,

a társadalomtörténet-írás jelenlegi állapotának bemutatása. Nehéz kritikus szemmel kézbe venni ezt a kötetet, hiszen valóban úttörő és hiánypótló vállalkozás, ami miatt hibái ellenére is csak örülni lehet neki. Mégis vitathatatlan, hogy nem azt kapjuk, amire várunk, s nem azt, amit a szerkesztők ígérnek.

Egy „univerzálisnak” (kutatóknak és tanulóknak egyaránt szóló) szánt kötetben szükséges egy áttekinthető tartalomjegyzék, egy bevezető, amelyben a szerkesztők felvázolják a könyv szerkezetét, egy részletes tárgy- és névmutató, illetve a könyv vagy a fejezetek végén egy-egy részletes és tagolt bibliográfia, amely áttekinthetően tartalmazza a forrásokat, a primer, illetve a szerkesztők, hanem a kiadó feladata.) Mindezekelőtt és legfőképp azonban jól megtervezett és következetesen végigvitt szerkesztési elvre van szükség, s ez az, ami ebből a könyvből – az előzők mellett – a leginkább hiányzik. A szilárd szerkesztői koncepció hiányának és a szerzők nagy számának köszönhetően rendkívül eklektikus mű született, amit meglehetősen eufemizmusmal lehet csak – ahogyan a szerkesztők teszik az *Előszóban* – a társadalomtörténet bemutatása szempontjából „alkalmasnak”, sőt egyenesen „előnyösnek” tekinteni. S ha már a szerkesztők vallomásainál tartunk, sokkal őszintébb az a megjegyzésük, hogy „igazán magunk sem tudnánk egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi a társadalomtörténet.” (8. o.) Ez a bizonytalanság természetesen nem a szerkesztők tudatlanságából fakad, sokkal inkább abból a 20. század végi helyzetből, ami általánosan jellemző a tudományokra, s főként a társadalomtudományokra, illetve a társadalomtörténet-írára is. Nem lenne érdemes itt részletesen tár-

gyalni a társadalomtörténet-írást a hetvenes-nyolcvanas évek óta mindinkább fenyegetően érő kihívásokat, de érdemes röviden emlékeztetni rájuk. A „darabokra hullott történelmet”, a Hayden White óta újra felmerülő öndefiníciós (tudomány vagy művészet) problémát, a „nyelvi fordulat” óta új szempontból problémás forráskezelést, sőt eltűnőben lévő „társadalmat” és hasonlókat emlegetve érthetővé-érezhetővé válik, miért olyan nehéz megválaszolni azt, hogy „mi az a társadalomtörténet?”. Tán sohasem lehetett a társadalomtörténet-írást mint egyetemes irányzatot bemutatni, ma azonban – mindezek után – már biztosan nem lehet. A szerkesztők szelekcióra kényszerülnek, meg kell szűrniük a felhalmozódott ismereteket, és ki kell választaniuk azt, amit ma a társadalomtörténet-írásból fontosnak tartanak, s szigorú válogatásra kényszerülnek a szerzők is, amikor a szerkesztők által 'társadalomtörténetnek' nevezett egész egy-egy szeletét kell bemutatniuk.

Mi került a könyvbe mindezek után?

A társadalomtörténet-írás történetének vizsgálata négy nagy blokkban történik, melyek a „kezdeteiktől–napjainkig” tartó ív pillérei. Ezek előtt, elméleti bevezetőként nyitja a kötetet Gyáni Gábor fogalomhasználatról szóló tanulmánya. Az első blokk (*Historiográfia*) azoknak a gondolatoknak, problémáknak, kérdéseknek a bemutatása, amelyeknek a társadalomtörténet mint új történetírói irányzat születése köszönhető, illetve azon intézmények kialakulásának felvázolása, amelyekben az új irányzat elsőként gyökeret tudott verni. A második és harmadik blokk (*Történeti aldiszciplínák* és *Új irányzatok*) a könyv gerincét alkotó két nagy fejezet: az elsőbe a történetírásnak azok a hagyományos és önálló területei kerültek, amelyeket a társadalomtörténettel való összefonódottság jellemez, az utóbbiba pedig az „utóbbi évtizedekben megjelent szemléleti, módszertani vagy ismeretelméleti szempontból újat hozó áramlatok, „melyek némelyike szintén aldiszciplínaként is ígyeke-

zett magát meghatározni” (7. o.). A könyv záró blokkja pedig a *Kapcsolódások más tudományágakhoz* fejezet, amely a történetírásból való kitekintés, új kapcsolatok teremtetésének lehetőségeit hivatott megmutatni.

Nézzük először, hogy miként tagolódik a diszciplínaként felfogott társadalomtörténet-írás bemutatása. A *Historiográfia* blokk – vagyis blokkok, hiszen kettő van belőle: *A kezdetek* és *A társadalomtörténet intézményesülése* – a társadalomtörténet-írás nemzeti történeteit mutatja be. A nemzetek szerinti tagolás érthető választás, hiszen így egyértelműen kijelölhetők az egyes alfejezetek határai és az azokba tartozó szerzők, intézmények (iskolák, folyóiratok, szervezetek), jellegzetes problémafelvetések stb. is meglehetősen egyértelműséggel különíthetők el. Másrésről viszont – és többek között éppen a történetírásnak a szerkesztők által is hangsúlyozott jelenkori „fragmentáltsága” miatt – az érvek a nemzeti tagolás ellen szólnak. Kétségtelenül léteznek nemzeti jellegzetességek a problémafelvetésben vagy az alkalmazott módszerekben, a tudományos gondolkodást azonban a határokon való átívelés jellemzi, és a nemzetek szerinti tagolódás mellett meghatározók a módszertani vagy a vizsgálat tárgya szerinti megosztottságok. *A kezdetek* fejezet egyetlen írásában (*Tóth Zoltán*) még a „nemzetközi kölcsönhatásokban megfogalmazódó” problémák interpretációjára kerül a hangsúly, a nagyobbik historiográfiai blokkból azonban ez a fajta megközelítés már teljesen hiányzik. Pedig ugyanazok a problémák és fogalmak több nemzet mindenkorai társadalomtörténet-írárásában is felmerülnek, így érdekes és fontos volna ezek „vándorlását”, az egyes nemzeti iskolák használatait közötti különbségeket, módosulásokat, átalakulást is nyomon követni.¹

¹ Ezt a gondolatot Sonkoly Gábor vetette fel a könyv Teleki László Alapítvány szervezésében rendezett 2003. október 10-i vitáján.

Az *Előszó* szerint a *Történeti aldiszciplínák* fejezetbe a régóta önállósult kutatási területek, míg az *Új irányzatok*ba a módszertani újdonságok, a friss áramlatok kerültek. Mégis az utóbbi fejezetben található például a *Társadalmi nemek és a nők története* című alfejezet, mely pedig inkább önálló kutatási terület, semmint sajátos módszertani irányzat – jóllehet „friss” szemléletről van szó. A fejezetet nyitó írás, mely a „nyelvi fordulat” történetírásra gyakorolt hatását elemzi, inkább bevezetőként mint alfejezetként illeszkedik az itt található írások közé, hiszen éppen e „fordulat” eredményeképpen születtek az *új irányzatok*. Végezetül furcsa, hogy a *Pszichohistória* alfejezet is ide került, sokkal indokoltabb volna az utolsó blokkba szerkeszteni, ahol a történetírás és más tudományok lehetséges kapcsolódási pontjai a vizsgálódás tárgyai; s ugyanez vonatkozik a *Történeti aldiszciplínák* között helyet kapott *Művelődéstörténet* alfejezetre is.

A *Historiográfia* fejezetek alapja *Tóth Zoltán* bevezető írása az „előzményekről”, vagyis a „régí társadalomtörténetről”, hogy azután az intézményesülésről szóló fejezetek az „új társadalomtörténet” történetét mutassák be. Az „új társadalomtörténet” az *Annales* 1929-es születésétől datálódik, annál is inkább, mert ez a fórum volt az, amelyik eszmei és módszertani újításaival meghatározta a 20. század társadalomtörténetírását. *Peter Burke* „hagyományos” és „új” történetírást szembeállítva, összehasonlító írásának ismertetésével *Tóth Zoltán* nem csak a következő historiográfiai blokk írásait alapozza meg, hanem az egyes aldiszciplínákról szóló fejezetekhez is bevezetést nyújt. Ebben a fejezetben még – többé-kevésbé – egyértelmű, hogy mi az, amit „új történetírásnak”, vagyis annak a bizonyos „társadalomtörténetnek” tekinthetünk, amelybe a könyv bevezetni hivatott az olvasót, s ennek fő nóvuma (a módszertan megújítása) kiemelésével kerek történet mesélhető róla. A második historiográfiai blokk

ban viszont már minden szerző döntés elé kerül, amikor választania kell, hogy a nemzeti intézményesülési folyamatokból milyen szálát válasszon ki, hogyan mesélje el az egyes nemzeti társadalomtörténet-írások történetét, pontosabban: „minek a történetét” mesélje el.

S a szerzők mind egyedi megoldásokkal állnak elő. Az intézmények (iskolák, kutatóhelyek, tudományos fórumok) vizsgálata lehetőséget teremt egy folyamatos történet előadására, legalábbis ott, ahol voltak egyáltalán ilyen intézmények. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen a francia példa bemutatásakor *Benda Gyula* élt leginkább az intézménytörténeti szál kiemelésével. A kiindulópont a strasbourgi egyetem, ahol *Lucien Febvre* és *Marc Bloch* sikeresen vehette meg a Párizssal és a tradicionális történetírással szembeszálló történetírói iskola alapjait. Ezt követi az *École pratique des hautes études* és annak VI. szekciója, illetve az ehhez kapcsolódó kutatói műhelyek, majd pedig 1968 után az *EHESS* megszervezése. Ilyen sikeres intézményesülési történet a többi ország esetében nem mesélhető el, bár mindenütt megszülettek a társadalomtörténet kisebb-nagyobb erődtítményei – Angliában az oxfordi és a cambridge-i egyetemek berkein belül, Németországban a heidelbergi intézet (az *Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*), a bielefeldi egyetemen a *Hans-Ulrich Wehler* és *Jürgen Kocka* vezette iskola, illetve a *Max Planck Institut für Geschichte* – ezek azonban gyakran nem tudtak függetlenedni az egyetemi struktúrától, s nem váltak olyan meghatározóvá, mint a francia esetben. A legsajátosabb példa itt Magyarország esete, ahol társadalomtörténettel szisztematikusan foglalkozó intézmény nem született, (talán az egyetlen *Teleki*, majd *Kelet-Európai Intézet* kivételével), sőt még az egyetemeken belül is leggyakrabban csupán egy-egy tanszékhez, de még inkább egy-egy meghatározó személyiséghez kapcsolódtak társadalomtörténeti kutatások.

Lehetséges a történet elmesélése a szakirodalom elemzése, vagyis a legfontosabb kérdések, vitapontok bemutatása révén. Ezt a megoldást választotta *Timár Lajos* a brit társadalomtörténet-írás ismertetése során. Ez az írás talán az egyetlen a historiográfiai fejezetek közül, amelynek sikerül megvalósítania a szerkesztők kettős célját: a diákok számára rövid – bár olykor ebből fakadóan emészthetetlenül túlsúlyos – áttekintést nyújt témájáról úgy, hogy közben a kötetet kézikönyvként forgató kutatók számára is kimerítő irodalmi összefoglalót ad – a marxista és nem-marxista társadalomtörténet-írástól a „linguistic turn”-ból való kiábrándulásig. A klasszikus brit kérdések – arisztokrácia, gentry, középosztályok, osztályok – nem csak a brit társadalomtörténet-írásban fontosak, így ezek kiemelt tárgyalásával az olvasó számára adott a lehetőség, hogy a historiográfiai fejezetekben sorra megkeresse ezeket a problémaköröket, és megvizsgálja azok országunkénti sajátosságait.

Ha *Benda* az intézmények történetét, *Timár* pedig a szakirodalomét mutatta be, akkor a német társadalomtörténet-írásról szóló fejezetben *Ö. Kovács József* e kettőt ötvözte. Írásának első felében az eszmék és intézmények kimerítő előtörténetét írta meg, majd ezek után tért át az 1945 utáni társadalomtörténet-írás bemutatására. Mégis az „ötvözet” nem lett teljesen sikeres. A csupán két nagy egységre tagolódó írás nehezen áttekinthető, és kibogozhatatlanok belőle azok a szálak, amelyekkel pedig szervesen kapcsolódhatna a többi historiográfiai fejezethez (s itt elsősorban ismét a mindenütt jelenlévő kérdésekre: az osztályproblémára, különösen a középosztály-kérdésre vagy a polgárosodás problémakörére gondolok).

Végül szintén más megoldást választott *Csíki Tamás*, *Halmos Károly* és *Tóth Árpád* a magyarországi történet bemutatásához: ők alapvetően egyes kiemelkedő szerzők és az ő életműveik bemutatásával írták le a hazai társadalomtörténet-írás fejlődését. Másra nem is nagyon volt lehetőségük, hiszen

– bár ők már az 1945 előtti időszakról szólnak is a társadalomtörténet-írás intézményszerűsüléséről beszélnek – itt nem működött társadalomtörténet-írás intézményes keretek között. Az egyes életművek ismertetése mégis lehetőséget nyújt a fő kérdések, a nemzetközi áramlatokhoz való kapcsolódások és a lassan mégis megszülető intézményi keretek bemutatására.

A historiográfiai fejezetek feladata az volna – és ez abból is következik, hogy éppen ezek kaptak helyet a könyv elején –, hogy megalapozzák az ezután következő részeket, nevezetesen az aldiszciplínákról és az új irányzatokról szóló fejezeteket. E történeti fejezetek alapján kellene láthatóvá válnia annak, hogy milyen körülmények (intézményi, ideológiai, kutatásszervezési állapotok) között vagy milyen eszmei örökség birtokában önállósodtak egyes kutatási területek, illetve születtek meg az újabb irányzatok. S úgy tűnik, ezt a feladatot azok a fejezetek tudták legsikeresebben megoldani, amelyek a fő kérdéseket, problémákat, vitatott fogalmakat helyezték a középpontba, ezekben válik igazán láthatóvá, hogy a tudományos közösséget foglalkoztató problémák hogyan hívják életre az újabb és újabb módszereket, s milyen közegben zajlik egy-egy kutatási terület önállósodási törekvése.

Ez utóbbi fejezeteknek pedig úgy kell bemutatniuk az egyes aldiszciplínákat, hogy az olvasó rálátást nyerhessen, és megértesse azok elméleti-módszertani sajátosságait, fő kutatási területeit, legjelentősebb szerzőit, az irányzatok vagy módszerek esetén pedig azok legjellemzőbb alkalmazási területeit is. A szerkesztők azonban még ennél is többet várnak és ígérnek: „A magyar társadalomtörténet sajátos helyzete miatt ugyanis, legalábbis egyes fejezeteknek az adott társadalomtörténeti irányzat magyarországi recepciójában is részt kell venniük” – írják (7. o.). De hogyan lehetséges ez, és mennyiben járnak sikerrel az egyes írások?

Alighanem a nyugat-európai társadalomtörténet-írás a tudományág fejlődési ütemének és irányainak meghatározója, ennyiben Magyarországon mindig szükség van és lesz bizonyos mértékű recepcióra. A hazai recepció azonban mindezidáig nem vagy legalábbis nem minden területen haladt különösebben előre, ilyenformán ezeken a területeken nem csupán a legfrissebb áramlatok, hanem az irányzat egész történetének ismertetésére szükség volna – erre egy bevezető kötet nem alkalmas. Melyek ezek az irányzatok? Számos ilyen irányzat létezik, melyek közül itt csak példákat említhetünk. A történeti földrajz, melyről *Tímár Lajos* kimerítő bemutatást nyújt, jöllehet írásában a demográfiára és szociológiára erősen támaszkodó brit történeti földrajz ismertetését helyezi középpontba, s csak mellékesen szerepel emellett a földrajzi alapokhoz sokkal szorosabban kötődő francia iskola. A történeti antropológia, amely meghonosítására ugyan az 1980-as évek közepétől folyamatosan történnek kísérletek a magyarországi társadalomtörténet-írásban, mégis, ahogyan a fejezet szerzője (*Apor Péter*) fogalmaz: „Rendszeres hazai recepcióról aligha beszélhetünk.” (456. o.) Sőt a történeti antropológia, a mikrotörténet és a történeti néprajz – egymással valóban több szempontból rokon, ám fontos ismérvek szerint mégis különböző (elkülöníthető) – fogalmai sem mindenütt egyértelműen megkülönböztetettek a magyar szakirodalomban, és ez alól *Apor* írása sem kivétel. Végezetül pedig említhetjük a pszichohistóriát, amellyel azonban az eddigieknél is bonyolultabb a helyzet, hiszen az irányzat mint önálló diszciplína is állandó veszályban forog, ha már el nem esett a küzdelemben. Ezek a fejezetek – úgy érzem – jól töltik be azt a feladatot, hogy ismertetést és némi ízelítőt adjanak a társadalomtörténet-írás áramlataival ismerkedő olvasónak, annál is inkább, mert mindhárom igyekszik megjelölni azokat a lehetséges kutatási területeket, fő problémákat, amelyek vizsgálá-

tára ismertetettjük használható. *Faragó Tamás* írása mintha ezek ellentettje volna. Jöllehet sok mindent megtudhatunk belőle a történeti demográfiáról, néha mintha még túl sokat is kapnánk: az *Intézmények és intézményesülés* című alfejezet végeláthatatlan felsorolásai nemcsak szürkévé teszik az írást, de hiányérzetet is hagynak maguk után, hiszen a címeken, elnevezéseken kívül nem sokat tudunk meg a folyóiratokról, konferenciákról, internetes oldalakról (másképp úgy gondolom, ezek használatába igazán nem a kötet lapjain kíván bevezetést nyerni az olvasó). Máskor viszont, különösen a magyar eredményeket illetően – melyek pedig az előzőekkel szemben a történeti demográfiában rendelkezésre állnak – mintha túlzottan szükséavú volna a szerző. A nemzetközi és a magyar eredmények interpretálásában ennél sokkal kiegyensúlyozottabb *A gazdaságtörténet-írás újabb útjai* című fejezet (*Kövér György*), az viszont egy másik szempontból sikerült felemásra. A cikk címe figyelmeztet rá, hogy az írásban az újabb elméletekre kerül a hangsúly, mégis az írás ívében a figyelmeztetés ellenére törést érzünk, amikor az 1930-as évekig tárgyalt előzmények után rögtön az 1970-es, 1980-as évek gazdaságtörténet-írása kerül terítékre. Egy bevezetésnek szánt könyvben fontos lett volna a gazdaságtörténeti elméleteket sorra venni, mert az olvasó így csak azt találja, hogy az új gazdaságtörténet hogyan reagál a „régí” hiányosságaira, a régí viszont nem ismeri meg.

E példaként részletesebben tárgyalt írássok mellett a könyvben más fontos területeket bemutató írások is helyet kaptak, így *Bácskai Veráé* a várostörténetről, *Juliane Brandt* a vallás és *Szabó Dániel* a politika társadalomtörténetéről, az újabb irányzatok között pedig központi helyen szerepel *Czoch Gábor* írása a mentalitástörténetről és *Szjártó István* tanulmánya a mikrotörténelemről.

A kötet záró fejezete a más tudományokkal való lehetséges kapcsolódási pon-

tokat keresi. Az irodalomtörténet (*Szilágyi Márton*), a néprajz (*Keményfi Róbert*) és a szociológia (*Horváth Gergely Krisztián – Keszei András*) társadalomtörténet-írással való kapcsolatának dinamikáját, a közeledések és távolodások változó lehetőségeit és okait tárja elénk a fejezet első három írása; az utolsó tanulmány (*Stipta István*) azonban nyitott kérdést hagy maga után: lehetséges-e egyáltalán jogtörténet-tudomány és társadalomtörténet-írás kapcsolatáról beszélni, létezik-e egyáltalán ilyen.

A könyvet végigolvasva úgy tűnik, nem volt indokolatlan a szerkesztők vallomása, hogy maguk sem tudják, mi a társadalomtörténet. E bírálatban megpróbáltam bemutatni, hogy miből fakadhat ez az érzés. Könnyű és kegyetlen azoktól a szerkesztőktől bármit számon kérni, akik elsőként merészkedtek erre az ingoványos talajra, és vettek rá ennyi szerzőt a közreműködésre.

Ám a könyv mégiscsak az ő kezükben formálódott. Bármilyen nehéz és kellemetlen feladatról is van szó, a szerkesztők dolga, hogy megadják a könyv szerzőinek azokat a szempontokat, amelyeket azoknak írásukban érvényesíteniük kell. Ha ez nem történik meg, akkor a szerzők önmagukra vannak utalva, ami az egyes írásoknak tán még előnyére is válik, de egy kollektív munkának semmi esetre sem. Így a fejezeteket sorra véve az olvasónak – akár tankönyvként, akár kézikönyvként használja a könyvet – újra és újra szemüveget kell váltania, és alkalmazkodnia kell a fejezetenként változó szempontokhoz és kérdésekhez. Eközben sehogyan sem áll össze a fejében egy egységes kép: nemcsak azért, mert talán nincs is ilyen, hanem mert ha volna is, a kusza szerkezet szövevényei között akkor is elveszne.

KISS ZSUZSANNA

Egy kitalált tárgy megtisztítása

Szekeres András (szerk.): *A történész szerzőszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Atelier Füzetek 4., Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002. 218 o.

Az Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ 1999-ben indította útjára Történelem – Társadalomtudományok című konferenciasorozatát. A konferenciák célja olyan irányzatok és teoretikus nézőpontok áttekintése, melyek a történet- és a társadalomtudományok kutatási módszereiben manapság fontos, új megközelítésmódoknak számítanak. Persze a „manapság” és az „új” meglehetősen relatív fogalmak, hiszen a konferenciák – és az előadásokat közrebocsátó jelen kötet – tárgyalta kérdések nagy része a 60–70-es, esetleg a 80-as évek bizonyos gondolkodóihoz vagy problémáihoz kapcsolódik. Mégis, hogy az ezredvégen és az új évezred elején is „a jelenkori történeti gondolkodás” aspektusai közé tartozhatnak, két dolog is indokolhatja. Egyrészt az itt terítékre kerülő kérdések gyökerei bár gyakorta 30–40 évvel korábbra nyúlnak vissza, hatástörténetük révén a történészi gondolkodásnak a mai napig meghatározó elemei, másrészt pedig a hazai történettudomány állapotát némileg minősítve, e problémák nálunk még nagyon is újnak számítanak, a velük való számvetés és megvitatásuk alapvetően csak az utóbbi években kezdődött el. Így hát mindenképpen üdvözlendő vállalkozás egy olyan konferenciasorozat elindítása és a vitákat tartalmazó kötet közrebocsátása, mely a viszonylagosan kurrensnek számító teóriákat és azoknak a tudományágon belüli alkalmazását tekinti át.

Ezen kérdések legfőbb jellemzője talán az, hogy bár mindegyike érinti a történettudományt (és nemcsak egyszerűen érinti,

hanem gyakorta komoly kihívást is jelent számára), mindemellett nem kizárólag erre a tudományra érvényesek, azaz nem feltétlenül kifejezetten „történeti” (vagy történelemmetodológiai) problémák. Azonban nem is valamiféle interdiszciplináris megközelítésről van szó, hiszen, mint a kötet *Bevezetőjében* Szekeres András írja, inkább egyfajta transzdiszciplináris beállítottság jellemző rájuk. Ez azt jelenti, hogy a konferenciák szellemiségükben alapvetően ahhoz a tudományfejlődési irányzathoz tartoznak, mely nem a tudományágak viszonylagos elzártságát és a köztük kibontakozó párbeszédet hirdeti, hanem olyan problémákat fogalmaz meg, amelyek a hagyományos diszciplináris kereteken túlmutatnak, s már maguk e kérdések és megközelítési lehetőségeik is a bevett vizsgálati módszerek újragondolására készítetnek. A kötet négy ilyen téma megtárgyalását tűzi ki céljául, nevezetesen Michel Foucault és a történettudomány viszonyát; az emlékezet problematikáját; Reinhardt Koselleck munkásságát és a fogalomtörténet-írás lehetőségeit; valamint az eseménybeszéd kérdéseit. Mint látható, a négy fejezetből kettő egy-egy konkrét teoretikus gondolataiból indul ki, bár a másik kettőnél is találhatunk olyan neveket, akik nézetei köré csoportosulnak az interpretációk: az emlékezet-blokk leginkább Pierre Nora és az általa bevezetett „lieux de mémoire”¹ köré rendeződik, az esemény pedig (legalábbis maga a fogalom centrumba helyezése) szintén Nora egyik 1974-es tanulmányához, valamint Jacques Le Goff híres, a francia historiográfiában megfigyelhető „visszatéréseket” tárgyaló cikkéhez kapcsolódik.²

¹ Vö.: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. In: Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 142–157.

² Vö.: Nora, Pierre: *Le retour de l'événement*. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre: *Faire de*

Mint a *Bevezető*ben Szekeres írja, a kötet (és a témák) aktualitása, valamint az egyes fejezetek közötti összefüggés két oldalról is megközelíthető. Egyrészt a könyv (mint ahogy az Atelier-társulat is) alapvetően az *Annales*-körhöz kapcsolódik, s a francia történelemsziskola legfontosabb eredményeit, újításait szeretné a magyar diskurzusba áttemelni. Az *Annales*-ban bekövetkezett kritikái fordulat (*tournant critique*) elsősorban a társadalomtörténet fogalmának és módszereinek újragondolására készített, illetve bizonyos olyan kérdések léptek előtérbe, melyek a korábbi, hagyományos társadalomtörténeti megközelítésekbe még nem fértek bele, vagy akkor nem kerültek a vizsgálatok perspektívájába. Másrészt, általánosabban pedig – állítja Szekeres – a történelem szerszámosládájában számos eszköz van. Ezek révén tárgyait nem csupán megtisztogatja, kiállíthatóvá teszi, hanem maguk a szerszámok tulajdonképpen a tárgyak létrehozásában is nagy szerepet játszanak. Azaz – a Tandori-allúziót szellemesen továbbszöve – Szekeres szerint a történelem tárgyai nem talált tárgyak, amiket csak meg kell tisztítani, hanem alapvetően *kitalált* tárgyak. Az eszközök az idők során változnak, ez pedig a talált-kitalált tárgyak változását is maga után vonja. Így a társadalomtörténetnek – mint ahogy gyakorlatilag minden tudománynak – időről-időre óhatatlanul valamiféle „önrevíziót” kell végrehajtania, vagyis meg kell vizsgálnia saját szerszámkészletét, felmérnie eszközeinek alkalmasságát, használati körét. Ehhez kívánnak a konferenciák és az anyagukat közrebocsátó kötet segítséget nyújtani. (A könyv megjelenése óta egyébként egy újabb előadássorozat is lezajlott, mely a *korszak* fogalmának kérdéskörét tárgyalta, s tudtommal a tervek között szerepel a Paul Ricoeur filozófiáját, a cselekvésszociológiát és a mik-

rotörténelmet elemző konferenciák megrendezése is.)

Az első fejezet Foucault és a történetírás kapcsolatát vizsgálja. Annyiban különleges ez a tematikus egység, hogy bár, mint mondtam, a többiben is találhatók központi személyiségek, akik nézetei köré az előadások csoportosulnak, de míg ők inkább irányzatok, megközelítésmódok paradigmátikus figurái, addig Foucault gyakorlatilag e fejezet abszolút „főhőse”, egy sajátos látásmód és elemzési módszer képviselője, aki bár sokakra és sokféleképpen hatott, de elméleteinek és vizsgálati terepének széles perspektíváját eddig még talán senki sem tudta megközelíteni. Bár Foucault magyarországi recepciója viszonylag széleskörű, ám inkább a filozófia, az irodalomtudomány vagy a szociológia képviselői révén van jelen (a történelmi kritikákat leginkább a kötetben szereplő szerzők korábbi írásai reprezentálják). A hazai történettudomány helyzetéből következően, valamint Foucault e diszciplínán belüli feldolgozottsága és alkalmazása (illetve ezek alapvető hiányosságai), alapján azt hiszem, elmondható, hogy jócskán van „tétje” a szerző szövegei történelmi szempontú elemzésének. E feladatnak az itt olvasható három szöveg (Takács Ádám, Bódy Zsombor és Kiss Balázs tanulmányai) mindegyike megfelel, sőt ennél többet is nyújtanak: igen színvonalas elemzéseket olvashatunk Foucault szemléletmódjáról, filozófiájáról és ehhez kapcsolódó történelmi kutatásairól. Takács főreferátuma azt a kérdést tárgyalja, hogy a korábbi történetfilozófiai megközelítésekhez (a történelem egészét átlátni kívánó univerzalizmushoz és a filozófus saját helyzetének történetiségét hangoztató relativizmushoz) képest mennyiben kínál alternatívát a foucault-i álláspont. Foucault ugyanis, míg gondolkodását egészében véve bizonyos univerzalizás-igény jellemezte, filozófiai válaszait konkrét történelmi kutatásokban fogalmazta meg. Legfőbb kérdésfeltevése Takács szerint a „miként történünk?”, vagyis saját helyzetünket

l'histoire. Gallimard, Paris, 1974., 1. vol., 210–228. Le Goff, Jacques, Visszatérések a francia történetírásban. *BUKSZ*, 2000. 2. sz. 192–197.

és történetiségünket nem valamiféle történelemfeletti abszolút adottságból kívánja magyarázni, hanem konkrét történeti analízisek segítségével azokat a mélyben működő erőket tárja fel, amelyek által pozíciónk kialakult. E vizsgálat csak bizonyos súlypont-áthelyezésekkel, olyan metódusok bevezetésével lehetséges, melyek bevett történelemképünkkel szemben állnak, hiszen történelemfelfogásunk nem egy mindenek felett álló, adott dolog, hanem bizonyos diszkurzív gyakorlatok, hatalmi formációk eredményeként jött létre (sőt, mint *A szavak és dolgok* című művében Foucault írja, maga a történetiség és ehhez kapcsolódóan az ember központi helyzete is alapvetően a modern episztémé fejleménye³). Ilyen metódusok, kulcsfogalmak, „szerszámok” Foucaultnál például a diszkontinuitás, a diskurzus, a jelen története, a problematizáció, az elgondolt múlt, az archeológia és a genealógia, melyek tradicionális történelemfelfogásunkkal szembenállnak, és segítségükkel a múlt (és jelenünk) adekvátabb vizsgálatát végezhetjük el.

Sokszor tárgyalt probléma Foucault-val kapcsolatban, hogy a szerző tulajdonképpen melyik diszciplína képviselőjének tekintendő: történész, filozófus, szociológus vagy esetleg irodalmár. Takács meggyőzően bizonyítja, hogy nincs értelme elkülöníteni a szerző filozófiai kérdéseit és történeti kutatásait, mivel egyik sem létezhetne a másik nélkül. Másrészt Foucault-ra igazán jellemző a transzdiszciplinaritás, hiszen *A diskurzus rendje* című tanulmányában a diskurzus működését biztosító belső eljárások között egy helyütt éppen a diszciplínák szerveződését és a bennük való megszólalás meghatározottságát emeli ki.⁴ Vagyis a diskurzus működésének vizsgálatát lehetetlen egy adott diszciplínán belül elvégezni, hiszen az egyes

tudományágak önszabályozó és -korlátozó mechanizmusai éppen ezt a folyamatot kendőzik el. Emellett, úgy gondolom, manapság a történelem és a filozófia éles elválasztásának sem biztos, hogy túl sok létjogosultsága van, hiszen mint Hayden White kutatásai bebizonyították, gyakorlatilag minden történetírás burkoltan vagy nyíltabban, de tartalmaz valamilyen történetfilozófiai irányultságot.⁵

Bódy és Kiss hozzászólásai némiképp Takácsénál történészibb szemszögből vizsgálják Foucault-t. Kiss egy nálunk még ki nem adott könyv, a *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* ismertetésén keresztül elemzi a szerző legfőbb módszereit, és azt a folyamatot, ahogy Foucault korai munkái az archeológia analízisen túl lépve a genealógia és a szubjektum vizsgálati felé mennek tovább. Bódy pedig azt próbálja áttekinteni, hogy Foucault nézetei mit adhatnak hozzá a történész „eszközkészletéhez”, valamint a szerző 90-es évekbeli francia történészreceptióját (illetve viszonylagos visszaszorulásának okait) elemzi.

Jómagam mindössze egy hiányosságot vélek felfedezni a kötet Foucault tanulmányaiban (sőt nemcsak itt, hanem a hazai Foucault-receptióban általában). Mintha a francia gondolkodóhoz való viszonyunkat valamiféle „hatásszorongás” jellemezné (Harold Bloom terminusát itt természetesen inkább csak metaforikus értelemben használom). Nagyon jelentős, izgalmas elemzések születnek Foucault-ról, ám mintha a gyakorlatban nem igazán tudnánk mit kezdeni vele. Úgy vélem, bár fontos és érdekes, hogy az Annales-kör az utóbbi időben hogyan viszonyul a foucault-i örökséghez, ám engem sokkal jobban érdekelné, hogy a magyar (történeti) kutatások mennyire tudják felhasználni gondolatait, melyek azok a területek, metódusok, melyek a hazai viszonyokra alkalmazhatók.

³ Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 245–250.

⁴ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. Holmi, 1991. 7. sz. 875–877.

⁵ Vö.: White, Hayden: *A történelem poétikája*. Aetas, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164.

E szempontból a kötet következő két része beteljesíti elvárásaimat: az emlékezet-blokk főreferátumában Apor Péter éppen egy magyar példán, a munkásmozgalmi panteon elemzésén keresztül fejti ki Pierre Nora *lieux de mémoire*-fogalmának kritikáját. Apor azt mutatja be, hogyan próbált a kádári kultúrpolitika egy síremlékcsoport összeállításával valamifajta munkásmozgalmi kontinuitást teremteni, mely Tánácsistól a Tanácsköztársaság halottain át egészen 1956 „mártírjaiig” terjedt. E panteon létrehozásának célja – állítja Apor – egy fikcionális folytonosságtudat kreálása volt, mely intenció alapvetően nem az emlékezet helyeinek Nora-i fogalmára épül, sokkal inkább a folytonos emlékezet utolsó Nora-i megjelenésmódjához, a nemzet fogalmához hasonlítható (persze ez a Kádár-rendszer esetében sokkal nyíltabban ideologikus és „megcsinált”, mint a nemzetkoncepció). Gyáni Gábor tanulmánya a nemzeti emlékezet rítusainak egyik leglátványosabbikát, az ünnep fogalmát, illetve konkrétan a Szent István-ünnep (augusztus 20.) történetét vizsgálja 1819-es intézményesítésétől a kommunista éra „nemzeti alkotmány” ünnepéig. Gyáni azt a folyamatot kíséri figyelemmel, ahogy a különböző ideológiák és politikai diskurzusok új és új (saját jeleinkből visszavetített) értelmet próbálnak kapcsolni egy korábbi eseményhez, s ezzel önmagukat legitimálva saját létüknek folytonos, történelmi dimenziót igyekeztek kölcsönözni.

K. Horváth Zsolt szövege az emlékezet egy újabb oldalát vizsgálja, a szöveges forrásokat: 1848-as naplóktól, visszaemlékezésektől 1948–50 közötti munkahelyi önéletrajzokig, a személyes emlékezet ideologikus, gyakran átpolitizált dokumentumait. Fontos probléma ezeknél, hogy a történész mit kezdhet velük, azaz forrásként mennyiben, milyen eszközökkel lehet ezekben elkülöníteni a tényeket a fikciótól. Tisztán szövegelemzési, narratológiai eszközökkel nincs erre lehetőség, a narratológia nem kínál biz-

tos, mindenekfelett álló fogódzót ezen disztinkcióhoz (a szerző itt Genette, Eco és Ricoeur a témáról írt tanulmányaira hivatkozik). K. Horváth szerint a vizsgálatokban át kell helyezni a hangsúlyt: nem a valamiféle nagy történethez viszonyított különbségeket kell megnézni, hanem azt, hogy a napló- vagy önéletrajz milyen módon konstruálja meg saját történelemképét. Olyan személyes történelmek ezek, melyek mind a globális történelemmel, mind pedig egymással is diszkontinuusak. Az emlékezet szövegei – állítja a szerző – egy új történelemkoncepció felé nyitnak utat, melynek központi fogalma már nem a globalitás, hanem a személyesség, nem az igazság, hanem a valószerűség, nem a dokumentum, hanem a tanúságtétel. Ha azonban egy nem hagyományos, de a K. Horváth által felvetettnél „globálisabb” történetiség-felfogás szempontjából vizsgáljuk az önéletrajzokat – hogy kicsit visszakanyarodjak előző témánkhoz –, úgy vélem, ebben például fel lehetne használni a foucault-i nézeteket (K. Horváth hivatkozik is Foucault-ra). A diskurzuselemzés, valamint a kései Foucault szubjektumvizsgálatai segítséget nyújthatnának a naplók, személyes történelmek (történeti) szubjektumképző mechanizmusainak, és azok hatalmi diskurzusokkal való összefüggésrendszerének feltárásához. (Persze itt nem K. Horváth megközelítésmódját akarom kritizálni, csupán egy olyan területet említeni, ahol a foucault-i metódus talán termékenyen alkalmazható.)

A következő rész Koselleckkel és a fogalomtörténet-írással foglalkozik. Mint korábban említettem, bár a fejezet címében Koselleck neve szerepel, mégsem olyan értelemben vett „főhős” ő, mint korábban Foucault, hiszen a három tanulmány inkább a fogalomtörténetet és a magyar viszonyokra való alkalmazhatóságát tárgyalja, mint Koselleck tágabb értelemben vett történetfilozófiáját. Trencsényi Balázs főreferátuma a fogalomtörténethez kapcsolható különféle irányzatokat külön-külön ismerteti és elem-

zi. Itt három különböző történésziskolát hasonlít egymással össze: a cambridge-i eszmetörténetet (főként Skinner és Pocock munkásságát), a német fogalomtörténetet (a Koselleck, Conze és Brunner szerkesztette *Geschichtliche Grundbegriffe* szótárát, annak előzményeit, leginkább Carl Schmitt nézeteit és a lexikon szemléletmódjának továbbvivőjét, Rolf Reichardt), valamint a francia kutatásokat (az *Annales* első nemzedékének bizonyos vizsgálatait, a strukturalizmust, illetve a kritikai fordulat utáni történetírást). Trencsényi a különféle nézőpontok összeegyeztethetőségének esélyeit (és problémáit – jó példa erre a szerző által ismertetett Koselleck-Pocock diszkusszió) megtárgyalva valamiféle szintézis lehetőségét szeretné megteremteni, illetve mind-egyikből a leginkább felhasználható elemeket átvéve a magyar viszonyokra alkalmazni ezeket. Trencsényi egy közép-kelet-európai komparatív eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat tervét vázolja fel, mely régióink legfőbb politikai szókészletét és diskurzrendszerét elemezné. Szabó Márton hozzászólásában komoly kritikával illeti e tervezet megközelítésmódját. A szerző – állítja Szabó – éppen úgy próbál fogalomtörténetet írni, ahogy Koselleckék szerint nem szabad: bizonyos prekonceptiói vannak (mint például a régió megkésett modernizációja, importált eredményei), melyek alapvetően meghatározzák kutatásának irányát – vagyis eszme- és fogalomtörténeti apparátus segítségével nem újdonságokat fog feltárni, hanem inkább saját előfeltevéseit bizonyítani. Szabó szerint ahhoz, hogy múltképzőket átrendezhessük, új következtetéseket vonhassunk le, éppen bevett múlt-konceptióink, előítéleteink lerombolása szükséges: ezt tette minden jelentős diskurzuselemzési megközelítés (mint például Koselleck és Foucault). A másik hozzászóló, Halmos Károly lényegében ugyanezt kritizálja: kételkedik abban, hogy a térséget és Magyarországot egyszerűen a centrum eredményeinek kései átvétele jellemezte, hanem bizo-

nyos sajátos folyamatok is megfigyelhetők (mint amilyen a közös hagyományra épülő hasonló eredmények vagy az imitáció és a mimikri). Halmos ezután ismerteti a *Kulcsszavak és jelszavak: Eszmék, retorikák és elbeszélésformák a magyar történeti-politikai gondolkodásban* című kutatási projekt programját, melynek végső célja egy 20–30 szócikkből álló, a magyar politikai nyelv fogalomkészletét történeti kontextusba helyezve elemző szótár elkészítése. Reméljük, mihamarabb kézbe vehetjük e vállalkozás eredményét, mely a hazai történettudományban mindenképpen úttörő és hiánypótló vállalkozás lenne.

A könyv utolsó része az esemény fogalmát próbálja meghatározni, illetve azt a kérdést, hogy mit tudnak kezdeni a társadalomtudományok az eseménnyel. A téma apropója az esemény *Annales*-iskolába való visszatérése, azaz a második nemzedék „strukturális” történetírása után újra megjelenő esemény-centrikus történetírás problematikája (melyet olyan művek jeleznek, mint például Georges Duby 1973-as *Le Dimanche de Bouvines* című munkája, vagy Pierre Nora *Le retour de l'événement* című említett tanulmánya). Mindazonáltal nem érzem úgy, hogy az esemény fogalmának és a terminus körüli problémáknak nálunk ugyanolyan komoly „tétje” lenne, mint volt egykoron a francia történetírásban. Benyomásom szerint az esemény-beszéd kérdése lényegében egy olyan vitához kapcsolódik, amely a hazai diskurzusban nem bírt igazi fontossággal. Emellett a kötetnek ez a fejezete a legegzenetlenebb, a három előadás kevés ponton kapcsolódik egymáshoz – ami persze nem feltétlenül baj, inkább azt jelzi, hogy a három előadó egészen más háttérből vizsgálja a kérdést, s csak a főreferátum kapcsolódik a francia diszkusszióhoz.

Sohajda Ferenc szövegében leszögezi, hogy a történettudomány lényegében nem tud mit kezdeni az esemény fogalmával, azaz meglehetősen reflektálatlanul használja azt, és Braudelék idején az események egy-

fajta pozitivista, „történelem felülnézetben”-szemléletmód továbböröklődéseként került gyanúba. Ezért a szerző – hogy az esemény fogalmát megfelelően definiálja – a filozófia felé fordul. A cselekvéseméletek (konkrétan Davidson és Ricoeur egyes tézisei) segítségével egy olyan eseményfogalom meghatározását tűzi ki célul, melyben nem az egyediség, hanem az interszubjektivitás, a közösség általi konstruktív jelentésadás válik az esemény lényegévé, s a történeti vizsgálat tárgyává. Szeberényi Gábor három elméleti csomópont mentén vizsgálja meg a fogalmat. Egyrészt az esemény időbeliségét, másrészt esemény és struktúra kapcsolatát, harmadrészt pedig az esemény és az elbeszélés összefüggését tekinti át. Ez utóbbi szakaszban (mely a tanulmány leghosszabb része) Szeberényi elsősorban az angolszász történetelmélet felől vizsgálja az eseményt mint a történetész narratívum elemét. Itt némiképp ellentmond Sohajdának, aki egy helyütt kijelenti, hogy a narratív vizsgálatok nem tekintik önálló problémának az esemény meghatározását. Szeberényi a Hayden White-i krónika-elbeszélés ellentétét elemelve mutatja be, hogy az esemény tulajdonképpen a történeti elbeszélés legalapvetőbb eleme, mely – ez kétségtelen – önmagában nem problematizálódik, az egész narratívum szempontjából viszont annál inkább. Jómagam ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy Sohajda kijelentését White mellett még Frank Ankersmit *Narrative Logic* című könyvére hivatkozva legitimálja. Amennyiben helyesen értelmezem Ankersmit nézeteit, a történeti elbeszélések legalapvetőbb elemeként szereplő, valóságrefereus állítások (statements) többé-kevésbé párhuzamba állíthatók az esemény fogalmával.⁶ A történetész a szeme elé táruló esemény-halmazból szelekciós és kombinációs eljárások alkalmazásával történetet hoz létre, vagyis az elbeszélés és áttételesen maga

az esemény is (amit a historikus a *történet szempontjából* jelentősnek ítél) tulajdonképpen a történetész konstrukciója. Mint egy fontos tanulmányában Louis O. Mink írja, az esemény kategóriája mint körülhatárolható, adott egység, tulajdonképpen a természettudományok fogalomköréhez kapcsolódik, s a történettudományban eseményről beszélni csak annyiban van értelme, amennyiben az esemény mindig egy elbeszélésben fordul elő mint megalkotott, önmagában vett entitásnak tekintett valami, mely a narratívum létrehozásához elengedhetetlen.⁷ Vagyis az esemény alapvetően konstrukció, lehet az társadalmilag létrehozott (mint a közösségi, kulturális elbeszélések része) vagy a történetíró által megalkotott, aki – mint a kötetet záró esszéisztikusabb jellegű szövegében Mesterházi Miklós írja – „birtokában van az időben visszafelé ható okozás képességének”. (210. o.) Persze a kétféle konstrukciófogalom más és más eredményre vezet: míg az egyiknél (a társadalmi, interszubjektív eseményfelfogásnál) alapvetően az esemény és a (szociális) struktúra kapcsolatára helyeződik a hangsúly, és egy történeti vizsgálatot eredményez, a másodikonál (a historiográfus eseményénél) pedig a szöveg immanens struktúrája válik a (meta)történeti elemzés központi elemévé. A kettő, úgy gondolom, lényegében összeegyeztethető, hiszen a történetész cselekményesítése sem önkényes eljárás, benne bizonyos társadalmi, kulturális, ideologikus diskurzusok kulminálnak.

Mindent egybevetve, véleményem szerint a könyv rendkívül színvonalas. Problémafelvetései és az azokra adott válaszlehetőségek jól mutatják, hogy hol tart manapság – különösen a hazai – történettudomány, s merre felé kellene továbblépni. Maga a kezdeményezés – történetészek és más

⁶ Ankersmit, Frank R.: *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, Monton, 1983.

⁷ Mink, Louis O.: *Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 113–132.

tudományágak képviselői közötti vita megteremtése és olyan transzdiszciplináris problémák megtárgyalása, melyek manapság (legalábbis tőlünk nyugatabbra) centrálisnak, kikerülhetetlennek tűnnek – mindenképpen örvendetes, s reméljük, még több

hasonló konferenciára kerülhet sor, s az elhangzó előadásokat hamarosan egy újabb kötetben olvashatjuk.

KISANTAL TAMÁS

Kispolgári identitás a 19. században

Heinz-Gerhard Haupt — Geoffrey Crossick:

Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts.

München, C. H. Beck, 1998. 368 o.

A kispolgárság egyike a legkevésbé kutatott társadalmi rétegeknek, ami részben a kispolgári lét közös ismertetőjegyei azonosítási problémájának, részben pedig talán a kispolgár szóra rakódott negatív értékítéletnek is köszönhető. Ezért is kezdett nehéz vállalkozásba a német–angol szerzőpáros, amikor a „hosszú” 19. században kialakuló kispolgárság európai társadalomtörténetének összefoglalásába belevágott.

A szerzők összehasonlító módszerrel kísérlik meg bemutatni azokat a közös jellemzőket, amelyek a nyugat-európai kispolgárságot mint egységes osztályt meghatározták. Az összehasonlítás módszere azt a veszélyt hordozza magában, hogy az amúgy is nehezen elkülöníthető társadalmi csoport az országonkénti különbségek miatt elveszíti egységét. Szerencsére a szerzőknek sikerült megtalálni az egyensúlyt a kispolgári identitás általános jellemzőinek leírása és a nemzeti sajátosságok bemutatása között. Az összehasonlításhoz a példákat elsősorban Franciaországból, Nagy-Britanniából és Németországból vették, ami kiegészül belga, osztrák és olasz utalásokkal (a kelet-európai viszonyok mellőzését nyelvi problémákkal és az itteni kutatás hiányosságaival magyarázzák a szerzők).

A nemzetközi összehasonlítás módszerét különösen a politikai, gazdasági, valamint az intézményes keretek vizsgálatakor alkalmazták. Így például részletesen bemutatják a céhek szerepének és jogállásának változását a 18–19. század során, valamint a tömegpártok és érdekvédelmi szervezetek kispolgárságra gyakorolt befolyását a 19. század végén – 20. század elején. Bár a

könyv a 18. század második felétől a 19. század végéig tárgyalja a kispolgárság társadalomtörténetét, a szerzők külön kitekintő fejezetet szántak a kispolgárság (Magyarországon is) részletesebben kutatott, két világháború közötti történetének. Kitüntetett figyelmet szentelnek egy, a korszak kutatását meghatározó témának, a kispolgárság és a szélsőjobboldali tömegpártok kapcsolatának. Itt elsősorban arra törekszenek a szerzők, hogy árnyalják azokat a feltevéseket, amelyek részben a kispolgári értékrend negatív megítéléséből, részben pedig a téma kutatásának hiányosságaiból adódnak. Rámutatnak például arra, hogy a kispolgárság és a szélsőjobboldal kapcsolatát eddig csak Németországban vizsgálták behatóan (azt is kizárólag a kispolgárságra korlátozva, és nem más társadalmi csoportokkal összevetve), majd ebből általánosítottak egész Európára, holott még a németországi választási adatok sem azt mutatják, hogy a kispolgárság egyértelműen a nemzetiszocialista pártot támogatta volna. Kiemelik azt is, hogy a fasiszmus kispolgári támogatottsága nem tekinthető általános európai jelenségnek, mivel egyes országokban – például Angliában vagy Franciaországban – a szélsőjobb vagy más tömegpártok jelszavainak esélyük sem volt a kispolgárság megnyerésére.

A szerzők egyrészt saját kutatásaikból kiindulva, másrészt pedig az adott országokról készült munkák felhasználásával próbálják megfogalmazni azokat a főbb pontokat, amelyek meghatározták a nyugat-európai kispolgárság csoportidentitását. A könyv mégsem tekinthető olyan, a nyugati szakirodalmat kivonatoló összefoglalásnak, amely ezen felül nem nyújt sokkal többet az olvasónak. A már elvégzett kutatások eredményeinek felhasználása nemcsak a szerzők munkáját könnyítette meg, hanem az

olvasóét is, amennyiben áttekinthetővé teszi a kispolgárságról szóló kutatásokat. A könyv másik erénye az, hogy a szerzők nyitottságának köszönhetően különböző – gazdaság-, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti – szempontból megközelítve fogalmazza meg egy társadalmi csoport főbb jellemzőit. Így ez a munka – mint a történeti szintézisek általában – nem kizárólag a történészek számára lehet érdekes olvasmány.

A szerzőpáros a könyv megalkotásának azt a szokatlan módját választotta, hogy nem külön-külön írták meg a fejezeteket, hanem közösen. Ennek ellenére a különböző fejezetek stílusán felfedezhetők bizonyos különbségek, ez azonban nem zavaró, inkább változatossá teszi a szöveget. Mivel a könyv alapjául szolgáló kézirat angolul készült, ezért a német fordításban előfordulnak nehézkes, hosszú körmondatok, s helyenként inkább komikus, mint bosszantó nyomdahibák (pl. „Fish-and-Ships-Shops”).

Mielőtt áttekintենék a művet, szükséges kitérni arra, melyik is valójában az a kispolgárság, amelyet a szerzőpáros témájául választott. Annál is inkább szükség van erre, mert a magyar társadalomtörténet-írás is kiemeli, hogy a magyarországi kispolgárfogalom mennyire eltérő a nyugat-európaihoz képest.¹ A könyv tárgya a „régí”, azaz a hagyományos társadalom középosztálya, az önálló kisiparosok, kiskereskedők és piaci árusok rétege, így tehát a szűkebb értelemben vett kispolgárság-fogalmat veszi alapul. A felsorolt foglalkozások közös jellemzője,

hogy termelőeszközeik saját tulajdonukat képezik, megélhetésüket pedig saját munkájukkal, az általuk megtermelt szerény profittal biztosítják. A vizsgálódás köréből tehát kimarad az L. Nagy Zsuzsa által „alkalmazott kispolgárságnak”² nevezett csoport, azaz a kistisztviselő, a közalkalmazott, a hivatali altiszt, a hadsereg tiszthelyettese és a házmester. Haupt és Crossick az „alkalmazott kispolgárság”-ról annyit állapítanak meg, hogy az inkább a 19. század végének – 20. század elejének terméke, és éppen a „klasszikus” kispolgári rétegekből, tehát a kiskereskedők és kisiparosok iskolázott gyermekeiből verbuválódik, akik számára lehetővé vált a felemelkedés, a bizonytalan életmódot ezáltal egy állandóságot nyújtó alkalmazottira cserélve.³

A szerzők megfogalmazásában az a kispolgár, aki egyszerre birtokolja a termelőeszközöket, és használja saját (és családja) munkaerjét a megélhetésre. Közös továbbá bennük, hogy nem havi fix fizetésből élnek, azaz életkörülményeik meglehetősen bizonytalanok. (14–15. o.) A kiindulópont, a kispolgárság-definíció tehát marxi, azaz a termelőeszközökhöz való viszonyban találja meg az osztályjelleg alapvető kritériumát. A könyv azonban túllép az egydimenziójú vizsgálati perspektíván, és a gazdasági és politikai viszonyokon túl a kulturális, életmódbeli és mentalitásbeli különbségekre is hangsúlyt helyez, valamint kiemelten foglalkozik a kispolgári identitás kívülről és belülről történő megfogalmazódásával. Ezzel együtt a szerzők igyekeznek leszámolni azokkal a sztereotípiákkal is, amelyek hagyományosan a kispolgári értékekhez és vélt jellemvonásokhoz (fösvénység, aljasság, szűk-

¹ L. Nagy Zsuzsa: *Iparosok, kereskedők és kispolgárok Magyarországon*. In: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen, 1997. 25–37. Gyáni Gábor–Kövéry György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. Weis István egészen addig megy el, hogy Magyarországon a nyugat-európai értelemben vett kispolgárság nem is létezik. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930.

² Lásd Nagy Zsuzsa: *Bevezetés*. In: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen, 1997. 7–9.

³ Vö. Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944* (Szöveggyűjtemény). Budapest, 1980. 92–95.

látókörűség, idegengyűlölet, megbecsülés vágya és rendszeret) tapadtak. A szerzők azt is igyekeznek elkerülni, hogy a kispolgár szó negatív konnotációktól való megszabadítása vagy legalábbis a fogalom árnyalása egy idealizált, romantikus kispolgár-képhez vezessen.

A kispolgársághoz szorosan kapcsolódik egy másik, szintén eltérő jelentéseket hordozó fogalom, a középosztály, a francia *classes moyennes*, az angol *middle classes* vagy a német *Mittelstand*. A szerzők részletesen bemutatják azt a folyamatot, melynek során kívülről — elsősorban politikusok és társadalomtudósok — meghatározták a középosztály fogalmát, pozitív értéktöbblettel látva el azt (például: azért jó a középosztály, mert kerüli a szélsőségeket). Míg azonban kezdetben éppen a kispolgárság jelenti a középosztály bázisát, a fogalom később egyre exkluzívabbá válik, a kispolgárság pedig alsó középosztály, azaz *lower middle class* lesz, és egyben elveszíti pozitív megítélését, s az eltűnését előrejelző sötét jóslatok, a kicsinyességét, a polgári létet majmoló életmódját becsmérlő kritika áldozatává válik. Ezen a ponton érhető tetten a könyv egyik legfőbb erénye: amellett, hogy a szerzők a kispolgárság társadalomtörténetét írják meg, az elemzésből nem marad ki a reprezentáció- és fogalomtörténet sem, azaz a kispolgárság-, valamint a középosztály-fogalmak kívülről, illetve belülről megfogalmazott definícióinak összevetése.

A kézművességet tárgyalva a szerzők bemutatják azt az átalakulási folyamatot, melynek során a bedolgozó ipar és a céhek önvédelmi mechanizmusának együttes hatására az intézményes keretek, a mesterek önképe, valamint a mesterek segédekkel és vevőkörükkel kialakított kapcsolata is megváltozott. Míg Nagy-Britanniában a céhekhez hasonló szerveződések a piac és az állami gazdaságpolitika kettős nyomása alatt hamarosan elvesztették jelentőségüket, s Franciaországban a céhek a forradalom alatt végleg kompromittálódtak, német

nyelvterületen a széttagolt gazdasági szervezetben sokáig tovább élt a céh, örökségét pedig az ipartestületeknek és más korporatív szervezeteknek adta át. A változások mindenütt egybeestek az addig céhtag kézművesekre jellemző „elvárások, nyelvi formulák és kódok átalakulásával” (49. o.), így a régi rend biztonsága iránt érzett vágy ellenére olyan gyakorlati megoldásokat hozott az átalakulás, melyek alapján kiderül, hogy a kézművesek — ellentétben a róluk kialakult sztereotípiákkal — a piaci átalakuláshoz nem kizárólag ellenségesen viszonyultak.

A probléma gazdasági szempontból a kisüzem, az iparosodás és az urbanizáció kapcsolatában fedezhető fel. A bolttulajdonosok számára a nagytőke az áruházak és üzletláncok megjelenéséig inkább közvetve jelentett zavaró tényezőt, függetlenségüket inkább a hitelezőkön keresztül fenyegette. A kézműveseknek ezzel szemben közvetlenül, technológiai téren is konkurenciát jelentett az iparosodás. Ez természetesen foglalkozástól, terméktől, várostól és korszaktól függően eltérő méreteket öltött. A szerzők itt három változatot különböztetnek meg:

1. a bedolgozó kisipar által dominált területeket, ahol az alkalmazkodási kényszer már korán meghatározta a specializált kisüzemmé válás sikerét vagy kudarcát;

2. olyan kézműipari ágazatokat, amelyek a varrógépnek vagy az esztergapadnak köszönhetően legalább egy időre fellendülhettek, illetve azokat a foglalkozásokat, amelyek az iparcikk javítására és üzembe helyezésére specializáltak magukat;

3. azt a típusú kisipart, amely a területileg szűk vagy éppen a termék specialitása miatt korlátozott méretű piacokat szolgált ki.

Ha ezt az osztályozást összevetjük az ipar fejlődési ciklusaival, valamint a városok növekedésével, akkor az egész 19. században a hanyatlás és felemelkedés, a válságok, lehetőségek és újrakezdések sorozatát látjuk. Egyedül Németországban következett be a kistermelés általános és folyamatos

visszaszorulása, így „a 19. századi európai kisüzem központi problémája nem a túlélés vagy hanyatlás, hanem sokkal inkább az átalakulás kérdése volt”. (89. o.)

Az eltérő körülményeknek megfelelően alakult a kispolgárság jövedelme és szociális státusa is. A jómódú mesterek és kiskereskedők egy kisebb csoportja szabadidejét a polgársággal együtt tölthette, s a kisvárosban akár a vezető rétegekhez is tartozhatott. A skála másik felén viszont egy jóval nagyobb méretű csoport található, mely gyakran a bér munka, a hitelezőktől való függőség és az önállóság között vergődött, lakóhelyét, hétköznapi életét pedig jobbára munkásokkal osztotta meg. Az élethelyzetek sokfélesége, a létfenntartás instabilitásának és a biztonság utáni váagnak kettőssége azonban „nem akadályozta a kispolgárság társadalmi identitásának kialakulását, hanem épphogy annak fontos jellemzőjévé vált”. (290. o.)

A sokféleség, a kispolgárság heterogenitása, a rétegen belüli erős fluktuáció és a különböző életkörülmények és vagyoni helyzet alapján megkérdőjelezhetnénk az osztályfogalom létjogosultságát. Vajon mi értelme beszélni kispolgárságról – még ha szűk értelemben véve is –, ha az mind jövedelmét, mind gazdasági viszonyait, mind pedig életmódját tekintve annyira eltérő mintákat mutatott? A szerzők ugyan ezt a kérdést is feszegetik, addig azonban nem mennek el, hogy elvesse a makrostruktúrákban való gondolkodás szükségességét.

A könyv központi részét a kispolgári identitásnak, a kisváros, illetve a nagyvárosi negyed társadalmi kontextusának, a „kisember világának” és a kispolgárságnak a „nagypolitikához” és a „magas” kultúrához való viszonyának elemzése képezi. Néhány a legfontosabb tárgyalt témák közül: a telek- és háztulajdon mint befektetési stratégia; a tulajdon, család és munka mint központi értékek; a szűkebb értelemben vett lakóhely (kisváros vagy nagyvárosi lakónegyed) érdekeinek védelme. Egy kisvárosban vagy

egy nagyvárosi negyedben a „tekintélynek, korrekt viselkedésnek és a becsületnek ... a hétköznapi társas életben központi szerepe volt, megszabta az egyénnek a helyi közösségben elfoglalt helyét”. (155. o.) Ezt egészítette ki a házasság és a család – gazdasági célszerűségből is – szükségszerűen „súrlódásmentes” működése. A kispolgári család bensőséges jellege és kifelé mutatott makulátlan képe már rég felváltotta a kisüzem céhes rendszabályait. Ennek megfelelően távolodtak a 19. század folyamán a kispolgári ideálok a munkásokkal való, a munka által közvetített szolidaritástól, s így váltották fel végleg a bér munkaviszonyok a céhes kötődéseket. Az üzemben, a fogyasztói szövetkezetek vagy éppen politikai jelszavak körül kialakult konfliktusok hatására a kispolgárok egyre inkább megszabadultak az 1848-ban még jellemző „néppel való azonosulástól”. (202. o.)

Időtől és helytől függetlenül, minden változástól eltekintve maradtak viszont olyan elemek, amelyek megtartották szilárd pozíciójukat a kispolgárok mentalitásában: a család, a helyhez kötöttség és a tulajdon. A család központi jelentőségű maradt, mert az intim kapcsolatok nem csak érzelmileg kompenzálták a külső veszélyeket, hanem – a boltban inkább, mint a műhelyben – egyben a gazdasági egzisztencia hordozói is voltak. A helyhez kötöttség továbbra is fontos maradt, és nem is feltétlenül a kisüzem munka- és cserekapcsolatainak dimenziójában, hanem inkább olyan ideális térként, amelyben a gazdasági körülmények könnyen átláthatók és irányíthatók. „Helyi piacok, helyi vásárlók és kereskedők, őszinteség, családiasság és a lokális gazdaság egymásrautaltsága, ezekkel a jelszavakkal védtek a kiskereskedők és kézművesek nemcsak gazdasági alapjaikat, hanem morális értékeiket is.” (264. o.) Ezzel a kispolgárság fokozatosan eltávolodott a munkásságtól, a polgárságtól és az új középosztályok mindinkább kialakuló és elméletileg is meghatározott csoportjaitól. Tulajdon alatt pedig a szerzők

nem pusztán a polgári törvénykönyv definícióját értik, hanem egyben a kispolgárság morálökonomikus látásmódját és munkatitikáját is. A kemény munkával szerzett, legtöbbször mindenki számára látható tulajdon a hivatásbeli rátermettség, a becsületes életmód és a személyes érdemek jelének számított. Még a liberális Angliában is továbbélt ez a fajta, a piaci logikának ellentmondó igény a „trade”-fogalomban. (267. o.)

Mindezen tényezők egyik lehetséges olvasata szerint a kispolgári identitás valójában szimpla átvételből, a polgári lét olcsó utánzásából táplálkozott, miközben a kispolgár gazdasági függősége növekedett, s ennek köszönhetően a csoport politikailag egyre könnyebben felhasználhatóvá vált. Mivel azonban a kispolgári identitásnak ez az eleme nagymértékben a külső befolyásoló tényezőknek köszönhető, ezért ebből a szempontból sokkal meghatározóbb volt az egyes nemzetek történelmének alakulása. Így például Nagy-Britanniában a vallási nonkonformizmus és a liberális értékek, Franciaországban pedig a mélyen gyökerező republikánus tradíció akadályozta körükben a szélsőségesen jobboldali irányultságot.

Ugyanakkor azonban a szerzők rámutatnak a kispolgári önkép stabil alapjára is. Ide tartozik a gazdag spekulánsok és monopolisták oligarchiájával való ellentét, a központosított állammal szemben tanúsított bizalmatlanság, a helyi önkormányzat ideálja, az átláthatóbb kisközösség előnyben részesítése a névtelen piac által szabályozott társadalommal szemben, végül az említett alapértékek, a tulajdon, gazdaság és munka morális alapon történő felfogása. Ezen jellemzők egyike sem reakció – hívják fel a fi-

gyelmet a szerzők, majd arra utalnak, hogy az első látásra hasonlóknak tűnő diskurzusok időben vagy térben eltérő pontokon a politikai bal- vagy jobboldal különböző besorolásához vezettek. A politikai aktivitás az 1848-as forradalmak radikális demokrata elkötelezettségétől a reformliberalizmus és a vallásosság által motivált önsegélyező és szövetkezeti mozgalmon át egészen a 20. század elejének szélsőjobboldali, államellenes vagy antibolsevista mozgalmak támogatásáig terjedt.

A felsorolt tényezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kívülálló a kispolgárt Janus-arcúnak tekintse: a kispolgár egyszerre vesz részt a „nép” hétköznapi életében, ugyanakkor kérlelhetetlen háziúr, a középosztály tagjának tartják (és tartja saját magát is), ugyanakkor hétköznapijait munkáskörnyezetben éli, egyszerre vonzódik a radikális politikai eszmékhez, ugyanakkor értékrendje és rendszeretete inkább konzervatív nézetekre vall.

Geoffrey Crossick és Heinz-Gerhard Haupt a „hosszú” 19. századi kispolgárság társadalomtörténetének összefoglalásával nem pusztán egy máig is kevésbé ismert társadalmi csoportot ábrázolnak. Műyüknek aktualitást ad annak bemutatása, hogy a kisipart és a kiskereskedelmet fenyegető multinacionális mamuteégektől való félelem nem új jelenség. Egy évszázaddal ezelőtt már hasonlóképp lezajlott ez a folyamat, s ez egyben reményt is ad arra, hogy – akár csak a tárgyalt korszakban – ma sem kell a kisipar és a kiskereskedelem teljes eltűnésétől tartani.

PERÉNYI ROLAND

Aranyifjúból kötelességtudó politikus?

Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János:

Ifj. Horthy Miklós,

a Kormányzó kisebbik fia. Budapest,

Holnap Kiadó, 2002. 297 o.

Az utóbbi években számos publikáció láttott napvilágot, amely vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó, illetve idősebb fia, István életének meghatározó eseményeit dolgozta fel és mutatta be az olvasóközönség számára.¹ Horthy Miklós családjának többi tagját azonban eddig mellőzte a történetírás. E hiányosságot kívánja pótolni Szilágyi Ágnes Judit és Sáringer János tanulmánygyűjteménye, amely a kisebbik Horthy fiú életének bemutatásán túl gazdag és színes korképet ad a Horthy-korszakról, annak hazai és nemzetközi megítéléséről, illetve bepillantást nyerünk általa a Horthy család mindennapi életébe is.

Ifj. Horthy Miklós nem tekinthető történetileg meghatározó egyéniségnek, egész életében háttérben maradt édesapjával és bátyjával szemben. Ennek a ténynek, illetve összetett személyiségének köszönhetően jellemét sokszor ítélték meg ellentmondóan kortársai. A könyv e téren nem kíván véleményt formálni, annak jogát az olvasóra hagyja. A szerzőpáros csupán az ifjú Horthy

életének olyan meghatározó időszakait kívánja részletesen bemutatni, mint brazíliai követségének esztendeit a világháború utolsó éveiben, majd az azt követő időszakban mutatott politikai aktivitását, illetve családi életének fontosabb momentumait. Az események bemutatása során a szerzők azokra a kérdésekre keresik a választ, hogy mennyiben tudott az ifjabb Horthy függetlenni korának politikai életétől, tevékenysége során milyen sikereket tudott elérni, és milyen kudarcokat kellett elszenvednie. A közölt ismeretek a Magyar Országos Levéltár anyagaira – köztük az 1993-ban odakerült Bakach-Bessenyei György-iratokra –, a korabeli magyar és brazil sajtóanyagra, illetve egyes magyar emigránsok visszaemlékezéseire, épülnek.

A kötet alapvetően két részre osztható fel az ifjabb Horthy élete alapján. A szakaszhatárt testvérének, Istvánnak a halála jelenti. Az első részben egy kivételezett helyzetű, de egyben közvetlen aranyifjú képe bontakozik ki az olvasó előtt, míg a második részben egy törekvő, felelősségteljes embert ismerhetünk meg. 1942-ig egy olyan ember élete zajlik a szemünk előtt, akinek életét a sport szeretete (többször okozott, illetve szenvedett el balesetet), a társasági élet forgatagos világa (nagy nőfaló hírében állt, még az egyiptomi anyakirálynővel is hírbe hozták!) kötötte le. Ekkor politikai tevékenysége csupán szimbolikusnak tekinthető, szerepe arra korlátozódott, hogy esetenként távollévő édesapját, Magyarországi kormányzóját képviselje. Testvérének halála azonban alapvető változásokat eredményezett. A szükség úgy kívánta meg, hogy testvére örökébe lépve atyja támasza legyen, ehhez azonban fel kellett adnia addigi könnyed életmódját. A személye ellen felmerülő kifogásokat (közéleti, katonai fogyatékoságok) tanulással pótolta, magánéletét háttér-

¹ Például: Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege.* Budapest, 1990.; Gosztónyi Péter: *A kormányzó, Horthy Miklós.* Budapest, 1990.; Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, 1990.; Gosztónyi Péter: *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció.* Budapest, 1992.; Csonkaréti Károly: *Horthy, a tengerész.* Budapest, 1999.; Szabó Mátyás: *Horthy István repülőtest halála.* Budapest, 1999.; Bencsik Gábor: *Horthy Miklós: a kormányzó és kora.* Szekszárd, 2001.; Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség.* Budapest, 2001.; Jánosi István: *Vitéz Horthy István: a repülő.* Budapest, 2001.; Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon.* Budapest, 2001.

be szorítva. Családjához ragaszkodó, felelősségteljes politikussá vált, aki a rábízott feladatokat legjobb tudása szerint kívánta ellátni a számtalan hátráltató tényező ellenére. Egyetlen, de nagy tévedését talán az jelentette, hogy nem ismerte fel kellőképpen a világháború utáni évek megváltozott viszonyait. Azt kellett tapasztalnia, hogy korábbi brazil befolyásának immáron csak töredékével rendelkezik, megosztottság és széthúzás tapasztalható az általa védelmezni és támogatni kívánt brazil magyar emigráció körében, illetve az emigráns magyar kormány szerepét betölteni kívánó Magyar Nemzeti Bizottmány mind élesebben és mind többször bírálja nélkülöző családját. 1955 októberére kénytelen volt belátni kiegyensúlyozó tevékenységének sikertelenségét és a Bizottmányon belül a személye ellen irányuló negatív megkülönböztetést. Lemondott tisztségeiről, csalódott emberként vonult vissza a politikai élettől, ahová már soha nem is tért vissza.

A fejezetek végén Dokumentumok címmel melléklet olvasható, amely önéletrajzi dokumentumokat, diplomáciai jellegű leveleket, propagandaanyagokat tartalmaz magyarázó jegyzetekkel. Az előforduló személyekkel kapcsolatos ismereteket a könyv végén található személynévmutatóban közli a szerzőpáros.

Amellett, hogy ifj. Horthy Miklós élet-történetének bemutatása új oldaláról világítja meg a két világháború közötti Magyarország történetét és a kormányzói család mindennapjait (*Az Aranyifjú, Sajtókonfliktusok, Ifj. Horthy Miklós nyilvános szereplése és a magyar közvélemény*), bepillantást nyerhetünk 1939–1942, illetve 1947–1954 között Brazília belpolitikai életébe, azon belül is kiemelten a magyar emigráció törekvéseibe és eredményeibe (*Ifj. Horthy Miklós magyar királyi követ Braziliában, Viharok a brazil magyar sajtóorgániumok körül a 30-as 40-es évek fordulóján, A háború utáni zavaros idők, Ismét Braziliában*). Külön figyelmet kap ifj. Horthy Ká-

rolyi Consueloval kötött, mindössze három évig tartó házassága; leányai születése és azok sorsának alakulása; ifj. Horthy sportbalesetei, amelyek eredményeként élete végéig kettős látásban szenvedett; követi megbízatásának előkészítése és e minőségben végrehajtott feladatai; a brazil nyelvű sajtó helyzete, majd hanyatlása az 1940-es évek elején; Magyarország megítélése a brazil sajtóban és közvéleményben, majd ennek változása a Jugoszlávia ellen 1941 áprilisában indított offenzívába való magyar bekapcsolódás után; a kormányzó és családja személyét övező törvényi szabályok és az ezt megszegőkkel szemben alkalmazott repressziók; ifj. Horthy Miklós magyarországi politikai tevékenysége a II. világháború utolsó éveiben és német kommandósok által való elhurcolása; német, majd amerikai fogságának időszaka; Braziliába való visszatérése; ottani tevékenysége és ezzel szoros összefüggésben az emigrációban betöltött szerepe; majd Európába való visszatérése; második házassága, amely közeli ismerősei szerint végre elhozta számára az addig nélkülözött valódi boldogságot; valamint életének lezáró szakasza.

Meg kell azonban állapítani azt is, hogy a könyv tanulmánykötet jellegű, ezért az ifj. Horthy életének számtalan pontja nem vagy csak elnagyolt módon kerül bemutatásra. Ezért tartom meglepőnek, hogy a szerzők a brazil magyar sajtótermékek változatosságának és történetének számos oldalt szentelnek a könyvben, ugyanakkor kevésbé koncentrálnak Horthy követi tevékenységének kifejtésére. Ennek oka lehet a levéltári anyagok nehéz hozzáférési lehetősége és korlátozottsága. A kötet előnyére vált volna azonban Horthy követi tevékenységének a korabeli brazil sajtótermékeken túli dokumentumok felhasználásával való rekonstrukciója.

Ifj. Horthy Miklós brazil követté való ki-nevezésével kapcsolatban számos kérdés vetődhet fel az olvasóban. Bár a magyar sajtó nem győzte eléggé hangsúlyozni az ifjú

Horthy alkalmasságát a poszt betöltésére, mégis súlyos kifogások merülhettek fel személyével kapcsolatban. A külügyminisztérium mindenestre olyan, a diplomáciai életben jártas szakembereket nevezett ki mellé, akik Horthy személyétől függetlenül képesek voltak a követi tisztséggel járó teendők ellátására. Nem engedték érvényesülni személyes szempontjait beosztottjai megválasztásakor – mint például azt, hogy az illető jól táncoljon és bridzsezzen. Beosztottait központilag nevezte ki a magyar kormány, mint azt Petravich Gyula esete is mutatja. Horthy még hazatérése után sem bizonyult alkalmasnak a hazai politikai életbe történő bekapcsolódásra, amit az is mutat, hogy itthon hosszú időn keresztül nem kapott felelős pozíciót. Joggal vetődhet fel a kérdés: ha a braziliai küldetését követő években sem nyerte el a bizalmat komoly tisztségek betöltésére, akkor minek köszönhető, hogy évekkel korábban, minden diplomáciai gyakorlatot nélkülözve, riói követé nevezték ki? Ha nem alkalmassága miatt kapott megbízást, akkor minek köszönhetően töltötte be a posztot? Vajon az idősebb Horthy törekvését kell látnunk az események mögött, hogy családjának tagjait befolyásos álláshoz juttassa? Vagy esetleg nem arról volt-e szó, hogy távol kívánták tartani az ifjút a magyar belpolitikától? Ha hitelt adhatunk önéletrajzi részletében leírt szélsőjobbellenes érzelmeinek és megnyilvánulásainak, akkor talán valóban ez lehetett a fő indok arra, hogy a világ másik felén képviselje hazája érdekeit. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy önéletrajza közel negyven évvel az események után készült el, valamint némely része erősen szubjektív jelleget mutat, így a leírtakat erős kritikával kell kezelnünk.

További kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy a braziliai sajtó Jugoszlávia lerohanása után miért elsősorban Magyarország ellen indított sajtóhadjáratot, míg Németország és Olaszország szerepét alig bírálták. Vajon ebben is Horthy követi tevé-

kenységének egyik sikertelenségét kell látnunk?

A „Kormányzósértési perek” című részben megismerhetjük Falvy Ádám esetét, mint a korabeli magyar belpolitika egy igen érdekes fejezetét. Falvy elítélésében szerepet játszott, hogy egy külföldön létrehozandó magyar kormány hírért terjesztette ismerősei körében. A hír igaznak bizonyult, hiszen már 1939-től kísérletek történtek a magyar kormány részéről, hogy jelentős aranytartalékok külföldre menekítésével egy lehetséges emigráns magyar kormány alapjait hozzák létre. Érdekes probléma, hogy mi tette szükségessé e lépést már 1939-ben, és mi volt az az ok, ami miatt végül is 1940-ben elvetették az elképzelést, és a már külföldre helyezett összeget visszautalták Magyarországra.

További kérdések vetődhetnek fel a Kállay-alappal kapcsolatban. A pénzügyi alap létrehozására többek között az idősebb Horthy utasítása nyomán került sor. A világháború után azonban az alap kezelői különböző indokokkal megtagadták a Horthy család anyagi támogatását. Vajon ez mennyiben következménye annak, hogy Horthy 1944. október 16-án aláírta kormányzói posztról való lemondó nyilatkozatát? Miért törekedtek a kormányzói család tagjainak háttérbe szorítására az emigráción belül? Utalás található a könyvben arra, hogy a New Yorkban megalakuló Magyar Nemzeti Bizottmány legfőbb törekvését emigráns magyar kormányként való elismertetése képpezte. Arról azonban kevés szó esik, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmány tagjai milyen államforma létrehozását tűzték ki végső célként, és ebben a létrejövő államban milyen szerepet szántak a Horthy család tagjainak. Véleményünk szerint e Bizottmány sohasem számított komolyabban az egykori kormányzói család tevékenységére, amit mutat az a tény is, hogy a Bizottmány vezetői csupán levélben érintkeztek a család tagjaival, személyes találkozásra és egyeztetésre nem került sor.

Ugyancsak keveset tudunk meg Horthy életének utolsó szakaszáról, második házasságáról, Palma de Mallorca-i, illetve portugáliai éveiről. Ennek oka természetesen szintén a források szűkös volta; csupán Edelsheim Gyulai Ilona visszaemlékezései állnak ebben a tekintetben a kutatók rendelkezésére. A további, Portugáliában végzett kutatások során bizonyára felbukkannak további dokumentumok és visszaemlékezések, amelyek révén az immár idős Horthy életét árnyaltabban lehet bemutatni. Így esetleg választ kaphatunk azokra a kérdésekre is, hogy Brazíliából való távozása után végleg szakított-e a nyilvános szerepléssel, vagy történtek még kísérletek részéről a politikai életbe való visszatérésre, illetve mennyiben változott meg a Magyar Nemzeti Bizottmányhoz fűződő személyes viszonya. Utolsó, beteges évei alatt Horthy egyetlen támasza fivérének özvegye volt, s idősök otthonában hunyt el 1993-ban. Joggal vetődik fel ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy mi történt imádott lányaival. Az utolsó könyvben szereplő momentum ugyanis lányainak svájci letelepedése, további sorsuk azonban ismeretlen marad az olvasó előtt. Nem tudhatjuk meg, sikerült-e családot alapítaniuk, mennyiben változott édesapjukhoz fűződő viszonyuk annak Európába való visszatérése után, tartották-e egymással a kapcsolatot, s támogatták-e idősödő édesapjukat.

Összefoglalóan elmondhatjuk a kötettel kapcsolatban, hogy a 20. századi Kárpát-medencében, illetve emigrációban élő ma-

gyarságnak egy mindezidáig kevésbé ismert, de annál érdekesebb kortörténetét adja egy életút eseményeinek bemutatásán keresztül. A történelem egy más dimenziója, a korabeli hétköznapi világ tárul fel az olvasó előtt, ahol a szerzőpáros elsősorban az események hátterét és nem jelentőségét hangsúlyozza, új megvilágításba helyezve ezzel a történeteket. A munka kuriózum jellegét nemcsak a témaválasztás újszerűsége bizonyítja – kiegészítve ezzel a történetírás egy mindezidáig elhanyagolt és kevésbé kutatottnak számító fejezetét –, hanem az is, hogy a közölt ismeretek döntően a mű megjelenéséig a magyar olvasóközönség számára kevésbé publikált forrásokon alapulnak, melyek közül a korabeli dél-amerikai sajtótermékek, illetve a Bakach-Bessenyei György-iratok emelendők ki jelentőségük-nél fogva. A könyv elején megfogalmazott célkitűzéseknek – miszerint az ifjú Horthy Miklós életének meghatározó eseményeit objektívan kívánják bemutatni az olvasónak – véleményünk szerint megfelelt a szerzőpáros: az általuk megfogalmazott problémákat részletesen tárgyalják, és egyszerre több szempontból mutatják be az eseményeket. Külön érdem a munka végén található dokumentumgyűjtemény, valamint az a törekvés, hogy a fejezetek végén feltett kérdésekkel segítsék azokat, akik további kutatásokat kívánnak folytatni ezen a témakörön belül.

PRANTNER ZOLTÁN

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et conscriptiones) PC-CD-ROM. Budapest, Arcanum, é.n. ISBN 963 9374 50 4

Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Hrsg. von Zsolt K. Lengyel. Band 26. Jahrgang 2002/2003. München, Verlag Ungarisches Institut. 422 old. ISBN 3-929906-60-0

Lymbus 2003. Magyarságtudományi forrásközlemények. Budapest, Balassi Bálint Intézet et al. 432 old. HU ISSN 08650632

Hubert Bonin: La crise bancaire française et mondiale. Paris, Presses Universitaires de France, 1997. ISBN 2 13 048552 9

Dohnányi Évkönyv 2002. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2002. 214 old. ISSN 1589-6145

Philobiblon. Vol. III. No. 12. January-December 1998. Cluj, University Press, 1998. 320 old. ISSN 1274-7448

Benda Gyula és Szekeres András (szerk.): Tér és történelem. Budapest, L'Harmattan, 2002. (Atelier Füzetek 4.) 220. old. ISBN 963 9457 15 9

Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2004. 271 old. ISBN 80-7149-589-1

Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában. Budapest, kadémiiai Kiadó, 2003. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 26.) 391 old. ISBN 96305 7912 X

Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából. 1848. március 5. – 1849. június 22. 1. kötet. Csetri Elek – Miskolczy Ambrus: Gyulay Lajos és világa. Bevezetés a naplókhoz. 2. kötet. Naplók. Sajtó alá rendezte: V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus. Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék – KSH Levéltára, 2003. 1. köt. 323 old. 2. köt. 410 old. ISBN 963 215 605 6 (Ö)

Tolnay Gábor: Föld - Ember - Törvény. Adatok, tények, következtetések Dévaványa mezőgazdaságának és mezőgazdasági népességének történetéből a XX. század első felében (1895–1950). (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 59.) Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 468 old. ISBN 963 9273 23 6

Lajos Kossuth sent word ... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth. Edited by László Péter, Martyn Rady and Peter Sherwood. London, University College, Hungarian Cultural Centre-School of Slavonic and East European Studies (SSEES Occasional Papers, No. 56), 2003. 263. old. ISBN 0-903425-67-X

Zelei Miklós: A halasi norma. Nagy Szeder István regényes élete. Népkönyv. Pest-Buda, BMéS Társai Kiadó, 2003. 202 old. ISBN 963 212 537 1

SZÁMUNK SZERZŐI

Bódy Zsombor	<i>történész, Miskolci Egyetem, Miskolc</i>
Scott M. Eddie	<i>történész, Kanada</i>
Egry Gábor	<i>történész, Politikatörténeti Intézet, Budapest</i>
Gyáni Gábor	<i>történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest</i>
Hámori Péter	<i>történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba</i>
Keller Márkus	<i>történész, szociológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtörténeti Doktori Iskola, Budapest</i>
Kisantal Tamás	<i>irodalmár, Pécsi Tudományegyetem, Pécs</i>
Kiss Zsuzsanna	<i>PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest</i>
Kövér György	<i>történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Perényi Roland	<i>PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Prantner Zoltán	<i>egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
Szikra Dorottya	<i>szociálpolitikus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Paul Thompson	<i>történész, Nagy Britannia</i>
Vértesi Lázár	<i>történész doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Újkortörténeti Tanszék, Pécs</i>

A fordításokat KOZMA GABRIELLA, VAJDA ZOLTÁN és VÉRTESI LÁZÁR készítette

CONTENTS

Essays

BÓDY, ZSOMBOR	
The “age of society”: Social insurance and labour policy in Hungary at the turn of the nineteenth and twentieth centuries	5
SZIKRA, DOROTTYA	
The implementation of the 1891 Act on health insurance	31
HÁMORI, PÉTER	
An attempt to deal with the housing problem in rural Hungary between the two World Wars. A history of the National Cooperative for Constructing Small Flats in Villages	49
KÖVÉR, GYÖRGY	
Treasury and consortium: Balance-sheets of the Hungarian gold rente conversion, 1881–1884	74
EGRY, GÁBOR	
The beginnings of the Saxon Raiffeisen movement in Transylvania	100
GYÁNI, GÁBOR	
Modernity, modernism, and identity crisis: the fin de siècle Budapest	131
KELLER, MÁRKUS	
New middle class – old values (The recruitment and mobility of Piarist monastic teachers)	144

Theory and method

VÉRTESI, LÁZÁR	
Oral history. The possibilities of history narrated by eyewitnesses	158
PAUL THOMPSON	
History and the Community	173

Beyond the borders

“... I thought if Hungary has such a dramatic history, I’d better learn Hungarian.” An interview with Scott M. Eddie, American cliometrician	187
A bibliography of Scott M. Eddie’s works	199
SCOTT M. EDDIE	
Limits on the fiscal independence of sovereign states in customs union: ‘tax union’ aspects of the Austro-Hungarian Monarchy, 1868–1911	202

Reviews

Sign-posts in the labyrinth of social history (Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): <i>Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris, 2003.</i>)	
KISS, ZSUZSANNA	218

Cleaning up an invented object (Szekeres András [szerk.]: <i>A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Atelier Füzetek 4. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002.</i>)	
KISANTAL, TAMÁS	224
Petit bourgeois mentality in the nineteenth century (Heinz-Gerhard Haupt – Geoffrey Crossick: <i>Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts. München, C. H. Beck, 1998.</i>)	
PERÉNYI, ROLAND	231
From playboy into dutiful politician? (Szilágyi Ágnes Judit – Sáring János: <i>Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia. Budapest, Holnap Kiadó, 2002.</i>)	
PRANTNER, ZOLTÁN	236
<i>Books received</i>	240
<i>Authors</i>	241

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1600 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 400 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 500 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újság-
árusoknál, valamint:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.; Kis Magister Könyvkereskedés,
V. ker., Magyar u. 40.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;
Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár,
Múzeum krt. 6–8.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt., IX. ker. Táblás u. 32.;
Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegrímás u. 18.;
Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31–85

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 500,- Ft

Előfizetőknek: 400,- Ft

.... a kötelező munkásbiztosítás Magyarországon is a társadalom nagyléptékű, jogi és bürokratikus integrációjának a kezdetét jelenti. A korábbi szegényügyi törvényhez képest az a váltás, amit a nyugat-európai szerzők megállapítottak, itt is megfigyelhető, hiszen az 1883:XV. törvény azt, hogy a községeknek kinől kell gondoskodnia, általánosságban meghatározta ugyan, a konkrét elbírálás azonban lokális maradt, mivel nem létezett olyan intézmény, amely ezt országosan egységesen adminisztrálni képes lett volna. Az is valószínű, hogy a mezőgazdaság kimaradása a kötelező biztosításból nem pusztán a birtokosok ellenállásának következménye, hanem abból is fakad, hogy a bér logikája Magyarországon a mezőgazdaságban nem vált kizárólagossá, tehát ezzel hiányzott a biztosítás kivitelezésének egyik fontos feltétele.” A kötelező biztosítás megvalósulása és a munkavállalók, illetve a szakszervezetek problémáinak jelentkezése azonban azt jelzi, hogy a 19. és 20. század fordulóján Magyarország is belépett a „társadalom korába”, amikor többé nem lokális szinten, hanem különféle technikákkal tömegméretekben kellett kezelni a társadalmi és politikai integráció feszültségókait.

Bódy Zsombor tanulmányát számunk 5-30. oldalán olvashatják.